T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ ÜYELERİNDEN İSMAİL CANBULAD (1880-1926)

Nermin Zahide AYDIN

DOKTORA TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
Haziran-2014

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ ÜYELERİNDEN İSMAİL CANBULAD (1880-1926)

Danışman: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Nermin Zahide AYDIN

DOKTORA TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
Haziran-2014

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ ÜYELERİNDEN İSMAİL CANBULAD (1880-1926)

Nermin Zahide AYDIN

DOKTORA TEZİ

Kod No:

Bu tez 23/06/2014 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından Oy Birliği İle Kabul Edilmiştir.

Prof.Dr. Ahmet EYİCİL	**Prof. Dr. Orhan DOĞAN**	**Prof. Dr. Bilgehan PAMUK**
BAŞKAN	**ÜYE**	**ÜYE**
Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ		**Yrd. Doç. Mustafa ÇABUK**
ÜYE		**ÜYE**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Murat KARABULUT
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ ÜYELERİNDEN İSMAİL CANBULAD (1880-1926)

Nermin Zahide AYDIN

DANIŞMAN : **Prof. Dr. Ahmet EYİCİL**

Yıl : **2014, Sayfa: 198+9**

Jüri : **Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Başkan)**
: **Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Üye)**
: **Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Üye)**
: **Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ (Üye)**
: **Yrd Doç. Mustafa ÇABUK (Üye)**

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet'in ilanını sağladıktan sonra devlet idaresinde on yıl iktidarda kaldı. İktidarda olan Cemiyet üyelerinin hayatı, kişilikleri, ilişkileri ve siyasi anlayışları devlet yönetimi üzerine etkili oldu. Cemiyet'in üyelerinden İsmail Canbulad'ın da hayatı, eğitim anlayışı ve komitacılık faaliyetleri, o dönemde meydana gelen olayların gelişmesini dolaylı veya doğrudan etkiledi.

Cemiyet'in sekiz numaralı üyesi olan İsmail Canbulad, Çerkes kökenli siyasetçiydi. Askeri okullarda okuduktan sonra yüzbaşı olarak Manastır ve Selanik'te çalıştı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu üyesi oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde aktif olarak çeşitli hizmetlerde bulunan İsmail Canbulad, II. Abdülhamid yönetimine karşı yürütülen hareketlere katıldı. Meşrutiyet'in ilanından sonra İsmail Canbulad, sırasıyla Adalar Kazası Kaymakamlığı, Emniyet Umumiye Müdürlüğü, İzmit ve İstanbul Mebusluğu, Vali Vekâleti, Şehremaneti, Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı ve Dâhiliye Nazırlığı görevlerinde bulundu. Balkan Savaşı'na gönüllü olarak katılan İsmail Canbulad, Kamil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kendisini tutuklamaya gelen Nizamettin adındaki inzibat çavuşunu vurdu. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki tutumundan ve Ermenilerin zorunlu iskâna tabi tutulmalarından dolayı suçlanarak yargılandı ve Malta'ya sürgün edildi. Malta'da geçirdiği günlerde siyasetten uzaklaşmak istedi ise de bunda başarılı olamadı. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra Anadolu'ya döndü ve İstanbul Mebusu seçildi. Kısa bir süre

sonra hükümet üyeleri ile aralarında fikir anlaşmazlıkları çıkınca Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa etti. Eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan arkadaşları ile Meclis'te İkinci Grup adı altında muhalefet yaptı. Teceddüt Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında yer aldı.

İsmail Canbulad'ın adı İzmir Suikastı olayına karıştı. Suikasttan haberi olduğu halde bunu hükümete bildirmediği ve hükümeti değiştirme faaliyetlerinde yer aldığı iddiasıyla tutuklandı. Yargılama sırasında kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmedi. On yıl kürek mahkûmiyeti ile cezalandırılınca karara itiraz etti. Kendini tekrar savundu fakat bu kez idam cezasına çarptırıldı. İsmail Canbulad'la birlikte İzmir'de mahkemelerinde Suikast davasında yargılanan ve suçlu bulunan on üç kişi idam edildi.

Anahtar Kelimeler: İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet, Dâhiliye Nezareti, İzmir Suikastı, Mustafa Kemal Paşa.

DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM

ABSTRACT

PhD THESIS

A MEMBER OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS, İSMAİL CANBULAD (1880-1926)

Nermin Zahide AYDIN

Supervisor : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Year : 2014, Pages: 198+9

Jury : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Chairperson)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Member)
: Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ (Member)
: Assist. Prof. Dr. Mustafa ÇABUK (Member)

The Committee of Union and Progress was in power for ten years after they declared the Second Constitutionalism. The lives, personalites, connections and political attitudes of the members of the Committee had some impact on how to govern the state. One of the members of the Committee, İsmail Canbulad, had a profound direct or indirect impact on the events with his life, his attidutes towards education and his secret activities.

İsmail Canbulad, who was the eighth member of the Committee, was a politician of Circassian origin. He worked in Manastır and Selanik as a captain after he graduated from military schools. He was one of the charter members of the Ottoman Committee of Freedom and he worked actively for the Committee of Union and Progress and was among those who took part in some movements against Abdülhamid II. After the declaration of the Second Constitutionalism, he worked as the Governor of Adalar District, Chief Security Director, Deputy of İzmir and İstanbul, Vice Governor, Mayor, Consultant to Minister of Internal Affairs and Minister of Internal Affairs, respectively. One of the military volunteers of the Balkan War, İsmail Canbulad killed a police sergeant named Nizamettin, who came to arrest him when Kamil Pasha was the grand vizier. He was charged with and tried for the actions of the Ottoman Empire in the first World War and for the displacement of Armanians and he was sent to exile to Malta. Although he tried to be away from the politics, he couldn't do so. After he was granted his freedom, he came to Anatolia and was elected as deputy of

İstanbul. He resigned from The Republican People's Party soon after he had some disagreements with the members of the government. He became one of the members of The Second Group in the parliament with his friends from The Committee of Union and Progress on the oppositon side. He was one of the charter members of Renewal Party and the Prograssive Republican Party.

He was supposed to be involved in the İzmir Assassination and he was arrested with the accusation of not informing the goverment about the assassination though he knew about it and of being involved in the movements to change the goverment. During the trial, he refused to have done so and when he was sentenced to rowing for ten years, he objected to the verdict and he had another trial but this time he was sentenced to death. He was executed with thirteen other people who were charged with, by the court in İzmir, taking part in the Assassination by the court in İzmir.

Key words: İsmail Canbulad, The Committee of Union and Progress, Second Constitutionalism, Ministry of Interior affairs, İzmir Assassination, Mustafa Kemal Pasha.

ÖN SÖZ

Doktora tezi olarak hazırlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulad 1880-1926 konulu çalışmada, onun 1880 ile 1926 tarihleri arasında geçen hayatı araştırıldı. İsmail Canbulad'ın hayatı araştırılırken Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş aşamasında yaşanan olaylar anlatıldı.

İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesiydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit'i 1876 anayasasını geri getirmek zorunda bırakan Jön Türkler hareketinde oynadığı rol nedeni ile Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatında sözü geçen bir grup olarak ön plana çıktı. Cemiyet üyelerinin esas hedefi, II. Meşrutiyet ilan edilmeden önce anayasayı ilan etmekti. Cemiyet üyeleri devletin kötü gidişinin bu yolla önleneceğini düşünmekteydi. Fakat devlet idaresindeki tecrübesizlikleri zor duruma düşmelerine neden oldu. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'na girme konusunda fikir ayrılığına düştüler.

II. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, güçlü olduğunu kabul ettirdi. Fakat ülke içinde ve dışında yaşanan siyasal ve toplumsal şartlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni zayıflattı. Cemiyet üyesi İsmail Canbulad ile arkadaşları arasında yaşanan fikir ayrılıkları, üyelerin birbirlerinden kopmalarına ve dağılmalarına neden oldu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olan ve lider kadrosunda yer alan İsmail Canbulad, devletin değişik kademelerinde görev aldı. Aldığı görevler kısa süreli olmasına rağmen Cemiyet'e yöneltilen suçlamalardan kendisi de etkilendi. Devletin kötü gidişini engellemek için görevini samimi bir şekilde yaptı ve yaptığının doğru olduğuna inandı. Yaptığı görevlerinden dolayı suçlu olarak Malta'ya sürgün edilmesi onun hayatında bir dönüm noktası oldu. Sürgün yıllarında içine kapanan İsmail Canbulad, serbest kaldıktan sonra, devletin kurtarılması için beraber olduğu arkadaşlarından bir kısmından ayrıldı.

Saltanat ve Halifeliğin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve arkasından yapılan yeniliklerin kabulü sırasında sert tartışmalar yaşandı. İsmail Canbulad ve arkadaşları yeniliklerin karşısında olmadıklarını dile getirmiş olsalar da, Cemiyet'in eski üyeleri bu düzenlemelere karşı çıktı. Karşılıklı tartışmalar İzmir Suikastı ile son bulma noktasına geldi. Mustafa Kemal Paşa'ya suikast hazırlığı içinde olmak ve hükümeti değiştirmekle suçlanan ve aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu eski Cemiyet üyeleri tutuklandı. Mahkeme, İsmail Canbulad ve arkadaşlarını Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düzenlenmesi planlanan suikast girişimi ile suçladı. Fakat O, kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmedi. Buna rağmen mahkeme, İsmail Canbulad ile beraber on üç kişiyi idam cezasına çarptırdı ve hüküm aynı gün infaz edildi.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde problem, amaç, önem, yöntem ve kapsam ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar yer aldı.

İkinci bölümde İsmail Canbulad'ın hayatı, doğumu, ailesi, öğrenimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki faaliyetleri, hükümet adına çalışan Nazım Bey'in vurulmasındaki rolü, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yaptığı faaliyetleri, İzmit Mebusu seçilmesi ve Mebusan Meclisi'ndeki çalışmaları araştırıldı. İsmail Canbulad'ın Emniyet Umumi Müdürlüğü, Vali Vekâleti, Şehremaneti, Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı, Stockholm Sefareti ve Dâhiliye Nazırlığı esnasında yaptığı faaliyetleri üzerinde duruldu. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'na girme konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında yaşanan fikir ayrılıklarının sebepleri araştırıldı. İsmail

Canbulad'ın hükümet tarafından kendisini tutuklamak için gönderilen inzibat çavuşunu vurması olayı incelendi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapatılan İttihat ve Terakki Fırkası'nın yerine Teceddüt Fırkası'nın kurulması ve İsmail Canbulad'ın fırkanın kurulması aşamasındaki çalışmaları ve Teceddüt Fırkası'nın kapatılması anlatıldı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni hükümet tarafından diğer Cemiyet üyeleri ile birlikte suçlanan İsmail Canbulad'ın sorgulanması araştırıldı. İsmail Canbulad'ın Malta'ya sürgüne gönderilmesi, buradaki hayatı ve kurtulması esnasında yaşanan olaylar açıklandı. Devlet hizmetinde bulunan Cemiyet üyelerinin arasında meydana gelen fikir ayrılıklarının nedenleri üzerinde duruldu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, fırkanın faaliyetlerinin hükümet yetkililerince zararlı görülerek kapatılması araştırıldı. İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasının nedenleri ve mahkemelerin işleyiş tarzı incelendi. İzmir Suikastı, suikast planının ortaya çıkartılması, Cemiyet üyelerinin suçlanarak tutuklanması, İsmail Canbulad'ın kendisine yöneltilen suçlamalar karşısında kendini savunması, konu ile ilgili olarak basında yer alan haberler, İstiklal Mahkemesi'nin sanıklara yönelttikleri suçlamalar, idam cezasının verilmesi ve cezanın Türk ve dünya kamuoyundaki etkileri üzerinde duruldu.

Tezin üçüncü bölümünde İsmail Canbulad'ın kişisel özellikleri, siyasi görüşleri ve eserleri incelendi. Bölüm yazılırken o dönemi yaşamış insanların yazdıkları hatıratlardan yararlanıldı.

Çalışmada İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden İsmail Canbulad'ın hayatı, eğitimi, görevleri, teşkilatçılığı ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde araştırıldı. Araştırma sırasında özel mektuplardan, gazetelerden, yayınlanmış hatırat ve eserlerden, Mebusan Meclisi ve TBMM Zabıt Cerideleri'nden yararlanıldı. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili belgeler incelendi. Meşrutiyet'in ilanı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşan siyasi gelişmeler anlatıldı. Cumhuriyet'in ilanından sonra ortaya çıkarılan İzmir Suikastı ve sonuçları ele alındı.

Bu araştırmayı yaparken her aşamada bana yardım eden ve desteğini esirgemeyen, hatalarımı bizzat düzelten danışman hocam Prof. Dr. Ahmet EYİCİL'e teşekkür ederim.

Nermin Zahide AYDIN
Kahramanmaraş-2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT III
ÖN SÖZ V
İÇİNDEKİLER VI
KISALTMALAR LİSTESİ IX
1.GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Konusu 1
1.2. Araştırmanın Amaç ve Önemi 3
1.3. Araştırmanın Yöntemi 3
1.4. Araştırmanın Kapsamı 3
1.5. Araştırmanın Problematiği 4
1.6. Konu İle İlgili Kaynaklar 5
2. İSMAİL CANBULAD'IN HAYATI 9
2.1. İsmail Canbulad'ın Soyu 9
2.1.1. İsmail Canbulad'ın Ailesi 10
2.1.2. İsmail Canbulad'ın Eşi Fatma Nuriye Hanım 10
2.1.3. İsmail Canbulad ve Arkadaşları 11
2.1.4. İsmail Canbulad'ın Öğrenimi 13
2.2. İsmail Canbulad'ın Hizmetleri 14
2.2.1 . İlk Hizmetleri 14
2.2.2. İsmail Canbulad'ın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ndeki Hizmetleri 14
2.2.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti 16
2.2.2.2. İki Cemiyetin Birleşmesi 21
2.2.2.3. Nazım Bey'e Suikast Yapılması 24
2.2.2.4. Nazım Bey'in Vurulmasının Yankıları 27
2.2.2.5. İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve İsmail Canbulad 28
2.2.2.6. İkinci Meşrutiyet'in İlanından Sonra Genel Durum 30
2.3. İsmail Canbulad'ın İkinci Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Faaliyetleri 31
2.3.1. Teşkilat-ı Mahsusa ve İsmail Canbulad 34
2.3.2. İsmail Canbulad'ın İzmit Mebusu Seçilmesi 35
2.3.2.1. İsmail Canbulad'ın Mebusan Meclisi'ndeki Çalışmaları 37
2.3.3. İsmail Canbulad'ın İnzibat Çavuşunu Vurması 44
2.4. İsmail Canbulad'ın Devlet Yönetimindeki Hizmetleri 45
2.4.1. İsmail Canbulad'ın Emniyet Umumiye Müdürlüğü Sırasındaki Faaliyetleri 45
2.4.2. Birinci Dünya Savaşı'nda İsmail Canbulad 48
2.4.3. İsmail Canbulad'ın Vali Vekâleti'ne Atanması 50
2.4.4. İsmail Canbulad'ın Şehremaneti Görevindeyken İcraatları 51
2.4.5. İsmail Canbulad'ın Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı 54
2.4.6. İsmail Canbulad'ın Stockholm Sefareti'ne Atanması 57
2.4.7. İsmail Canbulad'ın Dâhiliye Nazırı'yken İcraatları 58
2.5. İsmail Canbulad'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonraki Hizmetleri 59
2.5.1. İsmail Canbulad'ın Görevleri 59
2.5.1.1. İsmail Canbulad'ın Hürriyetperver Avam Fırkası'na Katılması 61
2.5.1.2. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kapatılması 62
2.5.1.3. Teceddüt Fırkası'nın Kurulması 64
2.5.1.4. Yurt Dışına Çıkan İttihat ve Terakki Fırkası Üyelerinin Faaliyetleri 65

2.5.1.5. Teceddüt Fırkası'nın Kapatılması....67
2.5.2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonraki Tutuklamalar....67
2.5.2.1. Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad Bey'in Sorgulanması....70
2.5.3. İsmail Canbulad'ın Malta'ya Sürgünü....79
2.5.3.1. İsmail Canbulad'ın Sürgün Kampındaki Yaşamı....82
2.5.3.2. Malta Sürgünlerinin Serbest Bırakılması....85
2.5.4. İsmail Canbulad'ın Serbest Kaldıktan Sonraki Faaliyetleri....87
2.6. İsmail Canbulad'ın Gözden Düşmesi ve Ölümü....90
2.6.1. Fikir Ayrılıklar....90
2.6.2. İsmail Canbulad'ın Türkiye Büyük Millet Meclis'indeki Çalışmaları....109
2.6.3. İstiklal Mahkemeleri'nin Kurulması....116
2.6.4. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu....119
2.6.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması....122
2.7. İzmir Suikastı....124
2.7.1. Suikast Teşebbüsünün Ortaya Çıkarılması....126
2.7.2 Mahkumluk Günleri....130
2.7.2.1. Suikast Davasının İcrası....131
2.7.2.2. İddianame....132
2.7.2.3. İstiklal Mahkemesi Beyannamesi....141
2.7.2.4. Suikastçılar Hakkında Uygulanması İstenen Ceza Kanunu'nun Bazı Maddeleri....142
2.7.2.5. İsmail Canbulad'ın Yargılanması....143
2.7.3. İsmail Canbulad ile Yunus Nadi Arasındaki Konuşma....151
2.7.4. Diğer Sanıkların İfadeleri....152
2.7.5. İsmail Canbulad'ın Savunması....154
2.7.6. Hükümlerin Tebliği....154
2.7.6.1. İsmail Canbulad Hakkındaki Karar....155
2.7.6.2. İsmail Canbulad Hakkındaki Hüküm....163
2.7.6.3. İdam Sehpaları Önündeki Mahkûmlar....167
2.7.6.4. İdamın Ardından....170
3. İSMAİL CANBULAD'IN ŞAHSİYETİ, SİYASİ GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ..178
3.1. Kişiliği....178
3.2. Siyasi Görüşleri....183
3.3. Eserleri....184
4. SONUÇ VE TARTIŞMA....185
KAYNAKLAR....191
ÖZ GEÇMİŞ
EKLER

KISALTMALAR LİSTESİ

BEO	**:** Babıâli Evrak Odası
BOA	**:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	**:** Cilt
Çev	**:** Çeviren
DH. EUM.	**:** Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM. SSM.	**:** Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Seyrü Sefer Müdüriyeti
DH. ŞFR.	**:** Dâhiliye Şifre Kalemi
DH. KMS	**:** Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
HR. İM.	**:** Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR. SYS	**:** Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı
İ.DH.	**:** İrade Dâhiliye
İ.HUS.	**:** İrade Hususi
İ.TAL.	**:** İrade Taltif Kısmı
MF. MKT.	**:** Maarif Nezareti
MMZC	**:** Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MÖ	**:** Milattan Önce
No	**:** Numara
TBMM	**:** Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC	**:** Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	**:** Türk Tarih Kurumu
MV.	**:** Meclis-i Vükela
S.	**:** Sayı
s.	**:** Sayfa
ss.	**:** Sayfa Sayısı
vb	**:** Ve benzeri

1.GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden İsmail Canbulad'ın hayatı (1880-1926)'dır. İsmail Canbulad, 1880 tarihinde İstanbul'da doğdu. Ailesi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Çerkes Sürgünü ile Anadolu'ya göç etti. İstanbul'daki askeri okullarda eğitimini tamamladıktan sonra yüzbaşı olarak Manastır ve Selanik'te görev aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelini oluşturan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Jön Türkler, II. Abdülhamit'in Anayasayı tekrar ilan etmesi için çeşitli faaliyetlerde bulundu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu liderlerinden olan İsmail Canbulad, İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi için Nazım Bey'in vurulması olayında yer aldı. Askeri Tıbbiye Okulu'nda okuyan öğrenciler, devletin kötü gidişini durdurmak için 1889 tarihinde bir araya gelerek İttihad-i Osmaniye Cemiyeti adı altında bir cemiyet kurdu. Daha sonra Cemiyet, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti gibi diğer cemiyetlerle birleşerek gücünü arttırdı. Jön Türklerin Anayasayı tekrar ilan etmek için yapmış oldukları faaliyetlere yardımcı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti amacına ulaştı ama daha sonraki dönemde yaşananlar Cemiyet'in arzu ettiği şekilde gerçekleşmedi.

İkinci Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesinden sonra yapılan ilk seçimlerde Cemiyet ezici bir üstünlük sağladı. Fakat siyasi yönden acemi olan Cemiyet üyeleri, yönetimi II. Abdülhamit'e bırakarak gereğinde müdahale etmek şartıyla geri plana çekildi. Bu esnada İsmail Canbulad da Harbiye Mektebi'nde tarih öğretmenliği yardımcılığı görevine başladı. Siyasette ve orduda büyük bir çoğunluğa sahip olan Cemiyet üyeleri deneyim kazanmak amacı ile bir süre olayları izleme politikasını uyguladı. Cemiyet, tedbiri elden bırakmayarak Avcı Taburları adı verilen Rumeli birliklerinin bir kısmını İstanbul'da Taşkışla'ya yerleştirdi.

Yıldız Taburları padişaha bağlı olan askeri birliklerdi. Rumeli'den getirtilen askeri birliklerin önemli bir kısmı ise Cemiyet'e mensuptu. Avcı Taburları, Yıldız ve çevresindeki padişaha bağlı kuvvetlere karşı bir güvenlik unsuru olarak Cemiyet tarafından getirtildi. Meşrutiyet'in ilanı ve akabinde gerçekleşen özgürlük, Osmanlı halkının ve ordunun alışık olmadığı ortamı da beraberinde getirdi. Siyaset sadece ordunun içine girmekle kalmadı halkın gündelik konusu haline de geldi. Böylesine karışık bir ortamda Avcı Taburlarına mensup askerler 31 Mart tarihinde isyan etti. İsmail Canbulad ayaklanmayı bir telgrafla Selanik'teki yetkililere bildirdi. Selanik'te toplanan Hareket Ordusu İstanbul'a gelerek ayaklanmayı bastırdı. Kısa bir süre sonra II. Abdülhamit saltanattan uzaklaştırıldı. Cemiyet büyük bir nüfuz kazanarak Babıâli bürokrasisini etkisiz hale getirdi. Yıldız Sarayı, isyanı bastırmak için Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun eline geçti. Cemiyet, 1909 yılının Ağustos ayında yapılan seçimlerden sonra siyasi gücü eline geçirdi. İsmail Canbulad, 31 Mart hadisesinden sonra Hususi Mebuslar Heyeti ile Londra ve Paris'e gitti. 24 Ağustos'ta Adalar Kaymakamlığı'na tayin edildi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, zaman geçtikçe ülke içinde ve dışında artan problemlerle baş etmekte zorlandı. 1911 tarihinden itibaren muhalif fırkalar ortaya çıktı. Cemiyet üyeleri, Şubat 1912'de tarihe "Sopalı Seçim" olarak geçen seçimleri kazandı. İsmail Canbulad, İzmit mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi. Ordu içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarını bitirmeye yönelik Halaskar Zabitan Grubu oluşturuldu. Grubun muhtırası üzerine Sait Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki Kabinesi, 16 Temmuz 1912 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı. İsmail Canbulad'ın

mebusluğu sona erdi. İstifa eden kabinenin yerine kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığındaki Büyük Kabine de 29 Ekim 1912 tarihinde istifa etti. Kamil Paşa hükümeti kurmakla görevlendirildi. Kamil Paşa, sadrazamlığa gelir gelmez İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup üst düzey yöneticilerinin tutuklanmasına karar verdi. İsmail Canbulad, aldığı emir üzerine kendisini tutuklamaya gelen inzibat çavuşunu vurdu. Bir süre hapiste kaldıktan sonra hapisten çıkarak Romanya'ya gitti.

İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde Enver Paşa'ya bağlı olarak kurulan ve gizli bir teşkilat olan Teşkilat-ı Mahsusa'ya dâhil oldu. Teşkilatın Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı'ndaki faaliyetlerine katıldı. Devlet içinde yaşanan karışıklıklara ilaveten Balkan Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanması, Enver Paşa liderliğinde silahlı bir grubun, olayın suçlusu olarak gördüğü işbaşındaki hükümeti 23 Ocak 1913 tarihinde Babıâli baskınını yaparak görevden uzaklaştırması ile sonuçlandı. Cemiyet, askeri darbe yaparak iktidarı tekrar ele geçirdi. Cemiyet'in iktidara getirdiği Mahmut Şevket Paşa kısa bir süre sonra suikast sonucu öldürüldü. Yaşanan gergin ortamda Cemiyet aktif olarak Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığında iktidara geçti. Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın yanı sıra İsmail Canbulad da fırkanın önde gelen liderleri arasında yer aldı. İsmail Canbulad, 1913'de Emniyet Umumiye İstitlaat Müdürlüğü'nde göreve başladı. 1914'de Emniyet Umum Müdürlüğü'ne tayin edildi.

İttihat ve Terakki Fırkası, iktidar partisi olarak milliyetçi ve batı yanlısı bir politika izledi. Fırka, 1914 tarihinde yapılan seçimleri büyük bir çoğunlukla kazandı fakat Enver Paşa'nın Almanlara olan yakınlığı firka için sonun başlangıcına neden oldu. Fırka ileri gelenlerinin karşı çıkmalarına rağmen Enver Paşa'nın hükümete ve padişaha haber vermeden Almanya ile ittifak anlaşması imzalaması ve hemen ardından Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, fırkaya olan tepkileri arttırdı. Savaşta yaşanan toprak kayıpları ve ağır yenilgilerin yanı sıra iaşe işlerinden sorumlu kişilerin yolsuzlukla suçlanması fırkanın yıpranmasının sebepleri arasındaydı. İsmail Canbulad, Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü gergin ortamda Vali Vekâleti, Şehremaneti, Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı, Stockholm Sefareti ve Dâhiliye Nazırlığı görevlerinde bulundu.

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanması, Talat Paşa Hükümeti'nin istifasına neden oldu. Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa yurt dışına gitti. Halkın kızgınlığının odak noktası olan İttihat ve Terakki Fırkası kendini feshetti. Aralarında eski cemiyet üyelerinden İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir grup üye tarafından Teceddüt Fırkası kuruldu. Fırka kendini feshetmesine ve lider kadrosunun yurt dışına gitmesine rağmen siyasetten çekilmedi. Fırka üyelerinin bir kısmı Kurtuluş Savaşı'na katıldı, bir kısmı da Teceddüd Fırkası ve Karakol Cemiyeti'nin kurulmasında görev aldı. İngilizler tarafından savaş suçlusu olarak görülen Cemiyet üyeleri tutuklanarak sürgüne gönderildi. Malta'ya sürgüne gönderilenler arasında yer alan İsmail Canbulad sürgünden sonra hemen Anadolu'ya dönmedi. Bir süre yurt dışında kalan İsmail Canbulad yurda geldikten sonra İstanbul Milletvekili olarak görev yaptı. Fakat bu kez de eski silah arkadaşları arasında birbirini yeteri kadar anlayamamaktan kaynaklanan problemler ortaya çıktı. Aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu hükümete muhalif olan bir grup, Halk Fırkası'ndan istifa ederek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Modern Türkiye'nin kuruluş aşamasında da devam eden anlaşmazlık İzmir Suikastı nedeni ile daha da arttı. Cemiyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'ya suikast planlamakla suçlandı. İsmail Canbulad ve bazı arkadaşları, yargılanmalarının ardından suçlu bulunarak idam edildi.

1.2. Araştırmanın Amaç ve Önemi

İttihat ve Terakki Cemiyeti; İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinde, II. Abdülhamit'in saltanattan uzaklaştırılmasında ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinde etkili olduğu için, Türk Milleti'nin tarihinde iz bırakmış bir cemiyetti. Cemiyet üyelerinin hayatının araştırılması hem Cemiyet hakkında hem de Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemindeki olayların aydınlatılması açısından önemlidir. Bu nedenle devletin çeşitli kademelerinde görev yapan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi İsmail Canbulad'ın hayatı araştırıldı. İsmail Canbulad'ın görevleri esnasındaki faaliyetleri incelendi.

İsmail Canbulad'ın hayatı araştırılırken, Osmanlı Devleti'ni yıkıma götüren süreç, Cemiyet'in çaresizliği, Milli Mücadele esnasında milletin ve Cemiyet üyelerinin birbirine kenetlenmesi üzerinde duruldu. Birçok zorluklara katlanılarak kurulan Cemiyet'in devletin kısa sürede çökmesini neden engelleyemediği sorusunun cevabı arandı. Yeni Türk Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması aşamasında taraflar arasında yaşanan gerginlikler, Cemiyet üyesi olan eski arkadaşların birbirlerine karşı taraf olmaları, karşılıklı anlaşmazlıklar ve bir tarafın diğer tarafı tasfiye etme süreci araştırıldı. Ayrıca bir döneme damgasını vuran, devletin önemli kademelerinde görev alan, yeri geldiğinde bir inzibat çavuşunu şehit eden İsmail Canbulad'ın hayatı incelendi.

İzmir Suikastı davasında İsmail Canbulad, kendisine yöneltilen hiçbir suçlamayı kabul etmedi. Sorgulamalardan sonra kendisine verilen kürek cezasına itiraz etti. Mahkeme önüne tekrar çıkarak savunmasını yaptı. Fakat yaptığı savunma sonucu cezası idama dönüştürüldü. Araştırmada İsmail Canbulad'ın suikast davasında suçlanmasının nedenleri üzerinde duruldu. Aynı suçlamalar yöneltilen bazı Cemiyet üyeleri beraat ettiği halde neden bazıları idam edilmiştir sorusuna cevap arandı. İsmail Canbulad'ın ve diğer mahkûmların idam edilmesinin, Avrupalı Devletler tarafından nasıl karşılandığı araştırıldı.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Milli Kütüphane'de bulunan gazete arşivleri ile yayınlanan arşiv belgeler tarandı. Arşiv belgelerinin yanı sıra bu alandaki telif eserler, hatıralar ve raporlar incelendi.

Konu ile ilgili inceleme ve araştırmalar öncelikle arşiv belgelerine dayandırılmaya çalışıldı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin yanı sıra TBMM Kütüphanesi ile Milli Kütüphane'nin gazete arşivlerinden yararlanıldı. TBMM'ndeki milletvekillerine ait özel dosyalar (Tercüme-i Hal Evrakı) ve Zabıt Tutanakları incelendi. Elde edilen bilgiler aynı döneme ait başka kaynaklarla karşılaştırıldı. Bilgilerin doğruluğu eleştirisel bir tarzda incelendi. Belgeler tenkit süzgecinden geçirilmeye çalışıldı. Elde edilen belge, bilgi ve bulguların doğruluğu arşiv kaynakları göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye çalışıldı. Konunun planına uygun olarak sınıflandırılan belge ve bulgular, bütünleştirilip yorumlanarak bir sentez oluşturulması ve böylece araştırmanın tamamlanması amaçlandı.

1.4. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma konusu, İsmail Canbulad'ın hayatıdır. Bu nedenle araştırma İsmail Canbulad'ın doğumundan, İzmir Suikastı davasında suçlu bulunarak idam edildiği 1926

yılına kadar olan dönem arasındaki olayları kapsamaktadır. Ayrıca Cemiyet'in etkin bir üyesi olması nedeni ile Cemiyetin kuruluş döneminde yaşanan olaylar araştırmaya dâhil edildi.

Araştırma zaman olarak 1876 ile 1926 tarihleri arasındaki olayları kapsamaktadır. Birinci Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra kaldırılması, halkın eğitimli tabakasının tepkisine neden oldu. Halkın tepkisi, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar devam etti. II. Meşrutiyet'in ilanı devletin çöküş sürecini engellemeye yetmedi. Ülke içinde ve ülke dışında yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hezimete uğramasına neden oldu. Milli Mücadele esnasında birlik olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve modern Türkiye'nin kurulma aşamasında aynı fikirde olmalarına rağmen karşı saflarda yer aldı. Siyasi gücü elinde bulundurmak isteyenlerin karşı karşıya geldiği dönem, aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir grup İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesinin tasfiyesi ile sonlandı.

1.5. Araştırmanın Problematiği

Çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan İsmail Canbulad'ın hayatı araştırıldı. Cemiyet'in etkili ve aktif bir üyesi olan İsmail Canbulad'ın devlet kademesinde yaptığı görevler, görevleri yerine getiriş tarzı, görevleri esnasında sergilediği tutum ve davranışlardan yola çıkarak karakter özellikleri ve o dönemin siyasi olaylarının insanlar üzerindeki olumsuz etkileri ortaya çıkarılmaya çalışıldı.

Devletin kötü gidişini durdurmak amacı ile yola çıkan Cemiyet üyelerinin neden başarısız oldukları, istibdat rejimi uygulamakla suçlanan II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık saltanatının sonlandırılmasından sonra Cemiyet'in neden devletin çöküşünü engelleyemediği sorusu araştırıldı. Cemiyet'in devlet idaresini ele geçirdikten sonra yaptıkları hatalar ve sebepleri üzerinde duruldu.

İnsanların karakter özellikleri, çevre koşullarından önemli derecede etkilenmektedir. Anlık ve düşünmeden verilen bazı kararlar, İsmail Canbulad'ın kendisini tutuklamaya gelen görevliyi şehit etmesi örneğinde olduğu gibi önemli pişmanlıklara neden olmaktadır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Devletin hayrına yapıldığı zannedilen bazı tutumlar hayır getirmemektedir. Örneğin Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce başta İngiltere olmak üzere Avrupalı Devletlerle ittifak arayışına girmesine rağmen bu arayış olumsuz netice verdi. Enver Paşa'nın Almanya ile bir ittifak anlaşması imzalamasına devlet idaresinde görev yapan Cemiyet üyelerinin büyük bir çoğunluğu karşı çıktı. Ama yapılacak fazla bir şey yoktu. Devlet savaşa girdi ve sonuç hezimet oldu. Fakat olaya objektif yaklaşıldığında hatayı, devlet kademesinde görev yapan Cemiyet üyelerinin hepsinin üzerine yıkmak ne kadar doğrudur? Savaşa girilmeyebilirdi tezini de dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak cevaplandırmak daha tarafsız bir yaklaşım sergilenmesine neden olabilir. Savaş esnasında devletin kendini savunmak amacıyla Ermenilerin zorunlu iskâna tabii tutulması konusunda o dönemde yönetimde yer alan görevlilerin topluca suçlanması da ön yargılı bir tutumdur. Bütün bunların yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yargılanması ve aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir grubun Malta'ya sürgüne gönderilmesi süreci düşündürücüdür. Modern Türkiye'nin kurulması aşamasında bir zamanlar çok samimi olan arkadaşlar daha sonra birbirlerine muhalif olmuşlardır. Araştırmada bütün bu konulara açıklık getirilmiştir. Birbirlerine ters düşen insanların hatıralarından yararlanılırken dikkatle hareket edildi ve objektif sonuçlar çıkarılmaya çalışıldı.

1.6. Konu İle İlgili Kaynaklar

Konu belirlenirken "Osmanlı Devleti'nin parçalanışı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu tetikleyen faktörler nelerdir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olaylarda oynadığı rol nedir?" sorusuna cevap bulabilmek için bu alanda yapılan başlıca eserler tespit edildi. İsmail Canbulad'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olması nedeni ile Cemiyet'le ilgili yapılan çalışmalar incelendi. Yapılan çalışmaların önemli örneklerinden biri Prof. Dr. Ahmet Eyicil tarafından hazırlanan "İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey" isimli eserdir. Eserde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan Doktor Nazım Bey'in İzmir Suikastı davasında suçlu bulunarak idam edilmesine kadar geçen sürede yaşanan olaylar çok kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada eserin Gün Yayıncılık tarafından 2004 yılında yayınlanan Birinci baskısından yararlanıldı. Faroz Ahmad'ın 2007 yılında Kaynak Yayınları tarafından yayınlanan "İttihat ve Terakki 1908-1914" isimli çalışması ve Sina Akşin'in Nokta Kitabevi tarafından yayınlanan "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki" isimli eseri Cemiyet hakkında bilgiler vermektedir. Muhittin Birgen'in 2006 yılında iki cilt halinde hazırladığı ve Kitap Yayınevi tarafından hazırlanan "İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi?" ile "İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki'nin Sonu" isimli eserlerde Cemiyet'in kuruluşundan çöküşüne kadar geçen sürede yaşanan olaylar anlatılmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili olan diğer bir eser ise Süleyman Kani İrtem tarafından yazılan, Osman Selim Kocahanoğlu tarafından yayına hazırlanan ve 1999 yılında Temel Yayınları tarafından yayınlanan "Yıldız ve Jön Türkler İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi" isimli eserdir. Eserde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu, faaliyetleri, Cemiyet'in II. Abdülhamit'e karşı yürüttüğü mücadele anlatılmaktadır. Cemal Kutay tarafından yazılan ve 1977 yılında basımı yapılan "31 Mart İhtilalinde Abdülhamit" isimli eserde II. Abdülhamit'in iktidar olduğu dönemde yaşanan siyasi olaylar anlatılmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili yazılan diğer bir önemli eser Tarık Zafer Tunaya tarafından kaleme alınan "Türkiye'de Siyasal Partiler" isimli eserdir. Eserin üçüncü cildinde İttihat ve Terakki'nin Cemiyet'ten fırka haline dönüşmesi, Cemiyet üyelerinin kurdukları siyasi partiler, aralarında yaşadıkları fikir ayrılıkları ve İzmir Suikastı davasına kadar geçen sürede yaşanan olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Çalışmada eserin 2011 yılında İletişim Yayınları tarafından hazırlanan basımından yararlanıldı. Erik Jan Zürcher'in yazmış olduğu "Milli Mücadele ve İttihatçılık" isimli eser İletişim Yayınevi tarafından 2011 yılında yayınlanmıştır. Eserde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin Milli Mücadele'de yapmış oldukları faaliyetler, yeni Türk devletinin kurulmasına giden yolda yaşanan anlaşmazlıklar anlatılmaktadır. Murat Bardakçı tarafından yazılan ve 2014 yılında basımı yapılan "İttihatçı'nın Sandığı" isimli eser aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu Cemiyet üyelerinin birbirlerine yazmış oldukları mektupları içermektedir. Seyhun Tunaşar tarafından yazılan ve 2004 yılında basılan "Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat" isimli eserde İsmail Canbulad'ın hayatı anlatılmaktadır. Eser Piramit Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Araştırmada hatırat tarzı eserlerden de faydalanıldı. Mithat Şükrü Bleda'nın 1979 yılında yayınlanan "İmparatorluğun Çöküşü" isimli eserinde devletin çöküş döneminde yaşananlar yazar tarafından anı şeklinde anlatılmaktadır. Hüsamettin Ertürk'ün hatıralarını anlattığı "İki Devrin Perde Arkası" isimli eser Samih Nafiz Tansu tarafından yazılarak Nurgök Matbaası tarafından 1957 yılında yayınlanmıştır. Eserde Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan olaylar ve Milli Mücadele dönemi kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı

Cemal Paşa'nın hatıralarının yer aldığı "İttihat ve Terakki Birinci Dünya Savaşı Anıları" isimli eserin Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından 2010 yılında yayınlanan baskısı incelendi. Eserde Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemi ve özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Eserde savaş öncesinde devlet görevlileri arasında savaşa girip girmeme konusunda yaşanan anlaşmazlıklar ve savaşa girme nedenleri, savaşın sonunda oluşan siyasi tabloya dikkat çekilmektedir. İbrahim Temo'nun anılarını anlattığı "İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları" isimli eser Arba Yayınevi tarafından 1987 yılında basılmıştır. İbrahim Temo eserde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş dönemini, Cemiyet'in II. Abdülhamit yönetimine karşı mücadelesini, Birinci Meşrutiyet'in ilanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede yaşanan siyasi olayları anlatmaktadır. Rauf Orbay'ın hatırat tarzında yazdığı "Siyasi Hatıralar" isimli eserin Örgün Yayınevi tarafından 2009 yılında yayına hazırlanan baskısından yararlanıldı. Rauf Orbay'ın hatıralarını yazdığı eserde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin siyasi faaliyetlerine yer verilmektedir. Ayrıca eser, İzmir Suikastı ile ilgili olarak yaşanan olaylara farklı bakış açısı getirmektedir. Ali Fuat Cebesoy tarafından yazılan ve 2011 yılında Temel Yayınları tarafından basılan eserin adı " Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete" dir. Eserde Milli Mücadele döneminden başlayarak Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede yaşanan siyasi olaylar anlatılmaktadır. Cemiyet üyelerinin arasında yaşanan gerginlikler, özellikle Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanma sürecinde yurt içinde yaşanan gerginlikler ve gerginliklerin sebep olduğu olumsuzluklar üzerinde durulmaktadır. Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından yazılan ve Osman Selim Kocahanoğlu tarafından yayına hazırlanan "Felaket Günleri Mütareke Devri'nin Feci Tarihi" eserde Cavid Bey'in maliye nazırlığı görevinde bulunurken yaşanan siyasi olaylar hatıra tarzında anlatılmaktadır.

İsmail Canbulad'ın Malta Adası'na sürgün edilmesi ile ilgili olarak araştırmanın bir bölümü konu ile ilgili yazılan eserlerin incelenmesine ayrıldı. Konu ile ilgili yazılmış olan en kapsamlı eserlerden birisi Bilal N. Şimşir tarafından hazırlanmıştır. Eserin Milliyet Yayınları tarafından 1976 yılında yayına hazırlanan baskısından yararlanıldı. Bilal N. Şimşir tarafından yazılan "Malta Sürgünleri" isimli eserde Türk savaş suçluları, suçluların yargılanması, sürgüne gönderilen devlet adamları, sürgün hayatı anlatılmaktadır. Yazar eserinde Dışişleri Bakanlığı ve Osmanlı Hariciye Nezareti Arşivlerine ek olarak İngiliz Dışişleri Arşivleri ve Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği Arşivlerinden de yararlanmıştır. Cemal Kutay tarafından yazılan "Siyasi Sürgünler Adası: Malta" isimli eserde Osmanlı devlet adamlarının Malta Adası'na sürgüne gönderilmesinin nedenleri, siyasi gerginlikler ve tutukluların adada geçirdiği günler anlatılmıştır. Konu ile ilgili yazılan diğer bir eser ise M. A. Bal tarafından yazılan ve 2003 yılında yayınlanan "Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)" isimli eserdir. Eser Özgü Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Milli Mücadele döneminde Osmanlı devlet adamlarının yargılanmasını, tutuklanmasını ve Malta Adası'na sürgüne gönderilmesini anlatan eserde mahkûmların Malta Adası'ndaki faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir.

Araştırmanın önemli bir bölümü İzmir Suikastı davası ile ilgilidir. Bu dönemi yaşayan ve hatıralarını yayınlayan kişilerin eserleri incelendi. Mustafa Kemal Atatürk tarafından hazırlanan ve 1981 yılında Milli Eğitim Basımevi tarafından yayınlanan "Nutuk" isimli eserde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş aşamasında yaşanan zorluklar ve fikir ayrılıkları anlatılmaktadır. Şevket Süreyya Demir'in 1966 yılında Remzi Kitabevi tarafından yayına hazırlanan "Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938" isimli eseri ile 1976 yılında yine Remzi Kitabevi tarafından yayınlanan "İkinci Adam

1884-1938" isimli eserleri dönem hakkında geniş bilgiler vermektedir. Feridun Kandemir İzmir Suikastı Davası ile ilgili olarak hazırladığı birkaç eserde olayın planlama, ortaya çıkarılma ve sonrasında yaşananlar hakkında geniş bilgiler vermektedir. 1955 yılında Ekicigil Matbaası tarafından yayınlanan eserler "İzmir Suikastının İç Yüzü I. Ve II. Ciltler Bir arada", "Siyasi Dargınlıklar" ve "Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast" isimli eserlerdir. Ergün Aybars tarafından yazılan ve Ayraç Yayınevi tarafından 2009 yılında basımı yapılan "İstiklal Mahkemeleri" isimli eserde İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluş nedenleri, faaliyetleri ve İzmir Suikastı'nda mahkemelerin oynadığı rol yer almaktadır. Yazar eserde Milli Mücadele döneminde ülke içinde meydana gelen siyasi olaylar hakkında yabancı basında yer alan haberlere de yer vermiştir. Azmi Nihat Erman tarafından yazılan ve Temel Yayınevi tarafından 1971 yılında yayınlanan "İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri" isimli eserde suikast teşebbüsünün nedenleri, suikast teşebbüsünde bulunanların İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmaları, verilen cezalar ve mahkûmların durumları anlatılmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Maliye Nazırı Cavid Bey'in İzmir Suikastı davasında suçlanarak mahkûm edildiği hapishanede eşine yazmış olduğu mektupların yer aldığı "İdama Beş Kala" isimli eser incelenmiştir. Emre Yayınevi tarafından 1993 yılında basımı yapılan eserde Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım'a yazmış olduğu mektuplarda hapishane yaşantısı ve suikast davası ile ilgili olarak kendi kendine yapmış olduğu iç muhasebe yer almaktadır. Cemiyet üyelerini ve faaliyetlerini konu alan diğer bir eser Nazmi Eroğlu tarafından yazılmıştır. Ötüken Yayınevi tarafından 2008 yılında yayınlanan "İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey" isimli eserde cemiyet üyelerini İzmir Suikast sürecine götüren olaylar anlatılmıştır. Suikast davası ile ilgili olarak Kemal Tahir tarafından yazılan ve Bilgi Yayınevi tarafından 1975 yılında basılan "Kurt Kanunu" isimli eserde suikast olayı kurgu şeklinde anlatılmıştır. Eserde Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden biri olan Kara Kemal esas alınarak dönem olayları farklı açılardan roman şeklinde kurgulanmıştır. Kılıç Ali tarafından yazılan hatıra tarzında olan eserin adı "İstiklal Mahkemesi Hatıraları"dır. Eser 1997 yılında Yenigün Haber Ajansı tarafından basılmıştır. Kılıç Ali'nin hatıralarını anlattığı eserde İstiklal Mahkemeleri'nin işleyiş tarzı, İzmir Suikastı'nın sebepleri, suikast suçu ile suçlananların mahkemede kendilerini savunmaları ele alınmıştır. Selma ve Faruk Ilıkan tarafından hazırlanan ve 2005 yılında yayınlanan "Ankara İstiklal Mahkemesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Ceryan Eden Su-i kasd ve Tekalib-i Hükümet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar" isimli eserde İzmir Suikast davasında İstiklal Mahkemeleri'nce Ankara'da yargılanan kişilere ait resmi zabıtlar yer almaktadır. Eser Simurg Kitapçılık tarafından basılmıştır. O. Duru tarafından yazılan "Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları" isimli eserde İzmir Suikastı olayının Amerika'da nasıl değerlendirildiği anlatılmaktadır. Eser 2007 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından basılmıştır. Nurşen Mazıcı tarafından yazılan "Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)" isimli kitap Dilmen Yayınevi tarafından 1984 yılında basılmıştır. Eserde Milli Mücadele'yi birlikte kazanan Cemiyet üyelerinin Cumhuriyetin kurulması ile birlikte anlaşmazlığa düşmeleri, Meclis'te Birinci ve İkinci grup olarak karşılıklı muhalefet etmeleri ve İzmir Suikastı ile ilgili yaşanan olaylar anlatılmaktadır.

İsmail Canbulad, Çerkes devlet ve siyaset adamıdır. Ailesi, 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Çerkes Sürgünü ile Anadolu'ya göç etmiştir. Kendisi Hatko İsmail Canbulad olarak da tanınır. Bu nedenle Çerkes tarihine ait kaynaklar incelendi. R. Betrozov tarafından yazılan ve 2009 yılında Kafdav Yayınları tarafından basılan "Çerkeslerin Etnik Tarihi" isimli eserde Çerkeslerin kökeni anlatılmaktadır. Eserde İsmail Canbulad'ın mensup olduğu Hatko-Adigeler hakkında

genel bilgiler bulunmaktadır. Çerkeslerin kökenine ait yazılmış diğer bir eser "Çerkeslerin Kökeni Origines des Circassiens" isimli eserdir. A. Namıtok tarafından yazılan kitap Kafdav Yayınları tarafından 2009 yılında basılmıştır. Bir diğer eser ise Y. Bağ tarafından yazılan ve 2001 yılında Kafkas Derneği Yayınları tarafından yayınlanan "Çerkeslerin Dünü Bugünü" isimli eserdir. Eserde Çerkeslerin tarihi hakkında bilgiler verilmektedir.

2. İSMAİL CANBULAD'IN HAYATI

2.1. İsmail Canbulad'ın Soyu

İsmail Canbulad, 1828-1829 tarihindeki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya göç eden Çerkes aileye mensuptu. Rus Çarlığı, sıcak denizlere ve Hindistan'a en kısa yoldan ulaşmak için (Wakizaka, 2012: 78) 19. yüzyıldan itibaren Kafkasya'daki faaliyetlerini arttırdı (İnalcık, 2010:232). 1723'de Derbent ve Bakü'yü ele geçiren Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 24 Haziran 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Rusya, Azak Kalesi'ni aldıktan sonra Kırım'ı ele geçirmek için Osmanlı Devleti ile 1768-1774 tarihleri arasında savaştı (Şahin, 2006: 19). Savaş sonunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Kaynarca Anlaşması ile Çerkesler kendi yurtlarını terk etmeye başladı (Sarıali, 1993: 18).

Rusya, Kırım'ı 1783'de ele geçirerek kendine bağlı bir vilayet haline getirdi (Hale, 2003: 10). Rusya'nın bölgede etkin bir güç olmasını bir tehdit unsuru olarak gören Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Kafkasya'yı bir serhat ülkesi haline getirmeyi düşündü (Şahin, 2006: 16). Bu nedenle Osmanlı Devleti Anapa Kalesi'ni güçlendirmeye karar verdi. 1780-1784 tarihleri arasında Ferah Ali Paşa, Anapa Kalesi'ni güçlendirmekle görevlendirildi. Osmanlı Devleti'nin niyeti, Anapa Kalesi'ni güçlendirerek Çerkes ve Abazalar arasında İslam dininin yayılmasını teşvik etmek ve Osmanlı Devleti'nin gücünü hissettirmekti (Tsurtsumia, 2012: 27).

Rusya, İran'la 1813 tarihinde Gülistan Anlaşması'nı imzaladıktan sonra bölge üzerindeki faaliyetleri arttırarak devam ettirdi. Bölgede yaşayanlar, artan Rus baskısı karşısında dağlara kaçmak zorunda kaldı. Rusya'nın bölgenin demografik yapısını değiştirme hedefi, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Edirne Anlaşması'ndan sonra hız kazandı (Çelikpala, 2006: 90). İsmail Canbulad'ın ailesininde yer aldığı Çerkeslerin bir kısmı göç etmek zorunda kaldı (Ergin, 2007: 601). Göç etmeyenler ise Gazi Muhammed, Hamza Bey ve Şeyh Şamil'in liderliğinde mücadeye devam etti (Çelikpala, 2006: 90). Çerkes-Rus savaşları, 1864 tarihine kadar sürdü. Mücadele bu tarihten sonra Çerkeslerin yenilgisi ile sonlandı (Ersoy ve Kamacı, 1992: 94). Rusya, Kafkas halklarını sürgüne göndermeye başladı. Rusya'nın burada oturan halkları sürgün etmesinin amacı, Karadeniz Bölgesini kontrol altına almak, tarım ve sanayinin gelişmesini sağlamak ve Çerkes, Çeçen ve Abhazları etkisiz hale getirmekti (Wakızaka, 2012: 78). Ruslar, Karadeniz sahillerindeki Çerkes yerleşim yerlerini ortadan kaldırdı. Bölgede oturan Adige, Ubıkh ve Ciget halkının tamamı göç etmek zorunda kaldı. Adigelerin yaklaşık yüzde sekseni Osmanlı topraklarına sürüldü. Sürgün esnasında yolda çok sayıda insan hayatını kaybetti (Ersoy ve Kamacı, 1992: 95).

1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti topraklarına göç eden İsmail Canbulad'ın ailesi, Çerkeslerin Adige koluna mensuptu. Adıgeler, Rusya tarafından sürüldükten sonra Osmanlı Devleti tarafından korundu (Güngör, 2012: 128). Adige göçmenlerinin yeni yerleşim yerleri Osmanlı Devleti'nin politik çıkarları doğrultusunda belirlendi. Suriye ve Ürdün arasındaki bölgede olası Türk Arap anlaşmazlığını bertaraf etmek için Çerkesler yerleştirildi. Yine olası bir Anadolu isyanının İstanbul'a ulaşmasını engellemek için Adige ve Abhazlardan oluşan yoğun bir nüfus Marmara Bölgesi'ne yerleştirildi (Ersoy ve Kamacı, 1992: 88-96). Balkanlarda Bulgar, Sırp ve Rumların arasına yerleştirilen Çerkesler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Plevne'de, hem orduda hem de gönüllü birlikler halinde savaştı (Bağ, 2001: 20). İstanbul'da göçten sonra Saray çevresinde ve orduda birçok Çerkes aydın yetişti (Ersoy ve Kamacı, 1992: 115). Devletin değişik kademelerinde görev alan Çerkesler,,

aynı zamanda Anadolu'nun düşman işgalinden kurtulması için de çalıştı (Bağ, 2001: 15).

Rusça terminolojisine göre Çerkesler yaşadıkları bölgelere göre ayrı ayrı adlandırıldı. Buna göre Adıgey Cumhuriyeti'nde yaşayanlara Adıge adı verildi (Betrozov, 2009: 9). Adıgeler, Kafkasya'nın yerli halkı olan Adıge-Abhaz grubuna dâhil olup Abzekh, Şapsığ, Bjeduğ, Cemguy, Hatıkoay, Mehoş, Natuhay, Kabardey, Besleney ve Ubih boylarından oluştu (Güngör, 2012: 126). Türkiye'de ise Çerkes adı Kuzey Kafkasya'dan göç edenler için kullanıldı (Bağ, 2001: 47). Adigeler, Batı Karadeniz yöresinde yaşayan Kiakhlar ve doğuya yerleşmiş olan Kabartaylar olmak üzere ikiye ayrıldı (Namıtok, 2009: 4). Bazı yazarlar Adıgelerin Kafkasya'ya herhangi bir yerden gelip yerleştiklerine dair bir veri bulunamadığını iddia etmelerine rağmen (Ersoy ve Kamacı,1992: 84), bazıları ise Kafkas halklarının Ön Asya'dan geldiklerini ileri sürdü (Güngör, 2012: 127).

Adıge adı, ilk kez 5. yüzyılda kullanıldı (Özbek, 1991: 22). Adigeler, Meot-Kimmer kabilesinin devamıydı Meotlar, Azak Denizi kıyısında oturdukları için Karadeniz kıyısında oturan Çerkesler için "Öbür Denizliler" anlamına gelen "Adexxer" kelimesini kullandılar. Zamanla kelime Adige olarak değişiklik gösterdi (Uğur, 1993: 138). Adıgeler için kabile adı çok önemliydi. Adıgelerin Türkiye'de bulunan kabilelerinden birisi de Hatko kabilesiydi. Birbirini tanımayan iki Kafkasyalı karşılaştığı zaman önce birbirlerine Adıge olup olmadıklarını, hemen ardından da hangi kabileden olduğunu sorardı (Uğur, 1993: 138). Çerkes olan İsmail Canbulad, Adigelerin Hatko kabilesine mensuptu.

2.1.1. İsmail Canbulad'ın Ailesi

Ailesi Çerkes Sürgünü ile Anadolu'ya gelen İsmail Canbulad, 10 Kasım 1880 tarihinde İstanbul'da doğdu (Ergin, 2007: 601). Fiziki olarak ince yapılı ve uzun boyluydu (Karakoyunlu, 2001: 58). Babası Gazi Osman Paşa'nın yaveri olan emekli jandarma Binbaşı Cemal Bey (Serbes ve Yağan, 2010: 74), kardeşi ise süvari Binbaşı İzzet Bey'di. İzzet Bey'in adı, 1920 tarihinde sadrazam Damat Ferit Paşa ile Maarif ve Dâhiliye Nazırı ve Peyam-ı Sabah Gazetesi başyazarı Ali Kemal Bey ve İngiliz Muhibler Cemiyeti kurucusu Sait Molla'ya düzenlenmesi planlanan suikast girişimine karıştı (Akandere, 2000: 95). Hatko Adige aşiretine mensup olan İsmail Canbulad, eski şehreminlerinden Rıdvan Paşa'nın büyük kızı Fatma Nuriye Hanım ile evlendi (Ergin, 2007:611). İsmail Canbulad Stockholm Sefareti'ne atandıktan bir müddet sonra yanına eşi Fatma Nuriye Hanım, kızı Safi ve kardeşi İzzet Bey gitti (BOA, DH.EUM. SSM. Belge No:59/42).

2.1.2. İsmail Canbulad'ın Eşi Fatma Nuriye Hanım

Fatma Nuriye Hanım, babasının saraya yakınlığı nedeni ile konaklarda büyüdü. Dönemin şartları göz önüne alındığında iyi bir çocukluk ve gençlik dönemi geçirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden İsmail Canbulad ile evlendi. Eşinin tehlikeli yaşamına ayak uydurdu (Yalçın, 2005: 329). İsmail Canbulad, Fatma Nuriye Hanım ile evli olmasına rağmen 1923 yılında milletvekili olması nedeni ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne teslim ettiği özgeçmişinde medeni hal bölümünü boş bıraktı. Hüseyin Cahid Yalçın bu durumu "*Komitacılık ruhu besleyenlerin, kadınlarına bile sır vermelerine olanak yoktur*" şeklinde açıkladı (Tunaşar, 2004: 105).

Çankaya'da oturan İsmail ve Fatma Nuriye Canbulad'ın bir tane hizmetçileri vardı. Bu hizmetçi, Falih Rıfkı Atay'ın yanında hizmetçi olarak çalışan Abdullah'ın kardeşi idi. Bir gün Fatma Nuriye Hanım, Çankaya'daki evlerinin penceresinden tutuşmuş bir kedinin kırlara doğru kaçtığını görerek bayıldı. İşin aslı sonradan öğrenildi. Abdullah ve kardeşi, et çalan bir kediyi cezalandırmak istedikleri için kediyi tutmuşlar ve başkalarına ibret olması için komşu kedileri de evin alt bölümüne toplamışlardı. İki kardeş hırsız kedinin üstüne gaz dökmüşler ve ateşe vermişlerdi. Manzarayı gören Fatma Nuriye Hanım da bayılmıştı (Atay, 1984: 539).

Fatma Nuriye Hanım, aktif bir cemiyet hayatına sahipti. O dönemde kadınların iş hayatında istihdam edilmesi için Biçki Yurdu, Şefkat Heyeti gibi kurumlar açıldı (Çakır, 2011: 94). Fatma Nuriye Hanım, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde 1914 yılında kurulmuş olan Asker Ailelerine Yardım Eden Hanımlar Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı. Cemiyet, bir yıl içinde 6247 kişiye yiyecek dağıttı (Kurnaz, 1991: 83). Eşine son derece bağlı idi. İsmail Canbulad, İzmir Suikastı nedeni ile gözaltına alınıp Gülcemal Vapuru ile İzmir'e gönderileceği sırada Fatma Nuriye Hanım hiç vakit kaybetmeden vapurun kalkacağı rıhtıma gitti. Sabah saat altı sularında rıhtımda sadece Fatma Nuriye Hanım ve birkaç kişi bulunmaktaydı. Fatma Nuriye Hanım, oradan oraya koşarak eşi İsmail Canbulad'ı aradı. Geminin kamarasının penceresinden Ali Fuat Paşa'yı gören Fatma Nuriye Hanım, eşinin vapurda olup olmadığını sordu. Bunun üzerine gözaltına alınma sebebini dahi bilmeyen Ali Fuat Paşa, taharri memurlarına İsmail Canbulad'ın vapurda olup olmadığını sordu. İsmail Canbulad'ın vapurda olduğunu öğrenen Ali Fuat Paşa bu haberi Fatma Nuriye Hanım'a söyledi. Fatma Nuriye Hanım aldığı haberden şaşırmış vaziyette, dalgın gözlerle vapurun uzaklaşmasını izledi (Cebesoy, 2011: C.I-II, 597).

İspanyol gribi adı verilen hastalık bütün Avrupa'yı etkisi altına alarak geniş çapta ölümlere neden olmaya başladı (Armstrong, 2001: 87). İsmail Canbulad ile eşi Fatma Nuriye Hanım'ın kızı on dört yaşındaki Safi, mütareke döneminde salgın olan İspanyol gribinden hayatını kaybetti. Babasını, kızını ve ardından eşini kaybeden Fatma Nuriye Hanım, peşpeşe yaşadığı talihsiz olaylardan sonra hafızasını yitirdi (Yalçın, 2005: 329). Eşinin İzmir Suikastı davasında suçlu bulunarak idam edilmesinden sonra Mısır'a gitti (Kocahanoğlu, 2005: 466). Rauf Bey'in, İsmail Canbulad'ın ölümünden sonra kendisine yazdığı teselli mektuplarına cevap vermedi.

2.1.3. İsmail Canbulad ve Arkadaşları

İsmail Canbulad gerek Adalar Kazası kaymakamlığı, Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Dâhiliye Nazırlığı gibi devlet hizmetinin değişik kademelerinde görev alması, gerek asker oluşu ve gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olması nedeni ile geniş bir tanıdık çevresine sahipti. Henüz askerken Selanik'te Yonyo Gazinosu'nun camekânla bölünmüş ayrı bir kısmında Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa, Talat Bey, Doktor Nazım, Cavid Bey, Mustafa Necip ve Şükrü Bey ile bir araya gelir ve konuşup eğlenirdi (Vardar, 1960: 47). İzmir'e gittiğinde de genellikle Doktor Nazım'la buluşurdu. Tren garı, Doktor Nazım'ın Karşıyaka'da bulunan evine çok yakındı. Tren her sabah saat beşte kalkardı. Sabah kalkan trene yetişmek isteyen İsmail Canbulad, İstanbul'a geri dönmek için Doktor Nazım'ın evinde kalırdı. Doktor Nazım, İsmail Canbulad kendisinde kaldığında önceden yapılmış olan programını değiştirmezdi. Yine böyle bir gecede İsmail Canbulad, Doktor Nazım ve ailesinin davet edildiği ziyafete birlikte gitti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 271). İsmail Canbulad, aynı zamanda Şükrü Bey'in de en yakın arkadaşlarından biriydi

(Karakoyunlu, 2001: 41). Selanik'te yüzbaşı iken kurmay başkanı olan Ali Fuat Paşa ile tanışarak arkadaş oldu (Mumcu, 1997: 51). Selanik'teyken tanıştığı ve arkadaş olduğu kişiler arasında Mithat Şükrü Bleda ve Kazım Nami Duru da bulunmaktaydı (Toker, 2006: 52).

İsmail Canbulad; Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir, Cavid Bey, Rauf Bey gibi önemli şahsiyetlerle yakın temas halinde bulundu. Hatta evinin anahtarı Mustafa Kemal Paşa'da bulunurdu (Tunaşar, 2004: 56). Tevhid-i Efkâr Gazetesi'ne göre Meclis'te bazı kişiler tarafından Rauf Bey, Refet Bey, Adnan Bey ve İsmail Canbulad Bey'den oluşan gruba "Dörtler" unvanı verildi (Orbay, 2005: 354).

Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin Maliye Nazırı idi. İsmail Canbulad ile ailece görüştükleri için iki ailenin ilişkileri gelişti. Cavid Bey'in oğlunun doğumunda eşinin başında, İsmail Canbulad'ın eşi Fatma Nuriye Hanım beş gün boyunca bekledi (Bardakçı, 2014: 244). İsmail Canbulad ile Cavid Bey arasındaki yakın arkadaşlık ilişkileri son anlarına kadar devam etti. İsmail Canbulad, İzmir'deki tutukluluk günlerinde, Cavid Bey'in traş makinesinin kaybolması üzerine kendi kullandığı jileti hapishane görevlisi tarafından Cavid Bey'e gönderdi (Cavid Bey, 1993: 70). İsmail Canbulad ve ailesi, Malta'daki sürgün hayatından kurtulduktan sonra Roma ve Fransa'ya gitti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 315). İsviçre'de 1921'de İsmail Canbulad'la görüşen Cavid Bey, kışın gittiği Fransa'nın güneyinde yine İsmail Canbulad ve ailesini misafir olarak kabul etti (Cavid Bey, 1993: 201). İsmail Canbulad'ın bu evde Hüseyin Cahid ve Cavid Beylerle birlikte kalması 10-15 gün devam etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 315). Hüseyin Cahid Bey ve Cavid Bey, maddi sıkıntılar nedeni ile aileleri ile birlikte aynı evde ikamet etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 276). İkamet ettikleri ev Manton'da bulunuyordu. Manton, İtalya'ya yakın Fransız cihetinin en son mevkiinde bulunan bir yerdi (Bardakçı, 2014: 201). Cavid Bey, İzmir Suikastı davası ile yargılanması esnasında, savcı tarafından Manton'da bulunduğu dönemde İngilizlerle temasta bulunmakla suçlandı. Cavid Bey kendisine yöneltilen suçlamayı kabul etmedi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 279). Hüseyin Cahid Bey ve Cavid Bey'in görüşmeleri yurda döndükten sonra da devam etti. İsmail Canbulad, ailesi ile birlikte İstanbul'a geldiğinde, Hüseyin Cahid Bey'e uğramayı ihmal etmedi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 332). Cavid Bey de 2 Temmuz 1921'de Anadolu'ya döndükten sonra İsmail Canbulad ile görüşmelerine devam etti (Cavid Bey, 1993: 202).

Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine giden yakın dostlarının arasında Rauf Bey, Ali Fethi Bey ve İsmail Canbulad Bey yer aldı. Bu grup hemen hemen her gün buluşur, toplanır, konuşup dertleşirdi (Orbay, 2005: 164). Bir gün Fethi Bey ve dört arkadaş, ihtilalci bir komite kurmaya karar verdi. Padişahı değiştirmek, hükümeti devirmek, yeni bir hükümetle daha azimli hareketlere başvurmak gibi tedbirler üzerinde konuşulduğu sırada dört kişiden biri olan İsmail Canbulad, eğer hareket başarısızlığa uğrarsa yedek olarak kalmasının daha doğru olacağını söyleyerek özür diledi. Fethi Bey ile göz temasında bulunan Mustafa Kemal Paşa*"Beyefendinin katılmayacağı bir hareket akıllıca da olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen dağıtalım"* dedi. Cemiyeti dağıttılar. İsmail Canbulad, izin alıp gittikten sonra kalanlar cemiyeti yeniden kurdu (Atay, 1984: 156). Mustafa Kemal Paşa, aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu sınırlı sayıdaki arkadaşları dışında hiç kimse ile tam bir işbirliği yapma imkânı bulamadığını düşündü. Bu sınırlı arkadaşları arasında ilk sırada Ali Fethi Bey, Rauf Orbay ve İsmail Canbulad yer aldı. Fakat İsmail Canbulad'ın Malta'ya sürgüne gönderilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ile yolları ayrıldı. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'ye etrafında oluşan yeni kadro ile devam etti (Akal, 2002: 28).

İsmail Canbulad, Talat Paşa'nın en güvendiği devlet adamlarından biriydi. Enver Paşa, savaş devam ederken Eşref Bey'den İzmir'deki levazım işlerini, ordu ihtiyacı olan maddelerin satın alımındaki dedikodu sebeplerini, vali ile katib-i mesul arasındaki anlaşmazlıkları Başkumandanlık'a detaylı bir raporla bildirmesini istedi. Eşref Bey, kısa bir süre sonra konu ile ilgili hazırladığı raporu Enver Paşa'ya götürdü. Enver Paşa, raporu Talat Paşa'nın da dinlemesi gerektiğini söyledi. Birlikte Talat Paşa'nın yanına gittiler. Talat Paşa'nın yanında İsmail Canbulad bulunmaktaydı. Talat Paşa, rapor okunurken İsmail Canbulad'ın odadan ayrılmamasını, bu konuların İsmail Canbulad'ı da ilgilendirdiğini söyledi (Kutay, 1966:C.I, 93-106). İsmail Canbulad, Talat Paşa'nın sadece en güvendiği devlet adamlarından biri değil aynı zamanda en güvendiği arkadaşlarından da biriydi. Sait Halim Paşa sadrazamlığındaki kabinede, Talat Paşa Dâhiliye Nazırı iken, İsmail Canbulad'ı önce Emniyet Genel Müdürü, sonra kendi bakanlığına müsteşar yaptı. İsmail Canbulad, Talat Paşa sadrazam olduktan sonra ise Dâhiliye Nazırı oldu (Toker, 2006: 52). Fakat bu arkadaşlık, İsmail Canbulad Malta'da sürgünde iken, Talat Paşa'nın Almanya'da şehit edilmesi ile sonlandı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 315).

İsmail Canbulad, II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i ilan etmesini sağlamak için birçok arkadaşı ile birlikte çalıştı. Beraber çalıştığı arkadaşlarından biri de Süleyman Kani İrtem'di. Talat Paşa'nın sadrazamlığı ve İsmail Canbulad'ın Dâhiliye Nezareti zamanında Süleyman Kani İrtem'in İstanbul valiliği ve şehreminliğine atanması bu yılların dostluğuna dayanmakta idi (İrtem, 1999: Önsöz).

İsmail Canbulad'ın bir diğer arkadaşı ise Kel Al idi. Kel Ali, aynı zamanda İzmir Suikastı davasında görevli olan yargıçlardan biriydi. Kel Ali ile İsmail Canbulad'ın arkadaşlığı Malta'daki sürgün dönemlerinde pekişti (Karakoyunlu, 2001: 49).

Süleyman Fehmi Bey ile İsmail Canbulad çok eski tarihlerde tanıştı. Meşrutiyet'in ilanı için birlikte çalıştılar. Meşrutiyet'in ilanı için çalışan İttihat ve Terakki üyelerinin ihtiyaçları fazla, gelirleri az idi. Fakat gelirlerinin az olmasına rağmen, karşılıklı yardımlaşma halindeydiler. Süleyman Fehmi Bey, Rumi 1323 tarihinde izin alarak Manastır'a gitmeye karar verdi. İsmail Canbulad, Manastır Mıntıka Kumandanı Hadi Paşa'nın, Erkan-ı Harbiye'nden Hasan Tosun Bey'e iletilmek üzere kırmızı balmumu ile kapatılmış bir mektubu Süleyman Fehmi Bey'e verdi. Esasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin parası, vilayet heyet-i merkeziyeleri azalarından aldıkları sözler ve kaza merkezlerinin gönderebildikleri paralardan, kendi ihtiyaçlarına ayırdıkları miktardan fazlasını merkez-i umumiyeye gönderirlerdi. Mektubun içeriğide bundan ibaretti (İrtem, 1999: 340).

İzmir Suikastını planlamakla suçlanan Kara Kemal ile İsmail Canbulad eski iki arkadaştı. Kara Kemal Milli Ticaret Türk Anonim Şirketi, Milli İthalat-Kantariye Türk Anonim Şirketi, Zeytinyağı Türk Ticaret Şirketi, Milli Mahsulât Türk Anonim Şirketi, Milli Mensucat Şirketi, Milli Ekmekçiler Şirketi ve Milli İktisat Bankası gibi kurumların oluşumunda büyük katkılarda bulunarak bizzat bu kurumların yönetiminde yer aldı (Tahir, 1975: 132). İsmail Canbulad, Kara Kemal'in yazıhanesine sık sık giderdi. İsmail Canbulad, Kara Kemal'in yazıhanesine gittiğinde Kara Kemal hiç kimseyi kabul etmez, sadece İsmail Canbulad ile görüşürdü (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 489; Tahir, 1975: 58).

2.1.4. İsmail Canbulad'ın Öğrenimi

İsmail Canbulad, ilk tahsilini Nur-ı Osmaniye Cami yakınlarında bulunan İptidai Mektebi'nde yaptı. Daha sonra Gülhane Askeri Rüşdiyesi'nde eğitimine devam etti. Bir

sene sonra Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'ne geçti (Ergin, 2007: 601). Okuldaki tahsilini bitirdikten sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne girdi. Eğitimini tamamladıktan sonra 15 Mayıs 1897 tarihinde Harp Okulu'na kaydını yaptırdı. Eğitimini piyade teğmeni rütbesi ile 5 Aralık 1899 tarihinde bitirdi (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 397). Üçüncü Ordu'da, Manastır ve İşkodra'da savaş mahkemelerinde ve başka askeri görevlerde bulundu (Tunaşar, 2004: 7). İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce Selanik'te Hukuk Mektebi'ne girdi. Fakat hem siyasete başlaması nedeni ile hem de Hukuk tahsilini yaptığı sırada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kararı ile Enver Paşa'nın eniştesi Nazım Bey'e yapılan suikast girişiminde yaralandığı için tahsilini sürdüremedi (Ergin, 2007: 601). 6 Eylül 1900 tarihinde mülazım rütbesi aldıktan sonra (Tunaşar, 2004: 7), 21 Temmuz 1908 tarihinde yüzbaşı oldu (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 397). Almanca ve Fransızca dillerini öğrendi (Ziyaoğlu, 1971: 225). İki dili öğrenmek için Harp Okulu'nda iken yoğun bir çalışma içinde bulundu. Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Almanca ve Fransızca yazılmış askeri eserleri incelemeye ve okumaya devam etti (Ergin, 2007:601). Yurt içinde yayın yapan gazetelerin yanı sıra, Temps gibi yurt dışında yayın yapan gazeteleri takip etti (Bardakçı, 2014: 243).

2.2. İsmail Canbulad'ın Hizmetleri

2.2.1. İlk Hizmetleri

İsmail Canbulad, eğitim hayatını tamamladıktan sonra subay olarak göreve başladı. Gönüllü olarak Üçüncü Ordu'ya katıldı. Manastır'da dokuz ay kaldıktan sonra Selanik'e gönderildi ve orada bazı kıtalarda görev aldı (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 397). Aynı zamanda uzun müddet Divan-ı Harb daimi azası olarak çalıştı. Bu sırada İşkodra'ya tayin oldu. Sağlık sorunları nedeni ile aldığı rapor üzerine İşkodra'ya gitmedi. Onun yerine Erkan-ı Harbiye emir subayı yardımcılığına getirildi. Daha sonra Nümune Taburu'nda boşalan muallim yardımcılığı görevini üstlendi (Ergin, 2007: 601-602).

2.2.2. İsmail Canbulad'ın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ndeki Hizmetleri

II. Abdülhamid'e karşı yürütülen muhalefetin başarısızlığının birçok nedeni vardı. Sebeplerden biri de parasızlıktı. Cemiyet, gelişip çalışma alanlarını genişletmek için ihtiyaç duyduğu parayı, Mısır Hıdivliği'ne başvurarak karşılamaya çalıştı (Bayur, 1991:C.I, 306). Başarısızlığın diğer önemli nedeni ise muhalif kesmin bazı fikir ayrılıklarından dolayı birleşememeleri ve ortak bir cephe oluşturamamalarıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit'in karşısında yer alanları bir araya getirmek için büyük bir çaba gösterdi (Karpat, 2010: 105). Cemiyet 1906 tarihinin başlarından itibaren bazı düzenlemeler yaparak çalışmalarına hız verdi (Bayur, 1991:C.I, 301). Selanik'te bu amaç için çalışanlar 1906 tarihinin Ağustos ayına kadar olan dönemde, Paris'ten İttihat ve Terakki merkezinin gönderdiği gazete ve mecmuaları dağıtmakla yetindi (Bayur, 1991:C.I, 315).

Talat Bey, II. Abdülhamit yönetimine karşı daha etkili bir yol izlemek için faaliyete geçti. Talat Bey'in çevresinde aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu güvendiği bir arkadaş grubu bulunmaktaydı (Zürcher, 2011: 67). Cemiyet üyesi Talat Bey, arkadaşlarına hem II. Abdülhamit'e karşı muhalefet etmek hem de birleşmeyi sağlamak amacı ile teşebbüste bulunmayı teklif etti. Teklif üzerine Beş Çınar Bahçesi'nde ilk buluşma gerçekleşti. Buluşmada ilk toplantının iki gün sonra

yapılmasına karar verildi (Çavdar, 1991: 25). İsmail Canbulad'ın Yalılar semtindeki Baron Hirş Hastanesi yakınındaki evinde, 22 Temmuz 1906 Cuma günü öğleden sonra ilk toplantı yapıldı (Vardar, 1960: 49). Toplantıya 70 kişiden sadece on kişi katıldı (Karabekir, 1993: 175). Toplantıya katılanların bir kısmı mason kulüplerinde tanışan kişilerden oluşmaktaydı (İrtem, 2004: 380). İlk olarak söz alan Talat Bey toplantıya katılmayanları korkaklıkla suçladı (Karabekir, 1993: 175).

Cemiyet 1906 tarihinin Eylül ayında ikinci toplantısını yaptı. Selanik'te İsmail Canbulad ve Mithat Şükrü Bleda'nın evinde yapılan toplantılardan sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu (Eyicil, 2004: 64). Cemiyete "Hilal" adının verilmesine ve oluşturulan nizamnamenin kabul edilmesine karar verildi. Selanik merkezi; Talat Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey ve İsmail Canbulad'ın bir araya gelmesi ile oluşturuldu. Bundan sonraki faaliyetlerde Rahmi Bey yer almadı. Üç arkadaş, 5 Eylül 1906 tarihinde Alatini Köşkü karşısındaki Ömer Naci Bey'in evinde tekrar bir araya geldi (Karabekir, 1993: 176). Talat Paşa, cemiyetin adının Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olmasını önerdi (Çavdar, 1991: 25). Öneri kabul edilerek kısa bir süre sonra cemiyetin Hilal olan adı "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olarak değiştirildi (Karabekir, 1993: 176). Şüphe çekmemek için Selanik'te Yonyo isimli kişinin birahanesinde toplantılara devam edildi (Çavdar, 1991: 26). Daha sonra İsmail Canbulad'ın evinde devam eden toplantıların, İsmail Canbulad'ın babasının ve kardeşlerinin toplantıya gelme ihtimali üzerine (Duru, 1957: 13) Mithat Şükrü Bey'in evinde yapılmasına karar verildi (Vardar, 1960: 49). Cemiyet'in 22 Temmuz 1906'da kurulduğu kabul edilse de bunun 1905'te başlayan bir hazırlık safhası bulunmaktaydı (Eroğlu, 2008: 33).

Cemiyet üyeleri Talat Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey, Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Kaymakam Tahir Bey, Yüzbaşı Ömer Naci Bey, Mülazım İsmail Canbulad Bey, Kazım Nabi Bey, Hakkı Baha Bey, Erkânıharp Yüzbaşı Edip Servet Bey ve Fransızca muallimi Naki Bey'den oluştu (Zürcher, 2011: 67).

On arkadaş her gün aynı evde toplantı yapmanın dikkat çekeceğini düşünerek aralarından üç kişiyi Heyeti Aliye adı altında bir komite teşkil ettirilmesi için görevlendirdi (Vardar, 1960: 49). Kurucuların her zaman eksiksiz toplanmaları mümkün olmadığından önemli kararların geciktirilmemesi amacı ile kurulan heyet (Çavdar, 1991: 26) Talat Paşa, İsmail Canbulad ve Rahmi Bey'den oluştu (Eyicil, 2004: 68). Heyetin amacı; II. Abdülhamit idaresini devirmek, memleket dâhilinde hürriyeti sağlamak, Meşrutiyet'i ilan etmek, vatandaşlara haklarını vermek ve hâkimiyetin hükümdarla millet arasında eşit şekilde dağılımını sağlamaktı (Vardar, 1960: 49). Cemiyet'in aynı zamanda devletin iç işlerine müdahale eden Rusların, Bulgarları koruma politikasını reddederek ordudaki görevli subaylar arasında taraftar toplamak gibi bir görevi de bulunmaktaydı (Eyicil, 2004: 64).

On kurucu azanın tümü tarikat mensubu ve bir tanesi hariç hepsi masondu (Tunaya, 2009:C.III, 38). Talat Bey, Mithat Şükrü Bey, Rahmi Bey, İsmail Canbulad ve Cemal Bey'in dâhil olduğu Macedonia Rizorta Locası'nın üstadı Emanuel Karasso idi (Kocabaş, 1991: 116). Ayrıca içinde İsmail Canbulad'ın da bulunduğu yedi üye ise askerdi ve 3. Ordu subaylarıydı (Tunaya, 2009:C.III, 38). Mason locaları, II. Abdülhamid zamanında İstanbul'da Türkler arasında faaliyet gösteremedi. II. Meşrutiyet'e yakın dönemde ise mason localarına Selanik'te yaşayan Türklerden birçok üye kaydoldu (İrtem, 2004: 379). Selanik, Yunanistan'ın merkezi olup aynı zamanda hürriyet fikirlerinin serbest bir şekilde yayıldığı merkezdi. Şehrin kıraathane ve gazinolarında Fransızca yazılan gazeteler okunduğu gibi herkes düşüncelerini rahatlıkla ifade ederdi (Tunaya, 2009:C.III, 37). Selanik'te İtalya grandoryanına bağlı mason locaları, Meşrutiyet taraftarlarının birbirleriyle tanışmaları ve görüşmeleri için güvenilir

birer merkez şeklinde faaliyetlerine devam etti. Bu nedenle Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilk girenler arasında mason olanların sayısı fazla idi. Localarda genellikle vatanın uğradığı felaketlere dair konuşmalar yapıldı (İrtem, 2004: 379).

Merkezi Selanik olan Cemiyet, hücre biçiminde örgütlendi. Cemiyet'e yeni girecek üyelerin kabulü konusunda tetkik, tahkik ve karar safhalarını içeren talimatname ve genelgeler hazırlandı (Eyicil, 2004: 72). Hücre mensuplarının dışında hiç kimse birbirini tanımazdı (Çavdar, 1991: 26). Üyeler birbirlerine kardeş diye hitap ederdi (Eyicil, 2004: 68). Kurucular, üye yapmak istediği kişiyi önce merkeze tanıtırdı. Merkez gerekli incelemeleri yapıp o kişinin üyeliğine karar verirse, yemin merasiminin yapılacağı tarih ve yer belirlenirdi (Çavdar, 1991: 26). Cemiyet'e girecek kimselerin genç, enerjik, iyi ahlak sahibi, fedakâr olmasına dikkat edilirdi. Cemiyet'e kabul edilecek kişi önce sessiz bir yere götürülür, gözleri bağlanır, zikzak bir yürüyüşle götürülmesi gereken evin kapısına getirilirdi. Evin kapısının önünde "Muin ve üç defa Hilal" diye seslenilirdi (Vardar, 1960: 50). Cemiyet üyelerinin parolayı kullanmalarının nedeni, kendi aralarında haberleşmeyi sağlamak içindi. Baş ve işaret parmaklarının ay şekline getirilmesi "Hilal" anlamına geliyordu. Karşı karşıya gelen iki üye birbirinden emin olmak için baş harfleri "M,U,İ,N" harflerinden oluşan kısa bir konuşma yapardı. Zamanla uygulamaya son verilerek tokalaşma esnasında işaret parmağı ile karşısındakinin bileğine baskı yapmak yeterli görüldü (Ok, 2012: 17). Eve girildikten sonra gözü bağlı olan kişiye tekrar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmekte kararlı olup olmadığı sorulurdu. "Evet" cevabı alındıktan sonra gözlerindeki bağ çözülerek loş bir odaya götürülür, tekrar gözleri bağlanır ve ikinci bir odaya girmesi sağlanırdı. İkinci odaya alınan kişi, kırmızı cübbe giymiş ve gözlerinde siyah maskesi olan üç kişinin karşısındaki sandalyeye oturtulurdu. Burada tekrar Cemiyet'e girmekte kararlı olup olmadığı sorulur ve "Evet" cevabı alındıktan sonra "Arkadaş, sağında Kur'an-ı Azimüşşan, solunda bir tabanca var. Ayağa kalkarak sağ elini Kitabullah üzerine, sol elini silah üzerine koy. Sana tekrarlayacağımız yemini, kelime kelime telaffuz et. Sonra gözlerindeki perdeyi indirecek ve seni aramıza almış olacağız" denirdi (Vardar, 1960: 50). Cemiyet'e girecek olanların merasimi için üç kişilik komisyon kurulurdu. Cemiyet'e girecek olan kişi gözleri bağlı olarak getirildiği yerde ellerini Kur'an-ı Kerim ve tabancanın üzerine koyarak yemin ederdi (Bayur, 1991:C.I, 320).

Üyelerin her birine bir numara verilirdi. İlk on numara kuruculara aitti. Yaş sırasına göre Cemiyet'in ilk on üyesi numara aldı. İsmail Canbulad'ın numarası 8 idi (Çavdar, 1991: 27). Fakat yeniden Cemiyet'e gireceklere numara verilirken yüzer ilave yapıldı. Bunun nedeni Cemiyet'e ilk kez girecek olanlara Cemiyet'in üye sayısını çok göstererek çekingen davranmalarını önlemekti (Bayur, 1991:C.I, 320).

2.2.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı devlet adamları Avrupa Devletleri'nin artan tazyiklerini kabul etmek zorunda kaldı. Devletin kötü gidişini durdurmak için bir yandan Batılılaşma siyaseti takip edilirken, diğer yandan Milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerinden korunmak için Osmanlı vatandaşı oluşturma fikri benimsendi. Anayasa çerçevesinde modernleşme taraftarı olan Osmanlı vatandaşı oluşturma fikri, aslında devletin parçalanmasını önleme girişimiydi (Hanioğlu, 1985:C.I, 70). Bu amacı gerçekleştirmek için iki yol denendi. İlk olarak Batılı yöntem ve kurumlar alınarak Osmanlı Devleti'nin idaresini verimli hale getirilmeye çalışıldı. Daha sonra Avrupa çizgisinde ıslahatlar yapılarak Avrupa Devletleri'ni memnun etme

ve böylece onların devlet üzerindeki sürekli baskılarının azaltılmasına gayret edildi (Zürcher, 2011: 15).

Jön Türkler, kendilerini modernleşme taraftarı olarak gördü ve Avrupa'nın üstünlüğünü kabul ederek Batı'nın örnek alınması gerektiğini savundu (Hanioğlu, 1985: C.I, 41). Bu nedenle başta Bahriye teşkilatının üyeleri olmak üzere birçok kişi Jön Türklere dâhil oldu (Ertürk, 1957: 14). II. Mahmut döneminden başlayarak yapılan ıslahatlar, Tanzimat Dönemi'ne geçişi kolaylaştırdı (Öztuna, 2005: 216). Islahat siyasetinin en yoğun ve en tutarlı uygulaması 1839-1871 tarihleri arasında gerçekleşti. Osmanlı ordusunun Nizip Savaşı ile kesin bir yenilgiye uğraması üzerine Mustafa Reşit Paşa, Mısırlıları durdurmanın tek yolunun bir ıslahat programının uygulanması olduğu yolunda hükümeti ikna etti. Nitekim 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ilan edildi (Uçarol, 2000: 180).

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yapılan ıslahat, devlet mekanizmasının merkezileştirilmesine yönelikti. Yapılan yeniliklerin neticesinde iktidar, sarayın elinde yoğunlaştı. Gücü artan iktidarı kullanabilmek için bürokrasinin ve ordunun genişletilip modernleştirilmesi gerekti. Batı modellerine göre yeni okullar açıldı. Avrupa'nın güvenini kazanmak için yeni ticaret kanununun getirilmesinin yanı sıra yeni bir hukuk sistemi benimsendi (Zürcher, 2011: 16-20). Tanzimat döneminin liderleri hem Tercüme Odası'nda hem de Avrupa'daki elçiliklerde çalıştı. Yeni idarecilerin düşünce tarzında Batı'nın büyük etkisi görülmeye başladı (Lewis, 2000: 55). Yapılan yenilikler sonucunda bürokraside kozmopolit bir yapı oluştu (Ortaylı, 2007: 29). Yapılan bütün ıslahat, Osmanlı Devleti'ni otoriter bir hale getirdi. Yeni yapılanmada otorite sarayın ve Babıâli bürokrasinin eline geçti (Zürcher, 2011: 20).

Devlet idarecileri, modern düşünce tarzına sahip olmalarına rağmen Batı kültürünü çok yüzeysel tanımaktaydılar. Üstelik halkın yaşam standartları hakkında fazla bilgiye sahip değildiler. Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler halkın isteğini tam olarak ifade etmedi. Yapılan değişiklikler daha ziyade devlet idaresinde görev yapan bürokratların gerekli gördükleri değişikliklerle sınırlı kaldı (Zürcher: 1996: 102). Tanzimat'a karşı daha etkili ve Osmanlı Devleti'ndeki sonraki gelişmeler açısından daha önemli olan muhalefet ise bürokrasinin içinden doğan muhalefetti. Muhalefet daha sonra Genç Osmanlılar hareketi diye anılan harekete dönüştü. Genç Osmanlılar Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in öncülüğünde modern merkezi kurumları, İslami siyasal gelenek ve Osmanlı yönetim ilkeleri bakımından teorik bir meşrutiyeti birleştirmeye çalıştı (Karpat, 2010: 42).

Zaman ilerledikçe Müslüman ahalinin rahatsızlığı da artmaya devam etti. Sarayın harcamalarını fazla bulan ve Sultan Abdülmecid'in saltanatına son vermek isteyenler faaliyete geçti (Kuran, 2000: 20). 13 Eylül 1859 tarihinde gerçekleşen ve Kuleli Vakası olarak bilinen olay Jön Türk hareketinin başlangıcı sayıldı (Lewis, 2000: 150).

25 Haziran 1861 tarihinde Sultan Abdülmecid'in yerine Sultan Abdülaziz tahta geçti. Bu dönemde dış borcun artması, Girit İsyanı, Mısır Valisi İsmail Paşa'ya hıdivlik payesi verilmesi ve imtiyazların büyük rüşvetler karşılığında elde edildiğine dair söylentilerin çıkması huzursuzluğa sebep oldu (Kuran, 2000: 20). Sultan Abdülaziz, 1869'da Ali Paşa'nın, 1871'da Fuat Paşa'nın ölümü ile sarayın otoritesini kuvvetlendirmek için bazı girişimlerde bulundu. Girişimler, Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir muhalefetin oluşmasına yol açtı (Karpat, 2010: 75). Sultan Abdülaziz'e karşı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin amacı, Meşrutiyet'i kurmak ve genel ıslahat yapılmasını sağlamaktı (Kuran, 2000: 21). Sultan Abdülaziz'in son kabinesinde yer alan mütercim Rüştü Paşa'nın riyasetinde yer alan Mithat Paşa,

Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Serasker Hüseyin Avni Paşa'dan oluşan grup, Mithat Paşa'nın İstanbul Beyazıt'ta bulunan konağında toplanarak Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi kararını aldı (Ertürk, 1957: 7). Karar kısa bir süre sonra uygulandı. Sultan Abdülaziz, Meşrutiyet taraftarı bir ordu tarafından tahttan indirildi. Yerine 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Murat tahta geçirildi (Karpat, 2010: 75).

Osmanlı devlet adamları, 1850'lili yıllarda Avrupa düşünce akımlarının yani milliyetçilik ve liberalizmin etkisi altına girdi. Özellikle Mülkiye ve Harbiye okullarında okuyan yeni nesil, liberal ve anayasal düşüncelerinin yanı sıra kitaplarını okudukları Osmanlı âlimlerinin de etkisi altında kaldı (Zürcher, 1996: 130). Liberal fikirlerden etkilenen kişiler, bir anayasa hazırlanması ve bir parlamento kurulması için mücadele etti ve kendi görüşlerini yaymak için gazeteciliği araç olarak kullandı. Seslerini İstanbul'da duyurmak isteyen liberaller hükümetle ters düşmeye başlayarak ülkeyi terk etti. 1866 tarihinde Mustafa Fazıl Paşa muhalefete katıldı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'e giderek oradan padişaha devletin içinde bulunduğu kötü duruma dikkat çeken bir mektup yazdı. Bazı Genç Osmanlılar, mektubu çoğaltarak dağıtınca hükümet tarafından Anadolu'ya sürüldü. Onlar da Anadolu'ya gitmek yerine Avrupa'ya giderek Mustafa Fazıl Paşa'ya katıldı. Avrupa'da 1867-1871 tarihleri arasında gazete basılarak Osmanlı Devleti'nin sınırlarından ülke içine girmesi sağlandı. Fakat Genç Osmanlıların faaliyetleri başta Mustafa Fazıl Paşa olmak üzere önemli bir bölümünün Osmanlı topraklarına dönmesiyle 1876-1877 tarihleri arasındaki çok kısa bir dönem sayılmazsa sona erdi (Zürcher**,** 2011**:** 23-25).

Sultan Abdülaziz'in yerine geçen V. Murat hükümdarlık görevlerini yerine getirememeye başladı. Hersek, Filibe ve Pazarcık gibi yerlerde ayaklanmalar çıktı. Osmanlı Devleti'nin düştüğü zor durumdan yararlanmak isteyen Sırp Prensi Milan, 2 Temmuz 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. V. Murat'ın rahatsızlığının artması nedeni ile 31 Temmuz'da tahttan indirildi. Yerine II. Abdülhamit tahta geçti (Karpat, 2010: 77). Savaş devam ederken Rusya bir ültimatom yayınlayarak Osmanlı Devleti'ni barış yapmaya zorladı. İngiltere, Balkanlarda bir reform yapılması şartı ile konferans toplanmasını teklif etti. 23 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da Tersane Konferansı toplandı (Uçarol, 2000: 331). Osmanlı hükümeti konferansta talep edilen her şeyi reddetti. Bunun üzerine Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Mithat Paşa, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını önlemek ve savaş durumunu ortadan kaldırmak için Meşrutiyet'in ilan edilmesi gerektiğini ileri sürdü (Karpat, 2010: 78). Yurda dönen Genç Osmanlıların çalışmaları neticesinde 1876'da Birinci Meşrutiyet ilan edildi. İlk Meclis-i Mebusan, Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda açıldı.

II. Abdülhamit tahta çıktığı zaman Bosna-Hersek'te ayaklanma çıkmış, Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştı. II. Abdülhamit tahta çıkar çıkmaz Mithat Paşa'yı sadrazam yaptı. Mithat Paşa, Rusya ile savaş konusunu görüşmek üzere kurulan Meclis-i Umumiye'ye başkanlık yaptı (Eyicil, 2004: 143). Genç Osmanlılar; parlamento, halka karşı sorumlu yönetim, siyasal özgürlük gibi kavramların yayılmasını sağladı. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra II. Abdülhamit tarafından Mebusan Meclisi kapatıldı. İlk on yıl II. Abdülhamit yönetimine karşı Ali Suavi ve Kleantin Skalyeri'nin darbe teşebbüslerinin dışında herhangi bir direnme görülmedi (Çavdar, 1991: 15).

II. Abdülhamit yönetimine karşı duyulan memnuniyetsizliğin yanı sıra Bulgar, Sırp, Yunan çetel ve komitacılarının Makedonya'daki Türk ve Müslüman halka karşı yaptıkları olumsuz faaliyetler, ülke genelinde yaşanan sıkıntıların artmasına neden oldu. Yurdun pek çok yerinde ayaklanmaların başlaması, Avrupa Devletleri'nin Osmanlı

Devleti'nin iç işlerine karışmak istemeleri, özellikle 3. Ordu'daki genç subayların hükümet aleyhine tavır alması, subayların aylık ve tayinlerinde düzensizliklerin yaşanması hükümeti zor durumda bıraktı (Bayur, 1991:C.I, 430). Devletin kötü gidişini engellemek isteyen bir grup tıbbiyeli öğrenci bir araya gelerek toplantılar yapmaya başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelleri, 21 Mayıs 1889 tarihinde tıbbiyeli öğrencilerden olan İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşid ve Abdullah Cevdet tarafından atıldı (Eyicil, 2004: 26). Kurucu üyeler, cemiyet üyelerine numara verilmesi haricinde herhangi bir teşkilatın örgütsel yapısından etkilenmedi (Hanioğlu, 1985:C.I, 176).

Cemiyetin kurucu lideri İbrahim Temo'ydu (Çavdar, 1991: 15). İlk toplantıda, kurulan gizli cemiyete kimlerin alınacağı konusu üzerinde duruldu (Temo, 1987: 17). 3 Haziran 1889'da yapılan toplantıdan sonra (Hanioğlu, 1985:C.I, 174) Cemiyet'e İttihad-ı Osmanî adı verildi (Kutay, 1964: 68). Doktor Nazım Bey'in teklifi ile Cemiyet'e üye olan Ahmet Rıza (Eyicil, 2004: 28; Hanioğlu, 1985:C.I, 180) Cemiyet'in adını pozitivist düşünceler çağrıştıran nizam ve terakki olarak değiştirilmesini tavsiye etti. Fakat Fransızca olan "ordre et progres" kelimesinin Türkçeleştirilmesinde ufak bir değişiklik meydana geldi. Cemiyetin adı İttihat ve Terakki olarak değiştirildi. Jön Türkler, bireyin toplum içindeki rolünü fazla önemsemeyen kurumları ifade eden pozitivizm akımının etkisinde kaldı. Fakat pozitivizm düşüncesi, onların bireyin toplumdaki gelişmelere daha çok müdahale etmesi gerektiği düşüncelerine engel olamadı (Hanioğlu, 1985:C.I, 53).

Cemiyet'in sloganı hürriyet, eşitlik ve kardeşlik olup, başkanlığına da Ahmet Rıza Bey getirildi. Cemiyet'in hesap işleri ile Mizancı Murat ilgilendi (Eyicil, 2004: 34-35). İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştürüldü (Tunaya, 2009:C.III, 58).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde yaşayan milletlere ait ıslahat yapılması ve ıslahatın neden olacağı muhtariyetlere karşı çıkılması amacı ile kuruldu (Bayur, 1991:C.I, 271). Cemiyet'in amacı II. Abdülhamit tarafından yürürlükten kaldırılan Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymak ve Meclis-i Mebusan'ı tekrar toplamaktı. Fakat bu amaca ulaşmak isteyen üyelerin uzun vadeli planları yoktu (Karpat, 2010: 111). Bu nedenle Cemiyet, kuruluşundan 1906 tarihinin ortalarına kadar amacına ulaşmak için ayaklanma gibi faaliyetlerde bulunmadı. Fakat bu durum Cemiyet'in yurt içinde ve orduda güç kazanmasından sonra, yurtta kurulan merkez ve şubelerinde etkisiyle değişti (Bayur, 1991:C.I, 266).

Amaçlarına ulaşmak isteyen Cemiyet üyeleri, basını kullanarak çalışmalarına hız verdi. 1826 tarihinde İstanbul'da doğan ve batılılaşma hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan gazeteci Şinasi tarafından basın kullanıldı. Şinasi 1862 tarihinde hükümetin otoriter eğilimini ve Avrupalı güçlere olan bağımlılığını eleştirmek için Tasvir-i Efkâr gazetesini yayınladı (Zürcher, 1996: 104). Basının etkisini bilen üyeler, bir toplantı yapmaya karar verdi. 20 Temmuz 1891 tarihinde İbrahim Temo'nun girişimleri ile yapılan toplantıya bir gazeteci de katıldı (Hanioğlu, 1985:C.I, 175). Aynı yıl içinde La Turqie Contemporaine dergisi Paris'te, 1894'de Hürriyet isimli gazete Londra'da (Yağcıoğlu, 1992: 82), 1 Aralık 1895 tarihinde Meşveret isimli gazete Paris'te (Eyicil, 2004: 29), aynı yıl Hayal dergisi Londra'da yayınlanmaya başladı. Bunu 1896 tarihinde Cenevre'de Kanun-i Esasi dergisi, Paris'te Mizan dergisi, Cenevre'de Hakikat dergisi, Mısır'da Mizan dergisi takip etti (Yağcıoğlu, 1992: 83). Edirne Postanesi'nde çalışan Talat Bey, Paris'ten gönderilen gazetelerin dağıtımıyla ilgilendi (Ertürk, 1957: 16). Meşveret gazetesi, Ahmet Rıza'nın etkisi ile ses getirmeye başladı. Cehaletin, istibdat yönetimine neden olduğu düşünüldüğünden (Eyicil, 2004:

31) Meşveret gazetesi yöneticileri tarafından Türk çocuklarının tahsil için yurt dışına gönderilmesi istendi. Japonya ve Bulgaristan gibi ülkelerin bu yolu takip ettikleri için kalkındıklarını iddia edildi (Eyicil, 2002:C.XIII, 230). Cemiyet yöneticilerinden Doktor Nazım, Meşveret gazetesinin yazım işlerine yardım etmenin yanı sıra gazetenin İstanbul, Selanik ve İstanbul'a sokulması için kıyafet ve kimlik değiştirerek gizlice İzmir'e de gitti (İrtem, 1999: 102).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yayınlanan gazeteleri Osmanlı Devleti sınırlarından içeriye sokmak için, önce yabancı devletlerin postanelerine gönderdi. Postaneler Osmanlı Devleti'nin gözetimi altındaydı. Ancak herhangi bir Türk vatandaşının postanelere gitmesi yasaktı. Bu nedenle gönderilen gazeteleri öncelikle yabancılar alır, evlerine götürür ve daha sonra Türklere verirdi. Bu yönde yapılan diğer bir girişim ise, gazeteleri sınırları içinde fazla Türk yaşayan ve Osmanlı Devleti'ne komşu olan bir ülkedeki teşkilata göndererek ülke sınırları içine sızdırmaktı. Yayınların Selanik ve İzmir limanlarına gönderilerek oradan da hafiyeler aracılığı ile ülke içine girmesi sağlandı (Bayur, 1991:C.I, 309-310). II. Abdülhamit yönetimine karşı gazeteleri dağıtma görevini üstlenenler arasında Gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Halıcıoğlu'nda meyhanecilik yapan Yunan Dimitri, Galata'daki Avusturya Postanesi'nden aldığı gazete ve dergileri, Sütlüce'deki Bektaşi tarikatı dergâhından tekke şeyhi Münir Baba Efendi'nin oğlu Hüseyin Ulvi Bey'e teslim etme görevini üzerine aldı. Bahriye kâtiplerinden Ali Bey ve Kasımpaşalı Sadık Bey, mektebin hademesi olan Trabzonlu Eğri Boyunlu Osman'ı, Mahmutpaşa yokuşunda Fransızların açtığı postaneye göndererek Paris'ten gönderilen gazeteleri aldırdı. Galata'da Avusturyalılar tarafından açılan postaneye gelen gazeteler de aynı şekilde temin edildi (Ertürk, 1957: 14-15). Rusya'dan postane müdürü Ermeni Çampan tarafından sınırdan geçirilen gazete ve mektuplar, Erzurum Postanesi'nde görevli Cemiyet üyesi posta müdürüne verildi (Ertürk, 1957: 62). Yaşanan gelişmeler üzerine Osmanlı yönetimi Fransa'da yayınlanan Meşveret gazetesi ile İngiltere'de yayınlanan Mizan gazetesinin dağıtımının yasaklanması talebinde bulundu. Fransız basınının Meşveret gazetesi sahibi Ahmet Rıza'ya sahip çıkması nedeni ile Osmanlı yönetiminin başvurusu sonuçsuz kalmasına rağmen İngiltere'ye yapılan başvuru sonuçsuz kalmadı. Yapılan başvuru neticesinde Mizan gazetesi sahibi Murat Bey, Mısır'dan Paris'e geçmek zorunda kaldı (Yağcıoğlu, 1992: 82-83). II. Abdülhamit, Cemiyet üyelerinin faaliyetlerini engellemek için Paris elçiliğine tekrar başvurdu. Başvuru üzerine önce 1897 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris'ten çıkarılarak Belçika'ya taşındı. Ardından Meşveret gazetesi kapatıldı (Eyicil, 2004: 38).

Cemiyet'in faaliyetlerini genişletme çabası basınla sınırlı kalmadı. Mekteb-i Tıbbiye ve Hukuk Okulu öğrencilerinden bir kısmı, gizli bir cemiyet kurdukları gerekçesiyle 1894 tarihinin sonlarına doğru tutuklandı. Ulema sınıfının Cemiyet'e ilgisi artmaya başladı. Birçok tahsilli genç, Cemiyet'e kaydını yaptırmaya başladı. Cemiyet, yurt içinde ve yurt dışında faaliyetlerine hız verdi. Mısır ve Paris şubeleri fiilen örgütlendi (Hanioğlu, 1985:C.I, 178-184). Bu esnada evinin sürekli denetim altında bulundurulmasından rahatsız olan Damat Mahmut Paşa, çocuklarının eğitiminin yurt dışında devam ettirme bahanesi ile Avrupa'ya gitti (Aksoy, 2008: 298). Etkisini kaybetmeye başlayan Jön Türk hareketini tekrar etkin hale getirme olasılığı, II. Abdülhamit'i telaşa düşürdü. II. Abdülhamit'in Damat Mahmut Paşa ve oğullarını yurda geri gönderme çabaları sonuçsuz kaldı (Kutay, 1964: 91). Cemiyet üyeleri tarafından 1895 tarihinde bir beyanname hazırlanarak dağıtıldı. Fakat kısa bir süre sonra Saray tarafından otuz dört Cemiyet üyesi yakalanarak tutuklandı. İstanbul merkezinde görevli üyeler sürgüne gönderildi. İstanbul merkezi, kısa bir süre iş yapamaz duruma

gelmiş olsa da ulema sınıfının Cemiyet'e katılması sonucu tekrar faaliyetlerine başladı. Tıp öğrencilerinin yerini ulema sınıfı aldı (Hanioğlu, 1985:C.I, 185-188).

Sultan II. Abdülhamit, Ahmet Celalaettin Paşa'yı Doktor Nazım Bey ve arkadaşlarını yurda dönmeleri konusunda ikna etmesi için 10 Temmuz 1897'de Paris'e gönderdi (Eyicil, 2004: 38). Cemiyet üyeleri çalışmalarına hız vermesine rağmen, Padişahın ıslahat yapma ve yurt dışına giden eğitimli tabakayı affetme vaadi etkisini gösterdi. Yurt dışına giden aydınların bir kısmı geri yurda döndü. Bir kısmı padişahtan aylık alarak Avrupa'da kaldı. Ahmet Rıza Bey'in öncülüğünü yaptığı diğer bir kısım ise muhalefete devam etti (Bayur, 1991:C.I, 296). Cemiyet üyeleri, Mizancı Murat Bey'in 14 Ağustos'ta İstanbul'a dönmesi üzerine, Ahmet Rıza Bey ve Doktor Nazım'ın etrafında toplandı. Cemiyet'e yeni üyelerin girmesi sağlandı. Zaman içerisinde Cemiyet içinde fikir ayrılıkları başladı (Eyicil, 2004: 41).

Damat Mahmut Paşa'nın oğulları Prens Sabahattin ve Prens Abdullah, Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamak amacı ile bir kongre düzenlenmesi için genel bir çağrı yayınladı (Aksoy, 2008: 299). Paris'te 4 Şubat 1902 tarihinde Fransız ayan azasından Lafeuvre Contalis'in Lafayet sokağındaki evinde ilk Jön Türk Kongresi toplandı (Kutay, 1964: 144). Kongrenin toplanmasında babası ve kardeşi ile 1899'da Avrupa'ya giden Sabahattin Bey'in kongre çağrısı ve maddi yardımda bulunması etkili oldu (Bayur, 1991:C.I, 296). 9 Şubat'ta biten kongrenin fahri başkanlığına Damat Mahmut Paşa, başkanlığına ise oğlu Prens Sabahattin getirildi (Aksoy, 2008: 299). Kongrede Ermeniler tarafından ıslahat işinin sağlanması için Avrupalı Devletlere başvurulması teklif edildi. Teklife Ahmet Rıza Bey ve onun etrafındakiler muhalefet etti. Bu nedenle üyeler arasında anlaşmazlık çıktı ve kongre ikiye ayrıldı (Bayur, 1991:C.I, 270). Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin arasındaki anlaşmazlığın nedenlerinden biri de liderlik konusuydu (Eyicil, 2004: 41). Karşılıklı anlaşmazlıklar üzerine, Ahmet Rıza Bey'in İttihat ve Terakki Grubu ile Prens Sabahattin'in Âdem-i Merkeziyet-i İdare ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti ayrı çalışmaya başladı. Kongreye katılan İsmail Kemal Bey, kendisinin önemli bir askeri kuvveti temsil ettiğini söyleyerek bazı konuların gizli görüşülmesini önerdi. Kongredeki Ermeniler ise ıslahat girişimlerinin ancak Avrupa Devletlerinin müdahil olmaları ile gerçekleşebileceğini savundu (Bayur, 1991:C.I, 297). Kongrenin sonunda amaçlarına ulaşmak isyeten Cemiyet üyeleri, farklı metotlar geliştirdi. Ahmet Rıza Bey'in grubu merkez ve taşrada kadrolaşma yolunu takip etti. Kadrolaşma teşkilat içinde de devam etti (Eyicil, 2004: 38). Ahmet Rıza Bey'in Paris'te çıkardığı Meşveret gazetesi, Talat Bey vasıtası ile yurda sokuldu. Sabahattin Bey ise sadece gazete çıkarmakla kalmadı aynı zamanda bir darbe ile II. Abdülhamit'i devirme teşebbüsünde bulundu. Sebahaddin Bey ve İsmail Kemal Bey, II. Abdülhamid'i tahttan uzaklaştırmak için Malta'daki Trablusgarp komutanı ve vali vekili Recep Paşa'nın yaveri Şevket Paşa ile görüştü. Yapılan planın gerçekleştirilme aşamasında, İsmail Kemal Bey'in şüpheli davranışları ve Recep Paşa'nın da İsmail Kemal olmadan bu girişime cesaret edememesi, teşebbüsün sonuçsuz kalmasına neden oldu (Bayur, 1991:C.I, 300).

2.2.2.2. İki Cemiyetin Birleşmesi

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, ilk olarak Manastır'da 30 Aralık 1906 tarihinde bir şube açtı (Karabekir, 1993: 139). Selanik şubesinin yanı sıra Manastır şubesi de etkiliydi. Manastır şubesinin kurucu üyeleri arasında Enver Paşa, Resneli Niyazi Bey, Kazım Karabekir Bey, Süleyman Askeri, Sadık ve Hüseyin Bey yer aldı (Eyicil, 2004: 68).

Cemiyet Makedonya'da hızla yayıldı. Çünkü burada Türk nüfusun dışında bulunan Arnavut, Rum, Rumen ve Sırp çeteleri Osmanlı yönetimine karşıydı. Azınlıkların Türklere karşı yaptığı olumsuz davranışlar karşısında Cemiyet'in şubeleri Rumeli'nin her tarafına yayıldı. Doktor Nazım Bey tarafından Cemiyet'in İstanbul şubesi ile Paris merkezi arasında iletişim sağlandı (Eyicil, 2004: 65). Cemiyet, kısa bir sürede ülke genelinde açılma imkânı buldu. İstibdat rejimine karşı en güçlü cepheyi ve örgütlenmeyi kurarak, ülke içinde ve ülke dışında aynı paralelde çalışan diğer cemiyetlerle birleşti (Tunaya, 2009:C.III, 39). Cemiyetlerin içinde en önemlilerinden biri de Vatan Cemiyeti idi. Suriye'de "Vatan" isminde bir örgüt, 1906 tarihinin sonuna doğru faaliyete başladı. Daha sonra örgütün temelleri üzerine içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" oluşturuldu. Örgütün Yafa ve Kudüs'te kurulan kollarından sonra Mustafa Kemal Paşa, gizlice Rumeli'ye geçerek oradaki şubeleri oluşturdu (Çavdar, 1991: 22). İlk şube 1906 tarihinin ilkbaharında açıldı (Aktepe, 1974: 263). Mustafa Kemal Paşa, Selanik'e gelerek burada Ömer Naci, Hakkı Baha ve Mustafa Necip ile bir görüşme yaptı. Görüşmede, baskı yönetiminden kurtulmak amacı ile Suriye'de bir cemiyet kurduğunu, Selanik'e de cemiyetin esasını kurmaya geldiğini söyleyerek arkadaşlarını göreve davet etti (Kızıldoğan, 1937: 622). 30. Süvari Alayı Kumandanı Binbaşı Lütfi Bey, Müfir Bey ve Doktor Mahmut Bey, cemiyetin üyeleri arasındaydı. Ömer Naci, Topçu Hüsrev Sami Bey, Hakkı Baha Bey, Bursalı Tahir Bey, İsmail Mahir Bey ve Mustafa Necip Bey'in katılımı ile Selanik şubesi oluşturuldu (Ok, 2012: 17). Fakat Mustafa Kemal Paşa, kısa bir süre sonra İstanbul Hükümeti'nin kendisi hakkında takibata geçtiğini öğrenince tekrar Şam'a gitti (Aktepe, 1974: 263). Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'ten ayrılmasından sonra Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesi gelişemedi (Zürcher, 2011: 66). Bu esnada Talat Bey'den hükümetin kendilerini tutuklayabileceğini öğrenen Naci Bey ve arkadaşı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu (Kızıldoğan, 1937: 624). 13 Ekim 1907 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Selanik'te bulunan 3. Ordu'da görev alarak Selanik'e geldi. Arkadaşlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, 29 Ekim'de kendisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu (Aktepe, 1974: 264). Mustafa Kemal'in üye numarası 322 idi (Ok, 2012: 19). İsmet Paşa da, 2 Ekim 1906 tarihinde Sahra Topçu 8. Alay 3. Bölük Komutanı olarak Edirne'ye tayin olduğu esnada Fethi Bey'in teklifi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu (Ok, 2012: 17).

Mustafa Kemal Paşa'nın Cemiyet'e sonradan dâhil olması, lider kadrolarından birini almasına engel oldu (Avcı, 1995: 90). İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde etkili bir görev alamamasının yanı sıra örgüt üyelerinin kendi aralarında şifre ve sembollerle anlaşmalarından rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa, zamanla Cemiyet'in karşısında yer almaya başladı (Armstrong, 2001: 32). Cemiyet'in faaliyetlerinden hoşnut olmayan Mustafa Kemal Paşa, 1909 tarihinde yapılan ikinci kongrede riyaset divanına seçildi ve 13-25 Ekim tarihleri arasındaki kongreye de Bingazi delegesi olarak katıldı (Ok, 2012: 17). Mustafa Kemal Paşa, Vakit gazetesine verdiği bir demecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusunun kendisi olduğunu ve Suriye'den Selanik'e geldiği vakit Ömer Naci ile görüşerek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkil ettiğini ve sonra Doktor Nazım Selanik'e geldiği vakit bu ismin İttihat ve Terakki'ye dönüştürülmüş olduğunu söyledi (Bardakçı, 2014: 234). Cavid Bey bu durumu İsmail Canbulad'a sordu (Cavid Bey, 2000: C.II, 268-269). İsmail Canbulad'ın Paris'te kaçak hayatı yaşayan Cavid Bey'e yazdığı 30 Ocak 1922 tarihli mektubunda konu ile ilgili olarak şunlar yazdı (Toker, 2006: 55):

> Osmanlı Hürriyet ve Tevhidi Milliyet Cemiyeti teşekkül ettiği zaman Mustafa Kemal'in ismi hiç geçmedi. Kendisi de Selanik'te değildi. Sonraları mühür kısaca Osmanlı Hürriyet Cemiyeti diye kazdırılmıştı. Kısa bir süre sonra nizamnamede tadilat yapıldı. Azami beş kişi olmak üzere Cemiyet azası bölük namı altında birbiriyle görüşebiliyorlardı. O sırada Mustafa Kemal de geldi ve benim bölüğümde idi. Bizim evde toplandığımız bir akşam bu Cemiyet'in Naci ile alakası var mıdır diye bana sordu. Ben de ne gibi dedim. Evvelce kendisi ile bir Cemiyet teşkili için görüşmüştüm de cevabını verdi. Bende herkes birbiriyle görüşmüş olabilir dedim. Fazla bir izahat vermedi, çünkü verecek bir şey yoktu. Suriye'de bir Cemiyet olduğundan bahsetmedi. Hatta o taraflarda teşkilat yapabilmek hususunda ümitvar bile bulunmadı.

İsmail Canbulad, Cavid Bey'e Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda Mustafa Kemal Paşa'nın etkisinin bulunmadığını ifade etti. O'na göre Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'e gelişi, Cemiyet'in faaliyete başlamasından sonraydı. Mustafa Kemal Paşa'nın Cemiyet'e girişi ise Terakki ve İttihat namını aldıktan sonraki bir zaman diliminde gerçekleşti (Karabekir, 1992: 64).

Cemiyet, Selanik ve Makedonya'da örgütlenme çalışmalarına devam etti. Enver Paşa, Manastır'da karargâhta bulunan birçok kişinin Cemiyet'e üye olmasını sağladı (Babacan, 2002:C.XIII, 264). Selanik; Bulgar, Rum ve Sırp komitacıların merkezi haline geldi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik'te en iyi anlaştığı grup Rumlardı. Doktor Nazım Bey'in Selanik'e gelmesi için Rum komitacılarla görüşüldü. Gerekli planlar yapılarak (Eyicil, 2004: 66) Doktor Nazım Bey'in birleşmeyi sağlamak amacı ile Paris'ten Selanik'e gönderilmesi sağlandı (Bayur, 1991:C.I, 315). Doktor Nazım Bey, Selanik'teki arkadaşlarına gerekli bilgiler verdikten sonra Talat Bey ile görüştü (Eyicil, 2004: 67).

Mithat Şükrü Bleda ve Doktor Nazım, Cemiyet'in yapısı ve yayılma stratejisi hakkında fikir alışverişinde bulundu. Karşılıklı görüşme sonunda, esas amaçlarının aynı olduğu fakat amaca ulaşmak için farklı yol izledikleri konusunda fikir birliği sağlandı (Eyicil, 2004: 68). Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, 27 Eylül 1907 tarihinde resmen birleşti (Ramsaur, 2007: 146). Vatan ve Hürriyet Cemiyeti de Rumeli'deki örgütleri kendi çatısı altında birleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşti (Çavdar, 1991: 22). Kısa bir süre sonra Selanik merkezi, ana merkez haline dönüştürüldü. Doktor Nazım tarafından Cemiyet, gizli bir ihtilal komitesi şeklinde örgütlendi (Eyicil, 2004: 72).

Cemiyet'in üye sayısı kısa sürede arttı. Yapılan toplantılarda en çok tartışılan konu Cemiyet'in isminin değiştirilmesi ile ilgiliydi. Doktor Nazım bu ismi benimseyememişti. Ona göre Paris'te dağılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isminin Ahmet Rıza Bey tarafından Terakki ve İttihat şeklinde değiştirilmesi konusunda öne sürdüğü teklif daha uygundu (Bleda, 1979: 30-31). Doktor Nazım Bey'in Cemiyet'in adının değişmesi görüşünü kabul eden üyelerin isteği üzerine, Cemiyet'in isim değişikliği ile ilgili görüşleri alınmak üzere şubelere birer mektup gönderildi (Eyicil, 2004: 73). Rehberler vasıtasıyla Cemiyet üyelerinin oyları toplandı. Teklif kabul edildi. Paris'teki grupla iletişime geçildi. Oradaki merkezin önerisiyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin adı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi ve dışarıdaki örgütün dâhili grubu olarak nitelendi. Birleşmeye kadar Paris'teki grup, Terakki ve İttihat biçimde anıldı. Bu ad Selanik grubunun ısrarı ile İttihat ve Terakki şekline dönüştürüldü (Menteşe, 1986: 122). İki Cemiyet'in birleşmesi içinde bazı şartların bulunduğu bir anlaşma ile sağlandı. Birleşmenin gerçekleştiği ana kadar Cemiyet'in işlevselliği

anlamında birçok zorluklar yaşandı. Öncelikle Cemiyet'e bağlı şubeler dağınık ve birbirinden kopuk haldeydi. Üyelerin birbirleriyle iletişimi çok büyük zorluklarla yürütülüyordu. Yaşanan zorluklar, Cemiyet'in karar alma ve alınan kararları tatbik etme aşamasında birtakım yavaşlamalara neden oldu. İki Cemiyet'in birleşme esnasında yaptıkları anlaşma ile görev ayrımı yapıldı (Bayur, 1991:C.I 319). Merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleştirilmesi aşağıdaki şartlar benimsenerek gerçekleşti. Buna göre (Eyicil, 2004: 73-74);

1-Cemiyet'in biri dâhili diğeri harici olmak üzere iki merkezi umumisi olacaktı. Bunlardan harici merkezi umumisi Paris'te, dâhili merkezi umumisi ise şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı amirleri olacaktı.

2-1876 tarihinde ilan edilen Mithat Paşa Kanun-i Esasisi uygulamaya konulacaktı.

3-Genel merkezler dâhili ve mali işlerinde bağımsız olsalar da gerektiğinde diğerine yardım edecekti.

4-Dâhili genel merkez ile doğrudan doğruya irtibat kurması sakıncalı görülen Osmanlı sınırları içindeki şubeler ve şahıslar, Paris'teki genel merkez (merkez-i harici) vasıtasıyla haberleşmek üzere dâhili genel merkeze tabii olacaklardı.

5-Harici genel merkez şubeleri, harici merkezi umumi öncülüğünde, Cemiyet'in dışarıya karşı üyelik görevini yerine getirecekti. Hükümetler ve yabancı basın ile olan ilişkilerin sorumluluğu harici genel merkeze ve dâhildeki teşebbüsler ve icraatın mesuliyeti de tamamen dâhili genel merkeze ait olacaktı.

6-Genel merkezlerden biri, yalnız ikna ile diğerinin faaliyetlerini iptal etme yetkisine sahip olacaktı.

7-Cemiyet'in yayın vasıtası şimdilik Türkçe "Şura-yı Ümmet" ile Fransızca "Meşveret" gazeteleri olup, dâhili genel merkezin yardımı ve iştiraki ile harici genel merkezin denetimi altında basılacaktı.

2.2.2.3. Nazım Bey'e Suikast Yapılması

Cemiyet üyelerinin faaliyetleri gün geçtikçe artmaya başladı. 15 Ekim 1907 tarihinde Paris'te yapılan II. Jön Türk Kongresi'nde, II. Abdülhamit'e Meşrutiyet'i ilan ettirmek için her yola başvurulması kararı alındı. Alınan kararlardan en önemlisi orduyu kullanmaktı (Kocabaş, 1991: 164). Toplanan kongrede Osmanlı Hürriyetperveran Nizamnamesi hazırlandı. Nizamnamenin 4. maddesinde aynı adla Osmanlı Devleti'nde bir fırka kurulması öngörüldü (Aksoy, 2008: 301). II. Abdülhamit yönetimine karşı ayaklanmaların sayısında artış meydana geldi. Prens Sabahattin'in öncülüğünü yaptığı İdari Âdem-i Merkeziyetçilik ve Özel Teşebbüs Topluluğu, Anadolu'da Ermeni gruplarla birlikte propaganda hareketlerine girişti. Makedonya'da III. Ordu'da da ayaklanmalar başladı. Selanik'teki gelişmelerin tehlikeli bir boyuta gelmesi üzerine, durumu teftiş etmek üzere bir teftiş heyeti gönderildi (Ramsaur, 2007: 152-156). Cemiyetin varlığından haberdar olan II. Abdülhamit tarafından önce Cemiyet'in ortadan kaldırılması için valilere ve Müfettiş-i Umumiliğe emirler gönderildi. Bu tedbirlerden bir sonuç alınamayınca Mahir ve Recep Paşalar başkanlığında bir heyet gönderildi. Gönderilen Heyet, Heyet kâtibinin öldürülmesi üzerine İstanbul'a döndü. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 tarihinin Mayıs ayına kadar çalışmalarını gizli olarak sürdürdü. Cemiyet üyeleri, Manastır'daki konsolosluklara gönderilmek üzere, Makedonya sorununun çözülmesi için bağımsız bir vali atanması gerektiğini içeren layiha hazırlamaya karar verdi (Ok, 2012: 22). Cemiyet, Makedonya'daki duruma hâkim

olmak amacıyla yapılan toplantıda, faaliyetlerini açıkça sürdürme düşüncesini benimsemeye başladı. Selanik'te, Avrupa Devletlerine, Cemiyet'in varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı alındı. Avrupa Devletlerine, Makedonya'daki karışıklığı ancak Cemiyet'in düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiği söylenecekti (Ahmad, 2007: 16). Bu nedenle Selanik'te, konsoloslara muhtıra verilmesi kararı alındı. Merkez-i umumice hazırlanan bu muhtıra hakkında müzakere için vilayet heyet-i merkeziyesi Rasim Bey'in evinde toplanıldı. Muhtıra, bütün devletlerin konsoloslarına verilecekti. Muhtırayı Fransız Konsolosluğu'na vermek üzere İsmail Canbulad ve İhsan Namık Bey görevlendirildi. İsmail Canbulad, toplantı başlamadan önce Fransız Konsoloshanesi'nin önüne geldi fakat burada polis olduğu için muhtırayı veremedi. Daha sonra görevli olan bu iki Cemiyet üyesi tekrar konsoloshaneye gitti. Muhtırayı Fransız konsolosuna yemek yerken verdi (İrtem, 1999: 300-301). Cemiyet üyelerinin düşüncelerinin aksine, Avrupa Devletleri bu muhtıraya bir tepki göstermedi (Ahmad, 2007: 17).

İsmail Canbulad ve arkadaşlarının Meşrutiyet'in ilanı için yaptıkları girişimler devam etti. Manastır merkezine yardım edilmesi gerekti. Bu nedenle Merkez Kumandanlığı'nda mülhak Yüzbaşı İsmail Canbulad, Selanik'te süvari Yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey'e mühürlü bir zarf verdi. Bu zarfta Cemiyet'in yeni nizamnamesi vardı. Nizamname ile birlikte Enver Paşa ve Kazım Karabekir, yardım amacı ile yirmi üç altın hazırlayarak, Selanik'e dönecek olan Süleyman Fehmi Bey'e teslim etti (Karabekir, 1993:133).

Rumeli'de etnik ve dinsel çatışmaların yoğun bir şekilde yaşanması, bölgede bulunan Üçüncü Ordu üyeleri üzerinde büyük etki yaptı. Askerlerin maaşlarının geçimlerini sağlamak için yeterli düzeyde olmaması, terfi işlerinde haksızlığa uğradıklarını düşünmeleri, alaylı-mektepli ikileminin yaşanması huzursuzluğun artmasına neden oldu (Yakut, 1999:C.II, 441). Üçüncü Ordu'nun Manastır çevresindeki kıtalarında, 1908 yılı Mayıs ayından itibaren huzursuzluk tekrar baş gösterdi. Bu huzursuzluğu önlemek için, Manastır bölgesine olaylara karışmamış Anadolu taburları sevk edildi. Bundaki amaç Anadolu rediflerinin Rumeli ve özellikle Manastır'a gönderilerek buradaki asker ve subayların eylemlerini engellemekti. Manastır'daki genç subaylara söz geçmiyordu. Fakat herkese güvenilmeyeceğini iyi bilen Talat Bey gelişen olayların arkasında kalmamaya karar verdi. Bunun için önce Selanik ve çevresinde yapılacak suikast girişimi ile yıldırma planı uygulanacak ve Cemiyet'in gücü gösterilecekti. Daha sonra Anadolu taburlarının içine sızarak onların subay ve askerlerini Cemiyet'e kazandırmaya çalışılacaktı. Böylece Manastır'daki genç subayların yaptıkları eylemler arkadan korunmuş olacaktı. Cemiyet, amaca ulaşmak için ilk olarak Selanik merkez kumandanı Nazım Bey'in öldürülmesine karar verdi (Çavdar, 1984: 94). Esasında 1908 tarihinin Haziran-Temmuz aylarındaki isyanların ilk ve kısa vadeli amacı Cemiyetin varlığını korumaktı. Çünkü hafiyelerin sindirilmesini başaramamak, gizli Cemiyet'in yok olmasına göz yummak demekti. Bu nedenle Şubat ayı soruşturmasını yürüten ve saraya rapor gönderen Albay Nazım Bey, öldürülmesi planlanan hafiyelerin ilk sırasında yer alıyordu (Ahmad, 2007: 16).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet lehine yaptığı ilk fiili hareket İsmail Canbulad'ın yardımı ile Mustafa Necip Bey tarafından Selanik Merkez Kumandanı Kaymakam Nazım Bey'e yapılan suikast girişimi oldu (Kuran, 2000: 307). İsmail Canbulad, Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılması eyleminde de görev aldı (Kocahanoğlu, 2005: 356). Hükümet, Manastır'daki ayaklanmayı bastırmak için Şemsi Paşa'yı bu bölgeye gönderdi. Şemsi Paşa, Manastır'a gelişinden çok kısa bir süre sonra 7 Temmuz 1908 tarihinde öldürüldü (Birinci, 2002:C.XIII, 196). Suikastı işleyenin

önceleri İsmail Canbulad olduğu düşünülse de gerçek fail Teğmen Atıf Bey'di. Suikast sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olan subaylar, Teğmen Atıf Bey'in kaçmasına yardım etti (Resneli Niyazi, 1975: 134).

Nazım Bey, görevli olarak Selanik'e atandı (Ramsaur, 2007: 156). Saraya ve Padişaha bağlı olan Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey, aynı zamanda Enver Paşa'nın eniştesiydi. Nazım Bey, Cemiyet üyelerinin Selanik'teki faaliyetlerini takip ederek, Üçüncü Ordu'nun genç subaylarını etkilemeye çalışan Cemiyet üyelerine karşı sert tedbirler aldı. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili subaylar hakkında da araştırmalar yaptı (Bayur, 1991:C.I, 439). İttihat ve Terakki üyeleri, yaptıkları toplantıda Nazım Bey'i zararsız hale getirmeye karar verdi. Böylece hem alınan tedbirler engellenecek, hem de Saraya gözdağı verilecekti (Tunaşar, 2004: 10). Enver Paşa'nın suikast teklifi diğer üyeler tarafından kabul edildi. Bu işi yapmak görevi Mustafa Necip'e verildi. Planlanan suikast girişimine, İsmail Canbulad ve Enver Paşa da yardım edecekti (Bleda, 1979: 36).

İstanbul'a davet edilen Nazım Bey, topladığı bilgileri götürmek için hazırlanmaya başladı (Ramsaur, 2007: 156). Selanik Vilayet Heyeti Merkezi azası Süleyman Fehmi Bey, 12 Haziran 1908 günü arkadaşı Selanik Vilayet Heyeti Merkezi Birinci Bölük Heyetinden olan süvari mülazımı Bosnalı Mustafa Kamil Efendi'den, Nazım Bey'in ertesi gün İstanbul'a gideceği haberini öğrendi (İrtem, 1999: 306-308). Cemiyet üyeleri, Nazım Bey'in İstanbul'a gidip Reval görüşmelerinden çok önce derlediği raporu vermesini önlemek istedi (Ramsaur, 2007:158). Süleyman Fehmi Bey bunun üzerine Yonyo Birahanesi'ne gitti. Burada Topçu Yüzbaşı Rasim Bey, Merkez-i Umumi Üyesi İsmail Canbulad ve Topçu Mülazımı Hamdi Efendi bir arada oturmakta olduğunu gördü. Onların yanlarına gelerek, Nazım Bey'in bir gün sonra İstanbul'a gideceğini söyledi. Orada bulunanlar bu işi konuştuklarını, Nazım Bey'inde karşıdaki Olimpos Palas Oteli Kahvesi'nde oturduğunu söylediler. Yapılan plan gereği Nazım Bey'e Saul Sokağı'nın yakınındaki sebze bahçesinde pusu kuruldu fakat bu teşebbüs başarılı olamadı (İrtem, 1999: 311). Bu planın başarısız olması üzerine farklı bir plan yapıldı. Nazım Bey, Yalılar'da Akaretler'de bir evde oturmaktaydı. Misafirlerini de alt katta caddeye bakan bir odada kabul ederdi. Plan gereği İsmail Canbulad, bir gece geç saatte kapıyı çalacaktı. Eniştesinin yanında bulunan Enver Paşa, İsmail Canbulad'ın geldiğini haber verecekti. Enver Paşa eniştesini ikna edip İsmail Canbulad Bey'le görüştürecek, bu görüşme esnasında bahçedeki Mustafa Necip, Nazım Bey'i vuracaktı (Müftüoğlu, 1975:C.I, 39).

Planın uygulamaya geçileceği gün Enver Paşa eniştesinin yanındaydı. Suikastı gerçekleştirecek olan Mustafa Necip, İsmail Canbulad'ın evine geldi. Evden birlikte çıktılar. İsmail Canbulad, Nazım Bey'in evinin kapısını çaldı (İrtem, 1999: 312). Nazım Bey, gelenlerle görüşmek istemediyse de Enver Paşa'nın ısrarı ile görüşmeyi kabul etti (Müftüoğlu, 1975:C.I, 39). İnzibat tarafından kapı açılınca İsmail Canbulad eve girdi. Mustafa Necip dışarıda beklemeye başladı. Nazım Bey, İsmail Canbulad'ın geldiğini öğrenince misafir odasına alınmasını emretti. İsmail Canbulad terfi işinin olduğunu, resmi yazı için sayı ve numara getirdiğini, Nazım Bey'in zahmet buyurmamalarını, kendisinin yazabileceğini söyledi. Fakat Nazım Bey'in ısrarı üzerine birlikte misafir odasına girdiler (İrtem, 1999: 312). İsmail Canbulad'ı Nazım Bey'le baş başa bırakan Enver Paşa, dışarıya çıkarak Mustafa Necip ile ilgilendi (Müftüoğlu, 1975:C.I, 39). İsmail Canbulad, rütbe terfi işinin süratle sonuçlandırılmasını Nazım Bey'den istedi (Bleda, 1979: 36). Bunun üzerine Nazım Bey, İsmail Canbulad'a bu konuda kendisine yardımcı olacağını söyleyerek oturduğu yerden aniden kalktı (Müftüoğlu, 1975:C.I, 39). Bu konuşma olurken yaz mevsimi nedeni ile açık duran pencerenin önünde gizlice

beklemekte olan Mustafa Necip ateş etti (Bleda, 1979: 36). Nazım Bey'in aniden kalkmasıyla birlikte patlayan tabancadan çıkan kurşun, Nazım Bey'in bacağının iç kısmından girip çıktıktan sonra İsmail Canbulad'a saplandı (İrtem, 1999: 313). Mustafa Necip olaydan hemen sonra Mithat Şükrü Bey'in yanına gelerek Nazım Bey ve İsmail Canbulad'ın yaralandığını anlattı. Bunun üzerine Mustafa Necip'in saklanması için yardım edildi (Bleda, 1979: 37). Yaralanan İsmail Canbulad, Kışla Meydanı'nda bir arkadaşının evine kaldırıldı (Duru, 1957: 22). Talat Bey, Mithat Şükrü Bleda'ya hastaneye gitmesini, bir yer ayarlamasını, İsmail Canbulad'ın ayarlanan hastaneye yatırılmasını söyledi. İsmail Canbulad, Memleket Hastanesi'ne kaldırılarak 24 Temmuz tarihine kadar tedavi edildi (İrtem, 1999: 314). Nazım Bey ise mabeynin emri ile sedye içinde trene nakledilerek İstanbul'a yollandı. İsmail Canbulad ayağından yaralandı (Bleda, 1979: 37). Kısa bir süre sonra tam iyileşmeden evine nakledildi (İrtem, 1999: 314).

2.2.2.4. Nazım Bey'in Vurulmasının Yankıları

Merkez kumandanının yaralanması ve vuranın yakalanamaması Cemiyet'in gücü olarak algılandı (Çavdar, 1991: 31). Nazım Bey, İstanbul'a geldikten sonra verdiği raporda, Enver Paşa'nın Cemiyet'le ilişkisine ait bilgisi olmadığını yazdı (Çavdar, 1984: 95). Yıldız Sarayı yetkilileri, olayı araştırmak için Selanik'e İsmail Mahir Paşa Heyeti'ni gönderdi (Kuran, 2000: 308). Miralay İbrahim Paşa başkanlığındaki ikinci heyet de Kosova'ya giderek burada bulunan subayların durumunu inceledi (Bayur, 1991:C.I, 439). Enver Paşa ise irade-i seniye ile tahkikata memur edildi (İrtem, 1999: 317). İsmail Canbulad bu olayda yaralandığı için ondan şüphelenen olmadı (Tunaşar, 2004: 11). Sadece merkez kumandanlığı kanun zabitliğinde müstahdem süvari mülazım Ali Zati Efendi, olayla ilgili olarak İsmail Canbulad'dan şüphelendiğini ve evinin aranması gerektiğini Enver Paşa'ya teklif etti. Teklifi geçiştiren Enver Paşa, Rasim Bey'i İsmail Canbulad'ın yanına göndererek, evinde Cemiyet'e ait bir şey olup olmadığını sormasını istedi. İsmail Canbulad evinde merkez-i umuminin bütün evrakı, mühür ve birkaç bomba olduğunu, evde kimsenin bulunmadığını, anahtarın da biraderi Yüzbaşı Rasim Efendi'de olduğunu söyledi. Rasim Efendi'den anahtar alındı. Rasim Bey, İsmail Canbulad'ın evine girerek merkez-i umumi mührünü, evrak ve bombaları kendi evine getirdi. Bombaları da bahçesine gömdü (İrtem, 1999: 318). Bu olaydan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi bütün konsoloslara Makedonya meselesi hakkında muhtıra verdi (Kuran, 2000: 308). Hükümetin konu ile ilgili yaptığı araştırma ve soruşturma, Cemiyet'in baskısıyla etkisiz hale getirildi (Niyazi, 1975: 50).

Hükümetin bu olayla ilgili olarak suikast girişiminde bulunan kişiyi yakalayamaması sarayda şaşkınlığa sebep oldu. Bazı çevreler Nazım Bey'in vurulma olayının hükümet tarafından bilindiğini öne sürdü (Bayur, 1991:C.I, 441). Suikast girişiminden sonra, Cemiyet üyeleri imzasız bir beyanname hazırlayarak vatanın selamet ve menfaati meşruasına karşı bu ve misillu hareket edeceklerin aynı akıbete hazır olmalarını bildirdi. Yaşanan bu olay, Selanik'te yayınlanan bütün yabancı gazetelerde ilk sırada yer aldı (Tunaşar, 2004: 11).

Nazım Bey'i öldürme girişimi, İngiliz ve Rus yetkililerinin Reval'de buluştukları güne rastladı. Bu görüşmelerde, Makedonya'daki kargaşalığa son vermek için iki hükümetin kapsamlı bir ıslahata girmesi üzerinde duruldu. Avrupalı Devletlerden önce davranıp Makedonya'daki ıslahat hareketlerine başlamak isteyen Meşrutiyet taraftarları, bu girişimleri ile harekete geçmiş oldu (Ahmad, 2007: 17). İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Meşrutiyet'in ilanı için çalışmaya başladıkları ilk

zamanlarda, Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını ve padişah üzerine baskı yapmalarını istedi. Fakat Cemiyet, genel ıslahatın dışında Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde kalan herhangi bir bölgede ıslahat yapılması amacı ile Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına karşı çıktı (Bayur, 1991:C.I, 268). Bu nedenle Reval'de yapılan görüşmeler, Cemiyet tarafından Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni parçalama teşebbüsü olarak algılandı ve hemen bir bildiri hazırlandı. 8 Mayıs 1908 tarihinde Makedonya'daki konsolosluklar aracılığı ile Avrupa Devletleri'ne sunulan bildiride; Avrupa Devletleri'nin Makedonya'nın işlerine karışmaktan vazgeçmesi gerektiği, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğu, Avrupa Devletleri'nin yapacağı en büyük yardımın II. Abdülhamit yönetiminin sonlanması için gerekli baskının kurulması olduğu belirtildi (Niyazi, 1975: 75).

2.2.2.5. II. Meşrutiyet'in İlanı ve İsmail Canbulad

II. Meşrutiyet'in ilanını ve Kanun-i Esasi'nin uygulanmasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır ve Selanik merkezi sağladı (Kuran, 2000: 312). Selanik'te iki cemiyetin birleşmesine katkıda bulunan Doktor Nazım Bey başta olmak üzere Cemiyet üyeleri etkili faaliyetlerde bulundu. Doktor Nazım Bey, İzmir'e sahte kimlik ile geldikten sonra, Meşrutiyet'in ilanı edilmesi için çalışmalarına hız verdi. Doktor Nazım'ın amacı, Selanik'e gidecek olan askerlerin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmalarını ve İzmir Redif Fırkası'nın Rumeli'de bulunan askeri kuvvetlerle birleşmesini sağlamaktı (Eyicil, 2004: 84).

II. Abdülhamit, Üçüncü Ordu'daki huzursuzluk hakkında bilgi almak için iki subayın İstanbul'a gönderilmesini istedi. İstanbul'a gönderilen iki subayın dönüşlerinin gecikmesi, Cemiyet'te huzursuzluğa sebep oldu. Bu arada iki önemli gelişme yaşandı. Gelişmelerden biri Firzovik'ten, padişaha halkın hakları konusundaki isteklerini yansıtan 180 imzalı bildiri gönderilmesi diğer gelişme ise Enver Paşa ve Niyazi Bey'in askerleri ile birlikte dağa çıkmasıydı (Shpuza, 1999:C.II, 467).

Niyazi Bey'in dağa çıktığı sırada, o bölgeye yakın olan Firzovik ve Prizren'de bazı toplantılar yapıldı. Prizren'deki toplantının amacı, Müslümanlarla Katolikler arasındaki bazı sorunları çözmekti (Bayur, 1991:C.I, 440). Firzovik Olayı'nın başlama sebebi ise çok farklıydı. Avusturya-Alman Demiryolları Okulu'nun planladığı bir geziyi protesto etmek amacı ile başlayan gösteriler boyut değiştirdi. 1908 yılının Haziran ayı ortalarında Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarladı. Bölgede bulunan Arnavutlar, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılması yönünde gelişen siyasi olaylardan rahatsızlık duydu. Bu nedenle yapılan hazırlıklar, Avusturya'nın askeri bir işgal hareketini örtmek için düzenledikleri hile olarak yorumlandı (Babacan, 2002:C.XIII, 265). Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, gösterilerin nedenini araştırmak üzere Jandarma Kumandanını görevlendirdi. Cemiyet üyesi olan Galip Bey ise durumu Cemiyet merkezine bildirerek, yaşanan olaydan Meşrutiyet lehine yararlanılmasını önerdi. Bu amaçla hareket eden Cemiyet üyesi Hacı Şaban Efendi tarafından Arnavutlar kısa sürede örgütlendi (Ahmad, 2007: 27). Firzovik'ten Sultana halkın hakları konusundaki isteklerini içeren 180 tane imzalı bildiri gönderildi (Koloğlu, 2011: 198). Cemiyet üyeleri, Firzovik'teki otuz bin Arnavut'un ve Anadolu redif taburlarının kendi saflarına geçmeleri için çalıştı. Ayrıca çetelerin ortadan kaldırılmasını engellenmek için çaba sarf edildi (Çavdar, 1991: 32-33). Firzovik'te toplananların büyük bölümü, Avusturya ordusunu önlemek için bir araya geldiklerini düşündü. Mitroviç'teki 18. Tümen komutanı Şemsi Paşa, toplananları dağıtmak ve Kosova'yı Avusturya'ya karşı savunmak için iki tabur askeri oradan alıp başka yerde

kullanmak istedi (Bayur, 1991:C.I, 459). Kısa bir süre sonra sarayın Selanik ve Manastır'a gönderdiği memur ve komutanlara suikastlar düzenlendi. Manastır'da polis şefi Sami Bey öldürüldü. Burada bulunan Cemiyet üyelerini dağıtmak için Manastırlı İbrahim Paşa Selanik'e, Ferik Şemsi Paşa ise Manastır'a gönderildi (Ertürk, 1957: 24). Selanik'e gönderilen Şemsi Paşa da 7 Temmuz 1908 tarihinde Manastır Postanesi önünde Teğmen Atıf Kamçıl tarafından öldürüldü (Eyicil, 2004: 91). Şemsi Paşa'yı öldürenin yakalanamaması üzerine saray tarafından daha kapsamlı araştırma yapıldı. Ayaklananlar, devletin iç ve dış güvenliğini tehdit etmek ve padişaha karşı hainlik etmekle suçlandı (Bayur, 1991:C.I, 459).

Ülke içinde yaşanan kargaşa hızını arttırarak devam etti. Yanya Valisi Müşir Tatar Osman Paşa, Cemiyet üyeleri tarafından dağa kaldırıldı (Ertürk, 1957: 23). Resne Tabur Kumandanlığı'na vekâlet eden Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de yüz elli kişilik kalabalık bir grupla hürriyet için isyan ettiğini Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ya bildirerek dağa çıktı (Eyicil, 2004: 89). Niyazi Bey'in dağa çıkmasından sonra Cemiyet'in Manastır merkezinin faaliyetleri arttı (Bayur, 1991:C.I, 442). Niyazi Bey, Resne Postanesi'ni basarak II. Abdülhamit'e Meşrutiyet'i kabul etmesini isteyen bir telgraf çekti (Ertürk, 1957: 23). Manastır'a gönderilen İzmir Redif Fırkaları'ndaki askerler, Doktor Nazım Bey'in etkisiyle Niyazi Bey'in emrinde bulunan askerlere karşı harekete geçmedi (Eyicil, 2004: 89). Cemiyet, vilayet içindeki hükümete bağlı kalan bütün memurları sindirdi ve bölgeye hâkim oldu (Bayur, 1991:C.I, 442).

Niyazi Bey, halkı silahlandırarak meydana getirdiği taburu ile birlikte Manastır'a geldi. Şemsi Paşa'nın yerine tayin edilen Osman Paşa'yı Resne'ye götürdü. Cemiyet üyeleri tarafından peş peşe suikastlar düzenlendi. Suikastlarda Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa, Debre Mutasarrıfı Hüsnü Bey, Polis Müfettişi Sami Bey, Avukat Sabri Bey öldürüldü (Eyicil, 2004: 91). Yaşanan gelişmeler Meşrutiye'tin ilanını hızlandırdı. 9 Temmuz 1908 Perşembe günü Meclis-i Vükela, gecenin ilerleyen saatlerine kadar süren bir toplantıda durum değerlendirmesi yaptı (Ertürk, 1957: 27). Eyüp Sabri Bey, çete kurarak mücadele etmeye başladı (Tunaşar, 2004: 12). Ohri'de bulunan Eyüp Sabri Bey, 20 Temmuz 1908 tarihinde Ohri Milli Alayı Birinci Tabur Kumandanlığı'ndaki askeri depoyu açtırdı. Depoda bulunan dokuz yüz mavzer ve doksan beş sandık cephaneyi de alarak yanında bulunanlarla dağa kaçtı (Babacan, 2002:C.XIII, 265).

Jandarma subayı olarak görev yapan İsmail Canbulad, Selanik merkezinin kurucusu idi (Aydemir, 1976:C.I, 57). Selanik'teki merkez 21-22 Temmuz gecesi olağanüstü bir toplantı yaparak 24 Temmuz'da genel ayaklanmanın başlamasına karar verdi (Çavdar, 1984: 98). Cemiyet, Meşrutiyet'i ilan etme kararı aldı. Toplantıda Meşrutiyet'in Makedonya'da ilan edilmesi başarıldığı takdirde bunu devletin geneline yaymak için gerekirse kuvvet kullanılması üzerinde duruldu (Ahmad, 2007: 27). 22 Temmuz 1908 tarihinde İzmir Kolordusu'na ait taburlar Selanik'e çıktı. Selanik rıhtımına çıkan 18.000 asker kardeş kanı dökmeyeceklerini söyleyerek tüfeklerini bıraktı (Eyicil, 2004: 91). 23-24 Temmuz gecesi birleşik umumi azaları, yemeklerini yedikten sonra tekrar toplandı. Fakat toplantıya yaralı olarak hastanede yatmakta olan İsmail Canbulad katılamadı (İrtem, 1999: 362). Cemiyet tarafından Selanik ve diğer şehirlerde duvarlara Meşrutiyet isteyen bildiriler asılmasına karar verildi. Ayaklanma, planlanan günden bir gün önce başladı. Manastır ve diğer şehirlerde arka arkaya Meşrutiyet ilan edildi ve saraya bu durum telgrafla bildirildi. Meclisi Vükela, 23-24 gecesi uzun süren bir toplantı yaptı (Çavdar, 1984: 98). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 23 Temmuz 1908 tarihinde saat 09.10'da Manastır'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen acil bir telgrafla hürriyetin ilan edildiği bildirildi (Eyicil, 2004:

109). Meşrutiyet'in ilanı bütün gazetelerde Meşrutiyet'in ilanı "İrade-i Seniye-i Hazreti Padişahî ile bundan böyle Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında meşruti idare teessüs ediyordu" şeklinde yer aldı (Ertürk, 1957: 27). Meşrutiyet'in ilanının haber alınmasından sonra Cemiyet üyeleri kafile halinde İsmail Canbulad ve Rasim Beylerin evini ziyaret ettikten sonra dağıldı (İrtem, 1999: 366).

Fransa, İkinci Meşrutiyet'in ilanını, yeni yönetimin kendi kültürü etkisinde olduğunu düşünerek memnuniyetle karşılamasına rağmen İngiltere, İkinci Meşrutiyet'in ilanını tereddütle karşıladı (İnan, 1978: 140)

2.2.2.6. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Genel Durum

Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki Yönetimi, yapacakları işleri görüşmek üzere Selanik'te toplandı. Hükümetle olan ilişkileri yürütme görevi Talat Bey, Cavid Bey, Mithat Şükrü Bleda, Rahmi Bey ve Binbaşı Cemal Bey'in bulunduğu gruba verildi. Bu grubu korumakla görevli olanlar ise Yüzbaşı Halil Bey, Yakup Cemil, Mustafa Necip ve Mülazım Hilmi Bey'di (Eyicil, 2004: 93).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra iktidara geçmedi. Bunun birçok sebebi bulunmaktaydı. Öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletin temel sorunlarına çözüm bulacak bir programı yoktu. Üstelik Cemiyet üyeleri, toplumun temel sorunlarına uygun çözüm sağlayacak bilgiye sahip değildi. Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan göç eden insanların durumu devlet yönetiminde ayrı bir bilgi ve beceri gerektirmekteydi (Karpat, 2010: 113). Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mebusan Meclisi'nde yeterli çoğunluğa da sahip değildi. Bu nedenle Cemiyet'in öncelikle seçimlere girerek Mebusan Meclisi'nde büyük çoğunluğa sahip olması gerekti (Nedim, 1993: 366). II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra seçimler yapılarak hükümet kurulmalı ve bütçe hazırlanmalıydı. Cemiyet üyeleri iktidara geçmeyerek, başta eğitim olmak üzere bazı özel teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. Cemiyet'in yeni amacı hükümeti kontrol ederek hükümet üyelerine nezaret etmekti (Eyicil, 2004: 114). Bu nedenle II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı işbaşında bulunan kabineye bıraktı. Cemiyet, elindeki gücü gerektiğinde kullanmak şartıyla anayasayı korumakla görevli bir denetleyici komite olarak geri plana çekildi (Ahmad, 2007: 39).

Yeni kabineyi oluşturma görevi Said Paşa'ya verildi (Ertürk, 1957: 28). II. Meşrutiyet'in ilanından on gün sonra Sait Paşa hükümeti istifa etti (Eyicil, 2004: 131). II. Abdülhamit, Kamil Paşa'yı sadrazamlığa getirdi (Tunaya, 2009:C.III, 75). 7 Ağustos 1908'de yeni kabine yemin ederek görevine başladı (Eyicil, 2004: 123). Kamil Paşa, yeni kabineyi kurmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ile anlaşamadı (Ahmad, 2007: 50). Meşrutiyet'in ilan edilmesi için Gayrimüslimler ve Müslümanlar birlikte hareket etmesine rağmen, bazıları için hürriyetin anlamı, etnik esas üzerine belirli toprak parçası üzerinde otonomi elde etmekti (Karpat, 2010: 114). Kısa bir süre sonra 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 6 Ekim'de Yunanistan'ın Girit Adası'nı topraklarına katması ve yine aynı tarihte Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, yeni kabinenin işini zorlaştırdı (Eyicil, 2004: 123). Balkanlardaki kötü durum karşısında 7 Ekim'de Hoca Ali Efendi'nin liderliğinde bir grup insan saraya yürüyerek Meşrutiyet'in kaldırılmasını istedi. Basında Meşrutiyet aleyhinde yazılar çıkmaya başladı. Hassa ordusunun 2. Fırkasının 7. ve 8. alaylarının Cidde'ye gönderilmesini bildiren emri dikkate almayan 86 asker, Taşkışla'da emre karşı çıktı. 31 Ekim'de Taşkışla'da isyan çıkması üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti bir

bildiri yayınladı. Yayınlanan bildiride, 86 askerin saray tarafından şımartıldığı vurgulanarak bunların en şiddetli cezaya çarptırılması istendi (Ahmad, 2007: 45).

Cemiyet, Mebusan Meclisi'nde çoğunluğu sağlamak amacıyla bütün eyaletlere görevliler gönderdi. Yapılan seçimlerde Cemiyet'in adayları seçildi. Sıra padişahın Ayan Meclisi'ndeki nüfuzunu azaltmaya geldi. Bunun için eski rejim sırasında kötü ün yapmış olan kişilerin Ayan Meclisi'nden çıkartılmalıydı. Padişah ikna edilerek 1908 yılının Aralık ayında üyeler Ayan Meclisi'nden çıkartıldı (Ahmad, 2007: 48). Kısa bir süre sonra da çeşitli gerekçeler gösterilerek Sadrazam Kamil Paşa, Meclis tarafından düşürüldü (Tunaya, 2009:C.III, 75). Sadrazam Kamil Paşa, Avcı Taburları'nın Yanya'ya gönderilmesi konusunda Harbiye Nezareti'ne emir verdiği halde, Nezaret tarafından türlü gerekçeler gösterilerek istek reddedildi. Bunun üzerine Kamil Paşa Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmek istedi. Gelişmelerden huzursuz olan Cemiyet üyeleri, Meclis çoğunluğunu kullanarak ve 19 Şubat 1909 tarihinde güvensizlik oyu vererek sadrazamın görevden alınmasını sağladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Kamil Paşa'nın iktidardan düşürülmesi, Cemiyet'in kendi gücünün sınırlarını kontrol etmesi şeklinde algılandı (Alkan, 1999:C.II, 421-424).

İç karışıklıklar, Meşrutiyet'in ilan edilmesine rağmen şiddetini arttırarak devam etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet edenler arasında Prens Sabahattin grubu da yer almaktaydı. Prens Sabahattin'e taraftar olanlar, gazeteler aracılığı ile hükümeti eleştirdi. Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey, 6 Nisan 1909 tarihinde vuruldu (Eyicil, 2004: 133). Hasan Fehmi, vurulmadan önce gazetesinde Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni savunan yazılar yazdı (Karpat, 2010: 115). İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet eden Serbest Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi ve suikastı düzenleyenlerin iki tarafında zabıtaların bulunduğu köprüden kaçması, gerginliğin artmasına neden oldu (Alkan, 1999:C.II, 425). Hasan Fehmi ölmeden önce kendisine Selanik'ten gönderilen imzasız tehdit mektupları aldığından bahsetti. Bu nedenle öldürülmesi siyasi bir cinayet olarak algılandı (Kutay, 1977: 113).

Kamil Paşa'nın yerine atanan Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı çok uzun sürmedi (Uçarol, 2000: 417). Yerine gelen İbrahim Hakkı Paşa, o tarihe kadar kabinenin başında uzun süre kalmayı başaran tek kişi oldu. 1910 yılında sadrazam olan ve yaklaşık bir yıl dokuz ay görevinin başında kalan İbrahim Hakkı Paşa döneminde ilk kez muhalefet, Meclis'te kendini göstermeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Meclis'te bulunan kendi taraftarlarını baskı altında tuttu. Cemiyet ile kabine arasındaki bağlantı açığa çıktı (Tunaya, 2009:C.III, 104). Kısa bir süre sonra Sait Paşa kabineyi kurmakla görevlendirildi. Sait Paşa'nın iki kabinesi görevde on ay kaldı. Sadrazamlık yaptığı 30 Eylül 1911 ile 15 Temmuz 1912 yılları arasında kalan dönemde önemli gelişmeler yaşandı. Halaskaran Hareketi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması, parlamentonun genel seçim nedeni ile dört ay kapalı tutulması, Mahmut Şevket Paşa hakkındaki gensoru önergesi, Arnavutluk sorunu gibi birçok önemli sorun bu dönemde ortaya çıktı (Tunaya, 2009:C.III, 132).

2.3. İsmail Canbulad'ın II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Faaliyetleri

İsmail Canbulad, Meşrutiyet'in ilanından sonra padişahın aleyhindeki eylemleri nedeni ile İstanbul'a döndü (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 397). İstanbul'da Cemiyet'in teşkilatlanması için çalıştı (Aydemir, 1976:C.II, 162). Harp Okulu'nda askeri derslerden birinde boşluk olmasını beklemek üzere tarih öğretmenliği yapmaya başladı (Ergin,

2007: 602). Okulda bir yandan öğretmenlik yaparken, diğer yandan askeri bir derginin yayınlanması için çaba sarf etti (Ziyaoğlu, 1971: 225).

Cemiyet, Meşrutiyet ilan edildikten sonra etnik milliyetçilikten, ekonominin belirli bir kesimin kontrolünde olmasından ve saltanat üst bürokrasisinin hala güçlü olmasından rahatsızlık duymaya başladı (Karpat, 2010: 115). Bu nedenle İttihat ve Terakki üyeleri, zamanı geldiğinde II. Abdülhamit'i tahttan indirmek istedi. Amaçları II. Abdülhamit'i hal ederek mallarını hazineye almak, iktidarında İttihat ve Terakki üyelerine geçmesini sağlamaktı (Eyicil, 2004: 138). Kısa bir süre sonra askerler arasında da huzursuzluk başladı. Alaylı ve mektepli askerler arasındaki farkın eğitimli ve eğitimsiz olarak yansıtılması, mektepli subayların ön plana çıkartılması ve siyasi fırkaların birbirleri ile olan rekabetleri, 31 Mart Olayı'nın ortaya çıkmasına neden oldu. Bir bakıma 31 Mart ayaklanması biriken sosyal ve siyasi problemlerin açığa çıkmasıydı (Karpat, 2010: 117).

Cemiyet üyeleri amaçlarına ulaşmak için faaliyetlere başladı. Avcı Taburları, 1908 yılının Ekim ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendini emniyette hissedebilmesi için, Yıldız ve çevresinde padişaha bağlı kuvvetlere karşı bir güvenlik unsuru olarak Selanik'ten getirtildi. Avcı taburları, İstanbul'un merkezi yeri olan Mecidiyeköy'deki Taşkışla'ya yerleştirildi. Tabur kumandanları ve subaylarının büyük çoğunluğu Cemiyet üyelerindendi. (Alkan, 1999:C.II, 424). Avcı Taburları'nın İstanbul'a gelişi, Hassa Ordusu'nda bulunan askerler arasında anlaşmazlığın çıkmasına neden oldu. Rumeli'den gelen askerlerin taşkınlıklarına ilaveten er ve çavuşların kontrolsüz hareketleri, Hassa Ordusu'nda bulunan askerleri iyiden iyiye tedirgin etti (Eyicil, 2004: 133). İsyan, 13 Nisan 1909 Salı günü Avcı Taburlarına mensup askerlerin Ayasofya Meydanı'na yürümesi ile başladı (Alkan, 1999:C.II, 426). 31 Mart tarihinde başlayan isyana, Birinci ve İkinci Avcı taburlarının yanı sıra (Ahmad, 2007: 61) Taksim Kışlası'ndaki askerler de karıştı (Ertürk, 1957: 32). Ayasofya'ya yürüyüşe başlayan grup alaylı olduklarını söyleyerek, mektepli olduklarını söyleyenleri öldürdü (Eyicil, 2004: 134). Taşkınlık yapan grup Meclis binası önünde toplanarak bazı isteklerde bulundu (Alkan, 1999:C.II, 426). Sarayın çevresinde bulunan İkinci Tümen askerleri, Hareket Ordusu'nun gelmekte olduğunu duyarak, hükümetten savunma amaçlı silah istedi. İstekleri reddedilen askerler, cephanelikleri kırarak zorla silahları aldı. Padişah II. Abdülhamit bunun üzerine askerin kesinlikle silah kullanmamasını, eğer kullanacaklarsa önce kendisini vurmaları gerektiğini söyledi (Kutay, 1977: 84).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik ve diğer şubeleri tarafından saraya gönderilen telgraflarda "Anayasanın kaldırıldığı" şeklinde duyumlar alındığı, bunun kötü sonuçlara neden olabileceğini belirtildi (Kutay, 1977: 80).

İsmail Canbulad, 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasında rol aldı (Ziyaoğlu, 1971: 226). İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olanların büyük çoğunluğu, tehlikeyi hissederek girişimde bulunmayı göze alamadı. Merkez üyesi Jandarma Yüzbaşı İsmail Canbulad bu olayı "Meşrutiyet mahvoldu" şeklinde bir telgrafla Selanik'e bildirme imkânı buldu (Türkgeldi, 1949: 34; Bayar, 1965:C.I, 212). Rumeli'ye İsmail Canbulad'ın gönderdiği telgrafta, İstanbul'daki isyanı irtica şeklinde belirtmesi, Rumeli halkında isyanın bir irtica hareketi şeklinde algılanmasına yol açtı (Aslan, 2010: 14). .Rahmi Bey ise kayınpederi Hüseyin Hüsnü Paşa'ya kapalı bir şekilde "Ailece sıhhatte" olduklarını ifade eden bir telgraf gönderdi (Bayar, 1965:C.I, 212). Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan gönderilen bütün telgrafları incelemeye başladı. Müşiriyeti Erkân-ı Harbiye'deki bütün arkadaşları ile konuşarak ortada olağanüstü bir durum bulunduğunu ve tek çarenin İstanbul'a kuvvet sevk etmek olduğunu onlara anlattı (Aktepe, 1974: 269). Selanik merkezi, gerekli tedbirleri aldı. Rum ve Bulgar

komiteleri, Meşrutiyet'in korunması kararında birleşti (Aydemir, 1976:C.II, 161-164). Asker toplayarak İstanbul'a hareket etme kararı alındı. Bu amaçla Selanik'te büyük bir miting düzenlendi. Hareket Ordusu adı verilen birliğe katılmak için gönüllü alındı (Alkan, 1999:C.II, 427). Üçüncü Ordu Kumandanlığı bünyesinde müfrezeler oluşturuldu (Eyicil, 2004: 136). Balkanların çeşitli etnik unsurlarından olan Makedon, Arnavut, Sırp, Bulgar, Ulah, Rum, Yahudi, Ermeni ve Çingenelerden oluşan gönüllü birlikler orduya dâhil edildi. (Türkmen, 1999:C.II, 431). İsmail Canbulad'ın da bulunduğu (Ertürk, 1957: 35) Hareket Ordusu'nun üçte biri etnik unsurlardan oluşturuldu (Türkmen, 1999:C.II, 431). İkinci ve Üçüncü Ordu, Edirne ve Selanik'ten İstanbul'a doğru harekete geçti (Aydemir, 1976:C.II, 164). Hareket Ordusu'nun Selanik'ten yola çıktığını haber alan padişah II. Abdülhamit, sadrazam Tevfik Paşa ve Birinci Ordu Kumandanı Nazım Paşa'yı çağırarak olayın nedenlerini sordu. II. Abdülhamit'e verilen cevapta isyan eden askerlerin karşılıklı olarak değiştirilme ihtimalinden bahsedildi. Padişah, ayaklanmanın silahlı müdahale olmadan ve iyi yönetilerek sonuçlandırılmasını istedi. Ayastefanos'a gelen Hareket ordusunun kumandanı Mahmut Şevket Paşa, hükümet yöneticilerine bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Hareket Ordusu'nun amacının anayasa ve Meşrutiyet'i tehlikeden kurtarmak olduğunu, padişahın tahttan indirileceği şeklinde çıkan söylentilerin yalan olduğunu bildirdi. Ayrıca gönderilen telgrafa, yukarıda belirtilen düşünceleri kapsayan bir bildiride eklenerek Sadrazam Tevfik Paşa'nın İstanbul genelinde bildiriyi dağıtması istendi (Kutay, 1977: 81-82).

Hareket Ordusu 6 Nisan'da Çatalca'ya, 10 Nisan tarihinde İstanbul'a (Ertürk, 1957: 33), 23 Nisan 1909 tarihinde Şişli yolu üzerindeki Harbiye'ye geldi. Buradaki askeri öğrenciler, Hareket Ordusu'na katıldı (Eyicil, 2004: 137). Bütün kuvvetlerin başına Hüsnü Paşa getirildi (Aydemir, 1976:C.II, 164). II. Abdülhamit kan dökülmesini istemediği için Taşkışla ve Yıldız Sarayı'ndaki askeri birliklerin, Hareket Ordusu'na karşı harekete geçmesine engel oldu. Olaylar yaşanırken Dr Nazım Bey, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'e haber göndererek Meclis'in toplanmasını istedi. Dr. Nazım ve Talat Bey harekete katılmak, Meclis-i Mebusan ve Ayan azalarını toplamak için, 31 Mart vakasının üçüncü günü Ayastefanos'a gitti (Eyicil, 2004: 135-136). 22 Nisan'da Yeşilköy'deki Yat Kulübü'nde Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey başkanlığında toplanan Meb'usan ve Ayan Meclisi üyeleri, padişah II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi yönünde karar aldı (Türkmen, 1999:C.II, 431). 24 Nisan tarihinde çatışmalar meydana geldi. İki gün süren çatışmada 3 subay ve 71 asker öldü (Eyicil, 2004: 137). Hareket Ordusu ayaklanmayı bastırdı. Hareket Ordusu'nun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgisi bulunmadığı hakkında ordu kumandanı tarafından bir beyanname yayınlanmasına rağmen (Ali Cevat Bey, 1991: 144) Üçüncü Ordu'nun küçük rütbeli subaylarının önemli bir çoğunluğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne önceden girmişti (Yakut, 1999:C.II, 441).

İsyan bastırıldıktan sonra başta Mizancı Murat olmak üzere birçok kişi sürgüne gönderildi. Başta Derviş Vahdeti olmak üzere suçlu bulunanlardan 43 kişi idam edildi. Prens Sabahattin, Mahmut Şevket Paşa'nın ricası üzerine serbest bırakıldı (Eyicil, 2004: 137). İdam cezalarının gerekçesi "tarz-ı hükümeti tağyir ve tebdile (hükümeti aşağılamak ve değiştirmeye) teşebbüs etmek"ti (Birinci, 2002:C.XIII, 205). 31 Mart İsyanı'nı sonucunda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa görevinden istifa etti. Yerine Tevfik Paşa getirildi. Kabineye daha sonra II. Abdülhamit'in hal edilmesine dair fetvayı imzalayan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Nafia Nazırı Noradonkiyan Efendi, Orman ve Maadin Nazırı Mavro Kordati eklendi (Ertürk, 1957: 32). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır ve

Selanik grupları, padişah II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi konusunda çekimser olmalarına rağmen, başını Sait Paşa'nın çektiği bazı tecrübeli bakanların tavsiyeleri üzerine padişahın tahttan indirilmesine karar verildi (Kutay, 1977: 168). Padişah II. Abdülhamit, 28 Nisan 1909 Salı günü, isyanın başlamasından iki hafta sonra hal edildi. Arif Hikmet, Aram Efendi ve Emanuel Karasu'dan oluşan heyet, alınan fetvayı bildirmek için II. Abdülhamit'in yanına geldi. II. Abdülhamit ile Cemiyet üyeleri karşılıklı olarak birbirlerinden hoşlanmazdı. Bu nedenle Cemiyet üyeleri, II. Abdülhamit'i hal etmek ve Meşrutiyet'i ilan etmek konusunda başarılı olmak için çok çalıştı (Eyicil, 2004: 138-139). İsyandan sonra Yıldız Sarayı'ndaki bazı değerli eşyalar Harbiye Nezareti'ne gönderildi. Sarayda tutulan jurnaller yok edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti büyük bir saygınlık kazandı. Peş peşe çıkarılan üç kanunla devletin askeri personel rejimi yeniden belirlendi (Alkan, 1999:C.II, 429). 31 Mart olayı yurt içinde de tepkilere neden oldu. Adana, Osmaniye gibi yerlerde Ermeni-Müslüman çatışmaları meydana geldi. Cemiyet'i o güne kadar destekleyen Ermeniler Cemiyet'ten uzaklaşmaya başladı. Ermeni mahkumlarının serbest bırakılması ve silah taşıma serbestliğinin verilmesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeniler'in uzlaşması geçici oldu. Kısa bir süre sonra Ermeniler isyan etti (Bilgin, 2005: 6).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1909 yılının Eylül ayında ikinci kongresini yaptı. Mustafa Kemal Paşa, kongrede siyasetle uğraşmak isteyen askerlerin ordudan çekilmesi gerektiğini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin artık bir fırka haline gelmesi gerektiğini savundu. Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi, Cemiyet tarafından tepkiyle karşılandı (Aktepe, 1974: 271). Cemiyet, 1913'de toplanan genel kongrede alınan bir kararla siyasi bir fırkaya dönüştü (Çetiner, 2008: 242). İttihat ve Terakki Cemiyeti ile fırkası tamamen birbirinden ayrıldı (Kocabaş, 2007: 150). Cemiyet ve fırka için ayrı bir nizamname hazırlandı. Fırka, Cemiyet'in parlamentodaki grubu olarak kabul edildi. Fırka için ayrı bir lokal, 17 maddelik iç yönetmelik ve 10 kişilik bir yönetim kurulu oluşturuldu. Cemiyetin ise en alt birimi kulüp olarak düzenlendi. Kulüplerin sancak ve kazalarda kurulması, sırasıyla Heyet-i Merkeziye'ye ve Merkezi Umumiye'ye bağlanması kararı alındı (Tunaya, 2009:C.III, 254).

İsmail Canbulad, 31 Mart Hadisesi'ni takiben hükümet idaresinin İttihat ve Terakki Fırkası'na intikalinden sonra, İngiltere'ye davet edilen hususi mebuslar heyeti ile Londra ve Paris'e seyahat etti (Ziyaoğlu, 1971: 226). Heyet, İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'ni ziyaret etti (Bardakçı, 2014: 536). Seyahat dönüşünde Berlin ve Viyana'ya uğradı (Tunaşar, 2004: 16). Yüzbaşı İsmail Canbulad 24 Ağustos 1909 tarihinde yazılan resmi bir yazı ile Adalar Kaymakamlığı'na tayin edildi (BOA, İ.DH, Belge No: 1476/83). İsmail Canbulad, 2500 kuruş maaşla (Ergin, 2007: 602) mülkiye hizmetine başladı. Kısa bir süre sonra 1909 yılında askerlikten ayrıldı (Öztürk, 1995: 2.D,3.C, 397).

2.3.1. Teşkilat-ı Mahsusa ve İsmail Canbulad

Teşkilat-ı Mahsusa, Enver Paşa'ya bağlı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bünyesinde kurulan gizli bir teşkilattı. Teşkilatın diğer adı Umuru Şarkiye idi (Ertürk, 1957: 1). Teşkilat, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce kuruldu. Çekirdek kadro Doktor Nazım, Bahattin Şakir, Yüzbaşı Arif Kamçıl, Binbaşı Süleyman Askeri ve Emniyet Müdür Muavini Azmi Bey'den oluştu (Eyicil, 2004: 159). İsmail Canbulad da teşkilatın üyesiydi (Aksoy, 2008: 115). Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Süleyman Askeri idi. Teşkilatın amacı ise çeşitli memleketlerde propaganda yapmak, askeri sırları ele geçirmek, Türkleri ve Müslümanları ayaklandırarak hepsini bir devlet çatısı altında

bir araya getirmekti (Ertürk, 1957: 1). Bu nedenle Teşkilat yurt içi ve yurt dışında istihbarat toplama, propaganda, örgütlenme ve suikast gibi teşebbüslerde bulundu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın adı ilk kez 1911 yılında, İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'ye asker çıkarması üzerine duyuldu (Aksoy, 2008: 115).

Bulgarlar, 7 Temmuz 1910 tarihinde yaptıkları Slav Kongresi'nde Büyük Bulgaristan kurmayı amaçladıklarını ilan etti. Yunanlılar ise Ege Denizi'ndeki adaların peşindeydi (Öksüz, 1999:C.II, 486). İtalyanlar, 11 Ekim 1911 tarihinde Trablusgarp'a asker çıkardı (Yalman, 1970:C.I, 180). İtalyanların Trablusgarp'ı işgal etmesi ile birlikte Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın liderliğini üstlendiği ve aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir grup subay Trablusgarp'a giderken (Serbes ve Yağan, 2010: 48) Mustafa Kemal Paşa ve bazı arkadaşlarından oluşan diğer grup Mısır üzerinden Trablusgarp cephesine gitti (Aktepe, 1974: 273). Mesafenin uzaklığına ve yolların kapalı olmasına rağmen Avrupa'da kurulan bazı irtibat merkezleri kanalı ile gizlice Libya'ya gelen (Yılmaz, 2001: 174) gönüllü grup, Bedevilerden oluşturdukları güçlerle gerilla taktiğini uygulayarak, İtalyanların daha fazla ilerlemesine engel oldu (Serbes ve Yağan, 2010: 48). Trablusgarp'ı savunmak için gelen ve aralarında Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve İsmail Canbulad'ın bulunduğu grup arasında çeşitli anlaşmazlıklar mevcuttu. Fakat vatan savunması söz konusu olduğunda, anlaşmazlıklar göz ardı edildi (Aktepe, 1974: 273). Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı'nın çıkmasını tetikledi (Öksüz, 1999:C.II, 486). Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine, aynı grup Balkanlara geçerek mücadele etmeye başladı. Bölgedeki mücadele sonucunda Edirne, Çorlu, Malkara ve Tekirdağ geri alındı (Serbes ve Yağan, 2010: 48). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi de Balkan Harbi bittikten sonra 17 Ekim 1912 yılında İstanbul'a nakledildi (Eyicil, 2004: 129).

Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Trabzon Valisi Cemal Azmi aracılığı ile "gayet müsta'cel" kayıtlı bir şifre gönderildi. Kafkasya'da Türklerle ve Gürcülerle birlikte çalışarak "esbâb-ı ihtilâl ve isyan ihzârıyla mükellef olan Almanların zararlı olabilecek hareketlerine engel olmak için gereken önlemlerin alınması hususunun Kara Kemal'in bölgeye gelmeden önce Süleyman Askerî ve İsmail Canbulad Bey görüştüğü esnada gündeme geldi. Kara Kemal bu kaygıların yersiz olmadığını düşünüyordu. Bu nedenle gerek Gürcü gerekse Almanlara ilişkin olarak "Enver Paşa'dan bittahkik" bilgi istendi (Keleşyılmaz, 2000).

2.3.2. İsmail Canbulad'ın İzmit Mebusu Seçilmesi

1911 Trablusgarp Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları'nda toprak kayıpları yaşandı. Bağımsızlığını yeni kazanan Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı. İtalyanlarla yapılan anlaşma gereği Trablusgarp ve Oniki Ada, İtalyanlara bırakıldı. Bulgarlar Çatalca'ya kadar ilerledi. Yunanlılar Selanik'i işgal etti (Eyicil, 2004: 130). Toprak kayıpları, sık sık hükümet değişikliğine neden oldu. Sait Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Balkanlar karışmaya başladı (Tunaya, 2009:C.III, 132). İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı olan bütün muhaliflerin katılımı ile 21 Kasım 1911 tarihinde, Hürriyet ve İtilaf adında yeni bir fırka kuruldu. Fırka, 11 Aralık 1911 tarihinde İstanbul'da yapılan ara seçimi kazandı. İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri, Ocak 1912 tarihinde Meclis'in dağıtılmasını sağladıktan sonra, 1912 yılının Mart ayında yapılan genel seçimde başarı elde etti (Öksüz, 1999:C.II, 490). İsmail Canbulad, 1912 yılının Nisan ayında İzmit mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 398). Bu arada Mayıs-Haziran 1912 tarihinde İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarını yıkmak,

yeni ve serbest seçimler yapmak ve anayasa meşrutiyetine dönmek amacı ile Halaskaran-ı Zabitan Grubu kuruldu (Öksüz, 1999:C.II, 490).

31 Mart Olayı'ndan sonra Hüseyin Hilmi Paşa tekrar sadrazamlığa getirildi. Selanik'ten anayasayı korumak için Hareket Ordusu ile gelen Mahmut Şevket Paşa, kabineye bağlı kalmak istemedi. Bu nedenle kendini ilk üç ordunun genel müfettişi olarak atadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bir şekilde hükümette doğrudan doğruya görev alarak kendi durumunu sağlamlaştıracağını düşündü. Cemiyet üyesi Cavid Bey ve Talat Bey bu amaçla Mahmut Şevket Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşme yaptı. Cemiyet, iki paşayı kendi saflarına çekmek istediyse de paşalardan olumsuz cevap aldılar. Bunun üzerine anayasanın 67. Maddesini değiştirerek hükümete girmeye çalıştılar. Amaçlarına ulaşamayınca da politikalarını değiştirerek bazı üyelerini doğrudan doğruya kabineye sokmaya karar verdiler. Kabineye giren ilk İttihatçılar arasında Cavid Bey ve Talat Bey yer aldı (Ahmad, 2007: 71-76).

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli kişilerinden biri olmasına rağmen Talat Paşa ile anlaşamamaktaydı. Trablusgarp Savaşı'ndan sonra iç isyanların bastırılamaması Mahmut Şevket Paşa'yı zor duruma düşürdü. İttihat ve Terakki Fırkası artık Meclis'te güçlü idi. Talat Bey ve arkadaşlarının planı, memleket dâhilinde nüfuz sahibi olan Mahmut Şevket Paşa'nın istifa etmesini sağlamaktı. Bu esnada ordunun iaşesi ve levazımı hakkında bazı dedikodular yayılmaya başladı. Mahmut Şevket Paşa'nın istifa etmesi için Levazımatı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ordu levazımı ile ilgili olarak yolsuzluk yaptığı, askeri levazım işlerinin kötü gittiği iddia edildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Fırka'ya dönüşen Cemiyet'in aradığı fırsat böylece ortaya çıktı. Talat Bey'in ısrarı üzerine firkaya üye olan mebuslardan Emanuel Karasu ile İsmail Canbulad, fırka grubuna müşterek bir rapor verdi. Her iki mebus, bu rapor ile İsmail Hakkı Paşa'nın suistimali nedeni ile çıkan dedikodular hakkında müzakere açılmasını isteyerek, levazım reisinin amiri sıfatı ile fırka grubunda Mahmut Şevket Paşa'dan bu durumu açıklamasını talep etti. Fırka grubunda rapor okundu. İsmail Hakkı Paşa yüzünden Mahmut Şevket Paşa'ya karşı yöneltilen suçlamalar kuvvetlendi. Raporun Meclis-i Mebusan'a gönderilmesi ile durum daha da karışık bir hal aldı. Senelerden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli hizmetleri bulunan bir zatın, kendi fırkası tarafından bu şekilde hırpalanması memlekette iç karışıklıklara, memleket dışında ise çirkin iftiralara neden olabilirdi. Bu nedenle raporu verenler ve verdirenler bunu doğru görmeyerek farklı bir yol denemeye karar verdi. Mahmut Şevket Paşa'ya vaziyeti anlatmak ve Harbiye Nazırlığı'ndan istifa etmesini istemek daha makul bir yol olarak göründü. Bu görev Hacı Adil Bey ve Seyit Bey'e verildi. Mahmut Şevket Paşa,, kendi fırkasından beklemediği böyle bir talep karşısında kalınca büyük bir şaşkınlık yaşamasına rağmen istifa etti. Sadrazam Sait Paşa bu istifayı kabul etti (Ragıp, 2004: 110-112). Fakat sorunlar devam etti. Sadrazam Said Paşa, Arnavutluk sorunu ve Halaskaran Hareketi karşısında çok zor durumda kaldı. 1913 yılı bütçe toplantısında konu ile ilgili konuşmalar yapıldı. Said Paşa bu zor durumdan kurtulmak ve siyasi gücünü arttırmak için güvenoyu istedi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bir plan hazırlandı. Plan gereği İsmail Canbulad kifayet-i müzakere (yeterlik) önerdi ve arkadaşlarından on beş kişinin imzaladıkları takrirle oylamaya geçilme önerisinde bulundu. Önerge metninde "Dâhili ve harici siyaset-i umumiye-i devlet hakkında vaki olan izahattan anlaşıldığı veçhile hukuk ve menafi-i esasi-i Osmaniye'nin temin ve muhafazası emrinde hükümetçe müttehaz meslek-i kat-i azimkârane efkâr ve amal-i umumiye-i milliyeye tevafuk eylemekte olduğundan beyanat-ı itimat ile ruzname-i müzakerata geçilmesini ve işbu takririn tayin-i esami ile reye vaz edilmesini teklif ederiz" şeklinde ifadeler yer aldı. Taktik başarı ile sonuçlandı.

Fakat beklenmeyen bir gelişme yaşandı. Said Paşa oylamanın ertesi günü istifa etti (Tunaya, 2009:C.III, 131-132). Sait Paşa'nın yer aldığı ve Cemiyet üyelerinin oluşturduğu Hükümet, 17 Temmuz'da görevden çekildi. Tevfik Paşa'nın kısa süreli geçici hükümetinden sonra yeni hükümeti 21 Temmuz 1912 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa kurdu (Öksüz, 1999:C.II, 490; Tunaya, 2009:C.III, 215). Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı çok kısa sürdü. İttihat ve Terakki ilk kez Meclis'te ezici çoğunluğa sahip olmasına rağmen muhalefete düştü. Kurulan yeni kabinede İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup üye yoktu. Üstelik kabine, Meclis'i dağıtmak istedi. Cemiyet üyeleri bu durumu anlayarak karşı hamle yapmış olmalarına rağmen bir netice elde edemedi. Meclis dağıtıldı. Yine bu dönemde büyük toprak kayıplarının yaşandığı Balkan Harbi çıktı. 1912 yılının Temmuz ayında sadrazam olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı bu nedenle dört ay sekiz gün sürdü (Tunaya, 2009:C.III, 141). İsmail Canbulad'ın mebusluğu da Meclis-i Mebusan'ın 5 Ağustos 1912 yılında kapatılması nedeni ile sona erdi (Öztürk, 1995: 2.D,3.C, 398).

2.3.2.1. İsmail Canbulad'ın Mebusan Meclisi'ndeki Çalışmaları

İsmail Canbulad, mebus seçildikten sonra Meclis çalışmalarına aktif olarak katıldı. 26 Nisan 1912 tarihinde Meclis toplantılarında görüşülen konulardan biri de Cevami-i Şerife vesair müessesat-ı vakfiyyenin eşhas uhdesindeki mahallerinin istimlâki hakkında kanun layihası idi. Layihanın birinci maddesi kabul edildi. İkinci madde konusunda hükümetin teklifi "Bu ahvalde menafi-i umumiyyenin mevcudiyeti musaddak olup bu babda ayrıca karar istihsaline ihtiyaç yoktur. Tayin-i bedel ve müteferriatında İstimlâk Kanunu'na tevkif-i muamele olunur" idi. Encümen tarafından teklif aynı şekilde kabul edildi. Teklifin ikinci maddesine katılmayan İsmail Canbulad söz alarak şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I: 228).

> Efendim, bu meyaddı kanuniyyenin esası pek muvafık olmakla beraber bu ikinci maddeyi lüzumsuz görüyorum. Çünkü birinci madde mucibince Evkaf Nezareti'ne şu gösterilen şerait dâhilinde olmak şartıyla menafi umumiye derecesinde bir müsade veriyoruz. Bu suretle Evkaf Nezareti mevcut istimlâk kararnamesine tevkifan muamele yapması lazım gelir. Bu ikinci madde ile müstesna olarak bir selahiyet vermek istiyor. Mecalis-i İdare vesairden tetkikata lüzum görmeksizin doğrudan doğruya yalnız Evkaf Devairi bunu istimlâk edebilecekler. Bendenizin fikrimce bu ikinci madde zaittir. Birinci madde mucibince Evkaf Nezareti'nin haiz olacağı hukuk dolayısıyla bu cevami-i şerife hareminden olmak üzere istimlâk edilebilir

İsmail Canbulad, Meclis çalışmalarında bir an önce hayata geçirilmesi gerekli kanunların hızlı bir şekilde görüşülerek kabul edilmesi gerektiğini savundu. Titiz ve aceleciydi. Mebusan Meclisi'nin 18 Mayıs 1912 tarihindeki toplantısı Reis muvakkat Ahmet Mahir Efendi'nin riyasetinde saat 1'i 40 geçe başladı. Toplantının hemen başında reis seçimine geçildi. Menteşe Mebusu Halil Bey 175 oyun 163'ünü alarak reis seçildi. İsmail Canbulad 134 oy alarak idare memurluğuna seçildi. Toplantıda jandarma, onbaşı, çavuş ve başçavuşların muhasasatı ile suret-i tekaüdleri hakkındaki kanun layihasının irsaline dair sadarat tezkiresi görüşüldü. Dâhiliye Nazırı Talat Bey bu kanunun Harbiye Nezareti'nden tevdi edilmiş bir madde olduğunu, müstacel olmayan bir mevaddı hükümete göndermeyeceğini, jandarmanın iltizamının herkesçe malum olduğunu söylemesi üzerine bu kanunun acilen çıkarılmasına karşı olan Konya Mebusu M. Emin Efendi söz aldı. Okunan iki maddenin zam ve tekaüd meselelerine ait

olduğunu bu nedenle istical kararının gereksiz olduğunu savundu. Hemen ardından söz alan İsmail Canbulad;

> Efendim, istical kararı verilen Levayihi Kanuniye bir defa müzakere edilecek demektir, yoksa hiç müzakere edilmeyecek değildir. Bazı memleketlerde umumu levayihi kanuniye bir kere müzakere edilir. Bazı yerlerde üç defa, biz de ise iki defa müzakere ediliyor. Bir de istical kararımız var. O zaman bir defa müzakere ediyoruz. Böyle faydalı olan mesaiki için bir defa müzakerede ne beis vardır? Bizim birçok vaz edilecek kanunlarımız, ihtiyaçlarımız var, zamanımız da az. Bittabi böyle Hükümetin teklif ettiği şeyleri kabul ederek bir an evvel çıkarmalıyız. Şu kadar var ki daha ziyade dikkatle tetkik ederiz.

diyerek Hükümetin teklif ettiği şeyleri dikkatli inceledikten sonra kabul edip, bir an evvel çıkarmanın önemine ve bunun zaruretine dikkat çekti (MMZC, D:2, C.1: 54).

İsmail Canbulad, Meclis çalışmalarında orjinal fikirler sundu. Örneğin II. Meşrutiyet'in ikinci devre çalışmaları 104 gün sürdü. Mebusan Meclisi 18 Mayıs 1912 tarihinde yaptığı toplantıda gündemin önemli maddesi ictima kanunuydu. Hükümete açık alanlardaki toplantıları yasaklama izni verilmesi istenmekteydi. İsmail Canbulad söz alarak bu meselesinin Avrupa'da çeşitli aşamalardan geçtiğini, önceleri kısıtlamalar yapılmasına rağmen zamanla yasal düzenlemelere geçildiğini ve hâlihazırda daha hafif düzenlemeler yapılmakta olduğunu söyledi. İngiltere hukukundaki konuşma özgürlüğünden bahsederek nasıl ki bir kişi istediği yere gidip istediği şeyleri söylüyorsa aynı uygulamanın topluluklar içinde geçerli olmasında bir sakınca görülmeyeceğini ifade etti. İngiltere'de bu uygulama devam ederken diğer devletlerde uygulama imkânı olmadığından bahsetti. Osmanlı Devleti ile İngiltere karşılaştırıldığında bunun sebebinin anlaşılacağını söyledi. İsmail Canbulad, İngiltere'deki toplantıların belirli bir amaç doğrultusunda yapıldığını fakat Osmanlı Devleti'nde yapılan toplantıların amaçsız ve hızlı yapıldığını ifade etti. Örnek olarak İngiltere'deki bayanların bir araya geldiklerini ve içlerinden sadece birinin konuştuğunu ve konunun bayanları ilgilendirdiği için aralarında hiç erkeğin bulunmadığını söyledi. Osmanlı Devleti'nde bu durumun tam tersi olduğunu, kanuni düzenlemelerin zorunlu olduğunu söyledi. Herkese açık toplantıların, kanunda herhangi bir kayıt konulmazsa ve bir olay başka bir yerde meydana geliyorsa ve cesur bir memura rastlanırsa o memurun kanunun önüne çıkarak toplantıyı yasaklayacağını, çünkü memleketin selametini o toplantının yasaklanmasında göreceğini söyledi. İsmail Canbulad, bu nedenle bu geçici maddenin kendi başına ve bağlantısız incelenmesinin doğru olmadığını ifade etti. İstanbul'da sıkıyönetim kaldırıldığı takdirde basın kanunu, toplantı kanunu gibi kanunların genel güvenliğin korunması için konulması gerekli kanuni düzenlemeler olduğunu, hiç kimseninde bunun karşısında olmadığını dile getirdi. İstanbul'daki halkın bir kısmının toplantı düzenlemek için sıkıyönetimin kaldırılmasını beklediğini söyleyerek, açık yerlerin sokaktan ibaret olduğunu, birkaç yüz kişinin şehir dışına çıkmasını beklemenin doğru olmadığını çünkü bütün İstanbul halkının arkalarından gideceğini söyledi.

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, İstanbul'da Sultanahmet ve Beyazıt Meydanı'nın olduğunu söylemesi üzerine İsmail Canbulad onların ikisininde cadde olduğunu belirtti. Ohannes Varteks Efendi Meydan ile Tramvay Caddeleri'nin başka şeyler olduğunu belirtti. İsmail Canbulad ise cevaben 19. maddenin çok açık ve net olduğunu, açık yerlerdeki toplantının Zabıta Kanunu'na tabi olduğunu söyledi. Ayrıca Zabıta Kanunu'nda bu gibi toplantıları hükümetin yasaklama hakkı olduğunu vurgulayarak, kendi önerisinin bu kanuna eklenmesini istedi. İsmail Canbulad, Osmanlı Devleti kanunları arasında yer alan toplantı kanununun Fransa'dan alındığını, kendi

önerisininde Fransa'da 1891 yılında yürürlüğe giren bir kanun olduğunu, buna göre seçimler esnasında genel toplantıların daha serbest bırakılması gerektiğini söyledi. Genel toplantıların böyle açık yerlerde meydana gelmesi, memleketin böyle zamanlardaki ruhsal durumuna göre tehlikeli olduğunu ifade etti. Bu yüzden söz konusu maddenin aynen kabulünün taraftarı olduğunu söyledi. Ayrıca hükümete takdir hakkından ziyade, kesinlikle toplantıları yasak etme hakkının verilmesinin zararlı olacağını belirtti. Girit örneğinde olduğu gibi hükümetin toplantılara kesinlikle izin vermeyeceğini söyleyerek buna kesinlikle karşı olduğunu söyledi (MMZC, D:2, C.1, 158-159).

İsmail Canbulad, İzmit mebusu seçildikten sonra Meclis çalışmalarına da aktif olarak katıldı. İsmail Canbulad, 25 Mayıs 1912 tarihinde Meclis-i Ayan ve Mebusan azalarının başka bir vazife kabul etmemeleri halinde ayan azalığı ve mebusluktan müstafi addedilmelerine dair bir takriri kanun teklifi şeklinde sundu. Mahkeme Reisi tarafından okunan bu kanun teklifi şu şekilde idi (MMZC, D.2, C.I: 92):

Riyaset-i Celileye

Mebusluktan tahsisat ve harcırahından ve takaüt maaşından başka hükümetten maaş, tahsisat, ücret ve harcırah alan mebusan, Hükümete ait umur-u nafia, ticariye, ziraiye ve inşaiyye taahhüdatına iştirak eden her ne nama olursa olsun imtiyaz talebinde bulunan müessesat-ı maliya ve sınaîye ile imtiyazlı şirketlerde idari, mali, hukuki vazife ve memuriyet kabul eyleyen Ayan ve Mebusan müstafi addedilir. Memurlar istifa ettikten sonra altı ay mürur etmeden memuriyete tayin edilemez.

Bu önerinin görüşülmesi esnasında Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi bunun hakkında kendisinin geçen sene teklifi olduğunu, aynı zamanda Artas Efendi'nin de bir teklifi olduğunu söyleyerek bu tekliflerin birleştirilmesi gerektiğini söyledi. Teklif, reis tarafından görüşülmek üzere layiha encümenine havale edildi (MMZC, D.2, C.I: 92). Layiha Encümeni'nden gelen bu yazı Reis tarafından okundu (MMZC, D.2, C.I: 214):

Heyet-i Celile'ye

Heyet-i Umumiye'nin 4 Haziran 1912 tarihindeki kararı ile encümenimize havale ve nüsah-ımatbuası Azaya tevzi edilmiş olan baladaki mevadd-ı kanuniye encümenimizce tetkik ve müzakere edildikte, teklif-i vaki esas itibarı ile nazar-ı dikkate alınmaya şayan ise de bazı tadilat icrası ile nefsül'emre daha ziyade tavafuk edeceği görülmekle ait olduğu encümene havale buyurulmak üzere Heyet-i Umumiye'ye arz ve tevdi olunur. 4 Haziran 1912.

Meclis'te birçok konunun görüşülmesine devam edildi. İsmail Canbulad, müzakerelere iştirak etti. Fakat arada sırada Meclis'te sert tartışmalar da yaşandı. Bu tartışmalardan biride İçtima Kanunu'nun dokuzuncu maddesinin tadiline dair kanun layihası görüşmeleri esnasında meydana geldi. Bu maddenin tadilatına ait sözlerin daha önceden konuşulduğu için, takrirlerin okunarak kabul edilip edilmeyeceğinin anlaşılması gerektiği vurgulandı. Bu maddenin kabul edilmesi anlaşıldığı zaman, tekrar madde üzerinde konuşmanın zaman kaybı olduğu söylendi. Maddenin bir madde olduğu hatta maddenin reddine dair konuşmaların yapıldığı anlatıldı. 12 Haziran 1912 tarihinde toplanan Meclis'te bu konu görüşülürken İsmail Canbulad konu ile ilgili görüşlerini şöyle açıkladı (MMZC, D.2, C.I: 274):

Nizamname-i Dâhili'nin bu maddelerini bendenizin anladığıma göre birkaç maddeden ibaret olup da bidayet-i müzakerede kabul edilmiş olan tadilat dolayısı ile heyet-i umumiyesinde tebeddül hâsıl olan levayih-i

> kanuniyyenin müzakeresi için olmak lazım gelir. Öyle bir maddelik layiha kanuniyyelerde şüphesizdir ki heyet-i umumiyyesi bizzat o maddeyi teşkil edeceğinden bu babda tekrar müzakereye imkân yoktur. Ve zaten tadil etmek Heyet-i Umumiyye'nin istediği surette yapmak demektir. Maddenin tadilatının kabul edilmesine nazaran bu tadil Heyet-i Umumiyye'nin arzusuna göre kabul olundu. Bunun da reye konulduktan sonra Heyet-i Umumiyyesi hakkında müzakeresi kabul olmadığına nazaran bunun yalnız bir defa müzakeresi lazım gelir.

Karesi Mebusu Hasan Ferhat Bey ve arkadaşları tarafından Nizamname-i Dâhili'nin usul-ü müzakereye dair maddesinin tadil hakkındaki teklifine dair Nizamname Dâhili Encümeni mazbatası görüşmeleri yapıldı. Meclis'te "Heyet-i Tahririyye'den bulunan memurinin talimat dairesindeki azil ve nasbi ve emr-i terakki ve tayin mücazatları hakkı, Başkâtibin inhası üzerine Meclis-i Mebusan Kâtipleri ile bedel istişare Reise ve memurin-i saire ile müstahdeminin yine talimat dairesinde azil ve nasbi emr-i terakki ve tayin mücazatları hakkı idare memurlarının inhasıyla yine Makam-ı Riyaset'e aittir. Yalnız Riyaset Başkâtibi'nin azil ve nasbi Reis tarafından Divan-ı Riyaset kararı ile icra olunur" maddesi görüşüldü. İzmit Mebusu İsmail Canbulad maddenin görüşülmesi esnasında söz aldı. 15 Haziran 1912 tarihindeki Meclis toplantısında şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I, 307):

> Efendim bendenizin teklifi evvelce teklif edilen bir maddede bir Riyaset Başkitabeti tabiri vardı. Şimdi burada görüyorum ki yalnız başkâtibin suretinde zikrediliyor. Sonra da Riyaset Başkâtibi deniyor. Anlaşılıyor ki ya heyet idare başkâtibi var, ya Meclis'in bir başkâtibi var. Bu iki başkâtip olduğu vakitte biri Riyaset Başkâtibi, diğeri Heyet-i İdare Başkâtibi olacaktır. Şimdi buna tamamen Meclis'in kararıyla tasdik edilmiş denemezse de Riyaset Başkâtibi Riyaset Başkâtibi bi namıyla vaktiyle 1327 bütçesi kabul edilirken bir Heyet-i İdare Başkâtipliği de kabul edilmiştir. Bu hakikatte Meclis Başkâtibidir. Binaenaleyh bu esas Meclis'ce kabul edilecek olursa yapılacak olan talimat ona tevkif edilecektir. Bunun bir kere takarrür etmesini isterim. Saniyen İdare memurluğu hizmetiyle muvazzaf olduğum cihetle burada idare memurluğuna ait bir madde var. Ona dair bir iki söz söyleyeceğim. Deniliyor ki efendim, heyet-i tahriyyeden bulunan memurin hakkında Riyaset Başkâtibi'nin inhası üzerine muamele yapılır. Heyet-i İdare tarafından yani idare memurları tarafından inha olunur. Bu idare memurlarının sıfatına göre doğru bir şey değil efendim. Bir kere idare memurları bir memur gibi telakki ediliyor ve onların inhası üzerine Riyaset tarafından bir muamele yapılıyor. Tekmil Avrupa parlamentolarında tutulan usul, idare memurlarının müstakil olmaları hususudur. Saniyen bundan başka bir mahzur da çıkabilir. Çünkü doğrudan doğruya Meclis'in müstahdemin hakkında bir ceza yapmak isterse idere memurlarının inhasına muhtaç kalır. Şayet idare memurları o inhayı vermezse Reis de Divan-ı Riyasetin hukukunu tamamıyla muhafaza etmiş olamaz. Bunun için evvelce de teklif olunduğu veçhile memurin-i idare ile müstahdeminin Reis ve idare memurları tarafından yapılacak talimat dairesinde azl ve nasbi ve emr-i terakki ve tecziyelerinin temin edilmesini teklif ediyorum.

İsmail Canbulad'ın bu teklifine Halep Mebusu Mehmet Bahaddin Bey de katıldı. Başkâtibin Riyaset Başkâtibi mi yoksa Meclis-i Mebusan Başkâtibi mi olduğunun belirlenmesini istedi (MMZC, D.2, C.I: 308). Bunun üzerine İsmail Canbulad tarafından Meclis'e bir takrir sunuldu. Bu takrir şöyle idi (MMZC, D.2, C.I: 314):

"Riyaset-i Celile'ye

Memurin-i saire ile müstahdeminin yine talimat dairesinde azil ve nasbi emr-i terakki ve tayin-i mücazatları Heyet-i İdare Başkâtibinin inhası üzerine Reis İdare Memurları tarafından icra olunur. 15 Haziran 1912 İzmit Mebusu İsmail Canbulad." Reis'in İsmail Canbulad'ın takririni nazar-ı itibara alıyor musunuz sorusuna hayır cevabı verilmesi üzerine diğer takrirlerin görüşülmesine geçildi.

İsmail Canbulad, 1912'de İzmit mebusu sıfatı ile Meclis-i Mebusan'a dâhil olduktan sonra farklı görevlerde bulundu. Fırka Heyet-i İdaresi Kâtipliği ve Mebusan İdare Memurluğu görevlerini yaptı. Memurların, Meclis-i Mebusan'ın toplantı devresi sona erdikten sonra görevlerine devam etmesi mecbur idi. Fakat o dönemde idare memurlarına ihtiyaç vardı. İsmail Canbulad, arkadaşları ile birlikte idare memurlarının tatil devresinde iş başında bulunacakları kaydının o sırada müzakere edilmekte olan Nizamname-i Dâhilî'ye konulmasını teklif etti. Önerinin kabul edilmemesi üzerine idare memurluğundan istifa etti. İsmail Canbulad'ın 20 Haziran 1912'de toplanan Meclis'te Meclis-i Mebusan idare memurluğundan istifasını bildiren takrir şöyleydi (MMZC, D.2, C.I: 427):

Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesi'ne

Heyet-i Umumiyye'nin tasdikine arz edilen Nizamname-i Dâhili'nin esna-yı müzakeresinde İdare Memurluğu'na ait vezaif tetkik edilirken rüfekayı kiramdan bazılarının teklifi üzerine İdare memurlarının müddet-i hizmetleri Meclis'in devre-i içtimaiyyesiyle takyid ve mezkûr Nizamname bu yolda bir karar ile encümene iade edilmiştir. Mecalis-i Teşriiyye'de idare memurluğunun hikmet-i ihdası ve kestörlerin vezaif ve hukuk-u kanunniyeleri malum olup gerçi bunun haricinde ve hususi bir içtihat ile bize mahsus bir İdare Memurluğu ve o memuriyet muvakkat bir müddet tayin ve takdiri mümkün ise de mahza Mebusluk sıfatıyla deruhte ettiğimiz bu vazifeyi Meclis'in nokta-i nazarı dairesinde kabule imkân yoktur. İdare memurları, Mecalis-i Teşriiyye hedemat-ı dâhiliye ve hesabiyyesini bütün sene içtimaiye zarfında idareye memur olmadıkça yani müddet-i tatiliyyede kestörlerin nezaret ve malumatı olmaksızın vezaif-i dâhiliyenin temşiyeti mümkün olmadıkça bu imkânın devre-i içtimaiye için varid olacağı ve şu halde başka bir tertip düşünülerek kestörlükten büsbütün vareste kalınması emr-i tabii bulunduğundan Heyet-i Celile'ce ışayan-ı kabul addedileceğine emin olduğumuz şu mülahazat-ı mantıkiyeye binaen İdare Memurluğu vezaifinden bugünden itibaren istifa ettiğimizi arz ederiz. 7 Haziran 1328 İzmit Mebusu İsmail Canbulad. Canik Mebusu Ahmet Hakkı. Serfice Mebusu Grigor.

Nizamname-i Dâhili'nin bazı maddeleri hakkında 18 Temmuz 1912 tarihinde Meclis'te görüşmeler devam ederken İsmail Canbulad söz alarak şunları söyledi (MMZC, D.2, C.2: 388-389):

Efendim, vakıa Mazbata Muharriri Efendi Hazretleri burada bizim Meclis'imizin Reisi'ni Nazır'la müsavi tutarak, idare-i kelam etti. Hâlbuki buradaki şu maddelere nazaran gerek Encümenin ve gerek şimdiki tekliflerine nazaran Reis'in mevkii Nazır'ın değil belki bir kaymakam bir Nahiyye Müdürü bir Kalem'in ufak bir mümeyyizi derecesindedir. Zannederim ki memurinin azil ve nasbi ve tayini mücazatları hakkında bizim tutacağımız usul ya bizde veya Avrupa'da tutulan ve Avrupa memaliki memurini hakkında Avrupa parlementolarında tutulan usuldür. İki şeyi nazar-ı mütalaya alırız. Şimdi gerek bizde ve gerek Avrupa

Devletleri'nde Hükümetlerin, Nezaretlerin memurini hakkındaki nizamatta saniyen ve Meşrutiyetperver addolunan mesela Fransa'da, Fransa Meclis'i Mebusanı'nın umur-u Dâhiliye hakkındaki nizamatında görürsünüz ki değil böyle tayini mücazat hususları gibi vesair ufak tefek mücazatın icrası salahiyeti değil, Başkâtibe, onun madununda mümeyyizlere bile tevdi etmişlerdir ve bu gayet tabidir. Çünkü iki günlük bir kâtibin maaşını kat etmek için talimat dairesinde olmak şartıyla Divan-ı Riyasetin istişaresine ihtiyaç var mıdır? Bu hangi memlekette görülmüş şeydir? Bunu tertip eden arkadaşlarımız bize bir misal göstermelidirler. Evvela bir meselede yalnız bir veya birkaç zatın içtihadı ile hareket etmeleri doğru değildir zannederim. Onun için bir misal gösterilmesini teklif ediyorum. Sonra efendim bunun mahzurlarını düşünelim. Bir kere memleketinizde Divan-ı Riyaset tatil esnasında mevcut değildir. Tadik teklifine dair olan takrirde Divan-ı Riyaset'in kararı talep olunuyordu ki, Encümen o kararı kabul etmiyor. Şimdi vakıa istişare kaydı konulmuş, daha biraz hafifletilmiş, ama yine netice birdir. Tasavvur ediniz ki, Reis, mesela, bir hademenin yolsuz hareketinden dolayı iki günlük maaşını kat edecek. Diyor ki bir hademe şu işi yaparsa iki günlük maaşı kat edilir. Talimatta sarahat olduğu halde, Reis ve daha onun madunundaki adamlar bunu icra etmeye neden salahhiyyattar olmasınlar, ben bunu bu kadar tabii görüyorum ki, bu babdaki münakaşayı beyhude addediyorum. Sonra efendim, inha meselesinde bendenizin bir mütalaam var. İnha bir memuru mesul tarafından vaki olacak olursa kolaydır. Meclis-i Mebusan Reisi Riyaset Başkâtibi aklamda bir memurda bir kusur görürse o memuru çağırır, onun hakkında bir rapor tertip edebilir, fakat diğer hususta deniliyor ki, İdare Memurları sizin tarafınızdan intihap edilmiş memurlardandır. Onlar Reis'in emrine tabii değildir. Bir hademenin Reise karşı terbiyesiz bir muamelede bulunduğunu farz edelim. Onun hakkında bir ceza yapmak için Başkâtibin inhası lazımdır. Çünkü burada bir kayıt var ki, inhaya muhtaç oluyor. İnha etmezlerse ne olacak? Reis, demek, inhaya muhtaçtır. Bendeniz şu mütalaayı bir suretle kabul edebilirim. O da muvakkat olmak şartıyla yani şimdi ikinci fıkra olan evvel ki üçüncü fıkra ki Divan-ı Riyaset'e bir talimat tanzimi için salahhiyyet vermektedir. O tanzimat yapılınca bu tarzda muamele yapılmasına rıza gösteririm. Çünkü sırf içtihadı zati ile hareket edilmesini tabii muvafık görmeyiz. Fakat Divan-ı Riyaset tarafından talimat yapılır, diğer devletlerin parlamentolarında olduğu gibi o talimatta ekser kabahatler zikrolunur ve ondan sonra tatbik olunacak cezalar da tayin olunur ise o vakit istişareye lüzum yoktur. Çünkü daha evvelce söylediğim veçhile bizim memleketimizde olduğu gibi diğer memleketlerde de bu ufak mücazatlar tertip edilmektedir. Riyaset başkâtibi hakkındaki ifadeye gelince son fıkra son cümle doğru olabilir. Diğer ufak memurlar hakkındaki cezanın bir kısmını başkâtip yapabileceği gibi Kalem Mümeyyizleri veya Müdürleri hakkında Reis tarafından mücazat tayin edilir. Fakat başkâtip hakkında istişare edilmeli. Yalnız bu fıkra da ilk Meclis'e teklif edildiği surette olmalı. Başkâtip hakkındaki muamelede Reis Divan-ı Riyaset'le istişare etmeli, fakat müstakil olmalıdır. Mesela bilmüşavere Divan-ı Riyaset'te ekseriyet Reis'in fikrinin aleyhinde oldu. Reis ekalliyette kaldı ve Reis doğrudan doğruya velev manen olsun mesul iken bu takdirde o mesuliyeti pek manasız kalacak. Çünkü ekalliyette kalmış olacaktır ve ekalliyette kalmak suretiyle velev ki başkâtibin yolsuz bir

> muamelesi olsa bile hakkında tayini mücazat edemez. Bendenizin fikrimce bu fıkranın baş tarafı muvakkat olduğu kabul edilirse, istişare müddeti talimatnamenin tanzimine kadar devam etmeli, ondan sonra şu maddenin hükmü kalmaz. Çünkü talimatname mucibince hareket edilecektir.

Meclis'in 24 Temmuz 1912 tarihindeki toplantısında görüşülen konulardan biri de Draç Mebusu Esat Paşa'nın Taraf-ı Hazret Padişahî'den Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne tahsis buyurulan Saraya ne sebeple teşrif buyurulmadığı ve bu saraya ait demirbaşlardan bir kısmının aşırıldığı hakkındaki şayiata dair Makam-ı Riyaset'ten sorduğu soru idi. Menteşe Mebusu Halil Bey Riyasete seçildiğinde selefi olan Ahmet Rıza Bey'in henüz kendilerinin nakledeceği hane tamir edilmekte olduğu için kendisinden birkaç gün müsaade istediğini, bu isteğe olumlu cevap verdiğini, tamirat işi bittikten sonra da Ahmet Rıza Bey'in Saray'dan ayrıldığını söyledi. O sırada İdare memurluğu görevini yürüten İsmail Canbulad ve Hakkı Bey'le bu meseleyi görüştüğünü, Heyet-i İdare tarafından sarayın eşyasının ve sarayın teslim edilmesini, eşyaların oda oda deftere geçirilmesini, bu defterin de bir suretinin Meclis-i Mebusan Heyeti'ne diğer suretininde kendisine verilmesini, Riyaset seçimi olunca Reis olacak kişiye elindeki defteri ve eşyayı teslim edeceğini söyledi. İdare memurları ile bu konuda anlaştıklarını, Hazine-i Hassa tarafından Ahmet Rıza Bey'e sarayın eşyası badefter teslim edildiği taayyün etmesi üzerine Hazine-i Hassa ile Ahmet Rıza Bey'in kendi aralarında bu meseleyi halletmelerini beklemeye karar verdiklerini söyledi. Birkaç gün evvel Heyet-i İdare azasından bulunan Haydar ve Rıza Beylerin Hazine-i Hassa'dan sarayın eşyasını devraldıklarını anlattı. Bu eşyaların evvelce Meclis-i Mebusan Heyet-i İdaresi'ne değil Ahmet Rıza Bey'e teslim edildiğini, bu nedenle orada mevcut olan eşyanın neden ibaret olduğunu ve evvelce teslim edilen eşya ile şimdi teslim olunan eşya arasında ne kadar tefavüt bulunduğunu bilmediğini söyledi. Bu sözlerin yarısının doğru olduğunu söyleyen Dıraç Mebusu Esat Bey, Ahmet Rıza Bey'in Halil Bey'e İdare Memurlarını gönderip eşyaları teslim almalarını istediğini, fakat Halil Bey'in bu eşyaların defterle verildiğini ve kendilerinde böyle bir defter mevcut olmadığı için bu fikre itiraz ettiğini söyledi. Neticede Hazine-i Hassa tarafından memurlar gönderildiğini, giden memurlarda defterlerin olduğunu ve o defterde 650 kısım eşya olduğunu fakat 120 kalem eşyanın teslim alındığını, memurların biz bu farkı nasıl tesellüm edeceğiz diye sorduklarında Ahmet Rıza Bey'in bu iki odayı bana Abdülhamit ihsan etmişti dediğini ifade etti (MMZC, D.2, C.2: 418). Karşılıklı anlaşmazlığın artması üzerine söz alan İsmail Canbulad şunları söyledi (MMZC, D.2, C.2: 420):

> Biz evvelce İdare Memurluğu'na intihap olunduğumuz zaman demin Reis Halil Beyefendi'nin tamamıyla ifade buyurdukları vechile kendileri tarafından vaki olan bir ihtar üzerine bir gün konağa gittik. Hazine-i Hassa tarafından devir ve tesellüm muamelesi ifa edildikten sonra bize verileceği için bizim tarafımızdan uzun uzadıya bir muamele icrasına lüzum görülmemişti. Çünkü meseleyi Reis Beyefendi ve Müfit Beyefendi tamamıyla söylediler. Zaten şöyle gittik böyle gördük diye burada tafsil etmekte bir fayda mutasavver değildir. Yalnız hakikat itibarıyla Esat Paşa diyorlar ki Hakan-ı sabık tarafından iki oda eşya Ahmet Rıza Bey'e verilmiş, bu yanlıştır. Bugünkü günde hükümdarımız olan Zat-ı Hazret-i Padişahî tarafından Ahmet Rıza Beyefendi'ye adedi aklımda yok, galiba iki oda döşeme eşyası verilmiş, Hatta yeni değil. Oradaki döşemenin üzerine kumaş kaplattırılmış ve dedikleri gibi miktarı altı yüz değil. Esat Paşa Hazretleri burada ne ifadede bulundularsa hepsini dinledim. Fakat tekmil zaptedemedim. Bendenizce bunların hiçbirisi doğru değil. İstediği vakit

> kendisi de gider, bunları öğrenebilir. Hazine-i Hassa memurlarına gitse eşyanın adedi altı yüz değil şu kadar derler. Söylediklerinin hepsi yanlış şeylerden ibarettir. Fazla izahata lüzum görmüyorum. Başka bir şey yoktur. Canım orada yedi sekiz bin liralık şey yok. Hem öyle kayboldu denilen şeylerde lavanta, kolonya şişeleri, su bardakları gibi şeylerdir. Hazine-i Hassa'da intizam var, kibrit kutularını bile yazmışlar.

2.3.3. İsmail Canbulad'ın İnzibat Çavuşunu Vurması

İsmail Canbulad, 14 Eylül 1912 tarihinde Balkan Savaşı'na katılmak için gönüllü olarak kaydoldu (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 398). 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açması ile Balkan Savaşı başladı (Aktepe, 1974: 275). İhtiyat zabiti sıfatı ile Konya fırkası Erkan-ı Harbiyesi'ne girdi. Kırkkilise hezimetinden sonra Vize muharebesinde galip durumda iken geri çekilme mecburiyetinde kalan Cemal Paşa fırkası ile beraber ordu, Çatalca hattına çekildiği zaman izin alarak İstanbul'a geldi (Ergin, 2007: 603). Cemal Paşa'nın savaşı galip durumda sürdürürken strateji hatası yaparak geri çekilme emri vermesi, ikisinin arasının açılmasına neden oldu (Tunaşar, 2004: 21).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa yönetimindeki Büyük Kabine'nin istifa etmesinden sonra 23 Temmuz 1912 tarihinde Meclis kapandı (Tunaşar, 2004: 21). 29 Ekim'de Kamil Paşa hükümeti kurmakla görevlendirildi (Aktepe, 1974: 275). Kamil Paşa, sadrazamlığa gelir gelmez İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup üst düzey yöneticileri tutuklanmaya başladı. İstanbul'da yayın yapan bütün gazeteler 9 Kasım'da kapatıldı. Tutuklanması istenen İttihat ve Terakki liderleri arasında İsmail Canbulad da vardı. İsmail Canbulad'ı tutuklamak için inzibat çavuşu Nizamettin Efendi görevlendirildi. Fakat bu tutuklama girişimi inzibat çavuşunun ölümü ile sonuçlandı. İsmail Canbulad evinde iken bir gece yarısı kapısı çalındı. Telaş etmeden kapıyı açtı. Tutuklamaya gelen inzibat çavuşu yüksek sesle *"Hakkınızda tevfikat emri var, haydi gidiyoruz"* dedi. İnzibat çavuşunun üslubuna sinirlenen İsmail Canbulad, sinirine hâkim olamayarak inzibat çavuşunu vurdu (Tunaşar, 2004: 21-22).

İsmail Canbulad, tutuklama resmi yazısı olmaksızın kanunsuz bir şekilde tutuklanma teşebbüsünde bulunulmasına ve görevli memurun giriş hakkı olmayan yere pervasızca girmesine sinirlendi. Memurun ölmesi üzerine, maktulü arabaya koyarak hastaneye gönderdi. Kendisi de polis merkezine gidip teslim oldu. Divan-ı Harbi Örfi tutukevinde kırk gün tutuklu kaldıktan sonra, hapishane zabiti Bahaeddin Efendi'nin yardımları ile hapishaneden çıktı (Ergin, 2007: 603). Kısa bir süre sonra bir İtalyan vapuru ile (Ziyaoğlu, 1971: 226) Romanya'ya gitti (Toker, 2006: 52). Daha sonra Viyana'ya ve oradan da İtalya'ya geçti. Bu esnada Hâkimler Heyeti kendisini gıyaben idama mahkûm etti (Ergin, 2007: 603).

Cemiyet üyeleri, Halaskaran Zabitan Grubu ile işbirliği yapmaya başladı. Bu işbirliği İstanbul'daki askeri birliklerin önemli bir kısmının tekrar Cemiyet'in eline geçmesine neden oldu. Mustafa Kemal Paşa, diğer arkadaşlarından uzak tutularak Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetleri Hareket Şubesi Müdürlüğü için Gelibolu'ya gönderildi. İstanbul'da Divan-ı Harb'e verilen bütün İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olanlar serbest bırakıldı (Aktepe, 1974: 276).

Diğer taraftan Kamil Paşa hükümeti, Edirne'yi Bulgarlara, adaları Yunanlılara bırakmak istediği suçu ile itham edildi (Aktepe, 1974: 277). Enver Paşa'nın başını çektiği bir grup Cemiyet üyesi tarafından, 13 Ocak 1913 tarihinde Babıâli basılarak Kamil Paşa zorla istifa ettirildi. Yerine Mahmut Şevket Paşa getirildi. Baskın esnasında

Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü. Kabine tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin katılımı ile oluşturuldu (Eyicil, 2004: 131). İsmail Canbulad, ilan edilen genel af sayesinde Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret makamına yükselmesinden sonra İstanbul'a geldi (Ziyaoğlu, 1971: 226). Fakat inzibat çavuşunu öldürülmesi olayı kamuoyunda olumsuz izler bıraktığı için (Kocahanoğlu, 2005: 356) İstanbul'dan ayrılarak İsviçre'ye gitti (Ergin, 2007: 603).

2.4. İsmail Canbulad'ın Devlet Yönetimindeki Hizmetleri

2.4.1. İsmail Canbulad'ın Emniyet Umumiye Müdürlüğü Sırasındaki Faaliyetler

İsmail Canbulad, İsviçre'den 1913 yılının Eylül ayında döndü (Ergin, 2007: 603). İnzibat çavuşunu öldürmesi kamuoyunda olumsuz etki bırakarak, adının "Asker katili" olarak çıkmasına neden oldu. Fakat buna rağmen, Babıâli baskını üzerine Talat Paşa Dâhiliye Nazırı olunca Beyoğlu mutasarrıfı, Polis Müdürü ve Emniyet Umum Müdürü oldu (Kocahanoğlu, 2005: 356).

İsmail Canbulad, önce Emniyet-i Umumiye İstıtlaat Müdüriyeti'ne (haber alma) tayin edildi. Daire-i Sadarat Tahrirat Kalemi'nden Dâhiliye Nezaret-i Celileleri'ne 30 Aralık 1913 tarihinde gönderilen bir yazı ile 3700 kuruş maaşla göreve başladı (BOA, BEO, Belge No: 4247/318460). Daire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemi'ndan Dâhiliye Nezaret-i Celileleri'ne gönderilen 16 Nisan 1914 tarihli tezkire ile İstitlaat Müdürü İsmail Canbulad Emniyet Umum Müdürlüğü'ne tayin edildi (BOA, BEO, Belge No: 4277/320771). Bu kurumda 4000 kuruş maaşla çalışmaya başladı. Aynı sene içinde maaşı 5000 kuruşa yükseltildi (Ergin, 2007:603). İsmail Canbulad'ın Nisan ayında göreve başladığının bildirilmesine dair resmi yazı yazıldı (BOA, DH.EUM.MH, Belge No: 81/79). Tayin olduktan sonra kendisine daire muhassasatı ile alacak tanzim edilecek ita emri havalat ve evrak ve saire nakdiyeye imza atma izni verildi (BOA, DH.EUM.MH. Belge No: 81/75). İsmail Canbulad'ın göreve başladığı Nisan ayından Temmuz ayı sonuna kadar geçen sürede alacaklarının ödenmesi için gerekli izin verildi (BOA, DH.EUM.MH, Belge No: 255/75). İsmail Canbulad'ın maaşından eksik kalan tekaüt aidatı iade edildi (BOA, DH.EUM.MH, Belge No:255/90).

İsmail Canbulad Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü esnasında Sabahattin Bey'in zararlı faaliyetlerini önlemeye yönelik çalışmalar yaptı. Sabahattin Bey İttihat ve Terakki Hükümeti'ni devirmek için çalıştı, başaramayınca da Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerine devam etti. Sabahattin Bey, Yunan Başvekili Venizelos ile anlaşıp Yunanlıların aracılığı ve yardımı ile İstanbul'da bir ayaklandırma çıkartmayı amaçladı. Bu nedenle gizli bir cemiyet kurmak istedi. Bu maksadını gerçekleştirmek için yakını olan Satvet Lütfi Bey'i İstanbul'a gönderdi. Fakat Satvet Lütfi Bey, Sabahattin Bey'in teşebbüsünü hükümete haber verdi. Tasarlanan gizli cemiyet, Hükümetin bilgisi dâhilinde kuruldu. İstanbul'daki Yunan Sefareti kanalı ile Satvet Lütfü Bey'in Venizelos vasıtası ile Sabahattin Bey'e çektiği telgraflarla aldığı cevaplar elde edilerek maksatları anlaşıldı. Yunan Sefareti baş tercümanı Sabahattin Bey'in verdiği gizli talimatı cemiyetin toplandığı gizli yere götürdüğü sırada Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbulad aniden orayı basarak hepsini suçüstü yakaladı. Bu olay üzerine Sefaret mensuplarından bazıları memleket dışına gönderildi ve yapılması planlanan zararlı faaliyet önlendi (Orbay, 2005: 251-252).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Emniyet-i Umumiye Hudut Müfettişi Şefik Bey tarafından Adana Emniyet Umumiye Müdürü İsmail Canbulad'a bir telgraf çekildi. Haleb Vilayeti'ne çekilen bu telgrafta Şekip Bey, İsmail Canbulad'ın aslının

celp ve mütalaasıyla Emniyet-i Umumiye Müfettişi unvanının kendisi tarafından kullanılıp kullanılmadığının bildirilmesini istedi (BOA, DH. ŞFR, Belge No:58/74). İsmail Canbulad, Emniyet Genel Müdürlüğü yaptığı sırada Arap ayrılıkçı hareketleri arttı. Bazı Cemiyet üyeleri, Arap ayrılma hareketini durdurmak için imtiyazlar tanınması görüşünde idiler. İsmail Canbulad o sırada Arabistan'da valilik makamında olan valiler, sadakati ve devlete bağlılığı bilinen Arap asıllı mebuslar ve devlet şahsiyetlerinde katıldığı bir toplantı yapılmasını teklif etti. Yapılması planlanan toplantıda, verilmesi düşünülen haklarla ilgili olarak karar alınması sağlanacaktı. Talat Paşa, İsmail Canbulad'ın bu fikrini benimsedi. Haziran 1914'te İstanbul'da Şam, Beyrut, Yemen, Halep, Musul valileri ile müstakil sancakların mutasarrıfları toplandı. Toplantıyı bir konuşmayla açan Talat Paşa, alınacak kararların Dâhiliye Nezareti tarafından mutlaka uygulayacağını, hükümetin gayesinin bu buhran günlerinde iç huzuru temin etmek olduğunu izah etti. Eşref Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın topladığı bilgileri bütün açıklığı ile ortaya koydu ve ciddi tedbirler alınmazsa Arap yarımadasında büyük karışıklıkların çıkabileceğini belirtti. Toplantı, bazı tedbirlerin tavsiye edilmesi ile sona erdi (Kutay, 1998: 179-180). Bu tedbirlere göre; Belediye meclislerine daha geniş yetkiler verilecek, siyasi mahkûmlarında yararlanacağı bir af çıkarılacak, alınan vergilerden bir kısmı mahalli ihtiyaçlar için karşılanacak ve halkın büyük kısmının Arapça konuştuğu yerlerde bu dili bilen idare adamları ve hâkimler gönderilecekti (Tunaşar, 2004: 26). Fakat bu tedbirlerin uygulanmasına fırsat kalmadan Birinci Dünya Savaşı çıktı (Kutay, 1998: 179-180).

İsmail Canbulad, kanunsuz ve kuralsız yapılan işlerin her zaman karşısında yer aldı. Kazım Nami Duru, İsmail Canbulad'ın arkadaşlarındandı. İsmail Nami Duru, Sultani'de izci yetiştirmeye karar verdi. Bir gün yaklaşık 60 izciyi yaya olarak Kefken civarında deniz tarafına götürdü. Ertesi gün İzmit'e dönerken, yolda Ermenilere yönelik olarak yapılan iskân değişikliği haberini öğrendi. Bu durum İsmail Nami Duru'nun hoşuna gitmedi. Çünkü Sultani talebelerinin eğitiminde Ermeni öğretmenler görev yapmaktaydı. Ermeni öğretmenlerin gitmesi okulun geleceği için sorun olabilirdi. İsmail Nami Duru, Mazhar Müfit Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne bir mektup yazarak iki öğretmenin alıkonmasını istedi. O sırada Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile Emniyet Umumiye Müdürlüğünde bulunan İsmail Canbulad, trenle İstanbul'a geçerken istasyonda İsmail Nami Duru yanlarına gitti. Talat Bey'den bu isteğini geri çevirmemesini rica etti. Talat Bey gülerek İsmail Canbulad ile görüşmesini söyledi. İsmail Canbulad ise bu meselenin devlet tarafından verilen bir kararın neticesi olduğunu, elinden bir şey gelemeyeceğini söyledi (Duru, 1957: 65).

İsmail Canbulad, görevini sürdürürken önemli işler yaptı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Mısırlı Sait Halim Paşa sadrazam oldu. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa ile Sait Halim Paşa amca çocukları idi. Fakat aralarında derin bir ayrılık ve rekabet vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu anlaşmazlığı çözmek için ikisinin karşılaşmasını istedi. Hıdivin, sadrazamı ziyaret etmesine karar verildi. Hıdiv, yanında damadı ve Mısır kethüdası olan eski sadrazamlardan Avlonyalı Ferit Paşa'nın oğlu Celaleddin Paşa ile 25 Temmuz 1914 tarihinde Sirkeci'ye geldi. Yanlarında İstanbul Askerlik Daireleri Reisi Hilmi Paşa da vardı. Babıâli'de gerçekleşen buluşmada Dâhiliye Nazırı Talat Paşa da bulundu. Hıdiv, görüşme bittikten sonra Talat Paşa tarafından kapıya kadar yolcu edildi. Hıdivin arabası cümle kapısından çıktığı esnada kendisini görmek için yolun her iki tarafında bekleyen kalabalık arasından biri, yola fırlayarak ateş etti. Ateş eden kişi ölü olarak ele geçirildi. Hıdiv ve damadı yaralandı. Bu olay İstanbul'da büyük etkiye sebep oldu. Hükümet olaya derhal el koydu. Tahkikatı Bedri Bey'le birlikte İsmail Canbulad yürüttü. Resmi beyannameye göre olayın siyasi

değil şahsi olduğu duyuruldu. Olayın iç yüzü Teşkilat-ı Mahsusa tarafından incelendi (Kutay, 1998: 152-153). Bu olayda yaralanan sadrazam Sait Halim Paşa, Mısır'a hıdiv olmak için çalıştı. Daha sonra Roma'da bulunduğu sırada 6 Aralık 1921 tarihinde bir Ermeni komitecisi tarafından öldürüldü. Sait Halim Paşa'nın öldürülmesi konusu ile ilgili olarak İsmail Canbulad, Cavid Bey'e bir mektup yazdı. İsmail Canbulad'ın 23 Aralık 1921 tarihinde yazdığı mektupta olayla ilgili şu satırlar yer almaktaydı (Toker, 2006: 32):

> Olay saat beşi çeyrek geçe, araba ile şehirden döndüğü sırada meydana gelmiştir. Sait Halim Paşa'nın oturduğu sokak her zaman tenhadır. Katil birkaç gün oralarda görünmüş ve olay günü erkenden gelerek kapının önünde beklemiş. Sait Halim Paşa, yanında o hınbıl Tevfik Beyle gelince, katil yavaşça arabanın arkasına geçmiş ve Paşa inmek üzere iken, sağ şakağına revolveri dayayarak ateş etmiş. Katilin boyu biraz kısa olduğundan, mermi biraz yukarı doğru ilerleyerek sol şakağın üstünden çıkmış ve Paşa hemen ölmüş. Tevfik Bey budalasının söylediğine göre silah sesini otomobil patı zannetmiş. Sonradan araba ile takip etmeğe teşebbüs etmiş, fakat vazgeçip Paşa'yı polikliniğe götürmüşler.

İsmail Canbulad, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ndeyken bir müracaat kalemi teşkil edildi. Binanın alt katında bir bekleme ve mülakat odası tahsis edildi. Memurlar tayin ederek, iş görecek kimselerin işlerini bunlar vasıtası ile takip ettirip, halkın memurlarla temasına ve memurların gereksiz şekilde meşgul edilmesine mani olarak, serbestçe çalışmalarını temin etti. Emniyet-i Umumiye'de işi olan veya Emniyet-i Umumiye'de birisi ile görüşmek isteyen herhangi bir şahıs, mutlaka bekleme ve mülakat odasına gelirdi. Oradaki memura müracaat sebebini söyler ve iş takibi için numara pusulasını gösterirdi. Görüşmek için ise görüşmek istediği memurun ismini ve mülakat sebebini söyleyip bir pusula yazdırarak o memura gönderir ve mülakat bu şekilde memur karşısında gerçekleşirdi. İsmail Canbulad o zaman Türkiye'de yalnız Düyun-u Umumiye'de uygulanan bu usulü üçüncü olarak Emanet'te ihdasa, bekleme odası ayırmaya ve memur tayinini gerçekleştirmeye çalıştı (Ergin, 2007:608).

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Doğu Anadolu Bölgesi'nde isyanlar çıktı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Van isyanında alınan tedbirler yetersiz kalınca Ermenilerin iskân değiştirmeleri gerektiğini anladı. İsyanı bastırmak için bölgede bulunan Ermeniler başka illere gönderildi (Ok, 2012: 58).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Ermeni komitecileri ile çıkan çarpışmada ahali ve askerden birçok insanın şehit ve yaralanmasına sebebiyet veren asilerin cezalandırılması, çarpışmaya katılmayan Ermeni kadın, çocuk ve yaşlıların Musul, Rakka ve Zor'a sevkleri şeklinde Konya Valiliği vasıtası ile Emniyet Müdürü İsmail Canbulad'a bir telgraf çekildi (BOA, DH. ŞFR. Belge No:57/217). Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya 28 Ekim 1915 tarihinde çekilen telgrafta, Emniyet Umumiye Müdürü İsmail Canbulad Bey'in Ermeni sevkiyatı ve Diyarbakır hakkında izahat vermek üzere yola çıkacağı bildirildi (BOA, DH. ŞFR. Belge No: 57/155). Emniyet Umumiye Müdürlüğü'nden 28 Ekim 1915 tarihinde Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya çekilen telgrafta, bu mesele hakkında da daha önce çekilen telgrafnamede zat-ı alileleri ile mülaki olacağı arz olunan İsmail Canbulad'ın izahat vereceği bildirildi (BOA, DH. ŞFR. Belge No: 57/157,158).

2.4.2. Birinci Dünya Savaşı'nda İsmail Canbulad

Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, İstanbul'da Cemiyet'in Genel Merkez Üyeleri bir araya gelerek memleketin kurtuluşu hakkında görüş alışverişinde bulundu. Talat Paşa ve Doktor Nazım gibi sivillerin tek başına sormadan hareket etmeleri eleştiri konusu olmasına rağmen, Talat Paşa'nın yer aldığı yeni kabine kuruldu (Eyicil, 2004: 132).

Bu esnada Arnavutluk ve Yemen'de çatışmalar başladı. Memleketin karışık durumu, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde huzursuzluk oluşturdu. Talat Bey'in Cemiyet'in genel merkezinde Arnavutların silahlarının toplanması hususunda tereddütlü davranması huzursuzluğun artmasına neden oldu. Durumun gidişatından endişe duyan Talat Bey, İsmail Canbulad'a Arnavutluk'un yeni bir soruna neden olmasından korktuğunu söyledi. Doktor Nazım ve genel merkez üyelerinin ısrarı sonucu Alman istilasına karşı yıllarca mücadele eden Arnavutların silahı toplandı (Eyicil, 2004: 154).

Enver Paşa, 4 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nazırı oldu (Yağcıoğlu, 1992: 99). Avusturya Veliahdı Arşidük Ferdinand ve eşi Saraybosna'ya geldikleri sırada 28 Haziran 1914 tarihinde Princip isminde bir Sırplı tarafından öldürüldü (Uçarol, 2000: 462). Avusturya-Macaristan Devleti, Sırbistan'a verdiği ültimatomun cevabını alamayınca 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilan etti (Eyicil, 2004: 158). Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne Sadrazam Sait Halim Paşa aracılığı ile müsavi şartlar altında bir ittifak anlaşma teklif edildi (Kocahanoğlu, 2008: 13). Kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti yetkilileri ile Almanya arasında, karşılıklı eşit haklar esasına dayanan bir ittifak anlaşması yapıldı (Cemal Paşa, 2010: 132). 2 Ağustos tarihinde Sait Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında yapılan ittifak anlaşmasından Cemiyet'in Merkez-i Umumi üyelerinden büyük bölümünün haberi yoktu (Eyicil, 2004: 158). Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilan etmesi ile Birinci Dünya Savaşı başladı.

Birinci Dünya Savaşı'na katılma konusunda Cemiyet üyeleri kendi aralarında anlaşamayarak birkaç parçaya bölündü. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Doktor Nazım'ın da bulunduğu grup birbirine daha yakındı ve bu grup savaşa girilmesi konusunda isteksizdi (Eyicil, 2004: 157). Almanya ile yapılan anlaşmadan haberi olan Enver Paşa ile İsmail Canbulad bazı konularda anlaşamadı. Bu iki Cemiyet üyesi savaşa girme konusunda farklı fikirlere sahipti. İsmail Canbulad Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine karşıydı (Zürcher, 2011: 117). Savaşa girilmesine karşı çıkanlardan biri de Cemal Paşa idi. Cemal Paşa, yurt dışına Fransa'ya gittiği esnada bazı üyelerin ve Cemal Paşa'nın istifa edeceği haberi yayıldı. Talat Paşa, böylesine nazik bir ortamda Cemal Paşa'yı kaybetmemek için bazı girişimlerde bulundu. Esasen Talat Paşa, Enver Paşa ve Said Halim Paşa bir tarafta Mithat Şükrü Bey, İsmail Canbulad, Doktor Nazım ve Süleyman Askeri ise diğer tarafta bir grup oluşturdu. Her iki grup ta Cemal Paşa'yı istifadan vazgeçirmek için çalıştı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 76).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyeleri ile Bakanlar Kurulu 30 Ekim 1914'de toplandı. Sadrazam Sait Halim Paşa, yaptığı konuşmasında Almanlarla yapılan ittifaktan bahsetti. Toplantıya katılan Meclis Reis Halil Menteşe, İngiltere ve Fransa ile iletişime girildiğini fakat görüşmelerden olumlu netice alınamadığını, Rusya'nın saldırılarını etkisiz hale getirmek için Almanlarla ittifak yapmaktan başka hiçbir çıkar yolun kalmadığını belirtti. Cavid Bey başta olmak üzere toplantıya katılanların büyük bir çoğunluğu savaşa katılmaya karşı çıktı (Eyicil, 2004: 156). Bahriye Nazırı Cemal Paşa, İttifak Anlaşması imzalanmasına rağmen savaşa hemen girilmesinin olumsuz neticeler vereceğini düşündü. Çünkü Çanakkale, İstanbul ve Rusya sınırlarında asker bulunmamaktaydı. Şayet seferberlik tamamlanmadan savaşa

girilirse düşman kuvvetleri bu bölgelere ani baskınlar düzenleyebilir, devletin iç kısımlarına kadar ilerleyişlerini sürdürebilir ve sonuç yenilgi olabilirdi (Cemal Paşa, 2010: 141). Talat Bey başta olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin önemli bir bölümü savaşa katılmama taraftarı olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Almanların sıkıştırması ve Enver Paşa'nın emri ile Birinci Dünya Savaşı'na katılmaya karar verdi. Hafız Hakkı Paşa, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ile ilgili olarak 1914'deki yazdığı hatıralarında şöyle bahsetti (Bardakçı, 2014: 453-454):

> Maateessüf sabah donanmamızın düşman donanmasıyla harbe tutuştuğu haberi geldi ve hemen dönmeye mecbur olduk. Alman Erkan-ı harbiyesi ile temas eden mezkûr erkân-ı harbiyenin bizden şunları istediğini anladık. Hemen Karadeniz'e hareket, Mısır istikametinde mümkün mertebe çabuk ilerlemek, cihad-ı mukaddes ilan etmek. Ben bunların üçünü de saçma addediyorum. Fakat ne yapalım, mademki müttefik! Dik Alman kafası, laf anlatmak ta kabil değil. Bir kere de harp başlamış. Artık olacak! Harp nasıl başladı: Donanma kumandanına şöyle bir emir hazırlanmış idi. Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hâkimiyetini kazanınız. Bu emir benim kasamda duruyordu. Ancak icabında ve zamanında verilecekti. Bizim hareketimizden evvel nazır emri istedi. Şuson'a vereceğim. Kapalı bir zarf içinde. Lazım olduğu zaman emri aç diyeceğim dedi. Ben şüphelendim. Rica ettim dinlemedi. Hâlbuki iş büsbütün başka türlü olmuş ve Şuson kendisi Alman kafasıyla açmış, yapmış, etmiş. Bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selamete çıkarmak için canla başla çalışmak lazım.

İttihat ve Terakki Fırkası, merkez-i umumi ve meclis-i umumi olmak üzere iki bölümden oluştu. Merkez-i umumi sayısı onu geçmezken, meclis-i umumi 40 kişi kadardı. Meclis-i umumi, savaşa girmenin karşısında yer aldı. Bunun üzerine yeni bir merkezi umumi oluşturuldu. Bu yeni merkezi umumi Enver Paşa'nın harbe girme kararını kabul etti. Normal şartlarda devlet meseleleri önce merkez-i umumide kararlaştırılır daha sonra meclis-i umumide görüşülürdü. Fakat savaşa girme konusu meclis-i umumide görüşülmedi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 156).

İki Alman savaş gemisinin İngiliz donanmasından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınması, Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması yapan fakat savaşa girme konusunda isteksiz olan devlet idarecilerini zor durumda bıraktı. Fransız ve İngiliz sefirlerinin protestoları karşısında daha fazla direnemeyen Talat Paşa ve Halil Bey Almanya'nın Tarabya'daki elçisi ile bu durumu görüşmeye gitti. Görüşmede elçi Wangenheim gemilerin silahtan arındırılması talebini reddettiği gibi eğer İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkarsa bu durumu olayın tabii zararı olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyledi. Devlet idarecilerinin bir kısmı bunu kabul ederken bir kısmı da eski görüşlerini tekrarlayarak seferberlik yapılmadan asla savaşa girilmemesi gerektiğini savundu. Yapılan tartışmalardan sonra bu iki geminin satın alınması kararlaştırıldı (Cemal Paşa, 2010: 145). Alman yöneticiler de bu iki gemiyi satmak istedi (Cavid Bey, 2000:C.I, 39). Bütün bu gelişmelere rağmen savaşa girmeme yollarını arayan Osmanlı Devleti yetkilileri, eğer savaşa gireceklerse seferberlik ilan edilmesi gerektiğini ve yapılacak harcamalar için paraya ihtiyaç olduğunu Alman yetkililere bildirdi. Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini isteyen Alman yetkililer ise para sorununu halledeceklerini ifade etti (Cemal Paşa, 2010: 157).

Savaş umut edildiği gibi devam etmedi. Halk arasında başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine karşı kızgınlık duyguları arttı. İsmail Canbulad, Mustafa Kemal Paşa'nın harbin üçüncü senesine doğru Enver Paşa'ya karşı

bir teşebbüste bulunduğunu Brest Litovsk Sulh Konferansı'na gitmek üzere olan Rauf Bey'e şöyle anlattı (Orbay, 2005: 154-156):

> Sofya Sefareti'nden gelip İttihat ve Terakki adayı olarak milletvekili seçilen Ali Fethi Bey, Talat Paşa'yı ziyaretle gizli tutulacağına namusu üzerine söz aldıktan sonra demiş ki; Mustafa Kemal Paşa bana geldi. Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın kendisini alıp otomobil ile şehir dışına gezmeye götürdüğü sırada harb siyaseti gevşeyen Hükümetin düşmanlarla tek başımıza sulh yapmaya eğilimli görüldüğünden ve böyle bir hareketin şimdiye kadar katlanılan fedakârlıklarla bağdaştırılamayacağından bahsettiğini ve Hükümet gerçekten sulh yapmaya yönelirse, ona karşı koyup harbe devam edecek bir askeri kabine kurulması zaruretini ileri sürdüğünü, bu takdirde kendisinin kabinede bir vazife kabul edip etmeyeceğini sorduğunu ve bu durumu sağlamak uğrunda yalnız ve (doğrudan doğruya kendisine bağlı on bin kişilik bir gizli kuvvetin) merkezde, İstanbul ve Anadolu kıyılarının çeşitli yerlerinde hazır bulundurulduğunu ve bu kuvvetten Enver Paşa'dan başka kimsenin de haberi olmadığını bildirdiğini söyledi. Ali Fethi Bey'in verdiği bu malumat üzerine Talat Paşa İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi azasından Mithat Şükrü ve Kara Kemal Beyleri çağırarak kendilerine olup bitenleri anlatmış. Bunlar da ilk önce telaş etmişlerse de müzakerelerinin sonunda o ana kadar dürüst ve samimi bir arkadaş olarak kendileriyle her hususta işbirliği yapan Enver Paşa ile doğrudan doğruya ve açıkça görüşmenin en doğru hareket olduğunda birleşip, Enver Paşa'dan sormuşlar. O da böyle bir kuvvetin gerçekte var olduğunu fakat kendisinin de Harbiye Nazırı olarak içinde bulunduğu Kabine'ye karşı olamayacağını, ancak Yakup Cemil hadisesinden sonra buna benzer bir hareketin vukuu ihtimaline karşı bir ihtiyat tedbiri olarak elde bulundurulduğunu söyleyip arkadaşlarını tatmin etmiş. Talat Paşa'da Ali Fethi Bey'in tutumunu Kabine'nin önemli azaları arasında birbirlerine karşı şüphe ve itimatsızlık uyandırıp Hükümeti içinden yıkmak maksadına veriyormuş.

Talat Paşa, barış anlaşmasını imzalamak için Brest Litovsk'a gitti. Burada bulunan Talat Bey işlerini bitirdikten sonra İstanbul'a dönmeye karar verdi. İsmail Canbulad'a bir mektup yazarak kendisi ile birlikte gelip gelmeyeceğini sordu (BOA, HSD.AFT. Belge No: 6/51). 8 Temmuz 1918 tarihinde Sultan Mehmet Reşad'ın ölümü üzerine hükümet istifa etti. Sultan Vahdettin tahta geçti. Yeni hükümet 20 Temmuz'da Talat Paşa başkanlığında kuruldu (Eyicil, 2004: 163). Cemiyet liderleri savaşın yenilgi ile sonuçlanacağını düşünerek 1918 tarihinin Haziran ayında sansürü kaldırdılar. Yine savaşa girilmesine karşı olan İsmail Canbulad 1918 tarihinin Temmuz ayında yapılan kabine değişikliği ile yeni kabinede görev aldı (Zürcher, 2011: 112).

2.4.3. İsmail Canbulad'ın Vali Vekâleti'ne Atanması

İsmail Canbulad, 19 Aralık 1915 tarihinde ek görev olarak İstanbul vilayeti vali vekâletine tayin edildi (Ergin, 2007: 604).

İsmail Canbulad, çalışkan ve yenilikçi bir insan olmasına rağmen memleketin durumu onun bazı fikirlerini gerçekleştirememesine neden oldu. Süleyman Kani İrtem ile İsmail Canbulad'ın tanışıklıkları Meşrutiyet öncesine dayanmaktaydı (İrtem, 1999: Önsöz). Savaş devam ederken İstanbul'da durum iyi değildi. Tramvay arabalarında erkek ve kadın yerlerini ayıran kumaş perdeler yırtılmış ve pis bir hal almıştı. Perdeler

tamir edilemeyecek kadar eskimişti. Perdelerin bu şekilde kullanılmaya devam edilmesi şehir ve halk için gülünç ve ayıp idi. İsmail Canbulad bu esnada İstanbul vali vekili ve şehremini olarak görev yapmaktaydı. Süleyman Kani İrtem, İsmail Canbulad'a bu perdelerin tramvay şirketi direktörü ile gayri resmi anlaşılarak değiştirilebileceğini ve sorunun kendiliğinden çözüleceğini söyledi. İsmail Canbulad, Süleyman Kani İrtem'in bu önerisine *"Aman, başımıza bir mesele çıkarma"* diyerek cevap verdi. Memleketin genel durumu perdelerin değiştirilmesi konusunda bile cesaretsizliğe neden olduu (İrtem, 2004: 385).

2.4.4. İsmail Canbulad'ın Şehremaneti Görevindeyken İcraatları

Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen 17 Şubat 1916 tarih ve 2524 numaralı yazı ile Emniyet Umum Müdürü ve İstanbul Vali Vekili İsmail Canbulad'ın tayini vali vekâleti uhdesinde kalmak üzere Şehremanetliğine çıkarıldı (BOA, BEO, Belge No:4399/329881). 15.000 kuruş maaşla Şehremaneti'nde çalışmaya başladı (Ergin, 2007: 604). Dahiliye Nezaret-i Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazı ile İsmail Canbulad'ın hangi tarihte Şehremaneti'ne tayin edildiğinin bildirilmesi istendi (BOA, DH.EUM.MH,Belge No:119/65). İsmail Canbulad'ın 1915 senesi Ağustos ayında yarım maaşının ödenmesine dair izin talep edildi (BOA, DH.EUM.MH. Belge No: 128/59). 18 Şubat 1917 tarihli yazı ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne vekalet eden İsmail Canbulad'ın 17 Şubat'tan itibaren Şehremaneti'ne tahvil-i memuriyet ettiği için vekalet maaşının itası istendi (BOA, DH.EUM.MH. Belge No: 127/61). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen devlet adamlarından biri olan İsmail Canbulad'ın şehremini yapılması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esnaf cemiyetleri üzerindeki nüfuzunun daha güçlü olmasına neden oldu (Tunaşar, 2004: 28).

İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinden biri olan Kara Kemal, İstanbul'un iaşe işlerinde söz sahibi idi. Kara Kemal zamanla İstanbul'un iktisadi hayatının düzenleyicisi konumuna geldi. O'nun düşüncesi Türkler arasında zengin bir sınıf oluşturmaktı. Fakat zengin sınıf oluştururken sağlam karakter, akıl ve dirayet gibi özelliklere dikkat etmedi. Bunun yerine seçtiği kişilerin kendine bağlılıklarına önem verdi. Kara Kemal'e bağlı olan insanlar derece derece zengin edildi. Böylelikle halkın büyük kısmı yokluk içinde yaşarken, küçük bir kısmı ise zengin tabaka olarak ortaya çıktı (Ergin, 2007: 604). İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde kurulan Milli Kantariye Şirketi'ne bakkallar ortaktı. Üç şirketin 500.000 lira olan sermayesi içinde İttihat ve Terakki'nin payı 133.000 lira idi. Elde edilen gelir, Cemiyet'in kasasına girdi (Ok, 2012: 24).

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunu iaşe meselesiydi. İstanbul gibi büyük şehirlerde yaşayan insanların beslenmesi, ana gıda maddelerinin dağıtımı çok zor gerçekleşmekteydi. Savaşın başlaması ile birlikte seferberlik ilan edildi ve bazı mallara "Tekâlifi Harbiye" olarak el konuldu. Bu durum başta ekmek olmak üzere bazı temel tüketim malının piyasadan çekilmesine neden oldu. Bakkallar önünde uzun kuyruklar oluştu. Ekonomik durum çok kötüleşti (Çavdar, 1991: 81). Osmalı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra ülkede yokluk başladı. Çünkü ülkenin ihtiyacı olan un ve buğday Romanya'dan gelirdi. Savaşın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, buğday ve unun Romanya'dan gelmesine engel oldu. Ülkede ekmek kıtlığı baş gösterdi. Kara Kemal, İstanbul murahhası olması sebebi ile Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a buğday getirterek fırınlara vermeye başladı. O sırada Şehremaneti kurumunun bu sorunu çözecek gücü bulunmamaktaydı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 533). Kara Kemal, kurduğu teşkilata

dayanarak 20 Ocak 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile bir anlaşma yaptı ve resmi olarak İstanbul Belediyesi'nin elinde bulunan İstanbul halkının yiyecek ihtiyacının karşılanması görevini sınırsız olarak kendi esnaf cemiyetlerine geçirdi (Ergin, 2007: 604). İaşe sorunu çözmek için İttihat ve Terakki'nin girişimleri ile Kara Kemal Bey denetiminde kurulan Heyeti Mahsusa-i Ticariye'ye görev verildi. İlk zamanlarda un ve ekmek sorunu çözüldü. Gaz, şeker ve diğer tüketim mallarının temini ve dağıtımı sağlandı. Fakat zamanla Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetleri ve karları üzerinde büyük söylentiler çıktı. Esasında Cemiyet'in elinde sermaye birikimi vardı. Siyasi bir kuruluşun, ekonomik faktöre sahip olması tartışmaların ana sebebi idi. Bu nedenle iaşe sorununun çözümünün tekrar belediyelere bırakılması gündeme geldi. İsmail Canbulad'ın belediye başkanı olması bu kararın alınmasını hızlandırdı (Ergin, 2007: 603). Şehremini İsmail Canbulad, Şubat 1916 tarihinde gıda işlerinin Şehremaneti'ne devredilmesi için Babıâli'ye başvurarak ödenek talebinde bulundu. Ardından ordu devreye girdi. 05.03.1916 tarihli kanunla un sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyacını belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 Osmanlı altını tutarında avans verildi (Tunaşar, 2004: 27).

İsmail Canbulad hiçbir etki ve nüfuza kapılmadan memuriyet makamının haysiyetini ve ağırbaşlılığını muhafaza etmek için çalıştı. Kısa bir zamanda kanun ve nizamlara uyan bir kişi olduğu anlaşıldı. Tayininden dört gün sonra ve 21 Şubat 1916 tarihinde ilk defa başkanlık ettiği Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'de söylemiş olduğu kısa nutkunda şunları söyledi (Ergin, 2007: 604):

> Böyle mühim bir zamanda Şehreminliği gibi ağır bir vazife fedakârlık hissi ile yapılır. Ben sadece bu his ile şu müşkül vazifeyi üzerime aldım. Şehre ait vazifelerin halen uygulamasına ve temini mümkün olabilecek şeyleri kanun, nizam ve intizam dairesinde uygulamaya kuvvetim yettiği kadar çalışacağım. Şimdiye kadar başvurduğum görevlerde beni utandırmayan Cenab-ı Haktan muvaffakiyet ve muhterem heyetinizden yardım ve temsilcisi bulunduğunuz Payitahtın necip halkından da Emanet'in teşebbüsat ve tebligatına itimat ve itaat etmeyi temenni ederim

Belediye Başkanlığı sırasında kanun, nizam ve intizam dairesinde çalışacağını söylediği bu sözlerle duyurdu (Tunaşar, 2004: 29). İsmail Canbulad, Emanet'te bazı idari işlerde bile kanun veya nizam arardı. Bu işlerin uzun münakaşadan sonra örf ve teamüle dayanan ve öteden beri belediyece yapılmakta olduğunu söylemek sureti ile ikna edilebilirse muvafakat ederdi (Ergin, 2007: 604-605).

Önceki görevli İsmet Bey'in ayrılma sebebi iaşe işleriydi (Ergin, 2007: 605). İsmet Bey'in döneminde İstanbul'da şehremini muavini olan Bekir Bey de İsmail Canbulad'ın göreve gelmesi ile istifa etti. İstifa etmesinin nedeni İsmail Canbulad ile aralarında yaşanan anlaşmazlık idi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 532). İsmail Canbulad'ın memuriyeti de iaşe işine dayanmaktaydı. Dünyanın her yerinde iaşe işleri belediyenin görevi olduğu halde, Osmanlı Devleti kanunlarında açıklık olmadığı için İsmail Canbulad, kanun veya nizam yayınlanmadan ve herkes tarafından bilinmeden bu görevi üzerine almak istemedi. Esasen Emanet ve şubelerinin vazife ve muamelelerini toplu bir halde gösterir bir nizamnamede henüz yapılmamıştı. 30 Aralık 1912 tarihli kanunun böyle bir nizamname tanzimine lüzum gösterdiğini öğrenince bir nizamname layihası düzenlettirip hükümete sunmuş ve şehrin iaşesi ile meşgul olacak Umur-ı İktisadiye Teşkilatı'nı bu nizamnameye koydurmuştu. Nizamname, istifasından dört gün önce İrade'ye ulaştı. Umumiye-i Talimatname ise yine bu nizamnameye uygun olarak o tarihlerde tanzim ettirildi. İsmail Canbulad, nizamname ile kurulmasını hedeflediği Umur-ı İktisadiye Müdüriyeti'ne devletin tek iktisatçısı Doktor Celal Muhtar Bey'i ikna

ederek getirmek istedi (Ergin, 2007: 605). Fakat esnaf cemiyetleri dolayısıyla bu tayin girişimine birçok kişi muhalefet etti. İktisat Müdürlüğü teşkilatı kurmak ve iktisat nizamnamesini hazırlatmak istese de yine muhalefetin itirazı ile karşılaştı (Ziyaoğlu, 1971: 226).

İsmail Canbulad'ın hak ve kanuna dayanışı en çok memur tayin ve terfiinde tesirini gösterdi. Tavsiye ve iltimastan hoşlanmazdı. Tayin ve terfide ancak ehliyet ve kıdeme itibar ederdi. Memurlarda bir partiye mensubiyet aramaz ve kimsenin siyasi kanaatine karışmazdı. Bir memuriyet boşaldığında önce o maaş ve vasıflarda kaç memurun bulunduğu ve bu memurların hizmet sürelerinin kaç yıl olduğunun öğrenilmesi için memur müdüriyetinden kaydı çıkarılırdı. Daha sonra aynı vasıflara sahip olan bu kişilerden hangisinin kıdemi yüksekse derhal o kişi tayin ve terfi edilirdi. Örneğin o sırada Adalar Dairesi Başkâtipliği boşalmıştı. Boşalan başkâtipliğe Bakırköy Dairesi Başkâtibi hiç bilgisi ve müracaatı olmaksızın ve istememesine rağmen tayin edildi. Çünkü Bakırköy Dairesi Başkâtibi'nin kıdem ve ehliyeti diğer adaylardan daha yüksekti. Bimarhane'de boşalan başeczacılığa da yine bu şekilde Darülaceze'nin eczacıbaşısı getirildi. Etfal Hastanesi kapıçuhadarlığı gibi ufak bir memuriyetin boşalmasında bile kıdeme dikkat edildi. Bu görevi hastane sertabiplerinden birisi almak istiyordu. Görev başında bulunan diğeri de bırakmak istemiyordu. Buna rağmen İsmail Canbulad, Hasek'in kapıçuhadarını yüz kuruş zamla Etfal Hastanesi kapıçuhadarlığına tayin etti. Bu olayları gören ve işiten emanet memurları sıraları gelince ricasız ve minnetsiz terfi edeceklerine inanmaya başladı. Bundan dolayı tayinlerde hiç kimse terfi için hiçbir yere başvurmadığı gibi, bir yere mensubiyetlerinden dolayı çekincelerine de gerek kalmadı. Bütün bunlardan başka İsmail Canbulad, memurların muntazaman hatta mesai saatinden fazla çalışmasını ister ve kendisi de o şekilde hareket ederdi (Ergin, 2007: 606-607).

İsmail Canbulad görevde kaldığı süre içinde sadece kendi çalışmadı, Şehremaneti'ndeki görevli memurların da çalışmasını sağladı. Yenilikçi bir insandı. Düşüncelerini gerçekleştirmek için cesur adımlar attı. Haftada bir iki kez yanında toplanmak üzere konusunda uzman olan kimselerden bir komisyon teşkil etti. Bu komisyonla toplantılar yaparak hazırlanacak olan haritaya göre İstanbul'un gelecekte alacağı şeklin tespitine ve bir imar programının tanzim edilmesine çalıştı. Bunların yanı sıra İsmail Canbulad İstanbul'a yeni bir Şehremaneti yapılması gerektiğini düşündü. Bu düşüncesinin gerçekleşmesi için genel hapishane yerinin şehre bırakılması gerekti. İsmail Canbulad bu düşüncesini hükümete teklif etti (Ergin, 2007: 606).

İsmail Canbulad muntazam ve düzgün çalışmayı severdi. Emanet'e vakitli vakitsiz ziyaretçi kabulünü engellemek için ziyaret vakitlerini haftanın belirli gün ve saatine yaydı. Bu nedenle ziyaretçi kabulü için belirlenen gün ve saatin haricinde ziyarete ve görüşmeye gelen her kim olursa olsun asla görüşmez ve koyduğu usulü kesinlikle bozmazdı. (Ergin, 2007: 607-608).

Kendisi her gün mesai saatinden önce Emanet merkezine gelir ve akşam geç çıkardı. Erken geldiği zaman çoğunlukla Emanet binasını ve kalemleri gezerdi. Binanın düzenine ve temizliğine dikkat edilip edilmediğini kontrol ederdi. Akşam mesai saati bitip memurlar gittikten sonra Emanet'in ileri gelen memurlarını toplayıp bazı sorunların giderilmesi için birlikte karşılıklı görüş alışverişinde bulunurdu. Bunlardan başka her şubeye ait iş için görüşülmek üzere, o şubenin şefine günün belirli bir saatini ayırdı. Mesela öğleden önce Heyet-i Fenniye işleri ile meşgul olursa, öğleden sonra Heyet'i Hesabiye gibi işlerle meşgul olurdu. Her müdür, ne zaman amiri ile görüşeceğini bilir, o müddet içinde başka bir yere gitmez ve bir işle meşgul olmazdı.

Bütün vaktini ve işini ona göre düzenlerdi. Bu nedenle tayin ve tahsis olan zaman ve saatin dışında müdürler davet edilmeden yanına gitmezdi (Ergin, 2007: 609).

İsmail Canbulad, görevini yerine getirmeye çalışırken bazı zorluklarla da karşılaştı. Bu zorlukların üstesinden gelebilmek için çalıştı fakat üzerinde hissettiği baskı üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya 12 Mayıs 1916 tarihinde bir mektup yazdı. Bu mektup şöyle idi (Bardakçı, 2014: 416):

Kardeşim,

Üç beş gün müsteşarlık vazifesini görmekliğim dün aramızda takarrür etmiş idi. Fakat yine benden bir kuvvet bu kararın icrasına maatteessüf beni menediyor. Şehremaneti vazifesini bütün müşkülata rağmen sizin ve merkez-i umuminin esaslar hakkındaki kararına müsteniden kabul ve deruhte etmiş idim. Bu kararın icrasına müstemirren çalıştım. Takipten bir an vazgeçmedim ve sizin de tasdik ettiğiniz vechiyle tab' ve mizacıma ve esasat-ı fikriyeme göre fevkalade olmak üzere sabr-ü tahammül ve itidalden de ayrılmadım. Sırf fırkacılık muhakemesiyle olan bu sabru tahammüle ve hiddetli addolunan bana karşı, hiddetle ve şiddetle mukabele edildi. Vaktiyle kendilerinin teklifi ile hükümetçe kabul edilen bir nizamnameyi tatbiken bile esnaf katib-i mes'ulü tayinime karşı isyan emri verildi. Ben bu aklı başka bir kelime ile ifade edemiyorum. İttihat ve Terakki'nin malı addedilen bir kuvvetin İttihat ve Terakki Hükümeti'ne karşı mücerret nizamın tatbikinden dolayı mukavemete sevki herhalde ihtilal değil, gayrimeşru ve gayrimantıkibir harekettir. Binaenaleyh bu anarşiye bir nihayet verilmedikçe bu harekete mücaseret edenlerin hareketleri takbih ve kendileri fırkaca olsun te'dib edilmedikçe ve menfaat-i umumiye menafi-i hususiyeye tercih olunmadıkça benim ne devlet memuriyetinde ve ne de fırka teşkilatında yer tutmaklığıma imkân yoktur. Sizin ber-akis olan fikir ve mütalaanıza rağmen ben nüfuz ve haysiyetimin bi-gayr-i hakkın bir sebeb-i ciddiye müstenit olmaksızın ihlal edilmiş olduğuna da kaniyim. Şimdi sizden ve diğer arkadaşlarımdan bir talep ve ricam var. O da şudur! Benim üzerime düşmeyiniz. Tazyik-i manevi ile beni intihara sevkedersiniz. İsmail.

12 Mayıs 1916 tarihinde kendisinden evvel Şehremaneti adına iaşe işlerini gören esnaf cemiyetleri teşkilatıyla aralarında çıkan İstanbul'un iaşesi konusundaki anlaşmazlık yüzünden hem Emanet'ten hem de Vilayet'ten çekildi. İsmail Canbulad, 2 ay 25 gün Emanet'te çalıştı. Emanetten ayrılması gerçekleştirmek istediği düşünce ve teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasına neden oldu. Kendisinden sonra gelenler de İsmail Canbulad'ın yapmaya çalıştığı hizmetlerin uzun süreli takipçisi olamadı (Ergin, 2007: 607).

2.4.5. İsmail Canbulad'ın Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı

Daire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemi'nden, Dâhiliye Nezaret-i Celileleri'ne gönderilen 13 Mayıs 1916 tarihli yazı ile Dâhiliye Müsteşarlığı'na Şehremini İsmail Canbulad, Şehremaneti Vekâletine de Şehremini vekili olarak İstanbul Polis Müdürü Umumisi Bedri Bey atandı (BOA, BEO, Belge No: 4413/330919). Bu atamalara ilaveten Ahmet Bey'in, Şam Vekaleti'ne atanacağından Şam Vekaleti'ne asker olmak şartıyla kimin münasip görüldüğünün bildirilmesi istendi (BOA, DH.ŞFR. Belge No:63/290). Daire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemi'nden Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen 1 Haziran 1916 tarih ve 931 numaralı yazı ile Subhi Bey Dâhiliye Nezaret-i Müsteşar Vekili olarak tayin edildi (BOA, BEO, Belge No: 4417/331203).

İsmail Canbulad 10000 kuruş maaşla (Ergin, 2007: 604) Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı görevini yürütmeye başladı (Kocahanoğlu, 2005: 357). Bu görevi esnasında 1917 tarihinde kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin İdare Heyeti Reisliği'ne getirildi (Tunaşar, 2004: 90).

Birinci Dünya Savaşı çıktığında Kırım, Kazan ve Sibirya Tatarları Rus ordusunda istihdam edildi. Tatarların bir kısmı Almanya'ya karşı mücadele ederken esir düştü. Almanya ve Avusturya-Macaristan kampında esir olan Tatarların, Türkiye'ye getirtilmeleri istendi. Küçük gruplar halinde bir kısım Tatar Türkiye'ye getirtildi. Dâhiliye Müsteşarı İsmail Canbulad; "Memalik-i müstevliyeden pek ziyade mülteci vurud etmekte olup fıkdan-ı vesaitten naşi onların iskân ve iaşelerine yetişilemezken haricden bu sırada adam celbi muvafık olamayacağından memleketçe kendilerinden istifade pek muhakkak memul olmayan…" kişilerin getirtilmesinden kaçınılmasını istedi. Fakat Tatarların getirilmesine devam edildi (Keleşyılmaz, 1998: 78).

Birinci Dünya Savaşı çıkınca Enver Paşa Başkumandan Vekili sıfatı ile harbin idaresini üstlendi. Cemal Paşa ise Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nı üzerine alarak taarruz için Suriye'ye gitti. Yedi milyon altın lira örtülü ödeneği olan Cemal Paşa'nın hakkında olumsuz söylentiler çıktı. Söylentilerin çıkış sebebi Cemal Paşa'nın dilediğine mal mülk dağıtmasından ve hoşuna gitmeyen Arap ileri gelenlerini idam etmesinden kaynaklandı. Bu durum Arapların ayaklanmasını kolaylaştırdı. Bunun üzerine Cemal Paşa, Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad'a ve sadrazam Talat Paşa'ya birer mektup yazdı. Cemal Paşa, İsmail Canbulad'a yazdığı mektupta ipek alışverişinde komisyon almadığını, bu dedikoduyu çıkaranların alçak olduğunu ve onları etkisiz hale getirmekten çekinmeyeceğini, kendisinin tek suçunun kendine verilen görevi yapmak olduğunu ifade etti (Kuran, 2000: 430-431). Diğer taraftan Sofya ataşemiliter Mustafa Kemal Paşa, Almanlarla birlikte savaşa girilmesinden rahatsızlık duyuyordu. O'na göre Almanlarla birlikte olanlar yenilecekti. Fakat Talat Paşa ve İsmail Canbulad, Bulgarları harbe girmeye ikna etmek için, Mustafa Kemal Paşa'yı yanlarına almadan Sofya'ya gitti (Atay, 1984: 81).

Birinci Dünya Savaşı esnasında ülkede temel gıda maddelerinin temin edilmesinde ciddi sorunlar yaşandı. İsmail Canbulad şeker ihtiyacının karşılanması ve bu esnada yaşanan zorlukların giderilmesi amacı ile müsteşarlık görevini sürdürürken 22 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı yazdı. Bu yazı şöyle idi (Bardakçı, 2014: 414-415):

Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne,
Devletlu efendim hazretleri,

> Şehremaneti'ne tayinimden mukaddememanet namına Avusturya-Macaristan'dan şeker mübayaa edilmekte olduğunu duymuş ve gazetelerde okumuştum. Bu hususta vesatet-i âliye-i nezaret penahileri ile ve hariciye nezaret-i celilesi vesatetiyle Viyana sefaret-i seniyyesi ile icra edilen muhabere neticesinde Avusturya Macaristan Hükümeti'nden sekiz yüz otuz üç vagon miktarındaki şekerin Şehremaneti namına ihracına müsaade-i resmiye istihsal kılınmış olduğu mevcut malumat ve evrak-ı muhabereden anlaşılıyor. Bidayet-i me'muriyetimden beri nezd-i ali nezaretpenahilerinde sebkeden teşebbüsat-ı mükerrereye rağmen, bu mesele henüz fiili bir karar iktiran etmedi. Şekerin her ne kadar bedeli Şehremaneti tarafından ita kılınmamış ise de mübayaa ve nakil muamelesinin tamamen Şehremaneti nam ve hesabına icra edilmekte bulunmasına ve bu suretle memlekete idhal edilen herhangi bir malın ahaliye bir vesika mukabilinde tevzii keyfiyetinin de hükümet ve belediye gibi devaire ait olması lazım geleceği hakkındaki

kanaatime mebni bu defa tahriren arz-ı hale mecbur oldum Avusturya-Macaristan sefareti ve konsoloshanesi de dâhil olduğu halde şimdiye kadar emanete şeker metalibesine dair müteaddid müracaatlar vaki olmuş ve bunlara İstanbul'a gelen şekerin halen Şehremaneti malı olmayıp esnaf cemiyetlerinin malı olduğundan bahisle cevap verilmekte bulunulmuştur. Mahallata tevzi edilen şekerin bir kısmının ağırlık teşkil edecek surette kâğıt paketleri derununda satılmakta olması hakkında vaki olan şikayata karşı da Emanetçe bir şey yapılamıyor. Bugünlerde esnaf cemiyetleri tarafından bu hususta tevzi edilen şeker varakaları vasi mikyasta taklit edilmiş bulunmasına rağmen evrak-ı mezkurenin bir kıymet-i resmiyesi olmaması dolayısıyla bir muamele-i kanuniye ifası kabil olamıyor. İstanbul vilayeti mülhakatında da şeker tevziinin yine bazı yolsuz şekilde cereyan ettiği şifahen dahi arz ettiğim Gekbuze (Gebze) kazasındaki vak'adan anlaşılıyor. Münevver tabaka dahi dâhil olduğu halde bütün halkın Şehremaneti tarafından veya hiç olmazsa nezareti altında tevzi olunduğunu zannettiği bu şeker tevziatının bu suretle devamına müsaade etmekliğim gayr-i kabildir. Binaenaleyh nezaret-i celilerince mesele bu suretle kabul edilmiyor ise herkese ilan ve ihbar edilmek üzere şekerin kimlere ait olduğunun ve Şehremaneti'ne bu hususta hiçbir vazife düşmüyor ise onun da emr-ü iş'ar buyurulmasının istizanına müsaraat kılındı. Yalnız bu halde Rusçuk'tan şekerlerin nakli hususunun da usret peyda edeceğini nazar-ı dikkat-i âli-i nezaretpenahilerine arzeylerim. Ol babda emr-ü ferman hazret-i men lehü'l emrindir. 19 Cemaziyelahir 334. 9 Nisan 332. Şehremini İsmail.

Dahiliye müsteşarı İsmail Canbulad ile Eskişehir mutasarrıfı Refet Bey, 27 Temmuz 1916 tarihinde köy teşkilatını incelemek üzere Bulgaristan'a seyehat etmek için izin istedi (BOA, DH.KMS, Belge No: 40/35)

Saffet Lütfü Bey, Boşnak olup Prens Sabahattin'in özel kâtibi idi (Cemal Paşa, 2010: 27). Harbin ilanına kadar İttihat ve Terakki erkânı ile iyi geçinmiş fakat Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi üzerine İtilaf Devletleri taraftarı olarak tanınması Cemiyet üyeleri ile arasının bozulmasına neden olmuştu. Çanakkale Zaferi'nden kısa bir süre sonra polis müdürlüğüne çağrılan Satvet Lütfü Bey'e Prens Sabahattin Bey'den hükümete ve padişaha gönderilen telgraf okunarak, telgraftan haberi olup olmadığı soruldu. Satvet Lütfi Bey, telgraftan haberi olmadığını ama Prens Sabahattin ile aynı fikirde olduğunu, memleketin kurtulması için Fransızlarla ve İngilizlerle anlaşma yapmaktan başka çare olmadığını söyledi. Bu sözleri üzerine tutuklanarak Bursa'ya gönderildi. Bursa'da geçim sıkıntısı yaşayan Satvet Lütfü Bey, Servinaz Oteli'ni kiralayarak işletmeye başladı. Yakup Cemil, Hüsrev Sami Bey'le Bursa'ya geldiğinde bu otele yerleşti. Yakup Cemil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sadık ve cesur üyelerindendi. Fakat zamanla gelişen olaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında bazı görüş ayrılıklarına neden oldu. Ülke durumunun kötüye gitmesini bahane eden Yakup Cemil'in hükümeti düşürmek istemesi ve bu fikrini alenen herkesle paylaşması, İttihat ve Terakki üyelerinin harekete geçmesine neden oldu. Dış basında Yakup Cemil adında bir zabitin kısa bir süre içinde hükümeti devirerek bir müttefikle anlaşacağı yolunda haberler çıkmaya başladı. Yakup Cemil, Satvet Lütfi Bey'i yanına çağırarak memleketin kötü gidişatından bahsedip hükümet aleyhine sözler söyledi. O esnada tepki vermeyen Satvet Lütfü Bey'e bir gün Avrupa'ya firar eden eski bir Osmanlı zabitinin aracılığı ile Prens Sabahattin'den bir mektup geldi. Mektupta İngilizlerin harpte eski vaziyetlerini kaybederek Çanakkale'yi terk etmek zorunda kaldıkları, bu nedenle bu elverişli durumdan faydalanmak için ya İtilaf Devletleri ile en

müsait şartlarda anlaşılmasına ya da hükümeti anlaşma yapmak için zorlamaya çalışılması gerektiği yazmaktaydı. Bunun üzerine Satvet Lütfi Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e telgraf çekti. Aynı günün akşamı Bursa Valisi İsmail Hakkı Bey, Servinaz Oteli'ne gelerek O'na İstanbul'a gitmesi gerektiğini söyledi. Ertesi Gün İstanbul'a giden Satvet Lütfü Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gitti. O tarihte müsteşar olan İsmail Canbulad, Talat Bey'in bir saat sonra geleceğini söylemesi üzerine beklemeye başladı. Talat Bey geldiğinde Prens Sabahattin'den gelen mektubu ona verdi. Mektubun muhteviyatı incelendikten sonra Talat Bey kuşkularını gidermek için birkaç soru sordu. O günden itibaren Satvet Lütfi Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve müsteşar İsmail Canbulad Bey arasında müzakereler yapıldı ve aralarında bazı kararlar alındı (Ragıp, 2004: 715-729). Kısa bir süre sonra Yakup Cemil, hükümeti devirmek suçu ile tutuklandı (Orbay, 2009: 260). Yakup Cemil tutuklandıktan sonra tahkik heyeti konuyu araştırmaya başladı. O zaman Dâhiliye Nezareti Müsteşarı olduğu halde İttihat ve Terakki erkânı arasında nüfuzlu bir konumda olan İsmail Canbulad'ın vereceği ifade büyük önem taşımaktaydı. İsmail Canbulad tahkik heyetine verdiği ifadede Yakup Cemil ile hiç temas etmediğini, ancak bu meselenin her şeyden önce İttihat ve Terakki dâhilinde münaferet yüzünden çıktığını, İttihat ve Terakki Cemiyeti arasına giren bu muhalefetin aslında kendilerinin suihareketinden tevellüt ettiğini söyledi. Ayrıca iktidara geçtikten sonra geçmişi düşünerek hareket etmeleri lazımken büyüklük duygusuna kapıldıklarını, Talat Bey'in eskiden bir posta müdürü olduğunu, kendisininde eski durumunu unuttuğunu, bu nedenle ortada âdemi hoşnudi oluştuğunu ifade etti. Sonuç olarak kendi aleyhlerine ortaya çıkan muhalefetin yalnız hariçten gelmediğini, kendi içlerinden de bir muhalefetin ortaya çıktığını, bu durumun en büyük suçlusunun kendileri olduğunu, fakat bütün bu duruma rağmen Yakup Cemil'in tamamı ile ne yapmak istediğini bilmediğini söyledi (Ragıp, 2004: 750-751).

İsmail Canbulad, kısa bir süre sonra 2 Temmuz 1916 tarihinde yazdığı bir istifa mektubu ile Dâhiliye müsteşarlığı görevinden istifa etti. İstifa dilekçesinde şunları yazdı (Bardakçı, 2014: 417):

Dâhiliye Nezareti Celilesi'ne
Devletlu Efendim Hazretleri;

Esasat-ı fikriye ve ahval-i ruhiyem, efkâr ve asabım üzerinde icra ettiğim tedaviye rağmen ahval ve şerait-i hazıra dâhilinde hizmet-i devlette devamıma gayri müsait bulunduğundan müsteşarlıktan istifa ediyorum. Ol babda emr-ü ferman hazret-i men lehü'l-emridir. 2 Temmuz 1916 İsmail Canbulad.

2.4.6. İsmail Canbulad'ın Stockholm Sefareti'ne Atanması

İsmail Canbulad, Daire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemi'nden Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen 1 Mayıs 1917 tarihli yazı ile Stockholm Sefareti'ne atandı. Bu sefarette görev yapan Mustafa Şekip Bey'in görevine son verildi. Görev değişikliği ile ilgili olan yazı İsveç Kralı'na gönderilmek üzere iki kıta hümayun sureti hazırlandı (BOA, BEO. Belge No: 4467/334980). İsmail Canbulad, 10.000 kuruş maaşla Stockholm Sefareti'nde çalışmaya başladı (Ergin, 2007: 604). İsmail Canbulad'ın İsveç'e gönderilmesi Danimarka basınında yer aldı (BOA, HR.SYS. Belge No: 2437/81).

İsmail Canbulad'ın inzibat memurunu öldürmesi olayı hoş görülmediği için İstanbul'a tekrar döndü. 13 Aralık 1917 tarihinde yerine bir başkasının tayin edilmesi üzerine memuriyeti bıraktı (Ergin, 2007: 604). Stockholm ve Sofya Sefaretleri'ne

Cevad Bey ve Sefa Beylerin tayini ile İsmail Canbulad ve Fethi Beylerin vazifelerinin son bulduğu muntazammın İsveç ve Bulgaristan krallarına gönderilecek name-i hümayunun padişah tarafından onaylandıktan sonra iade edilmesi istendi (BOA, MV. 258/92).

2.4.7. İsmail Canbulad'ın Dâhiliye Nazırı'yken İcraatları

İsmail Canbulad, 18 Temmuz 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne getirildi (BOA, DH.KMS. Belge No: 48/23). Dâhiliye Nezareti'ne getirilmesi Daire-i Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi'nden kendisine gönderilen resmi bir yazı ile bildirildi (BOA, BEO, Belge No: 4524/339249).

İsmail Canbulad Dâhiliye Nazırlığı sırasında Talat Paşa'nın yanında yer aldı (Kutay, 1964: 316). İsmail Canbulad'ın müsteşarlığı sırasında Talat Bey, Satvet Lütfi Bey ve İsmail Canbulad arasında görüşmeler yapılarak bazı kararlar alındı. Aldıkları karara göre Satvet Lütfi Bey diplomatik pasaport ile İsviçre'ye gidecek, sulh şartları etrafında Sabahattin Bey vasıtası ile İtilaf Devletleri'nin fikri öğrenilecek, bu gayri resmi temas ve müzakere hakkında İstanbul'daki yetkililerle muhabere etmek üzere Satvet Lütfi Bey'in eline de bir şifre verilecekti (Ragıp, 2004: 725). Talat Paşa, Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad'ın da hazır bulunduğu bir toplantıda ayrı bir sulh teşebbüsünü kabul ve Sabahattin Bey'in bu hususta delaletini rica etmek üzere Satvet Lütfi Bey'in İsviçre'ye hareketini onayladı (Kutay, 1964: 316). Hazırlıkların tamamlanması ve Satvet Lütfi Bey'in İstanbul'da ikametini temin etmek üzere polis müdürlüğü tarafından on beş günlük resmi izin verildi. Esasında on beş günlük bu süre Satvet Lütfi Bey'le Talat Bey ve İsmail Canbulad arasındaki müzakere ve temasa imkân vermek içindi. Fakat kısa bir süre sonra Satvet Lütfi Bey, Kuruçeşme'de Sabahattin Bey'in yalısında bulunduğu esnada bir sivil polis tarafından polis müdürlüğüne götürüldü. Yapılan sorgusunda Prens Sabahattin'den bir mektup aldığını, hemen Talat Bey'e bir telgraf çektiğini, İstanbul'a gelerek Talat Bey ve İsmail Canbulad Bey ile bu konuda görüştüğünü, alınan karar gereği Avrupa'ya gönderileceğini söyledi. Fakat kendisine bu fikrin Yakup Cemil Bey tarafından verilip verilmediği sorulunca olayın boyutunun büyüklüğünü anladı. Sorgulama bittikten sonra tutuklandı. Satvet Lütfi Bey tutuklanınca Talat Bey ve İsmail Canbulad'a bir mektup yazarak *"Size güvenerek Bursa'dan İstanbul'a geldim. Burada sizinle mutabık kaldık. Beni Avrupa'ya göndermeğe razı oldunuz. Hâlbuki şimdi beni tutuklayarak Divan-ı Harbe veriyorsunuz. Ben size mert bir şekilde teklif ettim. Madem işinize gelmiyordu bana red cevabı verebilirdiniz"* dedi. Satvet Lütfi Bey, polis müdürlüğünden Divan-ı Harb'e gönderildikten sonra Talat Bey ve İsmail Canbulad'a daha ağır ithamlar içeren ikinci bir mektup gönderdi. Bekirağa Bölüğü'nün alt koğuşlarından birinde kalan Satvet Lütfi Bey, bu ikinci mektup üzerine polis müdürlüğüne sevk edildi. Polis müdürlüğünde Talat Bey ve İsmail Canbulad onu beklemekteydi. İsmail Canbulad, neden bu ağır ithamlarla dolu olan mektupları yazdığını sordu. Satvet Lütfi Bey, onlara güvendiğini fakat onların kendisini ele verdiğini söyledi. Bunun üzerine Talat Bey, Satvet Lütfi Bey'in elini sıkarak böyle davranmaya mecbur kaldığını, bu durumun daha fazla devam etmeyeceğini ve yakında kurtulacağına emin olduğunu söyledi (Ragıp, 2004: 729).

Divan-ı Harp sonucunda suçlu bulunan Yakup Cemil kurşuna dizildi. Yakup Cemil'in yargılanma sürecinde Rauf Bey'in de bu olaya adı karıştı. Divan-ı Harp mahkemelerinin yapıldığı sırada Rauf Bey'in bu teşebbüsle ilgili olduğunu sezdiren bazı sözler söylendi. İsmail Canbulad ile Rauf Bey birçok konuda fikir alışverişinde bulunur, devleti ilgilendiren konularda bir araya gelerek konuşurlardı. Yakup Cemil,

Hükümeti devirmek suçu ile tevkif edilip Divan-ı Harb'te yargılanmaya başlandığında, o zaman İstanbul valisi olan İsmail Canbulad, yargılama sürecinde Rauf Bey'in de adının geçtiğini çok sonraları Rauf Bey'e bildirdi (Orbay, 2009: 262).

İsmail Canbulad, Dâhiliye Nezareti'nde çalışmaya başladığında evine telefon tesis edilmişti. Kurulan bu telefon kısa bir süre sonra tekrar alındı. Bu durumdan Nezaret Muhabere memuru Saim Bey'in haberi olmadığı için kısa bir araştırılma yapıldı. Yapılan tahkikatte İsmail Canbulad'ın evinde telefon makinesi olmadığı anlaşıldı (BOA, DH.MB.HPS, Belge No:80/57).

Dâhiliye Nezareti tarafından Suriye Valisi Tahsin Bey'in istifasından sonra 20 Haziran 1918'de valilik ve müstakil mutasarrıflara, "Suriye Valisi Tahsin Bey, aşarın emaneten idaresi hakkında devletçe ittihaz olunan kararı Suriye'de tatbik edemeyeceğinden bahisle istifa eylemiştir. Muhalefet olan memurlara Tahsin Bey hareketini misal olarak beyan eylerim" şeklinde bir telgraf yayınladı. Tahsin Bey'in istifası sonrasında yerine tayin edilen ve ancak birkaç ay Suriye valiliği yapan Refet Bey 2 Ağustos 1918'de makam atlayarak doğrudan Sadrazam Talat Paşa'ya çektiği şifre telgraf ile Tahsin Bey'in makam otomobilini giderken kullanılamaz hale getirdiğinden yeni otomobile ihtiyaç olduğunu, Tahsin Bey'in görevi esnasında ayda iki yüz altına pahalı bir evde oturduğunu, giderken örtülü ödeneği bırakmadığı konusunda şikayette bulundu. Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad bu telgrafa çok kızdı. 14 Ağustos'ta, "Otomobil ve ödenek için Sadrazam Hazretleri'ne başvurduğunuzu haber aldım. Valiler, nazırların temsilcisi olduğundan nezaretlerle haberleşirler. Sadaret makamına müracaat etmeye yetkileri yoktur" şeklinde cevap verdi. İlaveten 17 Ağustos'ta şifre ile örtülü ödeneğe ihtiyaç duyulması halinde Kumandan Cemal Paşa ile görüşmesini istedi (M. Şahin, ve C. Şahin, 2011: 12).

İsmail Canbulad bu görevde uzun süre kalmadı. Enver Paşa ile anlaşamayarak (Türkgeldi, 1949: 164), Ekim 1918'de istifa etti (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 398). Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenileceğini anlayınca Wilson prensipleri dikkate alınmak şartıyla İtilaf Devletleri ile anlaşma yolunu denedi. Bu nedenle Talat Paşa, kabineden 8 Ekim'de istifa etti (Eyicil, 2004: 175). Cavid Bey, İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan barış antlaşmasından sonra, ya hükümete yardım etmeye mecbur kalacaklarını ya da rakip yeni bir fırka kuracaklarını beyan etti (Eroğlu, 2008: 190).

2.5. İsmail Canbulad'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonraki Hizmetleri

2.5.1. İsmail Canbulad'ın Görevleri

Talat Paşa kabinesi 8 Ekim'de istifa etti (İslam, 1999:C.II, 676). Mithat Şükrü Bey, Talat Paşa'nın istifa etmeden önce İtilaf Devletleri'ne başvurarak mütareke teklifinde bulunduğunu anlattı. Avusturya ve Almanya'nın barış anlaşması istemesi üzerine harbe devam etmenin imkânı olmadığını gören Talat Paşa, mütareke şartları görüşülürken, İngiltere ve Fransa hükümetine düşman olan bir kabine yerine, onlarla daha esnek ilişkiler kurmaya çalışan yeni bir kabinenin görüşme yapmasını uygun buldu. Talat Paşa bu fikrini Meclis-i Umumi'de ifade etti. Bazıları bu fikre karşı olsa da çoğunluk istifa etmeyi uygun buldu. İstifadan sonra İttihat ve Terakki'nin akıbeti ile ilgili olarak bir toplantı yapılıp orada görüşülmesi fikri benimsendi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 68-69). Tevfik Paşa, Padişah tarafından kabineyi kurmakla görevlendirildi (Orbay, 2005: 21). Talat Paşa, İsmail Canbulad'ın vilayetlerdeki askeri hâkimiyete karşı bir mukavemet ve denge unsuru olacağını düşündüğü için (Birgen, 2006:C.I, 433),

Dâhiliye Nezareti'ne İsmail Canbulad'ın getirilmesini önerdi (Türkgeldi, 1949: 163). Tevfik Paşa, gerek bu tayinleri yapmamak ve gerekse Padişahın orta bir yol bulmak arzusunu yerine getirmek istemediğinden yeni hükümeti kuramadı (Kutay, 1978: 107).

Mustafa Kemal Paşa, mütarekeden önce Adana'daki karargâhından arkadaşı padişah yaveri Naci Bey'e bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta Ahmet İzzet Paşa başkanlığında kurulacak yeni kabinede İsmail Canbulad'ın da yer alacağını ve kendisinin Harbiye Nazırı olması gerektiğini bildirdi (Zürcher, 2011: 163). Mustafa Kemal Paşa, harbi bu sonuca getirenlerin o günkü hükümet olduğunu belirterek içinde kendisinin de bulunduğu yeni bir hükümetin kurulmasını ve bütün komutanın kendisine verilmesini talep etti (Atay, 1984: 112). Kabineyi kurma görevi Ahmet İzzet Paşa'ya verildi (İslam, 1999:C.II, 676). Ahmet İzzet Paşa, yeni kabinenin kurulmasında isabetli kararlar almak için Rauf Bey'den yardım istedi. Rauf Bey ile Ahmet İzzet Paşa, 1918 tarihinin Ekim ayının sonunda Seyri Sefain İdaresi'nin Galata Acentesi'nde bir araya geldi. Ahmet İzzet Paşa, Dâhiliye Nezareti için vali Reşit Akif Paşa'yı uygun bulduğunu fakat Paşa'nın yaşının ve hastalığının ilerlemiş olduğunu, bu durumun faal çalışmasına engel olduğunu belirtti. Rauf Bey, Dâhiliye Nezareti için İsmail Canbulad'ı önerdi. Rauf Bey İsmail Canbulad'ı Meşrutiyet'in ilanı sırasında tanıdığını, bir müddet sonra ordudan istifa ile mülkiye hizmetine geçerek Kaymakamlık, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Şehreminliği ve nihayet Dâhiliye Nazırı olduğunu söyledi. Rauf Bey ayrıca İsmail Canbulad ile ilgili olarak idare mekanizmasının işleyiş tarzını görüp anladığını, dürüst ve kanuna son derece bağlı bir şahsiyet olduğunu belirtti. Ahmet İzzet Paşa bu öneriyi kabul etti. Bunun üzerine Rauf Bey, İsmail Canbulad'ın evine giderek Ahmet İzzet Paşa'nın düşündüklerini ve teklifini anlattı. İsmail Canbulad'da Paşa'nın çizdiği siyaset esasları dairesinde kendisine teklif olunan vazifeyi kabul edeceğini dile getirdi. Rauf Bey aynı günün akşamı Ahmet İzzet Paşa'nın Ayan dairesine giderek konuşmaların neticesini anlattı. Ahmet İzzet Paşa bu konuşmalarının ertesi günü, Rauf Bey'in kendisini ziyareti esnasında, Ayan azasından birçoğu ile bazı mebusların İsmail Canbulad'ın kabineye girmesini istemediklerini ifade etti. Bu durumdan dolayı müşkül duruma düştüğünü ve üzgün olduğunu söyleyerek Dâhiliye Nezareti'ni başka bir zata teklif etmek zorunda kaldığını söyledi. Farklı gelişen bu durumu -duyduğu üzüntülerle birlikte- İsmail Canbulad'a anlatmasını istedi (Orbay, 2005: 23-30). Bu esnada, o ortamda bulunan Cavid Bey söz alarak, İsmail Canbulad'ın yerine önerilen Fethi Bey'in o tarihe kadar umur-ı devletle iştigal etmemiş olduğunu, Dâhiliye memurlarından hiç kimseyi tanımadığını, bu nedenle yanlış icraatta bulunabileceğini, ileride görevinde başarılı olamazsa değiştirilmesinin mümkün olamayacağını söyleyerek İsmail Canbulad'ı tekrar tavsiye etti. Fakat Cavid Bey'in ısrarları da bir netice vermedi (Cavid Bey, 2000:C.I, 8). Rauf Bey, İsmail Canbulad'ı evinde ziyaret ederek ortaya çıkan yeni durumu ve zorluklarını anlattı. İsmail Canbulad, Talat Paşa'nın yakın dostlarından biri idi. Meşrutiyet'in ilanından beri İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha sonra da fırkasının faaliyetlerine katılmıştı. Fırkanın harp politikasındaki başarısızlığından dolayı haklı haksız ithamlara uğrayacağını takdir ediyordu. İsmail Canbulad'ın itirazı şu yönde idi (Orbay, 2005: 30):

> Fakat İzzet Paşa'nın da bunları düşünüp hesapladıktan sonra bana Dâhiliye Nezareti'ni teklif ettiğini farz ederek vatanın tehlikeli bir zamanında davet ettiği vazifeyi, birtakım özürler ileri sürerek kabulden kaçınmayı doğru bulmamıştım. Paşa'nın tatbikini düşündüğü siyaset inşallah memleket için hayırlı olur. Çalışmalarında benim yüzümden en ufak bir zorluğa bile uğramalarını arzu etmeyeceğimi söylemeye hacet yoktur.

Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, 13 Ekim'de iktidara geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda güvenlik amacı ile sevk edilen Ermenilerin geri dönüşüne izin verildi (Aksoy, 2008: 173). Yeni kabinenin kurulmasından sonra değişen bir şey olmadı. Vükela Heyeti, memleket ve milletin maruz bulunduğu ciddi tehlikeleri harbe devam etmek suretiyle bir dereceye kadar gidermek dahi mümkün olmadığında ittifak etti. Bu esnada Genaral Liman Von Sanders'in vazifesinden ayrıldığı için Ordular Grubu Kumandanlığına Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. (Orbay, 2005: 24).

Ahmet İzzet Paşa hükümeti, Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonra istifa etti. Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanacağı gerçeği ile yüzyüze gelen İttihat ve Terakki Fırka yöneticileri, İtilaf Devletleri ile müzakere görüşmelerine katılmaları için kendilerinden çok ayrı olmayan fakat kendileri ile de fazla özdeşleşmeyen yeni bir hükümetin kurulmasını istedi. Çok sık yaşanan fikir ayrılıklarından sonra Ekim 1918 tarihinde Ahmet Tevfik Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu (Zürcher, 2011: 113).

Mustafa Kemal Paşa, arkadaşları Ali Fethi Bey, İsmail Canbulad ve Hüseyin Rauf Bey ile sık sık bir araya gelerek siyasi konularda görüşmelere devam etti. İsmail Canbulad, Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmadan önce Şişli'deki evine ziyarete gitti. Biraraya gelen arkadaşlar siyasal bir konum elde etmek amacı ile çeşitli fikir alışverişinde bulundu (Orbay, 2000:C.I, 227). Bu grup, 10 Kasım 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabinesinin yerini alan yeni Ahmet Tevfik Paşa kabinesine güvensizlik oyu verilmesi ve İzzet Paşa başkanlığında Mustafa Kemal Paşa, Fethi, Rauf Bey ve İsmail Canbulad'ın nazır olduğu yeni bir kabine kurulması için Meclis'i etkilemeye çalıştı. Bu nedenle 1918 yılının Kasım ayında İsmail Canbulad'ın evinde bazı arkadaşlar tekrar bir araya geldi. Yapılan toplantılarda güvensizlik oyu üzerinde duruldu fakat bu girişimler başarısız oldu. Tevfik Paşa kabinesi güvenoyu aldı (Zürcher, 2011: 164). Mütareke döneminde Kara Kemal'in içinde bulunduğu grup, Cemiyet üyesi Sadrazam Tevfik Paşa'yı İstanbul dışına kaçırmaya ve padişahtan yeni kabine kurulmasını istemeye karar verdi. Plana göre yeni kurulan kabinede Rauf Paşa Harbiye Nazırı olacaktı. Emir erinin dikkatsizliği yüzünden arkadaşlar arasında yapılan konuşmaya Rauf Bey ile İsmail Canbulad tanık oldu. İsmail Canbulad, Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal'in baş başa görüşmelerinden huzursuz olarak hırçınlık yaptı. İsmail Canbulad, İttihatçılık metotlarını kullanmamaya yemin ettiklerini söyleyerek onları komitacılıkla suçladı (Tahir, 1975: 249). İsmail Canbulad, arkadaşlarının Sadrazam Tevfik Paşa'yı kaçırarak hükümeti düşürme teklifine karşı çıktı. (Zürcher, 2011: 173).

2.5.1.1. İsmail Canbulad'ın Hürriyetperver Avam Fırkası'na Katılması

Meclis grup toplantısının yapıldığı 10 Ekim 1918 tarihinde, Fırka içinde muhalif kanat ortaya çıktı (Kocaoğlu, 2006: 96). Fırka, Halil Bey'in başkanlığını kabul ettiği halde, 53 kişi oyunu Fethi Bey'e verdi. Fethi Bey'e oy verenlerin önemli bir kısmını Gayrimüslimler oluştursa da Müslimler arasından yaklaşık 30-40 kişi Fırka'nın kararına muhalif oldu. Muhaliflerden İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir bölümü fırkadan ayrıldı (Cavid Bey, 2000:C.I, 4). İttihat ve Terakki Fırkası kapatılmadan hemen önce Ali Fethi Okyar liderliğinde yeni bir siyasi oluşum meydana getirildi (İslam, 1999:C.II, 676). Ali Fethi Bey, İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresinden önce Hürriyetperver Avam Fırka'sını kurdu (Zürcher, 2011: 119). Muhalefet, fırka teşkili için toplantılara başladı. Yeni kurulacak fırkanın adının Hürriyetpervaran Fırkası olacağı basında yazıldı. 14 Ekim'de yapılan ilk toplantıya İsmail Canbulad'da katıldı. Fırka proğramının oluşturulmaya çalışıldığı sırada, İsmail Canbulad'ın birtakım görüş

ayrılıkları nedeni ile yeni fırkadan ayrıldığı haberi gazetelerde yer aldı. İsmail Canbulad, gazetelerde yer alan bu haberler üzerine 18 Ekim 1918 tarihli Zaman gazetesine verdiği beyanatta *"Ben esasen yeni fırkaya dâhil olmamıştım. Hazır bulunduğum ilk toplantıda tanzim ettiğim liberal programı kabul edip etmeyeceklerini müzakere ettik. Prensiplerimle tanzim etmek istedikleri program mevadı arasında mühim farklar olduğunu anlamıştım. Binaenaleyh meselede bir istifa mahiyeti yoktur."* dedi. İsmail Canbulad, adı geçen fırkada yer almadı fakat Hürriyetperver Avam Fırkası'nın programının oluşumunda önemli rol oynadı (Kocaoğlu, 2006: 96-97). Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918 tarihinde Hürriyetperver Avam Fırkası'na katıldı (Zürcher, 2011: 119). Fakat Hürriyetperver Avam Fırkası örgütlenme imkânı bulamadı (İslam, 1999:C.II, 676). Fırka Tevfik Paşa kabinesini devirmek için çalıştı. Fakat Damat Ferit Paşa iktidara geldikten sonra fırka çalışamaz hale geldi. Fırka, Ali Fethi Bey'in 17 Nisan 1919 tarihinde tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmesinden sonra dağıldı (Zürcher, 2011: 119).

2.5.1.2. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kapatılması

Balkan Harbi'nden beri ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki Fırkası kötü haldeydi. Eski liderler nüfuzlarını büyük oranda kaybetmişti. Parlamentoda 4 Ekim tarihinde toplantı yapıldı. Vilayetlerden acele alınan delege vesikaları ile birtakım delegeler bir araya getirildi. Bunlara İstanbul'daki tesislerin ve teşkilatın erkânı da katıldı (Yalman, 1970:C.I, 307). Talat Paşa kabinesinin 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etmesinden sonra (Eyicil, 2004: 175) Fırka'nın kaderini belirlemek üzere 14 Ekim tarihinde derme çatma bir kongre toplandı. Kongrede 18 Ekim tarihine kadar şiddetli tartışmalar yaşandı (Yalman, 1970:C.I, 307). Tartışmaların esas nedeni Fırka'nın durumu idi. İttihat ve Terakki Fırkası, Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce hükümetten ayrılmış olmasına rağmen hukuki varlığını devam ettirmekteydi (İslam, 1999:C.II, 676). 14-19 Ekim 1918 tarihleri arasında toplanan kongrede İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkez üyesi Kara Kemal'in önerisi kabul edildi. Buna göre İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen liderleri yurt dışına gidecek, ortam müsait olduğu zaman yurda tekrar geri döneceklerdi (Eyicil, 2004: 177). Fırka üyeleri, kendi aralarında fikir birliğine vardı. Fakat öncelikle yurt dışına çıkma konusunda Talat Paşa'nın ikna edilmesi gerekti. Mithat Şükrü Bey, İzmir Suikastı davasında sorgusu esnasında Kara Kemal ile Bahattin Şakir Bey'in Talat Paşa'yı yurt dışına çıkma konusunda desteklediğini ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 72). Talat Paşa'nın yakın arkadaşı Hasan Babacan'a göre ise Talat Paşa yurt dışına çıkmak yerine Sivas tarafında bir köyde ikamet etmek istedi (Ok, 2012: 17). İzmir Suikastı davası sürerken sorgulanan Küçük Talat Bey, Talat Paşa'nın hayatının çok önemli olduğunu, yurt dışına vakti gelince geri dönmek üzere gitmesi gerektiği konusunun bazı arkadaşları arasında görüşüldüğünü söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 72). Talat Paşa, arkadaşlarının telkinleri ile yurt dışına gitmeye karar verdi.

Cemiyet'in son kongresi, 1 Kasım 1918'de, saat 11'de merkez-i umumi binasında toplandı. Reisliğini Talat Paşa'nın yaptığı kongreye 120 üye katıldı. (Tunaya, 2009:CIII, 662). Kongreye katılan 120 kişi arasında İstanbul'da bulunan delegeler, Meclis-i Mebusan azaları ve Fırka mensubu olan Ayanlar bulunmaktaydı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 71). Kongreyi Talat Paşa açtı. Müzakereyi İsmail Canbulad idare etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 72). İsmail Canbulad, kırk iki oy alarak fırkanın Meclis-i İdare Heyeti'ne seçildi (Kocaoğlu, 2006:149).

Kongrede Talat Paşa tarafından bir konuşma yapıldı. Talat Paşa konuşmasında harbe girmek ve harp yıllarında kontrolü kaybetmek suretiyle yapılan hataların bir

değerlendirmesini yaptı (Yalman, 1970:C.I, 307). Kongrede Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke hakkında birçok sorular soruldu. Talat Paşa, savaşa katılma kararını İttihat ve Terakki Fırkası'nın verdiğini ve savaşta kaybedildiği için Fırka'nın bu isim altında devamının yarar sağlamayacağını ifade etti. Yeni bir fırkanın kurulması gerektiğini savundu. Kurulacak yeni fırkaya herkesin girebileceği vurgulandı. Sadece merkezi umumi azaları savaştan sorumlu olduğu için yeni kurulacak firkada görev almayacaktı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 71). Talat Paşa, İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu son toplantısına başkanlık yaptıktan sonra, siyasi hayattan çekilerek yerini İsmail Canbulad'a bıraktı (Tunaya, 2009:C.III, 662).

Reis İsmail Canbulad Bey, müzakerelere geçilmeden önce bir ruzname tertip edilmesini teklif etti. Ruzname hazırlandıktan sonra yeni idare heyeti teşkil edildi. İttihat ve Terakki Fırkası 3 Kasım 1918 tarihinde ikinci kez toplandı. İsmail Canbulad nezdinde saat on buçukta toplanan kongre, encümen tarafından tertip edilen programın maddelerini tek tek müzakereye başladı (Kocaoğlu, 2006: 66-67). Kongrenin ikinci oturumunda fikirler iki nokta üzerinde yoğunlaştı. Buna göre (Bayar, 1965:C.I, 121):

1.İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'i tesis ettikten sonra devamına lüzum kalmamıştır. Tamamen lağvedilmelidir.

2.İttihat ve Terakki'nin teşkilatını vatanın hayrına kullanmak lazımdır. Fırka yeni ve modern bir şekilde devam etmelidir.

Üyelerin ortak kararı olan ikinci madde benimsendi. Kongreden sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın feshedilmesine ve Teceddüt Fırkası adında yeni bir fırka kurulmasına karar verildi (Cavid Bey, 2001:C.I, 84). Toplantı iki üç gün sürdü (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 72).

Müzakereler esnasında Reis İsmail Canbulad, eski inkılâpçı rol terk edildiği için artık İttihat ve Terakki isminin değiştirilmesi ve yeni bir ismin verilmesini teklif etti. İsmail Canbulad'ın teklifi üzerine görüşlerini söylemek için lehte ve aleyhte söz alanlar oldu (Kocaoğlu, 2006: 68). Kongrede yapılan oylamada 4 çekimser, 9 ret ve 35 kabul oyu ile İttihat ve Terakki Fırkası'nın kapatılıp yerine Teceddüd Fırkası'nın kurulmasına karar verildi (Akşin, 1987: 306). İttihat ve Terakki Fırkası kapatılarak partinin bütün mal varlığı yeni kurulan Teceddüd Fırkası'na devredildi. İttihat ve Terakki Fırkası'na üye olan kişiler yeni fırkaya üye oldu. Vilayetlerdeki eski şubeler, Teceddüt Fırkası şubelerine dönüştürüldü (Zürcher, 2011: 117).

İttihat ve Terakki Fırkası'na ait 120 bin liralık istikraz-ı dâhili evrakı ve 25-30 bin liralık mücevheratı Teceddüt Fırkası'na teslim edildi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 74). Teceddüd Fırkası'nın İttihat ve Terakki Fırkası'nın tüm servetine el koyması ile ilgili olarak basında birçok eleştiri çıktı. Eleştiriler karşısında fırkanın genel başkan yardımcısı İsmail Canbulad, Teceddüt Fırkası'nın yeni teşekkül etmiş bir fırka olmadığını, İttihat ve Terakki'nin ruh ve isim değiştirmiş şekli olduğunu ve yeni şeklin Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğini söyledi (Kocaoğlu, 2006: 162-163). Muhalefette bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile basın, Fırka idarecilerinin memleketi terk etmesini isteyen açıklamalar yaptı (Eyicil, 2004: 176). Komisyon tarafından hızlı bir şekilde hazırlanan taslak, Teceddüt Fırkası'nın programı olarak kabul edildi (Tunaya, 2009:C.III, 663). 1913-1918 tarihleri arasında ülkede yönetimi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası siyasi hayattan çekildi (Ekinci, 1997:3).

2.5.1.3. Teceddüt Fırkası'nın Kurulması

Teceddüd Fırkası'nın kurucuları savaş yıllarında Enver Paşa ve uygulamalarına karşı çıkanlardı. İsmail Canbulad da bunlardan biriydi. İsmail Canbulad, Enver Paşa ile geçinemeyerek görevinden istifa etti. (Türkgeldi, 1949: 164).

Cavid Bey anılarında İsmail Canbulad Bey'in bu yeni fırkaya ne diye girdiğine bir anlam veremediğini yazmaktadır. İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki Fırkası'nın politikalarına ve Enver Paşa'nın uygulamalarına en sert şekilde tepki koyanlar arasındaydı. Daha İttihat ve Terakki Kongresi toplanmadan hemen önce fırkadan ayrılarak Osmanlı Hürriyetperver Avam adıyla oluşan fırkanın ilk kuruluş hazırlıklarında bile yer aldı. Fakat bazı sebeplerden dolayı fırkaya dâhil olmadı. Ayrıca İsmail Canbulad, mütareke ortamında Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey ile birlikte sürekli ülke meseleleri üzerinde görüşmelerde bulunarak bu guruba yakın davrandı. Bu grup İttihat ve Terakki Fırkası'nın Enver Paşa kanadına karşıydı (Kocaoğlu, 2006:154-155).

İttihat ve Terakki Fırkası 1-5 Kasım 1918 tarihinde düzenlediği son kongre ile kendi hukuki varlığına son verdi. İttihatçılar, kongrede Teceddüt Fırkası'nın kurulmasına karar verdi (İslam, 1999:C.II, 676). Kongre devam ederken Cemiyet'in lider kadrosunda bulunanlar, İstanbul'dan ayrılmak için hazırlıklara başladı (Eyicil, 2004: 176). İttihat ve Terakki Fırkası kendini feshetmeden önce fırka ileri gelenleri bir araya gelerek bundan sonya yapılacak işler konusunda fikir alışverişinde bulundu. Buna göre yönetim İzzet Paşa kabinesine bırakılacak, kabinede Cavid Bey gibi bazı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri yer alacaktı. İzzet Paşa da kurulacak olan Teceddüt Fırkası'ndan destek alacaktı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 70).

Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bütün bağlarını resmi olarak reddetmeyi zorunlu olarak gördü (Zürcher, 2011: 116). Mustafa Kemal Paşa, mütareke sonrasında İsmail Canbulad aracılığı ile Teceddüt Fırkası ile bağlantı kurdu (Akal, 2002: 150). İsmail Canbulad, 1918 tarihinde kurulan Teceddüd Fırkası'nın (Kocahanoğlu, 2005: 356) kurucu üyeleri arasında yer aldı (Cavid Bey, 2000:C.I 84).

Teceddüt Fırkası, Meclis'te önemli bir çoğunluğa sahipti. Fakat fırka arzu ettiği etkili siyaseti gerçekleştiremedi. Bunun en büyük nedeni İtilaf Devletleri'nin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ve İzmir'deki Rum azınlığın artan baskılarından kaynaklanmaktaydı (Zürcher, 2011: 118).

Yeni kabine kurulmadan önce İsmail Canbulad, Teceddüd Fırkası'nın kurucularından ve Meclis-i İdare azalarından Sabri Bey'le yaptığı konuşmada, kurulacak yeni kabineye Teceddüt Fırkası'nın güvenoyu verip vermeyeceğinden ve fırkanın taleplerinin nelerden ibaret olduğundan bahsetti. Sabri Bey ise Harbiye Nezareti'ne İzzet Paşa'nın, Maliye Nezareti'ne Cavid Bey'in, Dâhiliye Nezareti'ne İsmail Canbulad Bey'in, Bahriye Nezareti'ne Rauf Bey'in gelmesinin fırkaca gerekli görüldüğünü söyledi. Bunun üzerine İsmail Canbulad, İzzet Paşa'yı Harbiye Nezareti'nin başına getirmenin bazı sıkıntılara sebep olabileceği, Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gelmesinin muhtemel olduğunu ifade etti. Sabri Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın belki bir diğer nezarete gelebileceğini, fakat Harbiye Nezareti'ne gelmesinin fırkaca hoş görülmeyeceğini söyledi (Cavid Bey, 2000:C.I, 84-85).

İsmail Canbulad, bundan sonraki günlerde Anadolu'ya geçmeyerek İstanbul'da faaliyetlerine devam etti. Şimali Kafkas Cemiyeti 1918 tarihinde kuruldu. Kuruluş amacı Kuzey Kafkasya'da kurulan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni desteklemekti. Cemiyet, Enver Paşa'dan mali yardım gördü. İsmail Canbulad, bu cemiyetin

çalışmalarında yer aldı (Tunaşar, 2004: 68). Mütarekede Şimali Kafkas Cemiyeti içinde etkin rol aldı (Kocahanoğlu, 2005: 356). Çerkes Tevaün Cemiyeti'nin üyeleri aynı zamanda bu cemiyetin de üyesiydi. İstanbul'u işgal eden İngilizler cemiyeti kapatınca üyeler çalışmalarına Çerkes Tevaün Cemiyeti'nde devam etti. Cemiyet üyeleri arasında İsmail Canbulad da yer aldı (Bağ, 2001: 138).

2.5.1.4. Yurt Dışına Çıkan İttihat Ve Terakki Fırkası Üyelerinin Faaliyetleri

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Kasım 1918 Cumartesi günü (Eyicil, 2004: 177) İttihatçı liderlerin üst düzey yöneticileri yurt dışına gitti. İttihatçı liderlerden Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa gibi devlet adamlarının yurt dışına gitmesi birçok kişi tarafından kaçış olarak değerlendirildi. Bu olaydan haberi olmayan Teceddüt Fırkası'nın üyeleri ise olumsuz yönde etkilendi (Birgen, 2006:C.II, 549). Esasında aralarında Hariciye Nazırı Nesimi Bey'in de bulunduğu kesim, Talat Paşa'nın yurt dışına çıkacağını biliyordu. Talat Paşa, İngilizlere yakalanmamak için yurt dışına çıkmaya karar vererek bu fikrini Nesimi Bey'le paylaştı. Nesimi Bey bu duruma sıcak bakmayınca Talat Paşa, Ermeni meselesinden dolayı gitmek zorunda olduğunu, daha sonra gelip hesabını vereceğini söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 146). Mithat Şükrü Bey İzmir Suikastı ile ilgili olarak verdiği ifadede, Talat Paşa'nın yurt dışına kaçışının esas nedeninin İngiltere'nin yurdu işgal etmesi olduğunu savundu. Talat Paşa hariç yurt dışına kaçan Merkez-i Umumi azalarına ikişer bin lira verildiğini söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 74). Yurt dışına giden İttihatçı liderlerin mallarına el konularak 23 Mart 1919 tarihli irade-i seniye ile haklarında idam cezası verildi (Eyicil, 2004: 178).

Yurt dışına firar eden İttihatçılardan Enver Paşa, Talat Paşa, Doktor Nazım, Bahattin Şakir, Cavid Bey, Ahmet Rıza ve İsmail Canbulad birbirleri ile olan irtibatlarını sürdürdü (Eroğlu, 2008: 134). Talat Paşa, Anadolu hareketini desteklemek amacı ile İsveç, İsviçre ve İtalya'ya gitti. Elde ettiği bilgileri mektupla Mustafa Kemal Paşa'ya ileterek O'nunla birlikte çalışmak istediğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa ise devletin menfaatine yapılacak her türlü teşebbüsü hürmetle karşılayacağını fakat son kararın mutlaka kendisine ait olması gerektiğini belirtti (Ok, 2012: 66). Doktor Nazım Bey yurt dışında faaliyetlerine devam ederken Mustafa Kemal Paşa'dan bir mektup aldı. Mektupta devletin kurtulması için birlikte çalışılması, yurt dışına giden Cemiyet üyelerin faaliyetlerine yurt dışında devam etmeleri istendi (Eyicil, 2004: 188).

Yurt dışına giden Cemal Paşa ise Afganistan'da mücadelesini Türkiye'nin lehine sürdürdü (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 278). Cemal Paşa, eşi Seniha Hanımla vedalaşırken Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da, Enver Paşa'nın İran'da, kendisinin de Afganistan'da harekete geçerek vatanı kurtarmak için çalışacaklarına olan inancından bahsetti (Ok, 2012: 107).

Cemiyet liderlerinden Enver Paşa, Azerbaycan ve Kafkasya'da faaliyette bulunmak üzere Sivastopol'a bağlı Bahçesaray'a, Doktor Nazım Bey ve Baha Şakir Bavyera'ya, Talat Paşa ise Berlin'e gitti. Yurt dışına giden liderlerin amacı İngiltere, Fransa ve İtalya'yı dış ilişkilerinde zor duruma düşürmek ve bu devletlerin müstemlekesi olan topraklardaki Müslüman halkı tahrik ederek ayaklanmalarını sağlamaktı. Bu amaçla yurt dışında İslam İhtilalları İttihadı Cemiyeti kuruldu. Almanya'da hapishanede tutuklu bulunan Rus Dış İşleri Komiser Yardımcısı Karl Radek ile anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Irak, İran ve Hindistan'da yapılacak faaliyetlerde silah ve asker ihtiyacı Ruslar tarafından karşılanacaktı. Bunun karşılığında Rusya'da bulunan Müslüman halk ayaklandırılmayacaktı (Eyicil, 2004: 181-183). Yurt dışına kaçanlardan Enver Paşa, Doktor Nazım gibi bazı İttihatçılar Batum'da Halk

Şuralar Fırkası adı altında yeni bir fırka kurarak şartlar müsait olduğunda tekrar Anadolu'ya geçme fırsatı yakalamaya çalıştı. Batum'da bu fırkanın adı değiştirilerek İttihat ve Terakki'ye dönüştürüldü. Fırkaya ait mühürler yaptırıldı. Enver Paşa'nın ve yurt dışına kaçan eski İttihatçıların bu tutumu birçok konularda suçlanmalarına neden oldu (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 54). Doktor Nazım, Rusya'dan çıkartıldıktan sonra Almanya'ya dönüşünde Cavid Bey'e bir mektup yazarak Rusya'daki faaliyetleri hakkında genel bilgiler verdi. Mektupta Enver Paşa'nın Sovyet Hükümeti'ne karşı muhalefetinden, Sovyet Hükümeti tarafından yedi kişinin sınır dışına çıkarılmasından, pasaportu olmayan dört kişinin Anadolu'dan pasaport isteklerinin reddedilmesinden bahsetti. Ayrıca Asya'da İttihat ve Terakki'den mazlum İslam Müslümanlarının istiklali anlamı anlaşıldığını, bu nedenle İttihatçılığın devam etmesi gerektiğini bildirdi (Bardakçı, 2014: 98-106). Enver Paşa'nın amacı kardeşi Nuri Paşa'nın komutasında bulunan Azerbaycan Fırkası ve Kafkasya'da bulunan iki Türk fırkasını alıp Ermenistan'ı tamamen ezmek sureti ile Kars'a gelerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde geçici bir hükümet kurmaktı (Eyicil, 2004: 184). Cavid Bey'in Menton'dan 15 Nisan 1922 tarihinde İsmail Canbulad'a gönderdiği mektubunda bir gün önceki Times gazetesinde yer alan telgrafta, Enver Paşa'nın Rusların Türkistan ve Afganistan sınırındaki karargâhlarını zaptettiğini ve taraftarlarının da her geçen gün arttığını yazdığını bildirdi (Bardakçı, 2014: 218). Enver Paşa, Ruslara karşı başlattığı mücadelesini, Doğu Türkistan'a geçerek burada bulunan Türkleri birleştirmek suretiyle sürdürmek istedi. Fakat mücadelesini 1922 yılının Ağustos ayında şehit düşerek kaybetti (Ertürk, 1957: 75).

Hüseyin Cahid Bey, İzmir Suikastı ile ilgili savunmasında yurt dışına gidenlerle ilgili kısa bilgiler verdi. Cemal Paşa'nın Afganistan'a gittikten sonra Mustafa Kemal Paşa ile iletişim kurarak gerekli talimatları aldıktan sonra mücadelesine devam etme niyetinde olduğunu ifade etti. Enver Paşa'nın ise İttihat ve Terakki adına Batum'da dört beş kişi ile iletişimde olduğunu, bu grubun İttihat ve Terakki adına karar veremeyeceğini çünkü o dönemde İttihat ve Terakki'nin yürürlükten kalkmış olduğunu söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 316). Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 9 Temmuz 1922 tarihli mektubunda Enver Paşa'nın Buhara'da çok önemli işler yaptığını, kendisini Buhara Emiri ilan ettiğini, buna meşru bir şekil vermek için Buhara Emiri'nin de saltanatı terk ettiğini, Enver Paşa'nın Buhara Hükümeti'nin aleyhine işler yaptığını, Sovyet Rusya Hükümeti'nin de Buhara Hükümeti'nin müttefiki olması nedeni ile Enver Paşa'ya cephe aldıklarını yazdı (Bardakçı, 2014: 311). Cemal Paşa da yurt dışına gittikten sonra Afganistan ve Kafkasya'da faaliyetlerine devam etti. Fakat Tiflis'te Taşnak çetesine mensup bir Ermeni tarafından şehit edildi (Ertürk, 1957: 75). Cemal Paşa'nın yaveri İsmet Bey, Enver Paşa'nın mücadele arkadaşı Bedri Bey'e gönderdiği mektubunda Cemal Paşa'nın niyetinin Enver Paşa'nın Asya'daki son durumu ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek olduğunu fakat 21 Temmuz 1922 tarihinde Paşa'nın şehit edildiğini yazdı (Bardakçı, 2014: 350).

Cemiyet liderlerinin yurt dışına çıkmalarından sonra Fırka üyelerine karşı olan saldırılar arttığı gibi, Fırka üyeleri arasında fikir ayrılıkları da başladı (Birgen, 2006:C.II, 549). Üstelik yurt dışına gidenler tarafından Batum'da kurulan siyasi kuruluş ileriki tarihlerde İzmir Suikastı davası ile ilgili olarak yapılan sorgularda mevcut hükümeti devirmeye yönelik bir faaliyet olarak algılandı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 54).

2.5.1.5. Teceddüt Fırkası'nın Kapatılması

Cemiyete yönelik saldırılar şiddetini arttırarak devam etti. Saldırılar sadece olumsuz yapılan işlere değil, bütün İttihat ve Terakki faaliyetlerine karşı yapıldı. İlk olarak hükümetin başında olan İzzet Paşa'dan kabinede bulunan bazı İttihatçı üyelerin değiştirilmesi istendi. Fakat İzzet Paşa bunu kabul etmedi (Birgen, 2006:C.II, 562). Ahmet İzzet Paşa kabinesi 25 gün görev yaptıktan sonra istifa etti (İslam, 1999:C.II, 676). Yerine Tevfik Paşa getirildi (Birgen, 2006:C.II, 562). Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ve İtilaf Devletleri'nin baskısı arttı. Bu baskıya İzmir'deki Rum azınlığın baskısı da eklenince Teceddüt Fırkası siyasi anlamda iş yapamaz hale geldi (İslam, 1999:C.II, 676). Mütareke şartları uygulanmaya başlandı. Müttefiklerin İstanbul'a asker çıkarmasına müsaade edildi. Bu esnada İngiliz Muhipler Cemiyeti kuruldu (Birgen, 2006:C.II, 563). Birinci Dünya Savaşı'na neden girildiğinin araştırılması için bir komisyon görevlendirildi. Komisyon ilk toplantısını 6 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirdi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen liderleri soruşturulmaya başlandı (İslam, 1999:C.II, 677).

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri İtilaf Devletleri tarafından Birinci Dünya Savaşından ve savaş yıllarında zorunlu olarak yapılan Rum ve Ermeni tehcirinin yanı sıra Teşkilat-ı Mahsusa'nın eylemlerinden sorumlu tutuldu (Eyicil, 2004: 175). İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlantılı olan bütün kurumlar ortadan kaldırılmaya başlandı. Dâhiliye Nazırı olan Kambur İzzet tarafından Cemiyet üyelerinin tutuklanması için liste hazırlandı. Teceddüt Fırkası'na karşı baskılar ve olumsuz propagandalar yapıldı. Damat Ferit Paşa 5 Mayıs 1919 tarihinde Meclis-i Vükela'dan bir karar alarak Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkalarının kapatılmasını sağladı (Birgen, 2006:C.II, 575).

2.5.2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonraki Tutuklamalar

Talat Paşa kabinesinin istifası ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerinden bazılarının yurt dışına çıkmasından sonra bu kişiler aleyhine bir kampanya başlatıldı. Mütarekenin yapılacağı sırada Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ileri gelenlerinden bazıları muhaliflerle birlikte hareket ederek İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarına karşı faaliyetlerde bulundu. Faaliyetler iki şekilde yürütüldü. Biri İttihat ve Terakki Fırkası'nın tüzel kişiliğine, ikincisi İttihat ve Terakki Fırkası'nın mensuplarına yönelik faaliyetlerdi (Çavdar, 1991: 114).

Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında giren Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde yapılan Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri'ne teslim oldu. Mütarekenin şartları gereğince Osmanlı Devleti'nin varlığı fiilen sona erdi. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ni işgal etmeye başladı. İşgal devletleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin cezalandırılması için hükümete ve padişah Vahdettin'e baskı yaptı (Aksoy, 2008: 174). Bu devletler Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a yerleşirken her türlü direnişi yok etmek ve Birinci Dünya Savaşı'nda kendi esirlerine kötü davranan ve tehcir suçu işleyenleri cezalandırmak için hemen harekete geçti. Irak, Suriye, İskenderun, Batum ve Medine'deki komutanlar mütareke hükümlerine uymadıkları ve direniş gösterdikleri gerekçe gösterilerek tutuklanacaklar listesine alındı (Aksoy, 2008: 118).

Devlet topraklarının işgali, halk arasında tepki ile karşılandı. Bağımsızlığın kazanılması için yurdun çeşitli bölgelerinde "Redd-i İlhak" ve "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" kuruldu (Aybars, 2009: 22). Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden Kara Kemal ve Kara Vasıf tarafından 5 Şubat 1918 tarihinde kurulan Karakol Cemiyeti (Tahir, 1975:

250) Anadolu'nun çeşitli yerlerinde teşkilatlandı. Örgütün amacı düşmanı caydırmak ve İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçırmaktı (Eyicil, 2004: 179). İşgal devletlerinin baskısı sonucu İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı olan Tanin gazetesi 2 Kasım 1918 tarihinde yayın hayatından çekildi (İslam, 1999:C.II, 681). Tevfik Paşa hükümeti tarafından İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri tutuklanmaya başlandı (Eyicil, 2004: 178). Ermenilerin tehcir edilmesi ile ilgili suçlamalardan dolayı ilk tutuklama 5 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşti. Tutuklanan kişi, Birinci Dünya Savaşı'nda Diyarbakır valiliği yapmış olan Doktor Reşit Bey'di (Aksoy, 2008: 176).

Mütareke döneminde savaş suçluları için iki yargılama yapıldı. Birinci yargılama Meclis-i Mebusan'da beşinci şube tarafından gerçekleştirildi. Burada Divaniye Milletvekili Fuat Bey, Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin yargılanması amacıyla Yüce Divan'a on maddelik bir önerge verdi (Çavdar, 1991: 115). Takrir kabul edilerek (Tunaya, 2009:C.III, 657) önerge ile suçlu bulunanların Yüce Divana sevki talep edildi (Toker, 2006: 18).

Önergede; sebepsiz ve vakitsiz harbe girildiği, harbin ilanına yönelik gerçek sebepler ve gelişmeler hakkında Meclis-i Mebusan'a yalan bilgi verildiği, Almanya'dan hiçbir taahhüt ve yardım almaksızın devleti harbe sürükledikleri açıklandı.

Savaş yıllarında kişisel ihtiraslar uğruna milletin maddi ve manevi zarara uğratıldığı, anayasaya uyulmadığı, Ermenilere haksızlık yapıldığı, vatan topraklarının düşmana çiğnetildiği, anlaşma yoluna gidilmediği, halkın sosyal ve ekonomik zarar uğratıldığı, basına sansür uygulandığı, insanların mal ve can masuniyetinin ihlaline neden olunduğu iddiaları yapıldı ve bu gerekçelerle yakalananlara suçlamalar yöneltildi.

Yapılan bu suçlamalar karşısında zanlıları sorgulamak için Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin başkanlığında bir encümen kuruldu. (Orbay, 2005: 140). Sorgulamayı gerçekleştirecek olan encümene 44 mebus görevlendirildi. Beşinci Şube 6 Kasım 1918'de toplandı (Toker, 2006: 19).

21 Kasım 1918 tarihinde Tahkik Heyetleri oluşturuldu. Heyetler on farklı bölgeye ayrılan Anadolu'nun değişik illerine gönderildi. Tutuklanan kişiler 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılandı (Aksoy, 2008: 174-175). Savaş yıllarında görev alan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları Beşinci Şube Komisyonu'na ifade verdi. Son toplantısını 19 Aralık 1918'de yapan Beşinci Şube, 39 gün soruşturma yaptı (Çavdar, 1991: 115). Meclis-i Mebusan'ın feshi üzerine soruşturmada cezai yaptırımda bulunulamadı (Orbay, 2005: 140).

Anadolu'da halk bağımsızlık için mücadele etmeye devam etti. Batum 15 Nisan 1918 tarihinde ele geçirildi (Tanin Gazetesi, 16 Nisan 1918). Askerler tarafından Beyazıt işgal edildi (Tanin Gazetesi, 19 Nisan 1918). Diğer taraftan hükümet yetkilileri tarafından 8 Ocak 1919 tarihli bir İradei Seniye ile savaş suçlarını soruşturmak ve suçluları yargılamak üzere Divan-i Harb-i Örfi kuruldu (İslam, 1999:C.II, 677). İstanbul'da 22 Ocak günü tutuklamalar başladı (Aksoy, 2008: 118). 30 Ocak 1919 tarihine kadar geçen kısa sürede 27 İttihat ve Terakki Fırka üyesi tutuklandı (İslam, 1999:C.II, 677).

Doktor Reşit Bey'in tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden 25 Ocak 1919 tarihinde kaçması, Tevfik Paşa hükümetini harekete geçirdi. 30 Ocak 1919 tarihinde aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu üst düzey yönetici ani bir baskınla tutuklandı (Aksoy, 2008: 176).

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi ve savaş yıllarında Ermenilerin mecburi iskâna tabi tutulması İngilizlerin nazarında Osmanlı devlet yöneticilerin savaş suçlusu kabul edilmesine neden oldu (Bal, 2003: 11). İttihat ve Terakki Fırkası liderleri, savaş içinde ayaklanma hazırlığı içinde bulunan Ermenilerin

yerlerini değiştirmeye mecbur kaldı. İngiltere'nin bu iskân değişikliğine tepkisi büyük oldu. İngilizler, Ermenilerin zorunlu iskân etmelerine neden olan kişilerin cezalandırılmasını istedi. Tevfik Paşa Hükümeti, 8 Ocak 1919 tarihinde çıkardığı bir kararname ile yurdun çeşitli yerlerindeki Divan-ı Harpler'de görev alacak kişilerin atamalarını yapmasına rağmen (Toker, 2006: 56) olayı ağırdan aldı. Tevfik Paşa hükümetinin, zorunlu iskân değişikliği ile ilgili olarak suçlanan kişileri tutuklayarak Bekirağa Bölüğü'ne göndermesi ve sıkıyönetim mahkemeleri kurdurması yeterli görülmedi. Üstelik Hürriyet ve İtilaf Fırkası eğer iktidara gelirlerse daha sert önlemler alacağına dair kesin ifadeler kullanmaya başladı. Bütün bu gelişmeler üzerine Tevfik Paşa gelecekte daha kötü olaylara meydan vermemek için savaş suçluları konusunda soruşturma yaptırmak üzere tarafsız ülkelerden ikişer tane yargıç istedi. Bu girişim Tevfik Paşa'nın hükümetten düşürülmesine neden oldu (Şimşir, 1976: 68-70). Yerine 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa iktidara geldi (İslam, 1999:C.II, 677). Cemiyet üyelerinin tutuklanması için Dâhiliye Nazırı Kambur İzzet tarafından listeler hazırlandı. İttihat ve Terakki üyeleri tutuklanmaya başladı (Birgen, 2006:C.II, 577-578).

Damat Ferit Paşa, 8 Mart 1919 tarihinde bir kararname ile Divan-ı Harbi Örfi'yi kurdu. Bu olağanüstü mahkemenin başkanlığına sonraları "Nemrut" diye adlandırılan Mustafa Nazım Paşa getirildi (Çavdar, 1991: 116). Damat Ferit Paşa, 9 Mart tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği'ni ziyaret etti. İttihat ve Terakki üyelerinin tutuklanmasına devam edildi (Şimşir, 1976: 72). İstanbul'da tutuklanan yöneticiler önce Bekirağa Bölüğü'ne, daha sonra da Malta'ya gönderildi. İngilizler Malta Adası'nı savaş sorumluları için sürgün yeri olarak belirledi (Bal, 2003: 11).

İlk olarak askeri şahıslar tevkif edildi (Toker, 2006: 56). 10 Mart 1919 günü gözaltına alınanlar, Beyazıt'taki Harbiye Nezareti'nde Bekirağa Bölüğü denilen cezaevine götürülüp hapsedildi (Toker, 2006: 57). Peşpeşe tutuklamalar başladı. İlk kapsamlı tutuklama 10 Mart 1919 tarihinde gerçekleşti (İslam, 1999:C.II, 677).

İlk tevkif edilenler 27 kişiydi ve İsmail Canbulad'da ilk tutuklananlar arasındaydı. İsmail Canbulad, 30 Kânunusani 1919 Perşembe günü tevkif edildi (Cavid Bey, 2000:C.I, 126).

Tutukluların hapsedildiği Bekirağa Bölüğü diye anılan yer, şimdiki İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp Fakülteleri binası avlusundaki askeri hapishane idi (Bleda, 1979: 126-127). 31 Mart hadisesinden sonra toplama yeri olarak kullanılan Harbiye Nezareti'nin müştemilatı sıfatı ile inşa edilmişti (Bal, 2003: 313). Burası Osmanlı yönetiminde siyasi tutukluların toplandığı yerdi. 1908 tarihinde önce hapishaneyi yöneten Bekir Ağa isminde bir memurun adı verilmişti (Bleda, 1979: 126-127). 1908 tarihinden sonra siyasi tutuklular buraya hapsedildi (Bal, 2003: 23).

İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Amiral R. Webb cezalandırılmasını istediği 61 kişinin isminin bulunduğu listeyi 7 Nisan 1919 tarihinde Londra'ya gönderdi. Bu listede adı geçen İsmail Canbulad, Ermenilere uygulanan sözde soykırım esnasında polis müdürü olduğu için sorumlu tutularak cezalandırılması istendi (Şimşir, 1976: 82).

Tutuklanan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yargılanmasına 17 Nisan 1919 tarihinden itibaren başlandı (Aksoy, 2008: 173). İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan üyeler, üç gruba ayrılarak yargılandı. Bu üç grup eski sadrazam ve nazırlar, mebuslar ve kâtibi mesullerden oluştu. İsmail Canbulad, nazır olarak vicahen (yüzyüze) yargılandı. Aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir grup Cemiyet üyesi Malta'ya gönderilince gıyabında yargılamalara devam edildi (Tunaya, 2009:C.III, 672-673). Sanıkların bir bölümü (yurt dışına gidenlerle, Malta'ya götürülen 66 kişi) gıyaplarında hüküm giydi (Çavdar, 1991: 116). İngiltere, 23 Ocak 1919 ile 20 Nisan 1919 tarihleri arasında hükümete tutuklanmaları talebi ile 223 kişilik bir liste verdi

(Toker, 2006: 57). Yargılama devam ederken İtilaf Devletleri Bekirağa Bölüğü'nde yatmakta olan devletin üst düzey yöneticilerinden 67 tanesini Malta Adası 'na götürdü (Aksoy, 2008: 180). Malta'ya götürülenler arasında İsmail Canbulad da vardı. (Tunaya, 2009:C.III, 673). Bu esnada Damat Ferit Paşa Hükümeti 5 Mayıs 1919 tarihinde aldığı bir kararla Teceddüt ve Hürriyetperveran Avam Fırkası'nın üye isimlerini inceleyerek bunların kapatılan İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olduklarını bu nedenle bundan sonra bu tür cemiyet ve fırkaların farklı bir isimle kurulmasını yasakladı (İslam, 1999:C.II, 681).

2.5.2.1. Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad Bey'in Sorgulanması

Savaş yıllarında Dâhiliye Nazırı olarak görev yapan İsmail Canbulad da sorgulandı. Sorgulama sırasında sebepsiz ve vakitsiz harbe girdikleri, barış tekliflerini reddettikleri, Almanya'dan garanti almadıkları ve savaşı iyi yönetemedikleri şeklinde suçlamalarda bulunuldu.

İzafi suçlamalar karşısında İsmail Canbulad Bey, kendisinin kabineye sonradan dâhil olduğunu ve diğer iddiaların muhatabı olmadığı ifadesinde bulundu. Ayrıca Başkumandanlık ile Harbiye Nezareti'nin birleşmesine karşı olduğunu, kabineye girmeden evvel Talat Paşa'ya bu hususta fikrini söylediğini, fakat Talat Paşa'nın "Sen gel, bunu sonra hallederiz" dediğini beyan etti. Nezarette göreve başladıktan beş gün sonra İspanyol nezlesine yakalandığını ve bu nedenle Hey'et-i Vükela'da ve toplantılarda bulunamadığını, iyi olduktan sonra da bu meselenin tekrar gündeme geldiğini söyledi.

İsmail Canbulad, hastalıktan kalktıktan sonra Nezarete ilk geldiği gün, Enver Paşa ile Talat Paşa'nın bu mesele üzerinde konuştuklarını, kendisinin de sohbete karışarak *"Bir Erkan-ı Harbiye, bir de Harbiye Nazırı olsun"* dediğini fakat Enver Paşa'nın, *"Ben bu tarzda yapamam itimad edilecek kimse yok"* diyerek razı olmadığını sözlerine ekledi. Bu meselenin Talat Paşa ısrar etmediği için o şekilde kaldığını belirtti. Konunun Heyet-i Vükela'ya gelmiş ve siyaset-i umumiyyeye ait olarak addedilmiş bir mesele olmadığını, kendisinin de tesadüfen sohbete ortak olduğunu söyledi. Kendisinin kabineye girmeden evvel Başkumandanlık, Erkan-ı Harbiye Riyaseti veya Kumandanın tefriki ve harbe dair müzakere icrası için bir Encümen-i Vükela teşkilini teklif ettiğini, Talat Paşa'nın ise *"Bunu uygun bir zamanda Meclis'te teklif et, yaparız"* dediğini belirtti. Bu nedenle 11 Ağustos tarihinde toplanan Meclis-i Vükelada harbe ve siyaset-i umumiyyeye dair meseleler konuşulurken (Kafkasya meselesinden bahsedilirken) bundan istifade ederek Encümen-i Vükela teşkili hakkındaki teklifini sunduğunu söyledi. Fakat buna bilhassa Enver Paşa ile birkaç arkadaşının itiraz ettiği ve Talat Paşa'da bunu kabul ettirme yoluna gitmediği için öyle kaldığını sözlerine ekledi.

Bu nedenle harbin cereyanı hakkında doğru malumat almak imkânı olmadığını, fakat kendisinin bu hususta birkaç defa ısrar ettiğini, bu ısrar üzerine Meclis'e haritalar getirildiğini ve Harbiye Nazırı'nın cephelere dair malumat verdiğini ifade etti. Ayrıca Dâhiliye Nezareti'nin harbin iyi idare etmediğine dair bazı bilgiler aldıklarını, Filistin vakasında zabit kumandasındaki çetelerin köyleri tahrip ederek geriye kaçtıklarını, kendisinin bu mesele karşısında Beyrut valisinin uyarılması gerektiğini söylediğini belirtti. İlaveten yüzelli kişilik bir müfrezenin kaçtığına dair şifreli bir telgrafname aldığını, bu şifreli telgrafı 28 Ağustos tarihinde toplanan Meclis-i Vükelada okuduğunu, Enver Paşa'nın *"Bu mühim bir mesele değil. Öteden beri oluyor. Bunları niye buraya getirdin"* diyerek cevap verdiğini, bunun üzerine; *"Öyle ise daha ehemmiyetli. Ben yeni*

başladı zannediyor idim. Mademki eskiden başlamış, şimdi nihayetine geldik demektir" şeklinde cevap verdiğini söyledi.

Meselenin öteden beri Enver Paşa'nın basit cevapları ile geçiştirilmiş olduğunu ve bunun içinden çıkmak imkânının olmadığını, çünkü çağırıp izah edecek bir erkân-ı harb reisinin bulunmadığını sözlerine ilave etti. Enver Paşa'nın cephe hakkında bilgi verdiği vakit, İngilizlerin mevcut kuvvetlerini bir misli daha arttırsalar bile cepheyi ele geçirmeyeceğini belirtti.

İlyas Sami Efendi, İsmail Canbulad'ın kabineye dâhil olmasını, kabinede bulundukları esnada harbin kötü gidişatı hakkında ne yaptığını ve hakikati henüz anlaşılmayan istifasının sebebini sordu.

İsmail Canbulad, Talat Paşa kabinesinde kendisine teklif edilen Posta, Telgraf Nezaretini kabul etmediğini, Said Halim Paşa kabinesinin iş göremediğini, geçen Ocak ayında Talat Paşa'nın kendisine İaşe Nezareti'nde görev alması için teklif getirdiğini, fakat kendisinin kabineye girmek istemediğini söyledi. Bu görevi kabul etmesi için Talat Paşa'nın Enver Paşa'yı yanına gönderdiğini, Enver Paşa'nın bir buçuk saat kadar kendisine vaatte bulunarak her türlü yardımı yapacağını söylediğini ifade etti. Kanun-i Esasi'ye karşı cereyan eden basılı eserlerin sansür edilmesine ve örfi idarenin uygulamalarına itiraz ettiğini, Hatta Halil Bey'in de birkaç defa Talat Paşa ile görüştüğünü anlattı.

Dâhiliye Hukuk Müşaviri Osman Bey'in Sadaret Dairesi'ne davet edildiğini, matbuatın düzeltmeleri hakkındaki fikirlerini söylediğini, Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezareti Vekâleti'nde iken Heyet-i Vükela'ya kadar geldiğini fakat orada alıkonulduğunu sözlerine ekledi. Talat Paşa döndüğünde Meclis-i Mebusan kapatılınca meseleyi Meclis-i Mebusan'a getirip Kanun-i Esasi'yi düzeltmeye imkân kalmadığını, kendisininde ısrar ettiği için İaşe Nezareti teşkili hakkındaki fikirleri de gevşemiş olduğundan bundan vazgeçildiğini, sonradan tebeddülü saltanat olduğunu söyledi.

Talat Paşa'nın kendisine Viyana'dan dönmek üzere iken Maarif Nezareti'ni teklif ettiğini, kendisinin bu teklife İstanbul'a gelerek arkadaşları hakkında görüştükten sonra cevap vereceğini anlattı.

Yalnız o zaman fevkalade bozuk giden işlerin düzenlenmesi hakkında kati beyanatta bulunduğunu ve *"İşte seni bunun için kabineye alıyorum. Bu meseleleri ıslah edelim"* dediğini, kendisinin de cevaben fikirlerini söylediğini ve *"Enver Paşa ile Cemal Paşa kabinenin kusurudur. Binaenaleyh bunları kabineden çıkarınız. Bilahare kabineye kuvvet verecek bazı kimseleri alınız"* dediğini, Talat Paşa'nın Cemal Paşa hakkındaki teklifini kabul ettiğini fakat Enver Paşa hakkında *"Onu biraz daha tecrübe edelim"* şeklinde cevap verdiğini söyledi.

Talat Paşa'dan bu vaadi de aldıktan sonra dışarıda bulunarak yaptığı eleştirilerden bir fayda elde edemediği için, gerekirse kabineyi sarsmak inancıyla kabineye girmeyi kabul ettiğini, daha sonra Talat Paşa'ya *"Cemal Paşa'yı çıkar bakalım"* dediğini, Talat Paşa'nın cevaben *"Sen geleceksin, başka arkadaşlar da alacağım. Cemal Paşa'yı bir haftaya kadar kabineden çıkarmaya söz veriyorum"* dediğini, bu meyanda Rahmi Bey'i kabineye alma düşüncesi olduğunu, hatta o aralık Rahmi Bey'in İstanbul'a geldiğini O'nunla bu konu hakkında görüşüldüğünü söyledi. Doğal olarak aralarında bazı konulardan bahsedildiğini, programın okunduğunu, kendisinin istifa meselesinden de bahsedildiğini söyledi.

İlyas Sami Efendi'nin *"Talat Paşa sizi Nezarete getirmekle büyük bir emniyet vermişti. O halde siz de mesaisi belli olanları neye takip etmediniz"* şeklindeki sorusuna cevaben İsmail Canbulad, bu konuyu izah ettiğini, Mahkeme Reisi'nin hangi konuyu öğrenmek istiyorsa sormasını istedi. Bunun üzerine Mahkeme Reisi, Hukuk kaidelerinin

bilhassa Kanun-i Esasi'nin ruh ve açıklığına tamamen zıt geçici kanunlar, emir ve nizamlar ortaya çıkarılarak memleketin kötü duruma düşürülmesinin söz konusu olduğunu, bu konuda açıklamalar yapmasını istedi. İsmail Canbulad, kabineye girmeden teklif ettiği meselelerden biri de Meclis-i Umumi'nin toplantısı olduğunu, bu suretle Kanun-i Esasi'de düzeltmeler yapılacağını ve takibi mümkün olmayan kanunların kaldırılması için kararlar kabul edileceğinden bahsetti. Önce bu teklife muvafakat edildiğini bu yüzden bunu Meclis-i Vükela'da teklif ettiğini ifade etti. Eylül ayının başlarında Meclis'in açılışına taraftar olduğu halde çoğunluğun Eylül'ün on beşinde açılmasına karar verdiğini, birkaç arkadaşıyla birlikte azınlıkta kaldığını anlattı. Fakat teklifin Sadrazam Paşa'ya havale edildiği halde Meclis'in vaktinden evvel celbi usulü tatbik edilmediği için bunun mümkün olmadığını anlattı. Bu sebeple fırsat buldukça bu gibi meseleyi gazetecilere söylediğini, bundan maksadının da onların sözlerinin âlemin gözü önüne koyarak kendilerini taahhüd altında bulundurmak olduğunu belirtti. Bu meseleler gazetelerde yazıldığı halde Meclis'in açılmasının 1 Ekim tarihine ertelendiğini, fakat kendisinin hiçbir vakit susmadığını, bu nedenle kendisini onların aralarında bir diken gibi durduğunu, buna cevaben Talat Paşa'nın "Tatlı diken" dediğini ifade etti. Bu benzetmeyi onları rahatsız ettiği için yaptığını, 25 Ağustos tarihli Meclis-i Vükela'da bundan bahsettiğini hatta Nezareti kabul etmeden evvel de *"Ben bu şartlar altında vazifemi yerine getiremem, düzeltme yapınız"* diye uyardığını anlattı. O güne aid hatıra defterinin nihayetine konuların gündemini yazdıktan sonra *"İşlerin gidişi beni son derece müteessir etti"* diye bir şeyler yazdığını anlattı. Beşinci soruya bağlı olarak tehcir ve memleketten uzaklaştırılmış olan Arap, Ermeni ve Rumlarla ilgili konunun ise yukarıdaki durumla ilgili olduğunu anlattı. Hastalıktan kalkıp Nezarete geldiği gün yani 4 Ağustos'ta akdedilen Meclis-i Vükela'da bunların tamamen yurtlarına, yerlerine iadesi hakkında bir karar aldığını ve bu karara kimsenin itiraz etmediğini, hatta bunun için tatbikata başlanıldığını anlattı Muhacirin İdaresi'nin hazırlık yaptığını. Samsun ve havalisi ahalisinin iadesi için emir verdiğini söyleyerek bu madde hakkında başka söyleyecek sözünün olmadığını belirtti.

Mahkeme reisinin altıncı sorusu harp stratejisi ile ilgiliydi. Reis, Harp olayında strateji ile ilgilenilmediği ve gizlenildiğini söyledikten sonra lazım gelmeyenleri yalnız mevkiyi koruma bahanesi ile gizlenildiği ve her gün birer menfi sebeple aziz vatanın bölümlerinin düşmana çiğnetildiğini ifade etti. Reis, İsmail Canbulad'ın niçin harbin akıbetinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmediği şeklindeki sorusu karşısında İsmail Canbulad, bu sualin cevabını dördüncü sualde verdiğini beyan etti.

Mahkeme Reisi'nin yedinci sorusu, harp süresince İtilaf Hükümetleri tarafından tekrar vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra adilen sulh tekliflerinin reddedilmesi ve netice olarak bugünkü kötü akıbete sebep olması hakkındaydı.

İsmail Canbulad, bu konu hakkında hiçbir malumatı olmadığını söyledi. Ayrıca kendisinin Rusya'nın çöküşünden sonra sefir olarak Stokholm'a gittiğini ve tabii Rusya'yı yalnız olarak bir sulha yanaştırmak için de çalıştığını fakat hastalandığı için çalışamayacak bir hale geldiğini ve ufak tefek iş yapma ihtimali vücud bulmuş iken İstanbul'a tekrar döndüğünü, Nezarete geçinceye kadar da bu meseleden malumatının olmadığını söyledi.

Mahkeme Reisi, İsmail Canbulad'ın Nezareti zamanında barış anlaşmasının gerçekleşip gerçekleşmediğini sordu.

İsmail Canbulad, böyle bir anlaşmanın gerçekleşmediğini, fakat gelecekte memlekete hizmet etmek isteyen siyasilere zarar vereceği için yazılmasının doğru olmadığını söyledi. Kendisi Nezarete geçmeden evvel 16-17 Temmuz gecesi Talat Paşa'nın Rahmi Bey'le beraber eve geldiğini, Rahmi Bey'in öteden beri İtilaf Devletleri

ile anlaşmak arzusunda olduğunu, aslında kendisinin de kabineye girerken bunu teklif ettiğini söyledi. Fakat maksadın genellikle sulh değil İtilaf Devletleri'nin sulh şartlarını anlamak olduğunu, Talat Paşa'nın bu meseleye önceleri taraftar görükmez iken, bu teklifine itiraz etmediğini ve *"Sen kabineye gel, düşünürüz"* dediğini söyledi. Kendisi nazır olduktan sonra bir gün Hariciye Nazırı Nesimi Bey'in de bulunduğu sırada bu bahsi açtığını ve *"Bu meseleyi düşünelim"* dediğini, Nesimi Bey'in de buna taraftar olduğunu söyledi. Bu işi ne şekilde ve kimler vasıtası ile yapabileceklerini iyice düşündükten sonra Rahmi Bey'in memur edilmesine karar verdiklerini söyledi. Talat Paşa'nın kendisine *"Sakın bu meseleyi Meclis-i Vükela'da mevzu bahis etme"* dediğini kendisininde Talat Paşa'ya hak verdiğini, Enver Paşa ile Halil Bey'in buna itiraz edeceklerini sandıklarını anlattı. Fakat bu meseleyi defterine yazmadığı ve sadece işaret koyduğu için pek hatırlayamadığını ilave etti.

Cahid Bey'in aracılık etmesinin de mevzu bahis olduğunu ve Cahid Bey'in Avrupa'dan geldikten sonra Talat Paşa'nın yanına geldiğini, kendisinin de oraya gittiğini, Nesimi Bey ile Halil Bey'in de orada bulunduğunu söyledi. Fakat Talat Paşa'nın Cahid Bey ile daha evvel görüştüğünü *"Ben Avrupa'ya gideyim, çalışayım, iş ters olursa benim üzerime atınız"* dediğini, Talat Paşa'nın da Halil Bey gittikten sonra bunu kendilerine anlattığını söyledi. Kendisinin bu meseleyi başka bir günde tekrar mevzu bahis ettiğini fakat o vakit Talat Paşa'nın bu hususta kat'i bir düşüncesinin olmadığı için işi uzattığını söyledi.

Hatta Talat Paşa'nın Berlin'e gitmeden evvel Nesimi Bey'in bulunduğu bir ortamda bu meseleyi tekrar ederek *"Paşa, siz burada yok iken Hariciye Nazırı bu işi yapsın"* dediğini O'nun da *"Ben döndükten sonra"* diyerek izin vermediğini söyledi. Aslında Nesimi Bey'in de Talat Paşa olmadan böyle bir şey yapmak ve üzerine sorumluluk almak istemediğini belirtti. Bu nedenle sulh şartlarını anlamak meselesinin bu aşamada kaldığını ve 27 Eylül Cuma günü Talat Paşa'nın Berlin'den döndüğünü ve Bulgar inhilali(çöküşü) de gerçekleştiğinden gidişatın feci bir şekil aldığını, o gece yapılan görüşmede, bu hususta İngilizlerin fikrini yoklamaya çoğunlukla karar verildiğini söyledi.

O akşam Cavid Bey'le beraber gittiğini, Cavid Bey'in o görüşmede kalemiyle bir şey yazdığını, Meclis-i Vükela'da zabıt tutmanın Meşrutiyet kaidesine uygun olmadığını, hatta Avrupa Devletleri'nde bile buna müsaade edilmediğini, bu nedenle Cavid Bey'e *"Not mu alıyordun?"* diye sorduğunu söyledi. O'nun da *"Evet hiç yapmadığım halde bu akşam böyle yaptım."* diyerek cevap verdiğini, bunun üzerine kendisinin de defterine yalnız işaret ettiğini, çünkü Hariciye Nazırı'na bu meseleyi istediği şekil ve surette icraya yetki verildiğini, bu nedenle Hariciye Nazırı'nın bunu çok dikkatli bir şekilde yapacağını anlattı. Kendisinin de ertesi günü Rahmi Bey'e iaşe işleri hakkında görüşmek üzere İstanbul'a gelmesi için bir telgraf çektiğini sözlerine ekledi. Bunun üzerine Rahmi Bey'in İstanbul'a geldiğini fakat kendisinin o gün kabineden istifa ettiğini için meseleyi birlikte özel olarak konuştuklarını, daha sonra Rahmi Bey'in giderek Hariciye Nazırı ile konuştuğunu fakat ondan sonra ne olduğunu bilmediğini ifade etti.

Mahkeme Reisi'nin sekizinci sorusu harbin ihdas eylediği güçlükler karşısında halkın iaşesini temin edecek tedbire başvurulacağı halde eşhas-ı maddiye ve hükmiyyenin servet kazanmasını teminen vurgun ve suistimal yollarına saparak memleketin iktisadını batırması ile ilgiliydi.

İsmail Canbulad, Dâhiliye Nezareti'nde bulunduğu müddet zarfında Hey'et-i Vükela'yı alakadar edecek böyle bir şeyle ilgili malumatının olmadığını fakat evvelki memuriyetlerinin gereği olarak yani Dâhiliye Müsteşarı ve Şehremini iken mücadelede

bulunduğu için meselenin evveliyatını bildiğini anlattı. Lakin Nazırlık'ta bulunduğu esnada iaşe meselesinin dönüşüm devrinde olduğunu çünkü İaşe Nezareti'nin teşekkül etmek üzere olduğunu ve ne İaşe Müdüriye'nin ne de Nezaret'in bir şey yapamadığını ifade etti.

Yalnız Şimendiferler İdaresi'nin ticaret meselesine kendisinin idarenin faaliyetlerini likide etmesi için Meclis-i Vükela'ya bir teklifte bulunduğunu, bunun dikkate alındığını ve bundan sonra idare-i mezkurenin ticaretle meşgul olmamasına karar verildiğini ve bu durumun Harbiye Nazırı'na tebliğ edildiğini söyledi

Mahkeme Reisi'nin hiçbir lüzum ve kanuna dayanmayarak siyasi ve askeri sansürlerin ortaya konulması ile basılı yayınlar ve haberleşme hürriyetinin bozulması ve Avrupa basılı yayınlarının memlekete sokulmaması hakkındaki sorusuna İsmail Canbulad şöyle cevap verdi:

> Kabineye girmeden evvel ki malumat hakkındaki fikrimi söylemiş idim. Kabineye dâhil olduktan sonra Sadrazam Paşa'nın verdiği söze dayanarak meseleyi Meclis-i Vükela'ya teklif ettim. Hatta tarihi hatırımdadır. Ben 18 Temmuz'da kabineye dâhil olmuş ve 23 Temmuz'da hastalanmış idim. 3 Ağustos'ta hastalıktan kalktım. 4 Ağustos'ta bu teklifimi Meclis-i Vükela'ya sundum ve bunu muhtelif tarihlerde 18, 21 ve 25 Ağustos tarihlerinde gündeme getirdim. Fakat Halil Bey bilhassa buna itiraz etti. Bizim Kanun-i Esasi'miz gereğince sansür koymaya hiç imkân olmadığı yani basılmadan önce matbuat teftiş edilemez diyerek bu meseleye muhalif olduğu halde Halil Bey basılı eserlerin ve mektupların sansür edilmesini savundu. Ben de aksini savundum. Fakat laf anlatmanın imkânı yoktu. Mamafih bir Encümen-i Vükela teşkili, meselenin tetkiki uygun görüldü. Çünkü ben bu iş hallolmazsa istifa edeceğim dedim ve ben fikrimi söylediğim için Encümen-i Vükela'ya havale edilen mesele Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesi nedeni ile yapılamadı. Ancak şunu söyleyeceğim ki basılı eserler zamanımda sansür edilmedi. Çünkü siyasi sansür kabineye girmeden evvel kaldırılmıştı. Esasen gazeteciler İdare-i Örfiye Kanunu'nun tatil(kapatma) hakkındaki maddesinden korkarak askeri haberleri askeri sansür memurlarına gönderiyorlardı. Fakat gazeteciler askeri meseleler hakkındaki yazıları sansür ettiklerini, benimle düzenli görüşmekte oldukları halde söylememişlerdi. Zaten Matbuat Kanunu'na ilave bir madde vardır. Bu madde gereğince savaş ve barış vaktinde askerliğe ait bilginin askeri sansür memurları tarafından görülmeden basılması halinde cezası vardır. Bu Kanun-i Esasi'nin ruh ve açıklığına aykırıdır. İşte bunun da kaldırılması için Dâhiliye Nezareti'nden Makam-ı Sadarete bir resmi tezkire yazdırdım ve Kanun-i Esasiye muhalif olduğunu bildirdim. Bu da Encümen-i Vükela'ya havale edildi. Fakat öyle kaldı. Ancak tedkikatın neticesinde anladım ki, maalesef ilerleyen devletlerde de bu gibi yolsuzluklar yapılmış. Mesela Fransa İdare-i Örfiye Kanunu'nda bizim kanunumuzdaki "zihinleri kurcalayan mucib neşriyatı tatil eder" kaydı, "men eder" suretinde olduğundan Fransızlar da sansür vaz etmişlerdir.

Mahkeme Reisi onuncu sorusunda memleket dâhilinde bir idari karışıklık oluşturarak, can, mal ve ırz hürriyetine musallat bir takım çetelere yardım ederek ika eyledikleri musibetlere iştirak eylemesi mevzu bahistir ki bundan maksat Teşkilat-ı Mahsusa'dır dedi.

İsmail Canbulad, kendi zamanında böyle bir şey olmadığını, bu nedenle konu ile ilgili bilgisinin bulunmadığını, o teşkilatın memleket dâhili için değil memleket harici

için olduğunu tahmin ettiğini söyledi. Nezaret'te bulunduğu müddet zarfında yaptıklarının tamamen aklında olmadığı için hepsini tek tek söyleyemeyeceğini, Nezaret'te bulunduğu vakit meşgul olduğu meselelerden birincisinin tehcir edilmiş olanların geri dönmesi olduğunu, bu hususta bir karar alındığını, hatta alınan kararın fiiliyata bile geçirildiğini söyledi. Uğraştığı ikinci konunun eşkıyanın takibi ve asayiş sorunu olduğunu söyledi. Bu sorunun çözümü için iki ay on iki gün devam eden memuriyeti esnasında Enver Paşa ile karşılaştığı veya telefonla görüştüğü zaman bu mesele ile ilgilenmiş ve bu suretle ancak beş veya altıyüz kişi alabilmiş olduğunu ifade etti.

Jandarma kuvvetini çoğaltma imkânı olmadığı için asayişin korunamadığını, istifa etmesinin sebeplerinden birisininde bu olduğunu, İdare-i Örfiye olan yerlerde askerlerin yaptığı haksızlığın tahammül edilemeyecek duruma geldiğini, bu nedenle İdare-i Örfiye mıntıkalarının sınırlanmasını teklif ettiğini söyledi. Ayrıca savaşın devam ettiği bölgeler ortaya çıktıktan sonra, o bölgelere mahsus kanunlar koymaları gerektiğini, çünkü savaş yapılan bir köyde cephane nakli için ev sahiplerini evden çıkarıp evlerine gireceklerini, bu gibi olayların olmaması ve haksızlıkların yaşanmaması için çaba sarfettiğini, hatta bu hususta haritalar da yapıldığını fakat Talat Paşa Berlin'e gidince Enver Paşa ile buluşmadığını, Paşa döndükten sonra kendisinin kabineden istifa ettiğini söyledi. Kendisinin bu hususta esasen düşündüğü noktanın, İdare-i Örfiye'yi kaldırmak ve memleketi askerlerden kurtarıp İdare-i Mülkiye elinde bulundurmak olduğunu da sözlerine ekledi.

Savaşın devam ettiği yerlerin askerlerin idaresinde kalmasının mecbur olduğunu, fakat uzun süren münakaşalar ve itiraz neticesinde anlaşamadıklarını, Nezaret'te bulunduğu zamana ait uğraştığı şeyler hakkında suale maruz kalacağını tahmin etmediği için daha fazla hazırlanamadığını ve konu ile ilgili bilgisinin bundan ibaret olduğunu söyledi.

İlyas Sami Efendi, İsmail Canbulad'a Nezaret'te bulunduğu vakit valiler hakkında bir karar kabul edip etmediğini sordu.

İsmail Canbulad, prensibi gereği bulunduğu diğer memuriyetlerde de yaptığı gibi, her adamı kullanmak ve cezayı gerektiren hareketi olmadıkça muamele yapmamak olduğunu söyledi. Nezaret'te bulunduğu vakit *"Bana şu adamı veriniz"* demediğini ve hiç kimseye ses çıkarmadığını, bunu o zaman da yapmaya imkân olmadığını eğer ahvali nazarı dikkate almış olsa idi bir valinin bile yerinde duramayacağını ifade etti.

Mesela yeni vefat eden Bursa valisinin idaresizliğini ve suistimalini evvelce bildiğini fakat kendisinin Nezaret'e geçtikten sonra valinin çalışmaya başladığını, hatta kendisinin suistimal meselesi hakkında tetkikat yapmak üzere müfettiş gönderdiğini fakat bu tetkikatın neticesini Nezaret'ten çekildiği için bilmediğini anlattı. Bu hususta Talat Paşa'nın da etkisinin olduğunu, hatta böyle bir iki kişiye yer aramakla meşgul olduğunu ve bazılarının Ayan azalığına tayin edileceklerini herkesin duyduğunu, kendisinin iş başına gelir gelmez memurların azil ve değiştirme taraftarı olmadığını söyledi.

İlyas Sami Efendi, Talat Paşa'nın Cemal Paşa'yı kabineden çıkarma meselesinin ne olduğunu sordu.

İsmail Canbulad, evvelce aldığı vaadin yerine getirilmediğini görünce daima meseleyi gündeme getirdiğini, kendisi hasta iken Cemal Paşa'nın Budapeşte'ye gittiğini, hatta Cemal Paşa'nın Budapeşte'de bulunduğu sırada meseleyi Meclis-i Vükela'da açtığını *"Bu adam bizim aramızda bulunacak vaziyette değildir. İçimizde bunun gibi adamlar bulunmasın. Çünkü benim günahım olmadığı halde başkalarının lekesi altında bulunamam."* dediğini, o meyanda nazır olmayanlardan, mesela İsmail

Hakkı Paşa'dan da bahsedildiğini, hatta Enver Paşa'da bunu kabul ettiğini ve kendisine yalvardığını *"Artık bu adamı işinden çıkar."* dediğini söyledi. Cemal Paşa için kimsenin itiraz etmediğini, kendi teklifinde ısrar ettiğini ve Cemal Paşa Avrupa'da iken bu meselenin hallini teklif ettiğini söyledi. Cemal Paşa'nın geldiğini, ertesi gün de Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesi gerektiğini bu nedenle istifa etmesi için teklifte bulunmalarını, kabul etmez ise kendisinin istifa etmesinin icab edeceğini fakat bunun için vakit kalmadığını, O geldikten sonra yapmaları gerektiğini söyledi. Talat Paşa'nın Avrupa'ya gidip geldiğini, o esnada bir de Enver Paşa meselesinin çıktığını kendisinin O'nun için de *"Kabinede duramaz"* dediği halde Talat Paşa'nın on beş gün daha müsaade istediğini, fakat artık sabredemediğini ifade etti.

Ragıb Neşaşibi Bey, İsmail Canbulad'ın istifasının yer aldığı belgeyi okumasını istedi. İsmail Canbulad Bey istifa belgesini okudu. 28 Eylül 1334 (1918) tarihli bu belgede Dâhiliye Nezareti'nde göreve başlayacağı sıralarda irae buyurulan mesai proğramında; Kanun-i Esasiye ve kavanin-i mevzuaya ve fert haklarına itina ile uyulacağı, her nezaretin kendi vazifesi ile meşgul olacağı ve savaş nedeni ile iç içe giren teşkilat ve vazifenin tetkik edilerek bunların hal-i tabiye uyulacağını söyledi. Proğramda ilaveten her nezaretin sui istimalatın önünü almak üzere seri tedbirlere başvuracağı, kabine efradını topluca sorumlu tutan herkesle ilgili meselelerin Heyet-i Vükela'ca konuşulup karara bağlanacağı, savaş nedeni ile yayınlanan ve fert haklarına baskı kuran Kavanin-i Mülkiye ve Askeriye'nin incelenerek icab edenlerin düzeltileceğini yazılı olduğunu söyledi. Fakat iki ayrı memuriyeti müddetince maalesef bu maddelerden velev birinin olsun, tamamen değil hatta kısmen bile tatbik edildiğini görmek nasip olmadığını ilave etti. Bu esnada yapılan sözlü beyanatların da henüz gerçekleşmediğini, bunca söze ve yeminlere rağmen Kanun-u Esasi'ye ve kavanin-i mevzua saireye zıt durumların eskisi gibi devam ettiğini, Heyet-i Vükela'ca bunun önüne geçmek için hiçbir karar ve tedbir kabul edilmediğini, küstahlar hakkında ceza tertib edildiğine dair de bir emarenin mevcut olmadığını sözlerine ekledi.

Kanun-i Esasiye açıkça muhalif ve zıt olduğu halde askeri sebeplerden dolayı ilan edilmiş bulunan İdare-i Örfiyyeler devam etmekte olduğu gibi basılı eserlerin ve mektupların sansür edilmesi muamele-i gayr-ı kanuniyesi de devam etmekte olduğunu açıkladı. Her nezaretin kendi vazifesi ile meşgul olması gerekirken Harbiye Nezareti'nin hala Seyri Sefain, Hicaz ve Askeri Demiryollar ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyyeleri vazifesi ile meşgul olduğunu sözlerine ekledi. Meşrutiyetle idare olunan memleketlerin hiç birinde görülmeyen bir tarzda bu vazifenin Nezaret Müsteşarı'na yaptırıldığını bu idarelere ait kanunun düzeltilmesi hakkında hiç biri teşebbüs olmadığını belirtti. Vilayette askerlerin memuru hor gördüğünü, vazifelerine müdahale ettiğini, yetkileri haricinde ihracatı yasakladığını ve resmi daireler ile şunun bunun hanelerini kendi kendilerine işgal etmeye devam ettiğini anlattı. Suistimalin önünü almak üzere seri tedbirler değil alelade yerine getirilmesi icap eden tahkikat ve takibat ile tamamen yerine getirilmediğini ve ceza verildiğine hiç rastlanılmadığını söyledi.

Kabine bireylerini sorumlu kılan genel meseleden siyaset-i hariciye Heyet-i Vükela'ca görüşüldüğünü fakat görüşme neticesinin karara yaklaştırılmadığını anlattı. Bu hususta vaz'iyet hazıra-i siyasiyyeye ve vatanın istikbalini sağlamaya çalışan yeni bir yol takip edildiğini, ordunun miktarı, görevi, harp hareketinin yerine getirilmesi, Almanya'dan yardım talebi gibi memleketi savunmaya ait hayati mesele hakkında Heyet-i Vükela'ca bir karar verilmediğini ilave etti. Ayrıca bu mesele ile ilgilenmek için bazı öneriler teklif ettiğini fakat Encümen-i Vükela da kabul olmadığını söyledi.

Başkumandanlık Vekâleti veya Erkan-ı Harbiye Riyaseti memuriyetinin Nezaret'le tevhidi meşrutiyete zıt olduğu halde devam ettirildiğini ve bu suretle bugün

Heyet-i Vükela'ca harb durumunun hakkında gerçek bilgiyi almanın mümkün olmadığını anlattı. Kısaca siyasi gelecek için düşünülerek bir tedbir ve çare aranılmadığını ve harbin şimdiki siyasi durumunu memleket içindeki buhranın derecesi ile orantılı olarak çalışılmadığını gördüğünü ve genel siyasette Heyet-i Vükela ile aynı düşüncede olmadığını söyledi.

Kişi hukukuna baskı uygulayan kanunun düzeltilmesinden önce, bu kanunun üstünde ihrac edilen zulüm ve yolsuzlukları ortadan kaldırmanın gerek olduğunu belirtti. Halkın askeri idareden gördüğü baskı ve zulüm dolayısı ile bazı yerlerde düşmanın gelmesini istediklerini ve istilaya maruz olan yerlerde düşmana karşı ihtiyari olarak hüsn-ü kabul göstermesinin işin içler acısı durumuna delil olduğunu izah etti.

İrae buyurulan programa tamamen muhalif olarak cereyan etmekte olan bu durumun yanı sıra Nezaret'ine asayişin sağlanması ile ilgili olarak önemli meselede iki mah mukaddem Meclis-i Vükela'da bir karar verildiğini söyledi. Bu karara rağmen ordudan ancak beş, altı yüz jandarma neferinin iade edilmiş bulunması ve buna mukabil son günlerde Beşinci Ordu Mıntıkası'nda eşkıyanın takibi ile meşgul olan kuvayı askeriyenin çekilmesi ve cihet-i askeriyeye teslimleri halinde bile tekrar bırakılması veya kaçırılması ve firarın önüne geçecek hiçbir tedbir alınmadığını anlattı. Filistin'deki cephede açlık ve bakımsızlık yüzünden yüz elli kişilik ve zabit kumandasında firari çetelerin memleketin iç kısımlarına doğru hücumlarının kırsal alanda güvenliğin teminini imkânsız bıraktığını anlattı. İstanbul'da şehir dâhilinde yüz binlerce askerin hiçbir zabt ve bağlanmaya tabii olmaksızın dolaşması yüzünden hırsızlık gibi suçların yüzde sekseninin askerler tarafından yapıldığını ve bunlara karşı polisin âdeta eli bağlı bir vaziyette bulundurulmasının güvenliğin günden güne daha beter olmasına neden olduğunu söyledi. Güvenlik meselesinin halen sırf askeri mesele olduğunu çünkü eşkıyalığı yapanın da, buna mani olacak kuvvetin de asker olduğunu söyledi.

Her hükümetin birinci görevinin dış saldırılara karşı memleketi savunmak ve halkı her türlü adaletsizliğe ve haksızlığa karşı koruyup himaye ederek polis ve jandarma vasıtası ile güvenliği sağlamak olduğunu anlattı. Dört seneden beri devam eden kötü idare yüzünden şimdiki usul ile ne siyasi ustalık ve ne de askeri duygu ile bu esas görevin yerine getirilmesinin imkânı olmadığını anlattı. Sözün kısası hükümetin Kanun-i Esasiye ve memleketin selametine ters olan bu hareket tarzını her yönden zararlı ve tehlikeli gördüğünü söyledi. Ayrıca hükümetle fırka arasındaki anlaşmazlık dolayısı ile meşru ve meşruti surette hükümetin icrasını yapması mümkün olmadığından sonuçsuz kalan çalışmasından dolayı istifa ettiğini söyledi.

İsmail Canbulad, istifa mektubunu Talat Paşa'nın İstanbul'a geleceği gün vermek üzere yazdığını fakat o sırada Bulgar meselesi ortaya çıktığı için kendisinin rica ve ısrarı üzerine mektubu teslim etmeyi üç gün ertelediğini, üç gün sonra da aşağıda görülen kısa bir yazı yazarak verdiğini söyledi.

Huzur-u Sami Hazret-i Sadaretpenahiye, Maruz-u Çaker-i Kemineleridir.

Berlin'den avdet-i samilerinde takdimi niyetinde olduğum istifanamemi, Bulgaristan'daki son olay nedeni ile arzu-yu Samileri veçhile üç gün tehir eylemiş idim. Durum ve şu anki şartlar dairesinde vazifemi yerine getirme imkânı göremediğimden arzolunan istifanameyi zarf içine koyarak takdime mecbur oldum. Ol babda emr-ü ferman hazreti menlehülemrindir. 30 Eylül 1334 (1918).

Yazı okunduktan sonra Ragıb Neşaşibi Bey Nezaret'te kalmanız için sizi ikna etmediler mi diye sordu.

İsmail Canbulad, hiç kimsenin kendisini iknaya çalışmadığını, istifasını önceden okumak için istedikleri halde vermediğini, O'nun da Cavid Bey'inde bulunduğu

ortamda üç gün daha sabret dediğini ekledi. Cuma gecesi Meclis-i Vükela'nın olduğunu, bu nedenle gece saat bire kadar kaldığını, Talat Paşa'nın istifa sebebini sorduğunu kendisinin de söylediğini, Ali Münif, Haşim, Nesimi Beylerle Mustafa Şeref Bey'in de şahsi olarak istifa edeceklerini zannettiğini söyledi.

Cumartesi günü sabahleyin Sadrazam Paşa'ya gittiğini ve resmi olarak istifasından bahsettiğini Sadrazam'ın kendisine üç gün sabret dediğini o gün öğleden sonra yine konuştuklarını, üç gün daha beklemek üzere yanından ayrıldığını, Paşa'nın kendisine on beş gün daha müsaade et dediğini söyledi. Ertesi gün Paşa'yı gördüğünde akşamüstü istifasını getirip vereceğini söylediğini Paşa'nın da öyle ise ben burada bulunmam dediğini akşamüstü aradığında Paşa'nın saraya gittiğini ve makamına gelmediğini, bunun üzerine istifasını bir zarfa koyarak gönderdiğini ve ertesi günden itibaren Nezaret'e gelmediğini, o günden sonra Paşa'nın Nezaret'i vekâleten idare ettiğini söyledi.

Mahkeme Reisi'nin başka sorulacak bir soru olup olmadığını sorması üzerine hayır cevabı verildi. Bunun üzerine İsmail Canbulad, kendisinin konuşmak istediğini söyleyerek izin istedi. Konuşmasında Kanun-i Esasi'nin otuz, otuz bir ve otuz ikinci maddelerinde Vükela'nın sorumluluğunun üç şekilde gösterildiğini, bunların açıklama isteyerek güvensizlik beyanı ve Nezaret vazifesine ait sorumluluk hasebi ile Divan-ı Aliye sevki ve alelade adliye mahkemelerinin soruşturma yapması olduğunu söyledi.

Kendisinin orada bulunmasına sebep olan otuz birinci maddeyi açıkladı. Bu maddeye göre Mebusan azasından biri veya birkaçı Heyet-i Mebusan'ın dâhili görev dairesi olan durumdan dolayı Vükelay-ı Devlet'ten bir zat hakkında yapılacak şikâyetin sorumluluk gereği olması gerektiğini söyledi. Sorumluluk gereği kaydının anlamını sordu. Sonra maddenin sonundaki "muhakeme" tabirine göre Divan-ı Aliye sevk keyfiyeti de Kanun-i Esasi'nin doksan beşinci maddesinde açık olduğunu söyledi. İsmail Canbulad bu maddeyi okudu. Bu maddede Divan-ı Hakem, yedisi Hey'et-i Ayan, yedisi Divan-ı Temyiz ve istinaf ve yedisi Şura-yı Devlet Rüesa ve azasından olmak üzere Divan-ı Ali azasının yirmi bir kişiden oluştuğunu söyledi. Daire-i İthamiye tarafından muhakemesi lazım olduğuna karar verilen davalar hakkında düzenlenmiş üyelerin üçte iki çoğunluğu ile kat'iyyen kavanini mevzuasına uygulayarak hüküm ettiğini ve hükümleri bir üst mahkemeye götürme ve temyiz edilmediğini anlattı.

Divan-ı Ali kavanini mevzuasına göre hüküm vereceğini bir nazır ceza kanununun herhangi birinde bir suç sayılan suçtan dolayı sorumlu tutulmak üzere sorguya çekileceğini kendisinin bu meseleyi kendine uyguladığını kendisi hakkında hüküm verilebilecek sorumluluk gerektiren bir fiilin olmadığını anlattı. Kendisinin Divan-ı Ali'ye sevk edilmek için oraya gelmesine bile gerek olmadığına, bilgi almak üzere ifadesine başvurulduğunu iddia etti. Fransa'da Divan-ı Ali'nin aynı zamanda ceza verdiğini, Fransa kanununda bu duruma engel olacak hiçbir şeyin olmadığını, Belçika ve Osmanlı Devleti gibi ülkelerde bu durumu özel kanunun belirlemesini izin verildiğini söyledi. Belçika Kanun-i Esasi'sinin yüz otuz dördüncü maddesinde "vekillerin sorumluluğu hakkındaki suçlar tayin edilinceye kadar beş sene mahkûmiyeti gerektirmeyen mahkûmiyetler için Divan-ı Ali hüküm verir" denildiğini açıkladı.

Osmanlı Devleti Kanun-i Esasi'sine göre "Kavanini mevzua" tabiri konulması gerektiğini sözlerine ekledi. Ceza Kanunu'nun on beşinci maddesinde: "Her cinayet, küçük suç ve kabahatin davacısı ortaya çıktığı zaman yürürlükte olan kanun ve nizam ile cezalandırılacağı ertelenen kanun ile suça karşı verilen cezanın uygulanamayacağının" denilmesi ve bu kaidelerin de yürürlükte olması nedeni ile bu iddiayı sunduğunu söyleyerek savunmasını bitirdi. Görüşmeler saat 4.50'de tamamlandı

Zabıt Kâtibi Necmeddin Sahir tarafından eski Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad'ın ifadesi kaydedildi (Kocahanoğlu, 1998: 417-436).

İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri yargılanırken 13 Mayıs 1919 tarihinde Aşçıyan isimli bir Ermeni Sıkıyönetim Mahkemesi'ne sorgu yargıcı olarak atandı. Sanıklar suçlamaları hep birlikte inkâr etti. Sorgulamalar devam ederken 15 Mayıs tarihinde Yunanlılar İzmir'e çıktı. Halk huzursuz olmaya başladı. Protesto telgrafları çekildi ve peş peşe mitingler yapıldı. Ziya Gökalp'in 17 Mayıs tarihinde mahkeme önünde çok sert biçimde konuşması üzerine artık tutukluların Malta'ya sürgün edilmesine karar verildi (Şimşir, 1976: 96).

2.5.3. İsmail Canbulad'ın Malta'ya Sürgünü

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra artık İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında ve bu topraklar üzerinde bir Ermeni Devleti'nin kurulmasında müttefiktiler. Fakat Türklerin buna direnmeleri işi zora soktu. Direnişi engellemek isteyen İngiltere, Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş liderleri tutuklayarak susturmaya karar verdi (Şimşir, 1976: 29). İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile görüştü. İngiliz Yüksek Komiseri savaş içinde İngiliz tutsaklarına kötü davrananlarla, Ermenilerin ölümünden sorumlu olanların en sert biçimde cezalandırılmasını istedi (Şimşir, 1976: 35). İtilaf Devletleri amaçlarına ulaşmak için hemen girişimlerde bulundu. Milli Mücadele devam ederken Mustafa Kemal Paşa'ya gizli bir telgraf çekildi. Telgrafta İstanbul'da bulunan Kuvayi Milliye liderlerinin, İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından tutuklanmak üzere olduklarına dair bilgi bulunmaktaydı (Kılıç Ali, 1955: 30).

Savaş yıllarındaki tutumlarından dolayı cezalandırılması gerekenlerin yargılanma sürecini sürdürebilmek amacı ile 30 Ocak 1919 tarihinden itibaren Cemiyet'in yurt içinde bulunan ve önde gelenlerinden bazıları tutuklandı (Kocaoğlu, 2006: 217). İstanbul'da tutuklamaların başlamasından önce 23 Ocak 1919 tarihinde Londra'da bir toplantı yapıldı. Toplantıda, Türk savaş suçluları konusunda yapılacak olan faaliyetler belirlendi. İngiliz Savunma Bakanlığı temsilcileri, suçluların İngiliz askeri mahkemelerinde yargılanacaklarını açıkladıktan sonra, Batum gibi yerlerde kurulan mahkemelerin meşruluğunun tartışılmamasını istedi. İngiltere tarafından İstanbul Yüksek Komiserliği'ne verilmesi düşünülen talimat taslağı hazırlandı. Taslakta, suçluların müttefiklere teslim edilirken Türk Hükümeti'ne çok sert baskı yapılması yazılıydı. Ayrıca taslakta yedi çeşit suçtan bahsedildi. Eğer suç, işgal edilen yerlerde işlenmişse, suçlu doğrudan doğruya İngiliz Askeri Mahkemesi'nde yargılanacaktı. Eğer suç, işgal edilmemiş topraklarda işlenmişse, suçlular daha sonra yargılanmak üzere Malta'ya esir kampına gönderilecekti (Şimşir, 1976: 41-44).

Osmanlı Devleti'nin işgali devam ederken, İstanbul'da Deli Fuat Paşa'nın liderliğindeki bir grup, Çerkes Tevaün Cemiyeti'nde bir araya gelerek, işgal karşısında yapılabilecek konular hakkında konuştu. Grup,, daha sonra aralarında bir heyet oluşturarak saraya gitti. Çerkeslerden oluşan heyet, padişahla yaptıkları konuşmada işgale karşı ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını söyledi. Kısa bir süre sonra heyetin girişimi İngilizler tarafından öğrenildi ve önce Çerkes Tevaün Cemiyeti basıldı daha sonra aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu grup tutuklandı (Serbes ve Yağan, 2010: 32).

İsmail Canbulad, ilk tutuklananlar arasındaydı (Kocaoğlu, 2006: 217). İngiliz General Milne, 2 Şubat'ta İstanbul'dan Londra'ya bir telgraf çekti. Telgrafta aralarında

Hüseyin Cahit Yalçın, Mithat Şükrü Bleda, İsmail Canbulad, Ziya Gökalp ve eski İzmir valisi Rahmi Bey'inde bulunduğu 30 kadar İttihatçı liderin tutuklandığını, tutuklamalardan sonra İstanbul'da siyasi durumun iyileştiğini ve gerçekleşen tutuklamaların taşradaki etkisi hakkında henüz bir bilgisinin bulunmadığını yazdı (Şimşir, 1976: 65). İlk olarak tutuklanan yirmi beş kişi Sirkeci'de Sansaryan Hanı'ndaki Polis Müdürlüğü'nün üst katında yeni yapılmış olan hücrelere konuldu. Tutuklu ailelerin ziyaretleri ve tutukluların birbirleri ile görüşmeleri yasaklandı. Tutuklular 1 Mart 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü'nün geniş koğuşuna nakledildi. Ertesi gün Rahmi Bey, Mithat Bey, Hüseyin Cahit Bey, İsmail Canbulad Bey ve Hacı Adil Bey beş kişilik odaya geçti. Tutuklular Bekirağa Bölüğü'nde üç dört ay kaldı. Mustafa Kemal Paşa, Bekirağa Bölüğü'ne gelerek İsmail Canbulad'ı ziyaret etti (Yalçın, 1976: 259-262).

İlk tutuklamalardan sonra da tutuklamalara devam edildi. İngilizler 16 Mart tarihinde Şehzadebaşı'nda bir karakola baskın yaparak İstanbul'da bulunan Meclis'i dağıttı. Mebusların bir kısmı tutuklandı bir kısmı Malta'ya sürgün edildi (Kılıç Ali, 1955: 30). Ertesi gün İstanbul'da sabah çıkan gazetelerin birinci sayfalarında İşgal kumandanının imzasını taşıyan şu tebliğ yayınlandı (Orbay, 2005: 273-274):

> Beş buçuk yıl evvel Osmanlı Devleti'nin mukadderatını her nasılsa elde etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisleri, Alman telkinlerine kapılarak Osmanlı Devlet ve milletini savaşa teşvik ettiler. Bu haksız ve meşum siyasetin neticesi malumdur. Osmanlı devlet ve milleti türlü felaketler geçirdikten sonra öyle bir yenilgiye uğradı ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisleri bile bir anlaşma imzalamaktan başka çare bulamadılar. Anlaşmanın akdini müteakip İtilaf Devletleri'ne bir vazife terettüp etti. İşbu vazife Osmanlı memleketlerinin bütün ahalisinin cins ve mezhep farkı olmadan gelecekteki saadetlerini, gelişmelerini, iktisadi ve içtimai hayatlarını sağlayacak bir sulhün temellerini atmaktan ibaretti. Sulh Konferansı bu vazifeyi yapmakla meşgulken, firari İttihat ve Terakki erkânının fikirlerini yaymakta olan bazı kimseler (Milli Teşkilat) müstear ismi altında bir tertip kurarak padişah ile Merkezi Hükümet'in emirlerini hiçe saymakla, harbin elim neticeleri ile büsbütün tükenmiş olan ahaliyi, askerlik için toplamak, çeşitli unsurlar arasında nifak çıkarmak, milli iane bahanesiyle halkı soymak gibi fiillere cüret ettiler. Ve bu vechile sulh değil, adeta yeni bir muharebe devrini açmağa teşebbüs ettiler. Bu teşviklere ve tahriklere rağmen sulh konferansı vazifesine devam etti ve nihayet İstanbul'un Türk idaresinde kalmasına karar verdi. İşbu karar Osmanlıların kalplerini müsterih edecektir. Ancak bu kararlarını Babıâli'ye tebliğ ettikleri zaman icrasının ne gibi şartlara tabii olduğunu da ihtar eylediler. İşbu şartlar Osmanlı vilayetlerinde bulunan Hıristiyanların hayatlarını tehlikeye maruz bırakmamak ve bugün İtilaf Devletleri ile müttefiklerinin askeri kuvvetleri aleyhinde durmaksızın yapılmakta olan hücumlara son vermekten ibarettir. Merkezi Hükümet bu ihtara karşı bir dereceye kadar iyi niyet göstermiş ise de, Milli Teşkilat müstear adı altında hareket eden şahıslar, yazık ki, teşvik ve tahriklerinden vazgeçmek istemediler. Aksine Hükümeti kendi hareketlerine iştirak ettirmeye teşebbüs eylediler. Herkesin büyük bir hevesle beklediği sulh için önemli tehlike teşkil eden bu duruma karşı, İtilaf Devletleri yakında karar altına alınacak sulh hükümlerinin tatbikini temin edebilmek üzere lüzumlu tedbirleri düşünmeğe mecbur oldular ve bunu için bir tek çare buldular. Bu da İstanbul'u muvakkaten işgal etmekti. İşbu karar,

bugün tatbik mevkiine konduğundan umumi efkârı aydınlatmak için aşağıdaki noktalar tasrih olunur:
1.İşgal muvakkattir.
2.İtilaf Devletleri'nin niyeti Saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil, aksine Osmanlı idaresinde kalacak memleketlerde o nüfuzu kuvvetlendirip, tahkim etmektir.
3.İtilaf Devletleri'nin niyeti yine Türkleri İstanbul'dan mahrum etmemektir. Fakat maazallah taala taşrada umumi iğtişaş veya katliam gibi vakalar zuhur ederse, bu kararın değiştirilmesi ihtimali vardır.
4.Bu nazik zamanda Müslüm olsun, Gayrimüslüm olsun herkesin vazifesi kendi işine gücüne bakmak, asayişin sağlanmasına hizmet etmek, Osmanlı Devleti'nin enkazından yeni bir Türkiye'nin ihdası için son bir ümide, cinnetleriyle mahvetmek isteyenlerin iğfallerine kapılmamak ve hala da saltanat merkezi olan İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmektir. Yukarıda zikr olunan teşviklere katılan şahısların bazıları, İstanbul'da yakalanarak, tabii kendi fiillerinden ve daha sonra o fiillerin neticesi olarak vukuu melhuz ahvalden mesul tutulacaktır.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey hakkında 8 Nisan 1919 tarihinde idam cezası verildi. Suçu 1915 tarihinde İstanbul hükümetinden aldığı emri yerine getirmekti. Verilen emir sancaktaki bütün Ermenilerin 24 saat içinde Suriye'ye sürülmesi idi. Emri yerine getiren Kemal Bey, emri yerine getirdiği için, emri verenler tarafından suçlu bulunarak 10 Nisan 1919 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda asıldı. Kemal Bey'in cenaze töreninde halk tarafından protesto gösterileri yapıldı. Bu durum karşısında İngilizler artık kolay kolay Bekirağa Bölüğü'nde bulunan tutuklulara idam cezası verilemeyeceğini anladı. Bu nedenle Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanların Malta Adası'na sürgün edilmesine karar verildi (Şimşir, 1976: 87-92). Karakol Cemiyeti'nin önde gelen isimleri başta olmak üzere birçok kişi Malta'ya sürgün edildi (Aydın, 1999:C.II, 685). İngiliz Başvekili Churchill, savaşın kaderinin Akdeniz'de belli olacağını, bu nedenle siyaset ve savaş alanında mücadele ettikleri devletlere mensup olan önemli insanlardan ellerine geçenleri donanmalarının daimi kontrolü altındaki bir yerde toplamalarının şart olduğunu, Malta Adası'nın amaçlarına hizmet etmeye müsait bir yer olduğunu söyledi. Başvekil Loyd George'un da kendi fikrini benimsemesi ile birlikte 1916 yılı ortalarından itibaren Malta'da hazırlık yaptıklarını sözlerine ekledi (Bal, 2003: 319).

Yunanlıların İzmir'e çıkması halk arasında aşırı derecede huzursuzluğa neden oldu. Mayıs 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü'nde yaklaşık olarak 250 tutuklu bulunmaktaydı. Tutukluların hepsinin aynı anda Malta'ya sürgüne gönderilmesi mümkün değildi. Bunun üzerine Amiral Webb tarafından 59 kişilik bir liste oluşturuldu. Amiral Webb, 59 kişinin yer aldığı liste içinden, 19 kişinin ismini belirleyerek bu kişilerin isimlerinin karşısına yıldız işaretini koydu. Ordu kumandanını da "yıldızlara dikkat" diyerek uyardı. Yıldızlı 19 kişi, azılı ve en önemli kişiler olarak belirtildi. İsminin karşısına yıldız koyulan 19 kişinin arasında İsmail Canbulad da bulunmaktaydı (Şimşir, 1976: 108). İsmail Canbulad'ın yıldızı alma gerekçesi olarak "İstanbul mebusu olması ve asayişi bozması" gösterildi (Ok, 2012: 192). İsmail Canbulad, 28 Mayıs 1919 tarihinde diğer İttihat ve Terakki fırkası üyeleri ile birlikte Malta'ya sürgün edildi (Toker, 2006: 53). Bazı kişilerin Malta'ya sürülmesinin asıl amacı çıkabilecek bir Türk ulusal direnişi önlemekti. 28 Mayıs gecesi Prenses Ena gemisi ile 78 sürgün Malta'ya götürüldü. Bunlardan 12 tanesi birinci sınıf tutuklular olarak değerlendirilip eski nazır veya politikacılardan oluşmaktaydı. Aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu 41

kişilik ikinci grup ise yine eski nazır, politikacı ve nazırlardan oluşan daha küçük görevlilerin oluşturduğu bir topluluktu. Amiral Calthorpe'un ikinci sınıf olarak değerlendirdiği bu grup "asayişi bozmak, Ermeni sürgünü ve Ermenilere zorbalık uygulamak" ile suçlandı. Üçüncü grup ise 14 subaydan oluştu (Şimşir, 1976: 117-123). İsmail Canbulad'ın Malta'daki numarası 2692 idi (Ok, 2012: 193). İsmail Canbulad, ilk kafile ile Malta'ya sürgün edildikten sonra Salvator Kalesi'ne hapsedildi. Buradan 29 Temmuz 1919 günü İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazdı. Haksız yere sürülmüş olduğunu savundu. Mektubunda "Ne İngiltere'ye ne de başka bir devlete verilecek hiçbir hesabım yoktur" diye yazdıktan sonra serbest bırakılmasını istedi. Bu mektup Londra'ya ulaşınca İngiliz Dışişleri yetkililerinden biri onun hakkında: "İttihat ve Terakki Komitesi'nin en belalılarından biridir. Gizli polis şefi ve Dâhiliye Nazırı olarak Türkiye Hıristiyanlarının çektikleri ıstıraptan geniş ölçüde sorumluluk payı vardır. Kendisini serbest bırakmak için hiçbir neden yok" diyerek not düştü (Şimşir, 1976: 332).

Tutuklananların kurtarılması için Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından değişik fikirler ortaya atıldı. İsmail Canbulad'ın tutuklanmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, Kara Kemal ve Fethi Bey durum değerlendirmesi yapmak amacı ile İsmail Canbulad'ın evinde bir araya geldi. İttihat ve Terakki Fırkası'na üye olanların tutuklanmasını engellemek ve Fırka karşıtı bir hükümet kurulmasını önlemek için sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın kaçırılması fikri ortaya atıldı. Bu fikre İsmail Canbulad tutuklanmadan önce sert bir şekilde karşı çıkmıştı (Zürcher, 2011: 172). Tutuklananları kurtarmak için çalışmalara devam edildi. Bu amacı gerçekleştirmek için Rauf Bey ve İsmail Canbulad Malta'ya sürgün edildikten sonra Bekir Sami Bey ve Cami Baykut Beylerden Rauf Bey'e bir mektup geldi. Ankara'dan Mustafa Kemal Paşa'dan gönderilen mektupta, Malta'dan kaçması yönünde tavsiyede bulunuluyordu. İsmail Canbulad da bir pusula bulup getirerek bu öneriyi destekledi. Fakat Rauf Bey, bu konuda acele karar vermek istemedi (Orbay, 2005: 276).

2.5.3.1. İsmail Canbulad'ın Sürgün Kampındaki Yaşamı

Malta Adası'nın merkez şehri olan Valeta'nın kenarında ve birbirlerinden tel örgüleri ile duvarlara ayrılmış üç esir kampı bulunmaktaydı. Bu esir kamplarından biri de Verdalabarraks esir kampı idi (Bal, 2003: 323). Tutuklanarak Malta'ya gönderilen İttihat ve Terakki Fırkası'nın önemli bir bölümü önce Salvatore Kalesi'ne getirildi (Yalçın, 1976: 264). Verdala kampına getirilen fırka üyeleri arasında İsmail Canbulad da vardı (Bal, 2003: 328). Kampa getirilen esirler koğuşlara konuldu. Hüseyin Cahit Bey, İsmail Canbulad, Rahmi Bey, Cevdet Bey ve Fethi Bey'den oluşan grup beş kişilik bir odaya geçti (Yalçın, 1976: 264).

Polverista Kışlası, büyük limana girerken soldaki sırtların eteğine yakın bir yerde Turgut Reis'in şehit düştüğü yerin önünde bulunmaktaydı (Bal, 2003: 421). Kampta siyasi ve askeri kişiler yanında tanınmış milli liderler, fikir adamları da vardı. İki katlı binanın uzunluğu 60 metre genişliği 25 metre olup, A ve B blok olarak iki kısma ayrılıyordu. A bloğunda İngilizlerin kişiliklerine önem verdikleri esirler için özel odalar bulunmaktaydı (Kutay, 1978: 13).

Polverista zindanı küçük subay ailelerinin oturmasına mahsus olarak kışla vazifesini görmek üzere yapıldı. Zindanda ikişer, üçer odalı daireler bulunurdu. Daireler üçer, dörder ve beşer kişilikti. Her dairede birbirine geçilen odalardan başka, mutfak diye kullanılabilecek bir yıkanma yeri mevcuttu (Bal, 2003: 341).

Karargâhın iç idaresi esirlerin kendilerine aitti. Esirler, kendi aralarından biri reis ve dördü üye olmak üzere beş kişilik bir idare heyeti seçerdi. Üyelerden biri iaşe işlerine, biri iç emniyete, biri ofisle olan ilişkilere, diğeride temizlik işlerine bakardı (Bal, 2003: 425).

Zindanda yaşam şartları çok zordu. Geceleri ışık yakmak yasaktı. Karanlık koğuşlarda birçok haşarat bulunmaktaydı. Sabahları ise koğuşlar rutubetli ve soğuktu. Kalenin avlusunun ortasında bir havuz bulunmaktaydı ve tutuklulara ancak bu havuzun etrafında dolaşmalarına izin verilmişti (Bleda, 1979: 133). İlk zamanlar gazete okumak, misafir kabul etmek, koğuşlar arasında dolaşmak yasaktı. İlk günlerden sonra yasaklar kısmi olarak kaldırıldı. İngilizce ve Fransızca yazılmış gazete ve yayınların takip edilmesine izin verilmesine rağmen Türkçe gazetelere izin verilmedi. İsmail Canbulad bu soruna bir çözüm buldu. İsmail Canbulad'ın bulduğu çözüme göre; tutuklu aileler gönderecekleri giyecek paketlerini Türkçe yazılmış gazetelere sararak ambalaj yapacaklar ve Kızılay aracılığı ile yakınlarına göndereceklerdi. Aileler, konu ile ilgili olarak şifreli mesajlarla bilgilendirildi. Anadolu'dan gönderilen paketlerin Türkçe gazetelere sarılarak gönderilmesine başlandı (Bal, 2003: 320). Hüseyin Cahid Bey'in eşi tarafından gönderilen baklava kutusu da aynı şekilde gazetelerle paketlendi (Ok, 2012: 154). Daha sonra bu yasaklar geniş ölçüde kaldırıldı. Kontrolden geçmek şartı ile gazete ve kitap getirtmeye, özel izin alınarak ziyaretçi kabulüne izin verildi (Bal, 2003: 315).

Hilal-i Ahmer'in (Kızılay), Salib-i Ahmer ile yaptığı bir anlaşma ile Malta'da esir bulunan Türkler için bir mümessil tayin edilmesine karar verildi. Mümessillik görevi, iki tarafın rızası alınarak o sırada Malta'da tutuklu bulunan Eşref Sencer Kuşçubaşı'na verildi (Kutay, 1978: 51). Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1868 tarihinde kurulmuş bir örgüttü. Yarı resmi bir örgüt olmasından dolayı İttihat ve Terakki Fırkası ile yakın bağlantısı bulunmaktaydı. 1918 ile 1919 tarihleri arasında etkili olan bu kurumun başkanı Cemiyet üyesi Doktor Esat Işık, başmüfettişi ise Teceddüt Fırkası'nın üyesi olan Adnan Adıvar'dı. İngiliz İstihbarat raporlarına göre Adnan Adıvar, Hilal-i Ahmer kurumunu elindeki özel bir şifre ile yabancı ülkelerdeki Cemiyet üyeleriyle iletişim kurmak ve gizli ödemeler yapmak için kullandı (Zürcher, 2011: 121).

Malta'daki kampta herkesin memleketten gelen bir miktar parası mevcuttu. Bu paralar kamp kumandanlığında bulunurdu (Bal, 2003: 381). Çarşamba ve Perşembe günleri çok önemliydi. Çünkü bu iki günde İstanbul'dan mektuplar gelirdi (Ok, 2012: 154). Bir süre sonra tutukluların haftada iki kez şehre serbestçe gitmesine izin verildi (Bal, 2003: 384). Fakat iki kişinin firar etmesi birtakım yasakların konulmasına neden oldu. Kampta bulunanlara verilen şehri dolaşma izni yasaklandı. Fakat İsmail Canbulad bu yasaktan etkilenmedi (Bardakçı, 2014: 258).

Kışla içinde ordu ve donanma kantininin bir şubesi mevcuttu. Kantinde bulunan Maltalı bir kişi, esirlere parası karşılığında yiyecek ve içecek satılmasında yardım ederdi. Şeker çok az verilir, taze et hiç verilmezdi. Esirlerden maddi durumu iyi olanlar çiğ erzak alarak kendi başlarına yemek yapardı (Bal, 2003: 424).

Yasakların bir kısmının kaldırılmasına rağmen hapishane hayatı zorluklarla geçti. Berber yokluğu, karyola somyası, çamaşır yıkama sorunları, doktor, dişçi ve ilaç yokluğu, ilk zamanlarda ailelerden ve memleketten haber alınamaması bu sorunların başında yer aldı. Tutuklular vakit geçirmek için iskambil falı açmanın yanısıra, briç, hokey, tenis oynayarak (Yalçın, 1976: 264), hapishanenin kötü şartlardan etkilenmemek için güneş banyosu yaptılar (Bleda, 1979: 133). Kamptaki esirlerin üzüntülerini azaltmak amacıyla günlük program hazırlandı. Tenis, futbol, eskrim, hokey gibi spor şubeleri kuruldu. Adanın bir yerinde yazlık bahçe oluşturuldu. Bir musiki heyeti kuruldu. Hayvan beslendi. Resim tabloları yapıldı (Kutay, 1978: 54). İsmail Canbulad,

zamanının önemli bir bölümünü bu etkinlikler arasında yer alan tenise ayırdı. Tenise meraklı olan Ali fethi Bey ile İsmail Canbulad'ın boş vakitleri A Blok'unun alt avlusunda yer alan tenis kortunda geçti. Bir gün Sadrazam Said Halim Paşa ile Eşref Bey, Ali Fethi Bey ile İsmail Canbulad arasında geçen hararetli karşılaşmayı seyretmek için salonun dış tarafa bakan çıkıntı bölümüne gitti. Aralarında sohbet ederken Said Halim Paşa gülerek *"Bunlardan biri yine mızıkçılık edip oyunu yarıda bırakacak"* demesi ile Fethi Bey'in bir atışının saha içine düşmesine itiraz eden İsmail Canbulad'ın itirazı başladı. Said Halim Paşa yukarıdan, *"Canbulad Bey, evladım top sahanın içindedir"* dedi. Bu söze sinirlenen İsmail Canbulad *"Aman Paşa Hazretleri biz oyunu biliriz"* şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Said Halim Paşa aşağıya inerek Ali Fethi Bey'in yerine geçti. İsmail Canbulad ile karşılıklı tenis oynadı ve üç set oynanan mücadeleyi 7-0, 7-0, 7-0 kazandı. Raketi Ali Fethi Bey'e uzatırken İsmail Canbulad'a da *"Canbulad Beyefendi oğlum, biz de vaktiyle bir müddet tenisle meşgul olduk" dedi*. Bu olaydan kısa bir süre sonra İsmail Canbulad, Eşref Bey'e *"Ağabey, bu fırtınayı benim karşıma çıkarırken bana acımadın mı?"* diye sordu. Eşref Bey ise *"Bir sadrazam hakem olarak reyini söylediği zaman dilini tutmasını öğren"* cevabını verdi (Tunaşar, 2004: 57).

Kamp yaşamı orada tutuklu bulunanların pratik yaşam şekillerini öğrenmelerini sağladı. İsmail Canbulad, o meşhur pratikliği ile koğuşta gaz ocağında yemek yapmaya bile başladı (Bal, 2003: 314). Fakat şartların ağırlaşması zamanla tutuklular arasında huzursuzluğun artmasına neden oldu. Aralarında İsmail Canbulad'ında bulunduğu bir grup, her gün valiye mektup yazmaya başladı. Bu mektupların bir dereceye kadar tesiri oldu. İsveç konsolosu gelip şikâyetleri dinledi. Haftada bir defa ikişer lira para dağıtılmaya başlandı. Malta'da bulunan Türk erlerinden her koğuşa hizmet erleri dağıtıldı. İngiltere Hükümeti'nin hasta esirlere ilaç vermeyi düşünmekte olduğu doktor tarafından söylendi. Birkaç hasta, hastaneye gönderildi (Bal, 2003: 346).

İsmail Canbulad, sadece valiye değil İngiliz yetkililerine de çeşitli mektuplar yazdı. Tutuklanmayı ve sürgün edilmeyi içine sindiremeyen İsmail Canbulad, 29 Temmuz 1919 tarihinde İngiltere başbakanı Lloyd George'a yazdığı mektubunda haksız yere Malta'ya sürülmüş olduğundan bahsetti. Ne İngiltere'ye ne de başka bir devlete verilecek hiçbir hesabının olmadığını belirtti. Serbest bırakılmasını istedi (Ergin, 2007: 610). Mektup Londra'ya ulaşınca İngiliz dışişleri yetkililerinden biri, İsmail Canbulad hakkında bir dosya hazırladı. Dosyada özellikle şunlar yazılıydı (Şimşir,1976: 331): "Çerkes asıllıdır. Babası Türk ordusunda bir Çerkes subayıydı. Kuleli Askeri Lisesi'nde okudu. 1899'da Harbiye'yi bitirdi. Meşrutiyet'ten önce Selanik'te Jandarma Kolağası idi. Gizli İttihat ve Terakki Komitesi'ne girdi. Serüvenci bir tiptir. Atak, gözüpek ve acımasızdır. İttihat ve Terakki'nin en kötü liderlerinden biridir. Kamil Paşa Kabinesi zamanında tutuklandı. Kendisini cezaevine götüren inzibat çavuşunu vurup kaçtı. Romanya'ya sığındı. İttihatçılar iktidara gelince İstanbul'a döndü. Aralık 1913-Nisan 1914 arasında Dâhiliye Nazırlığı İstihbarat Bürosu Müdürlüğü, Nisan 1914-Şubat 1915 arasında da Emniyet Genel Müdürlüğü yaptı. Şubat 1915'ten Nisan 1916'ya kadar İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı idi. Nisan-Aralık 1917 tarihleri arasında Stokholm'da Osmanlı Elçisi olarak bulundu ve aynı yerde yapılan Sosyalist Kongre'de Türkiye'yi temsil etti. Talat Paşa Kabinesi'nde Temmuz-Ekim 1918 tarihleri arasında Dâhiliye Nazırlığı yaptı. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesiydi. Tutuklanmadan önce Vali Dr. Reşit Bey'in Bekirağa Bölüğü'nden kaçması planlarını hazırlayanlardandır".

İsmail Canbulad, Osmanlı Devleti Hükümet yetkililerine de mektup yazdı. İsviçre Bankası'na emanet ettiği paranın daha sonra Osmanlı Bankası'na gönderildiği

halde eşi Nuriye Hanım'a bu paranın verilmediğini ve her nedense bu paranın sahipsiz olduğu beyan edilmekte olduğunu, bu meselenin çözülmesini istediğine dair mektup yazdı. Sadaret Mektubi Kalemi'nden Hariciye Nezareti Celilesi'ne yazılan 10 Kasım 1920 tarihli tezkirelerde durumun araştırılması istendi. İsmail Canbulad'ın Osmanlı Bankası'nda mevcut meblağın araştırılması için hükümet-i seniye tarafından bankalara tebligat gönderildi (BOA, BEO, Belge No: 4665/349875).

Polverista'da mahkûmların önemli bir bölümü inzivaya çekildi. İnzivaya çekilenlerden biri de İsmail Canbulad idi. İsmail Canbulad, insanlardan kaçan titiz bir insan olmuştu. Odasından pek nadir çıkar, çok az insanla görüşürdü. Odasında olmadığı zamanlar vaktini bahçesinde geçirirdi. Bahçede kendine ait bir yer ayırmıştı. Orada çiçek ve sebze yetiştirirdi. Bu çalışmasını sadece vakti öldürmekle ilgili basit bir uğraşı olarak görmüyordu. Niyeti Anadolu'nun kurtuluşundan sonra kendini ziraata vermekti. Ziraata dair ciddi eserleri getirtir ve bunları büyük bir dikkatle okurdu. Geleceğe ait zirai faaliyetleri hakkında bu eserlerden sonuçlar çıkarır, planlar yapardı. İsmail Canbulad, dış dünya ile bağlantısını neredeyse kesmişti (Ergin, 2007: 610). İsmail Canbulad, son harp kabinesine girmekle şahsi bir fedakârlıkta bulunduğunu, hiç bir kötülüğe bulaşmadığını, aksine bütün olumsuz olaylara karşı mücadele ettiğini (Tunaşar, 2004: 88), kendisinin kanundan başka bir ölçü tanımadan memlekete hizmet ettiğini ve harp zamanında bu hizmeti herkesce beğenildiği halde, mütarekeden sonra haksız hücumlara uğramasından ve halktan ilgi ve anlayış görmemesinden dolayı çok üzgün olduğunu dile getirdi (Ergin, 2007: 610). Bu nedenle Anadolu'ya gittiğinde ziraatla uğraşmaya karar verdi, bu amaca yönelik planlar yaptı (Ok, 2012: 194).

2.5.3.2. Malta Sürgünlerinin Serbest Bırakılması

Mustafa Kemal Paşa, askerlik görevini bırakıp Milli Mücadele'ye başladıktan sonra, ilk iş olarak Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifa etmesi için çalıştı. Fakat ülke içinde yaşanan bazı olaylar Mustafa Kemal Paşa'yı rahatsız etti. Milli Mücadele'de etkin görev yapan Karakol Cemiyeti'nin lideri Kara Vasıf'tı. Cemiyet, 1919 yılının Ağustos ayında bütün ordu birimlerine bir direktif göndererek, hem Cemiyet'in varlığını ilan etti, hem de genelkurmayı ve başkumandanı olan bir örgüt olarak kendini tanımladı. Mustafa Kemal Paşa bu durumu İttihat ve Terakki'nin yeniden canlandırılması olarak algıladı. Sivas Kongresi'ne delege olarak katılan Kara Vasıf'a bu durumun içyüzünü sordu. Fakat aldığı cevap kendisini tatmin etmedi (Zürcher, 2011: 182). Karakol Cemiyeti lideri Kara Vasıf ile Kara Kemal, Cemiyeti Mustafa Kemal Paşa'nın emrine vermeyi düşündü (Tahir, 1975: 250). Mustafa Kemal Paşa bir yandan iç dinamikleri kontrol etmeye çalışırken diğer taraftan dış dinamiklere de sözünü geçirmeye çalıştı. Sivas Kongresi Temsilciler Kurulu, Anadolu'da fiili bir hükümet konumuna geldi. Yabancı Devletler artık Sivas'taki fiili hükümeti dikkate almaya başladı (Şimşir, 1976:159).

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi Temsilciler Kurulu'nu İstanbul Hükümeti'ne onaylatmak istedi. İstanbul'daki yeni kabinenin Bahriye Nazırı Salih Paşa, Amasya'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. 20-22 Ekim 1919 tarihinde gerçekleşen Amasya Görüşmeleri'nin sonunda bir protokol imzalandı. Gizli sayılıp imzalanmayan dördüncü protokol Malta sürgünleri konusundaydı. Buna göre Malta'ya sürgün edilenlerin ilgili mahkemelerde yargılanmak üzere İstanbul'a getirilmesi, zulüm yapmış olan Ermenilerin de mahkemeye verilmesi istendi. Mustafa Kemal Paşa, Malta'ya sürgün edilenlerin Türk Mahkemeleri'nde yargılanmasının gerektiğini, bunun bir egemenlik ilkesi olduğunu vurguladı (Şimşir, 1976:159). Fakat İngiltere, Malta'daki

Türk siyasi tutsakların tümünü serbest bırakmak istemedi. Her iki ülke de, tutsakların karşılıklı mübadelesinden yanaydı. Anadolu'daki İngiliz esirlerin arasında Lord Curzon'un kardeşi de bulunmaktaydı (Bleda, 1979: 134).

Padişah kararı ile 21 Aralık 1918 tarihinde kapatılan Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920 yılında İstanbul'da toplandı. 28 Ocak 1920 tarihinde Milli Misak kabul edildi (Aybars, 2009: 23). Yurt içinde Karakol Cemiyeti'nin bağımsız hareketlerinden rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa, 12 Mart 1920 tarihinde bütün Müdafai Hukuk Cemiyetlerine, Karakol Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında bir uyarı yazısı gönderdi (Zürcher, 2011: 185). İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal etti (Aybars, 2009: 23). Damat Ferit Paşa Kabinesi, yabancı güçlerin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal etmesi ile son buldu (Mazıcı, 1984: 25-26). Yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti geçti (Şimşir, 1976:159). Mustafa Kemal Paşa, 23 Mart 1920 tarihinde düşman lehinde propaganda yapanların, düşmanla ilişki kuranların, casusluk gibi suç işleyenlerin bölgesel hükümetlerce cezalandırılmasını istedi (Aybars, 2009: 37). Osmanlı Parlamentosu 11 Nisan 1920 tarihinde feshedildi (Mazıcı, 1984: 25). 23 Nisan tarihinde Karakol Cemiyeti dağıtıldı (Zürcher, 2011: 185) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Ülkenin bağımsızlığı amacında birleşen kişiler farklı iş gruplarına mensuptu. Meslek dağılımındaki çeşitlilik yeni kurulan Meclis'in yapısını etkiledi. Zamanla Meclis'in kendi içinde muhalif grup oluştu (Mazıcı, 1984: 25-26).

TBMM dıştan ve içten gelen tehlikelerle mücadele etmek zorunda kaldı. Vatana karşı suç işleyenlerin cezalandırılması için TBMM'nde 29 Nisan 1920 tarihinde 14 maddeden oluşan Hıyanet-i Vataniye Kanunu kabul edildi (Aybars, 2009: 37). Yurt içinde bu gelişmeler yaşanırken 29 Mayıs 1920 günü İngiliz Savunma Bakanı Churchill Dışişleri Bakanlığı'na başvurdu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Malta'da bulunan Türklerden hiç birinin serbest bırakılmasının düşünülmediğini Churchill'e bildirdi. (Şimşir, 1976: 371). Kazım Karabekir, 10 Temmuz günü Rawlinson'dan bir mektup aldı (Karabekir, 1995: 262). Malta'da sürgünde bulunan Türk esirlerle, Osmanlı Devleti topraklarında esir bulunan İngilizlerin mübadele edilmesi fikri, ilk önce TBMM'nin 18 Temmuz 1920 tarihli tutanağı ile ortaya çıktı. Toplantıda Rawlinson'un Kazım Karabekir'e gönderdiği bir mektubu okundu. Her iki taraf, kendi vatandaşlarının serbest bırakılmasında ısrar etti. Fakat anlaşmazlık çözülemedi. Konunun çözümü Londra Konferansı görüşmelerine bırakıldı (Bal, 2003: 46). Eylül 1920 tarihinde TBMM'nin Roma'da bir diplomatik temsilciliği açıldı. Malta sürgünleri, Roma yolu ile Ankara'ya dilekçeler göndermeye başladı (Şimşir, 1976: 3).

İngilizler, Türkiye'de bulunan yirmi beş kadar İngiliz esirin serbest bırakılması için tekrar TBMM'ne başvurdu. Esirlerin karşılıklı serbest bırakılması gündeme geldi. Londra'ya gelen Ankara Heyeti'nden Bekir Sami Bey, İngilizlerle bir anlaşma yaptı (Bal, 2003: 428). 16 Mart 1921 günü imzalanan anlaşma üç maddeden oluştu. Bu antlaşmaya göre (Şimşir, 1976: 399-400):

Madde 1-Kendi isteklerine aykırı olarak Türkiye'de alıkonulan Britanya savaş tutsaklarıyla öteki Britanya yurttaşları ya da Britanya kuvvetleri üyeleri, hemen salıverilip İstanbul'a gönderileceklerdir. Bu gibi kişilerin taşınmaları, onları ellerinde tutan Türk makamlarınca yapılacak, taşıma giderleri de aynı makamlarca karşılanacaktır.

Madde 2-Şu sırada Britanya makamlarının elinde bulunan Türk savaş tutsakları ile sivil sürgünlerin yurtlarına geri gönderilmesine hemen başlanacak, elden geldiği kadar hızla devam olunacaktır. Ancak bu madde savaş halinin devamınca 1 Ağustos 1914'te Türk İmparatorluğu'nun parçaları olan topraklarda işlenmiş, savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek ya da adam öldürmek suçlarından dolayı yargılanmaları

kararlaştırılmış kişilere uygulanmayacaktır. Britanya Hükümeti, herhangi bir kişinin salıverilmesini, barış halinin yeniden kuruluşuna kadar onun İstanbul'a gelmemesi koşuluna bağlayabilir ve buna uymayanları tutuklayıp hapsetmek hakkını elinde tutar.

Madde 3-Bu anlaşma imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek ve elden geldiği kadar çabucak uygulanacaktır.

Bu anlaşmanın ikinci maddesine göre serbest bırakılması düşünülenler arasında İsmail Canbulad da bulunmaktaydı (Bal, 2003: 428). Fakat İngilizler, 23 Mart tarihinde Yunanlıların Bursa ve Uşak cephesinde saldırıya geçmeleri üzerine bu anlaşmayı uygulamaya koymaktan vazgeçti. İngiltere, İkinci İnönü Zaferi'nin kazanılmasından sonra, 12 Nisan 1921 günü aldığı bir karar ile 40 sürgünü bırakmaya karar verdi (Şimşir, 1976: 408,417). İngilizler askeri şahsiyetlerin mütareke dolayısı ile serbest olduklarını ve parası olanların gidebileceklerini ilan etti. Esirlerin büyük bölümünün parası yoktu. Kızılay'dan gelen beş bin lira da kesilmişti. Mümessil seçilen Eşref Bey kamp kumandanına giderek kısa zamanda yurda dönüş için bir geminin bulunması gerektiğini, aksi takdirde üzücü olayların meydana gelebileceğini söyledi (Kutay, 1978: 179).

İngilizler Malta'daki tutsakların bazılarını İkinci İnönü Zaferi'nin kazanılması nedeni ile serbest bıraktı. Fakat Türk liderlerine göre İngilizler kasıtlı olarak belirlenen İttihatçı grubu serbest bırakmıştı (Sonyel, 1991: 148).

TBMM, 9 Mayıs 1920 tarihinde özel durumlar dışında genel af çıkarılmamasına karar verdi (Aybars, 2009: 39). Bu esnada Talat Paşa'ya 15 Mart 1921 tarihinde Berlin'de Ermeni Sogomon Tayleryan tarafından bir suikast düzenlendi (Eyicil, 2004: 192). İnönü Zaferi'nden sonra 28 Mayıs 1921 günü Malta'ya tutukluların serbest bırakılacağı haberi geldi. Malta'da ilk etapta salıverilmesi düşünülen 40 kişiden dördü ve Hüseyin Cahid Bey'in ailesi, kendi imkânları ile bir gün önceden 29 Mayıs 1921 tarihinde kamptan ayrıldı (Şimşir, 1976: 419). İsmail Canbulad ve 33 sürgün ise (Ok, 2012: 66) 30 Mayıs 1921 tarihinde Malta'dan Hibiscus isimli vapurla ayrılarak İtalya'nın Toronto Limanı'na geldi (Toker, 2006: 53). Malta Adası'nda 78 sürgün kaldı (Şimşir, 1976: 423).

6 Eylül 1921 tarihinde 16 sürgün, Malta Adası'ndan kaçmayı başardı. Kaçanların çoğunluğu İttihat ve Terakki üyesi olan sürgünlerdi. Bunların arasına bulunan Ali İhsan Paşa, İttihatçı nazırlardan Kara Kemal'in komiteci ruhu ve kafası sayesinde kaçabildiklerini söyledi (Şimşir, 1976: 437). Kaçanların çoğu Münih'e geldi (Bardakçı, 2014: 194). İngiltere ile yapılan bir anlaşma ile tutsak değiş tokuşuna karar verildi. 30 Ekim 1921 tarihinde sayıları 59 olan Malta'da bulunan Türk sürgünleri ile İngiliz sürgünlerinin, İnebolu Limanı'nda değiş tokuşu yapıldı (Şimşir, 1976: 451).

2.5.4. İsmail Canbulad'ın Serbest Kaldıktan Sonraki Faaliyetleri

İsmail Canbulad, Malta'dan kurtulduktan sonra Anadolu'ya dönmedi. Roma'da ailesi ile birlikte kalabileceği bir apartman dairesi aramaya başladı (Bardakçı, 2014: 194). Bir süre Fiuggi'de kaldı. Bu dönemde para sıkıntısı yaşadı. Durumu Cavid Bey'e bir mektupla anlattı. Cavid Bey, Bern'den İsmail Canbulad'a gönderdiği mektubunda durumu Faik Nüzhet'e bir mektupla anlattığını, o sırada Floransa'da bulunan Salih Paşa'ya da söylediğini, Hurşid Paşa'nın münasebetsiz kararından da bahsettiğini ve son olarak yaver Hikmet Bey'in defterine de kaydettirdiğini, sonucu beklemekten başka yapılacak bir şey kalmadığını yazdı (Bardakçı, 2014: 194-196). İsmail Canbulad, uygun bir ev bulduktan sonra İtalya'da ailesi ile birlikte kalarak Roma'ya yerleşti (Tunaşar, 2004: 59). Mithat Şükrü Bleda, Malta'da tutuklu bulunduğu sırada eşine yazdığı

mektupta, daha önce Malta'dan kurtulan İsmail Canbulad'ın Roma'da 220 Vialle della Regina adresinde ikamet ettiğini, İsmail Canbulad'ın kendisinden kitap istediğini belirtti. Eşinden, abisi Turgut Bey'e bunu hatırlatmasını, zaten İsmail Canbulad'ın onda parası bulunduğunu, kendi yazdığı kitaplarıda ekleyerek İsmail Canbulad'ın Roma'daki adresine göndermesini, İsmail Canbulad'ın eşinin ameliyat geçirdiğini bu vesile ile de geçmiş olsun dileklerini iletebileceklerini ekledi (Bardakçı, 2014: 401).

Cavid Bey tarafından 14 Eylül 1921 tarihinde Bern'den İsmail Canbulad'a mektup yazıldı. Cavid Bey mektubunda Salih Paşa'nın Bern'de, Mahmut Bey'in Almanya'da, Enver Paşa ile Nazım Bey'in bir müddetten beri Batum'da, Bahattin Şakir'in Sofya'da olup Trakya işleri ile ilgili çalıştığını yazdı. Cahid Bey'in dört gün önce Nis'e gittiğini, o bölgede en iyi yerin Menton bölgesi olduğunu, fakat henüz oteller açılmadığı için her yerin çok tenha olduğunu, sadece bir gün önce açılan fakat henüz temizlenmemiş bir otelde yer bulduğunu, muhtemelen orada kalacaklarını yazdı (Bardakçı, 2014: 192). Cavid Bey, İsmail Canbulad'a 14 Teşrinievvel tarihinde yazdığı diğer bir mektubunda Faik Nüzhet'ten "Canbulad Bey'in meselesini halletmek üzereyim" şeklinde bir mektup aldığını yazdı (Bardakçı, 2014: 199).

Birinci Dünya Savaşı başladığında sadaret makamında oturan Sait Halim Paşa 6 Aralık 1921 tarihinde Roma'da öldürüldü. Bunun üzerine İsmail Canbulad, Roma'dan 23 Aralık 1921 tarihinde bir mektup yazdı. Bu mektubunda Sait Halim Paşa'nın evine geldiği vakit arabadan inerken öldürüldüğünü, yanında bulunan Tevfik Bey'in kendisini haberdar ettiğini, haberi alır almaz hastaneye gittiğini fakat Paşa'nın ölmüş olduğunu yazdı. Katilin yakalanamadığını, sadece bir şüphelinin ele geçirildiğini, İtalyan gazetelerinin konu ile ilgili yazılar yazdıklarını, cenazeyi de Mısır'a nakledilmesine yardımcı olduğunu yazdı (Tunaşar, 2004: 60). İsmail Canbulad, 31 Aralık 1921 tarihinde Cavid Bey'e yazdığı diğer bir mektubunda polislerin tahkikatı Hıdiv üzerine yoğunlaştırdığını, Hıdiv'in Suriye'ye hükümdar olmak istediği için bu cinayeti işlemiş olabileceği üzerinde durulduğunu yazdı (Tunaşar, 2004: 61).

Avrupa basın organlarına suikast yapılacak İttihat ve Terakki üyelerinin isimleri gönderilmekte idi. Bu haberlerden dolayı fırka üyelerinin huzuru kaçtı. İsmail Canbulad, Cavid Bey'e yazdığı 22 Nisan 1922 tarihli mektubunda arkadaşı ile beraber polis müdür muavininin yanına gittiğini, suikast yapılacak Cemiyet üyelerinin isim listesinde kendinin ve arkadaşlarının isimlerinin olup olmadığını kontrol etmek istediğini fakat listeyi kendisine göstermediklerini söyledi. Mektubunda, kendisinin ve arkadaşlarının isimlerinin listede olduğunu başkalarından öğrendiğini yazdı. İsmail Canbulad yazdığı bu mektupta vurmak ve vurulmaktan endişe ettiğini ve sürekli tetikte olduğunu belirtti. Bu nedenle Roma'yı terk etme kararı aldığını, ya Paris'e gideceğini, ya da Anadolu'ya gitme arzusunda olduğunu, eşinin birkaç ay daha Roma'da kalacağını, Cavid Bey'in eşinin de eğer isterse Roma'ya geldiğinde kendilerinde kalabileceğini yazdı (Tunaşar, 2004: 63). Cavid Bey ise yazdığı mektupta liste meselesinin doğru olduğunu, bununla ilgili bir evrak gördüğünü bildirdi (Bardakçı, 2014: 219). Cavid Bey, Menton'dan 28 Nisan 1922 tarihinde gönderdiği mektubunda İsmail Canbulad'dan listeyi elde etmeye çalışmasını, bu liste ile Paris'teki listenin karşılaştırılarak daha gerçek bilgilere ulaşılabileceğini, kendi isimlerinin listelerde olup olmadığını rahatlıkla anlayabileceklerini yazdı (Bardakçı, 2014: 223).

İsmail Canbulad, yurt dışında bulunduğu esnada enflüanza salgınından etkilendi. Cavid Bey'in yanına Menton'a gitmekten vazgeçti. Cavid Bey, Menton'dan gönderdiği 3 Şubat 1922 tarihli mektupta onun sağlığının daha önemli olduğunu belirtti (Bardakçı, 2014: 211).

Cavid Bey, İsmail Canbulad'a yazdığı mektupta Paris'te iken Menaşe'ye kendisinin durumundan bahsettiğini, Menaşe'nin İsmail Canbulad'ın ismini duyunca şirkete almaktan pek memnun olacağını söylediğini, fakat şirketin Anadolu'daki tetkikatını ikmal etmeksizin yeni bir angajmana girip girmeyeceğini bilmediğini belirtti. İlaveten yer değiştirme arzusuna binaen Paris'e gelmesinde fayda bulunduğunu, Menaşe ile görüşmesi için bir mektup gönderdiğini, bankada Menaşe'nin bürosunu kime sorarsa kendisine yardım edeceklerini yazdı (Bardakçı, 2014: 220). İsmail Canbulad, Cavid Bey'e Roma'dan yazdığı 27 Nisan 1922 tarihli mektubunda Paris'e gitmekten vazgeçtiğini, Anadolu'ya gitmeye karar verdiğini, Çorum ile Samsun arasında kamyon işletmek üzere bir şirket kuruluşunda Bekir Sami Bey'in kendisine ortaklık teklif ettiğini, sermaye için de Adana'da arazi kiralayarak işletme işinden bahsettiğini yazdı. Bu mektubunda önce Paris'e geçeceğini daha sonra oradan Anadolu'ya geçmeye karar verdiğini yazdı (Tunaşar, 2004: 65). Cavid Bey, Menton'dan İsmail Canbulad'a 28 Nisan 1922 tarihli yazdığı mektupta Bekir Sami Bey'in bahsettiği işin fena olmadığını, fakat fikir vermek ve sermaye bulmak için açık bir bilgiye ihtiyaç olduğunu yazdı. Bu nedenle Paris'e gelmeleri gerektiğini, eğer gelirlerse kendisini misafir edebileceğini, Paris'te bulunan Weil isimli kişinin kendisine yardım edebileceğini, arazi meselesi hakkında Osmanlı Bankası'ndan da yararlanabileceğini, bankanın ziraat şubesinde alakalı olduğunu, Paris'te iken bu sene 25 bin liralık pamuk tohumu göndermiş olduklarını beyan ettiklerini söyledi (Bardakçı, 2014: 223).

İsmail Canbulad, Cavid Bey'in Avrupa'da olduğu esnada İttihat ve Terakki Fırkası'nın bazı üyeleri ile görüştü. Kara Kemal'le 11 Mart 1922 tarihinde Floransa'da bir görüşme yaptı. Bu görüşmelerin bir kısmında İsmail Canbulad ve Cahid Bey de yer aldı. Burada takip edilecek yol ve hazırlayacakları programın esas maddeleri ile ilgili görüş alışverişinde bulunuldu (Eroğlu, 2008: 190). İsmail Canbulad, Locarno'dan 1922 yılının Mayıs ayının sonunda ayrılmaya karar verdi. Bu kararını eşi Fatma Nuriye Hanım, Cavid Bey'in eşine yazdığı bir mektupla bildirdi (Bardakçı, 2014: 226). Fatma Nuriye Hanım, Cavid Bey'in eşine yazdığı mektupta Haziran ayının altısında Napoli'den hareket edeceklerini belirtti (Bardakçı, 2014: 228).

Dahiliye Nezareti'nden 11 Temmuz 1922 tarihinde gönderilen bir yazı ile TBMM mebuslarından Bekir Sami Bey ile İsmail Canbulad'ın Roma'dan İstanbul'a geldiği, Adana'da lağvedilen Ermeni Darüleytamhanesi talebelerinin Dersaadet Ermeni Patrikhanesi'ne gittiği ve İngiliz Hasarat Komisyonu Reisi Vernon Artur Tökesnel'in İskenderiye'ye hareket ettiği bildirildi (BOA, DH.EUM.SSM. Belge No: 50/31). Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 18 Temmuz 1922 tarihli yazıda, TBMM Mebusu Bekir Sami Bey'in Ankara'ya, eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbulad'ın Samsun'a, İbrahim Hakkı Paşa'nın İnebolu'ya gittiği belirtildi (BOA, DH.EUM.SSM. Belge No: 50/33). İsmail Canbulad, 17 Temmuz 1922 tarihinde Samsun'da ticaret yapmak amacı ile çalışmalarına başladı. (Bardakçı, 2014: 229). Şubat ayının başında İstanbul'a gitmeye karar verdi (Bardakçı, 2014: 201). Samsun'a geldikten sonra da Cavid Bey ile yazışmaları devam etti. Samsun'dan gönderdiği 17 Temmuz 1922 tarihli mektubunda Rum ve Ermenilerin göç etmeye çalıştığını bu nedenle eşyalarını sattıklarını, Bekir Sami'den bir mektup aldığını, yapılan işleri vakitsiz bulduğunu, askeri başarının siyasi başarı ile sonuçlandırılmamasından endişe duyduğunu, Samsun'da eğer barış sağlanırsa yapılacak çok işin bulunduğunu yazdı. Özellikle Samsun Limanı, elektriği, suyu, tramvay ve Bafra Ormanları'nın işletilmesi, Kızılırmak ve Yeşilırmak'ta kısmen taşımacılığa uygun hale getirmek gibi işler yapılabileceğini fakat işlerin çok ağır işlediğini, bir iş yapmak için aylarca beklemesi gerektiğini yazdı (Bardakçı, 2014: 253). Bir sonraki mektubunda eşi Fatma Nuriye Hanım'ın çok sıkıldığını, fakat yapılacak

fazla bir şeyinin olmadığını, kamyonları beklediğini, Samsun'da şimdilik bu iş için küçük bir şirket kurduğunu, işleri iyi hale gelince şirketi düzeltmeye çalışacağını daha sonra da duruma göre Samsun'dan ayrılacağını yazdı. Tütün işi ile de meşgul olmak istediğini, çaresiz bir halde olduğunu, yardıma ihtiyacı olduğunu ilave etti (Bardakçı, 2014: 255-256).

İsmail Canbulad'ın daha önceden Belgrad mümessilliğine tayini düşünüldü. Bu nedenle İsmail Canbulad'a gönderilen paranın Bükreş mümessili Cevad Bey'e teslim edilip edilmeyeceği Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazı ile soruldu (BOA, HR.İM. Belge No: 18/80).

Bir süre sonra İstanbul'a dönen İsmail Canbulad, 1923 tarihinde TBMM'ne İstanbul mebusu olarak girdi (Toker, 2006: 53). Malta'da geçirilen sürgün yıllarını takiben yurda dönen fırka üyelerinin Mustafa Kemal Paşa tarafından Büyük Millet Meclisi'ne aza olarak girmeleri sağlandı (Ertürk, 1957: 75).

2.6. İsmail Canbulad'ın Gözden Düşmesi ve Ölümü

2.6.1. Fikir Ayrılıkları

Mustafa Kemal Paşa, vatanın istiklal ve hürriyetine kavuşmasının yanı sıra saltanat idaresine karşı yapılması gereken mücadeleyi de kazanmak için arkadaşları Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fuat Paşa ile birlik oldu (Kandemir, 1955c: 3). Kazım Karabekir, Erzurum'a gitmeden bir gün önce 11 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyaret ederek, Anadolu'ya gelip ordunun başına geçmesi için teklifte bulundu. Mustafa Kemal Paşa bu öneriyi olumlu karşılayarak, Milli Mücadele'yi kazanmak için Samsun'a gitmeye karar verdi (Kandemir, 1964: 15). Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919 tarihinde askerlikten ayrıldı (Goloğlu, 2010: 39). Rauf Bey, Bahriye Erkan-ı Harbiye Miralaylığı görevinden istifa edip Anadolu'ya geçerek Ege Bölgesi ve daha iç kesimlerdeki milli kuvvetleri inceleme imkânı buldu. Kazım Karabekir Paşa, Onbeşinci Kolordu Kumandanlığı görevini devam ettirdi. Ali Fuat Paşa, Yirminci Kolordu Kumandanı olarak merkezi Ankara'da olan kuvvetlerin başına geçti (Kandemir, 1955c: 4). İsmet Paşa ise ilk başlarda böyle bir girişimin başarılı olamayacağını düşünmüşse de daha sonra Anadolu'ya geçerek mücadeleye katıldı (Kandemir, 1964: 20).

Mustafa Kemal Paşa ile yakın arkadaşları arasında kısa bir süre sonra fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Bu arkadaşlardan biri olan ve Milli Mücadele'yi birlikte kazandığı silah arkadaşı Kazım Karabekir ile arasındaki ilk fikir ayrılığı 1919 yılında meydana geldi. İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olan eski arkadaşlar arasında yaşanan ilk ciddi problem Erzurum Kongresi'nde açığa çıktı. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde yaşadığı zorlukları şöyle ifade etmektedir (Kılıç Ali, 1955: 14):

> Şark vilayetlerinin parçalanarak bir Ermenistan teşkili fikrini önleyeceği için Erzurum Kongresi'ne çok ehemmiyet veriyordum. Aynı zamanda bütün memleketteki milli teşkilatları birleştirerek bir merkezden idare etmek üzere Sivas'ta toplanmasını düşündüğüm kongrenin de ehemmiyeti büyüktü. Fakat ben bunların tedbirlerini alarak tahakkuk imkânlarını düşünmekte, tatbik etmekte iken birdenbire benim kongreye girip girmemekliğim, girdiğim takdirde reisi olup olmamaklığım münakaşa, hatta dedikodu mevzu haline konuldu. Gizli emeller, hevesler yavaş yavaş kendini gösteriyordu. Hatta ve hatta işrete, safaya düşkünlüğümden bile bahisle aleyhimde dedikodu yapılıyordu. Bazı yakın saydığımız arkadaşlarımız da milli

> faaliyetin doğrudan doğruya milletten doğduğunu söyleyerek istifa yüzünden saltanata karşı cephe almış, asi vaziyetine düşmüş olan Mustafa Kemal'in baş olmasının davaya zararlı olabileceği mütalaasında bulunuyorlardı. Eğer behemehâl bir paşanın iş başına geçmesi lazım idiyse Kazım Karabekir geçsin fikrini ileri sürüyorlardı. Hâlbuki Kazım Karabekir Paşa'nın asker olduğu için kongreye girmesinin bilakis bir askeri isyan mahiyeti taşıyacağını bu efendiler bir türlü göremiyorlardı. Beni bu esnada en çok müteessie eden cihet ise bana herkesten evvel inancını bildiren Kazım Karabekir ve Rauf Bey gibi arkadaşlarımın da fikirlerini değiştirerek bana karşı cephe almış gibi görünmeleri oldu. Bunda Erzurum'da bulunan bazı İttihatçıların tesirleri olduğu şüphesizdi. Fakat bu haller beni hiçbir zaman ümitsizliğe düşürmedi ve yolumdan alıkoymadı.

Erzurum ve Sivas Kongresi'nden sonra milli iradeyi tesis etmek için Meclis'in toplanmasına karar verildi. Milli Mücadele'yi birlikte kazanan arkadaşlar arasında Meclis'in toplanacağı yer konusunda anlaşmazlıklar çıktı. Mustafa Kemal Paşa, düşman baskısı altında bulunan bir Meclis'ten hayır gelemeyeceğine inanarak Meclis'in Anadolu'nun herhangi bir yerinde mesela Eskişehir'de toplanması gerektiğini söyledi. Kazım Karabekir ise eğer hükümet ve padişahın onayı olmadan Anadolu'da bir Meclis toplanırsa, fırsat kollayanların bu durumdan yararlanmak isteyeceklerini ve kendilerine muhalif olan insanların, milli hükümet kurma yolunda ilerlediklerini iddia ederek propaganda yapabileceklerini düşündü. Ayrıca bu durum Anadolu'daki milli güçler ile İstanbul hükümeti arasında bir mücadeleye neden olabilir, hatta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kendi aleyhlerinde isyanlar çıkabilirdi. Kazım Karabekir, İstanbul'da Meclis toplanırsa kısa bir süre sonra İngilizler tarafından Meclis'in basılacağını ve mebusların tutuklanacağını tahmin ederek milli hükümetin daha güvenilir bir şekilde kurulacağını savundu. Herkes kendi görüşünü açıkladıktan sonra arkadaşlar arasında fikir birliğine varıldı. Planlanan şekilde Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da kaldı. Rauf Bey ise İstanbul'a giderek Meclis'e katıldı. Kısa bir süre sonra Meclis İngilizler tarafından basıldı. Rauf Bey'in olayların nasıl gelişeceğini bilmesine rağmen kendini feda etmesi her ne kadar ilk başlarda Meclis'in toplanacağı yer konusunda arkadaşlar arasında anlaşmazlıklara neden olsa da sonradan birbirlerine olan bağlılık duygularının artmasına neden oldu (Kandemir, 1955c: 10-15).

Mustafa Kemal Paşa'nın, İttihat ve Terakki erkânı ile geçmişten bu yana anlaşamadığı konular vardı. O, Cemiyet üyelerinin takip ettiği yolu yüzbaşı olduğu günden başlayarak sürekli tenkit etti (Kılıç Ali, 1955: 17). Fakat buna rağmen çok iyi anlaştığı birkaç arkadaşı ile birlikte Milli Mücadele'ye başladı. Çok geçmeden aralarında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıkların ilki 1920 yılında gerçekleşti. Mustafa Kemal Paşa, Şark'ta taarruza geçilmesini istediği halde Kazım Karabekir bu durumu zararlı görerek bu isteği reddetti. İkinci anlaşmazlık ise bunun tam tersi olarak gerçekleşti. Bu kez 1920 yılının Mayıs ayında Kazım Karabekir taarruza geçilmesi için zamanın geldiğini belirterek izin istedi ama Mustafa Kemal Paşa, bu zamanlamayı doğru bulmayarak izin talebini reddetti (Kandemir, 1955c: 25). Batum Kongresi'nde, Halk Şuralar Fırkası Proğramı'nın Enver Paşa tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yapması ve akabinde Ardahan Mebusu Hilmi Bey'in, Sami Sabit Karaman Paşa'ya "Biz TBMM'de 40 İttihatçıyız. İstediğimiz anda Mustafa Kemal Paşa'yı alaşağı eder Enver'i onun yerine geçirebiliriz" sözü Meclis'te, Cemiyet üyesi bir grup oluşturulmak istendiği şeklinde algılandı (Mazıcı, 1984: 77).

Mustafa Kemal Paşa, Miralay İsmet Bey'i Erkan-ı Harbiye Umumi Riyaseti'ne getirmek istedi. Ali Fuat Paşa ile Refet Paşa Birinci Büyük Millet Meclisi'nin

açılmasından sonra Miralay İsmet Bey'in Erkânı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne getirilmesine itiraz etti. Her ikisi de kendilerinden sonra Anadolu'ya gelmiş ve davaya katılmış olan İsmet Bey'in birdenbire askeri makamların en yüksek mertebesi olan Erkânı Harbiye Riyaseti'ne tayinini doğru bulmadı. Fakat Mustafa Kemal Paşa, herkesin kabiliyetinden gereği gibi istifade etmek gerektiğini düşündü ve şahsi görüşlere önem vermedi. İkna edici birtakım cevaplarla İsmet Bey'i savundu. Akabinde Ali Fuat Paşa'nın ordudan ayrılarak, Moskova'ya büyükelçi olarak gönderilmesini sağladı (Kılıç Ali, 1955: 34). Esasında Mustafa Kemal Paşa, Gedos Muharebesi'nden sonra Ali Fuad Paşa'nın cephe üzerindeki etki ve nüfuzunun sarsıldığını gördü. O, Ali Fuad Paşa'nın Garp Cephesi'ni, çıkan dedikodular ve Kuvayi Seyyare'nin (Çerkes Ethem'e bağlı süvari kuvveti) ordu inzibatsızlığı üzerindeki sui tefsiri yüzünden idare edemeyeceğini düşünmeye başladı. Ali Fuat Paşa ise 1920 yılının Kasım ayında hem düşman kuvvetlerine karşı müdafayı sağlamak için, hem de demiryolu nakliyatını gerçekleştirmek için yardıma ihtiyaç duydu. Özellikle Eskişehir'de bulunan Umum Müdürlüğü'ne acilen on yedi bin lira gönderilmesi gerekti. Maliye Vekâleti ile daha önceden konu ile ilgili olarak konuşulduğu halde çekilen telgraflara rağmen bir türlü maddi yardım gelmedi. Ali Fuad Paşa, yaşanan gelişmelerden Mustafa Kemal Paşa'yı haberdar etti. Ali Fuad Paşa kısa bir süre sonra Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan alınarak Moskova Büyükelçiliği'ne gönderildi (Kandemir, 1955c: 63-70). Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefareti'ne tayini üzerine Mustafa Kemal Paşa, kendisinin kumanda ettiği cepheyi ikiye ayırdı. Bir kısmına Garp Cephesi ünvanını vererek kumandasına Erkan-ı Harbiye Riyaseti de üzerinde kalmak üzere İsmet Paşa'yı, diğer kısmını da Cenup Cephesi adını vererek kumandasına o zaman Dâhiliye Vekili bulunan Refet Paşa'yı getirdi (Kılıç Ali, 1955: 35).

Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri eski silah arkadaşlarını huzursuz etmeye başladı. Bu esnada İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilenler Mustafa Kemal Paşa'nın çabasının da bir sonucu olarak serbest bırakıldı. Bunlardan Fethi Bey, Rauf Bey, Kara Vasıf ve Ali Çetinkaya yurda döndü. Mustafa Kemal Paşa adı geçen kişilerin yurda dönmelerine çok memnun kaldı ve bir telgraf çekerek bu memnuniyetini gösterdi. Rauf Bey'in Nafia Vekili olması için çalıştı. Fakat Rauf Bey sağlığını gerekçe göstererek bu görevden istifa etti. Kara Vasıf Bey'e Müdafai Hukuk Grubu Reis Vekilliği'ni önerdi ama Kara Vasıf bunu kabul etmedi. Kazım Karabekir ile Mustafa Kemal Paşa'nın arası açılmakta, Rauf Bey ve Kara Vasıf ise durumlarından memnun görünmemekte idi (Kılıç Ali, 1955: 78-79).

Milli Mücadele devam ederken Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık süresinin uzatılması Meclis'te özellikle muhalif grup tarafından tartışmalara neden oldu (Kılıç Ali, 1955: 82). Bütün bu gelişmeler hükümetin Meclis'ten herhangi bir kararı almasını zorlaştırdı. Muhalif olan ve aralarında Ziya Hurşid'in de bulunduğu İkinci Grup üyeleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'in yetkilerini zorla elinden aldığını iddia etti. Aynı grup, saltanatın kaldırılmasına da karşı çıktı (Aybars, 2009: 162). Meclis'te kısa süreli bir anlaşma sağlandı ve 1921 yılına kadar birçok grup meydana getirildi. İstiklal Grubu, Mustafa Kemal'in liderliğinde kuruldu. Çok geçmeden muhalifler tarafından, grubun etkinliklerini engellemek için Doğu'da bir takım örgütlenmeler oluşturuldu. Mustafa Kemal Paşa, oluşumu engellemek için 1921 yılının sonlarına doğru Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu'nu kurdu. Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi aynı düşüncede olan mebusları bir arada toplayarak bir grup kurmaktı. Dolayısıyla grubun dışında kalanlar, İkinci Grubu oluşturdu (Mazıcı, 1984: 55-56). Bu oluşumdan sonra Selahattin ve Hüseyin Avni Beyler, arkadaşları ile birlikte İkinci Grup

adı altında faaliyetlerini sürdürerek hükümete muhalefet etmeye başladılar (Kılıç Ali, 1955: 70).

Enver Paşa, yurt dışına giden Talat Paşa'nın şehit edilmesinden sonra da faaliyetlerine devam etti. Kafkasya'dan gönderdiği Halil Paşa'nın Trabzon'dan çıkarılması, İstanbul civarında bulunan Rus kuvvetlerinden Virangel ordusunu kazanmak amacı ile gönderdiği Türk askerinin Ankara Hükümeti tarafından hafiye diyerek yakalanıp tutulması, Enver Paşa'nın şikâyet etmesine neden oldu (Eyicil, 2004: 195). Enver Paşa, 10 Temmuz 1921 tarihinde başlayan Yunan taarruzunda Kütahya-Eskişehir hattının düşmesi üzerine Batum'a gitmeye karar verdi. (Eyicil, 2004: 197). Cemiyete mensup diğer üyelerle 5-8 Eylül 1921 tarihinde Türkiye Halk Şuralar Fırkası'nı topladı. Toplantının amacı Anadolu'daki işgalci güçleri yurt dışına atmaktı. Bu nedenle Anadolu'ya dönme kararı alındı. Ankara Hükümeti bu durumu engellemek için gerekli tedbirleri aldı. Sakarya Zaferi'nin 13 Eylül 1921 tarihinde kazanılmasından sonra, Enver Paşa Anadolu'ya dönmekten vazgeçerek, mücadelesini yurt dışında sürdürmeye devam etti (Eyicil, 2004: 199).

Yunanlılara karşı yapılan savaşın 1922 yılının Eylül ayında zaferle sonuçlanması bir yandan Mustafa Kemal Paşa'nın konumunu kuvvetlendirirken diğer yandan da O'na karşı şiddetli bir muhalefetin doğmasına neden oldu. 1921 yılının yaz aylarında örgütlenen Meclis'in İkinci Grup üyeleri ve Mudafai Hukuk Grubu, muhalefetin kaynağını oluşturdu. Eleştiriler, askeri kriz ortadan kalktıktan sonra Mustafa Kemal Paşa ve diğer bazı komutanların siyasal mevkilerini bırakmak istememeleri, Ankara'nın sürekli başkent olacağı düşüncesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'i ilan etme niyetinde olması ve henüz Trakya ve İstanbul geri alınmadığı halde Mudanya Ateşkes Anlaşması'nı imzalamak istenmesinden kaynaklandı (Zürcher, 2011: 199). Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması için İsmet Bey'i görevlendirdi. Bu esnada Rauf Bey, İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak görev yapıyordu. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'i Hariciye Vekili yapmaya ve sulh müzakerelerine memur edilecek delege heyetinin başkanlığına tayin etmeyi düşündü. Rauf Bey ise gönderilecek olan delege heyetini, İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla kendisi hazırlamak, heyetin reisliğini de doğal bir vazife olarak yine kendisi üzerine almak istiyordu. Rauf Bey, İsmet Paşa'yı heyete reis olarak değil, yanına müşavir olarak almak istedi. Bunu Mustafa Kemal Paşa'ya da teklif etti. Fakat Mustafa Kemal Paşa bu teklife olumlu cevap vermedi. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'dan müşavir olarak elde edilecek faydanın sınırlı olacağını, eğer reis olursa azami fayda elde edileceğini, bu yüzden Hariciye Vekili sıfatıyla onun heyete başkanlık yapması gerektiğini söyledi (Kılıç Ali, 1955: 92):

Avrupa Devletleri, Lozan'da yapılacak görüşmelere Ankara ve İstanbul Hükümet temsilcilerini de davet ederek kendilerince akıllı bir politika izledi. Teklif Ankara Hükümeti'nin saltanatın kaldırılması ve hilafeti müstakil bir konuma getirilmesi düşüncesini fiiliyata geçirmesine neden oldu (Nur, 1992: 28). Saltanatın kaldırılma ihtimali Meclis'te kaygıya sebep oldu. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'e ve kamuoyuna güvence vermesi gerektiğini belirterek görüşme talebinde bulundu. Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde 10-13 Ekim 1922 tarihinde gerçekleşen görüşmede Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarını sakinleştirerek endişeye gerek olmadığını belirtti. Yapılan bu toplantıdan kısa bir süre sonra 26-29 Ekim tarihlerinde Çankaya'da yapılan toplantıda saltanatın kaldırılması için karar alındı (Aybars, 2009: 161). Mustafa Kemal Paşa, 30 Ekim 1922 günü TBMM oturumunda 63 milletvekili tarafından imzalanan hilafetin kaldırılmasına ilişkin yasa önerisini Kazım Karabekir'e uzatarak imzalamasını istedi. Kazım Karabekir saltanatın kaldırılması ve hilafetin de Osmanlı Hanedanına ait

olduğunun açıkça belirtilmesi şartı ile yasa önerisini imzalayacağını söyledi (Karabekir, 1990: 56). Yasa önerisini okuyan Rauf Bey ise tepkisini bağırarak "Ne oluyoruz, nereye gidiyoruz" şeklinde gösterdi (Karabekir, 1992: 99). Bu durum üzerine önerinin 4. maddesindeki "Hanedan-ı al-i Osman madum (yok olan) ve tarihe müntekildir (devredilen)" ibaresi Mustafa Kemal Paşa tarafından "Hanedan Al-i Osman" ibaresi silinerek yerine "İstanbul'daki padişahlık" şeklinde değiştirildi (Karabekir, 1990: 56). Fakat bu esnada yaşanan tartışmalar nedeni ile Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat ve hilafeti alacağı ve buna ancak Kazım Karabekir'in engel olacağı söylentileri yayıldı. Bu söylentileri duyan ve canı sıkılan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'i odasına çağırarak olayın içyüzünü sordu. Kazım Karabekir'in böyle bir söylentiyi kendisininde duyduğunu, bu nedenle Şark'tan geldiğini söylemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa karşılık olarak kızgın bir şekilde "Ya, demek fikren ve fiilen tezahürattan endişe ederek geldiniz" şeklinde cevap verdi (Karabekir, 1992: 100). Çok geçmeden Mustafa Kemal Paşa, başta Kazım Karabekir olmak üzere Rauf Bey, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa'ya saltanatın kaldırılması fikrini kabul etmelerini sağladı (Aybars, 2009: 163).

TBMM 1 Kasım 1922 Çarşamba günü açıldı. Doktor Rıza Nur ve 54 arkadaşının verdiği değişiklik önergesi okundu. Saltanatın ve hilafetin kaldırılmasını düzenleyen yasa önerisinin 6. maddesi şu şekilde değiştirildi (Karabekir, 1990: 63):

"Hilafet Türklere, hanedan al-i Osman'a aittir. Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinatgâhıdır. Halifeliğe TBMM tarafından hanedanın ilmen ve ahlaken eslah ve erşet olanı intihap olunur."

Bütün bu gelişmeler üzerine Padişah Vahdettin 1922 yılının 16-17 Kasım gecesi bir İngiliz zırhlısı ile İstanbul'dan ayrıldı. Osmanlı Hanedanı'nın en yaşlı üyesi Abdülmecit Efendi, 18 Kasım 1922 tarihinde halifelik makamına getirildi. Osmanlı padişah ve halifeliği yerine, yalnız halifelik kaldı. İkinci Meclis açılır açılmaz azalardan oluşan bir komisyon teşkil edilerek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinde tekrar çalışmalara başlandı. Cumhuriyet fikri olgunlaşmaya başladı. Bu esnada memlekette Cumhuriyet taraftarı olanlar ve Cumhuriyet taraftarı olmayanlar olmak üzere iki grup meydana geldi. Cumhuriyet taraftarı olmayanlar, halifenin düzgün şahsiyetinden istifade ederek saltanata dönmeyi bile düşündü. Bu fikri savunanlar, kendilerini gizli tutarak çalışmalarına devam etti. Taraftar olanlar arasında Mustafa Kemal Paşa'ya karşı halifeyi rakip göstermek isteyenler de bulunmaktaydı. Ortaya çıkarılmak istenen ikiliğe basın da alet oldu. İstanbul gazeteleri Cumhuriyet'le ilgili münakaşalara başladı (Cebesoy, 2011: C.I-II, 444-445).

Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran kadronun önemli bir bölümü İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden oluşmaktaydı. Fakat bu kadronun küçük bir bölümü Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alanlar ile karşısında olanlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar zamanla daha da derinleşti (Tahir, 1975: 140).

Meclis'teki İkinci Grup üyeleri, Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerinden rahatsızlık duyarak, bu faaliyetleri engellemek için İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinden faydalanmak istedi. Bu amaçla gerek Birinci Grup'tan ve gerekse İkinci Grup'tan birçok üye Kara Kemal'in yazıhanesine gelmeye başladı. Bir proğram yapılması teklif edildi. Fakat Kara Kemal bu teklifleri olumlu karşılamadığını belirtti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 483). Anlaşmazlık büyümeye başladı. Meclis'teki İkinci Grup Kazım Karabekir'i ikinci başkan yapmak istedi. Gerekçeleri ise Kazım Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'yı iyi idare edebileceğini düşünmeleri idi (Karabekir, 1990: 66). Kazım Karabekir'in karakter özelliklerini bilen ve O'nun çevresinde yer alan insanlar şöyle diyorlardı (Kılıç Ali, 1955: 16):

> Mustafa Kemal Paşa, diktatörlüğe gidiyor. Onun kudretinden, zekâsından istifade edelim. Fakat katiyen kendisini baş yapıp elimizle diktatörlüğünü temin etmeyelim. Sen Umumi Harbi gördün. Enver'in yaptığı çılgınlıkların memleket için ne gibi feci akıbetler tevlid ettiğini yakından bilenlerdensin. Memleketin başına kendi elinle ikinci bir Enver mi yaratacaksın? Bu adamın bu kadar kuvvetlenmesi doğru değildir. Kendisine olduğu yerde dur demeli, yalnız başına karar vermek, söz söylemek vaziyetine getirmemeliyiz.

Kazım Karabekir bu isteği kabul etmemesine rağmen Meclis'te 64 oy aldı. Meclis'teki ayrılığın ülke içinde ve dışında ters etki yapacağını düşünen Kazım Karabekir, Meclis kürsüsünde siyasi ortamı germemek için gerekli beyanatta bulundu (Karabekir, 1990: 66).

Fakat anlaşmazlık gün geçtikçe büyümeye devam etti. Meclis'te İkinci Grub'a mensup muhalif Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın muhafız taburu komutanı Topal Osman Ağa tarafından öldürülmesi üzerine huzursuzluk arttı. 4 Nisan günü Ali Şükrü Bey'in cenazesi hükümete muhalif olan İkinci Grup tarafından İstanbul üzerinden Trabzon'a götürülmek istendi. Fakat cenazenin istenmedik olaylara neden olacağı düşünülerek hükümet kararı alındı. Cenaze İnebolu üzerinden Trabzon'a gönderildi. Ali şükrü Bey'i öldüren Topal Osman'ın cesedi de Meclis kararı üzerine Meclis binası önünde asıldı (Karabekir, 1990: 78-79).

Birinci Grup yöneticileri, Batı ve Doğu Cephesi komutanları bir araya gelerek yeni seçim sistemini belirlediler. Bu esnada Müdafai Hukuk Cemiyetleri'nin "Halk Fırkası"na dönüşmesi kararlaştırıldı (Karabekir, 1990: 79). Mustafa Kemal Paşa'nın niyeti bir fırka kurduktan sonra seçime gitmekti. Bu nedenle Meclis'teki Birinci Grubu fırka haline dönüştürmeye niyetlendi. Mebusların çoğunluğu ise Meclis'in dağıtılması kararına karşı çıktı. Halife memleketteydi ve Lozan görüşmeleri daha devam etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti kökenli olan üyeler hem Meclis'te hem de orduda güçlüydü. Cemiyet üyelerinin İkinci Grubu desteklemesi tehlikeli olabilirdi (Tahir, 1975: 250). İlaveten muhalefeti oluşturan çeşitli grupların yaptığı saldırıları önlemek gerekmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, bu amaçla İzmit ve Balıkesir'de yaptığı konuşmalarda Halk Fırkası'nı kuracağını duyurdu. Mustafa Kemal Paşa, İzmit'e giderek din ve hilafet konusunda açıklamalarda bulundu. 16 Ocak 1923 tarihinde yapılan toplantıda yapılacak inkılâplar hakkında bilgi verdi. Mustafa Kemal Paşa, hilafetin dinle ilgili olmadığını, siyasi bir makam olduğunu belirtti. (Aybars, 2009: 165). Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'teki gazetecilere halkı aydınlatmak için verdiği beyanatta üzerinde durulması gerekli konuları işaret ederek kısaca şunları söyledi (Cavid Bey, 1993: 10-11):

> Bence, kuvvetlerin ayrılığı prensibi esaslı bir şey değildir. Kuvvetlerin ayrılığı prensibini koymuş insanlar bile kuvvetlerin birleştirilmesinden yanadırlar. Fakat kuvvetlerin birleştirilmesini sağlamaktan aciz kişiler olduğu için mevcut hükümet biçimini temel olarak benimsemişler, müstebitlerle mazlum milletlerin yaptıkları pazarlık sonucunda ortaya atılmış bir sistemdir. Gerçekte Kuvvetlerin Birliği vardır ve bu kuvvetin kaynağı millettir. Öyleyse bunun gerçek sahibi de millettir.

Mustafa Kemal Paşa, 14 Mart 1923 tarihinden itibaren Adana ve Konya'yı kapsayacak yurt gezisine çıktı (Önder, 1990: 87). Kısa bir süre sonra Halk Fırkası'nın kurulması için bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyonda görev alanlar arasında İsmail Canbulad ve Ali Çetinkaya'da yer aldı. Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası'nı 9 Ağustos 1923 tarihinde kurdu (Tunaşar, 2004: 68).

Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası kurulduktan sonra da İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Kara Kemal ile görüşerek yeni kurulan Halk Fırkası'nı destekleyip desteklemediklerini öğrenmek istedi (Cavid Bey, 1993: 10-11). Kara Kemal, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmede kendini olduğundan daha önemli gösterdi (Tahir, 1975: 250). Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Kara Kemal arkadaşları adına konuşamayacağını, arkadaşları ile bu konuda görüşmesi gerektiğini (Cavid Bey, 1993: 11) İttihat ve Terakki'nin canlanmasının sözkonusu olamayacağını söyleyerek oradan ayrıldı (Tahir, 1975: 252). Kara Kemal, Büyük Ada'da Cavid Bey'in köşkünde Cemiyet üyesi olan arkadaşlarını toplantıya çağırdı. Mustafa Kemal Paşa ile aralarında geçen konuşmayı anlattı. Gün boyu yapılan tartışmalardan sonra dokuz ilkeden oluşan başka bir fırka kurulmasına karar verildi (Cavid Bey, 1993: 10-11). Mustafa Kemal Paşa ile Kara Kemal'in ne şekilde görüştüğü net değildir. Kılıç Ali, Kara Kemal'in Gazi'nin yanına gelerek bizzat Ankara'da çalışmak istediğini söylediğinden bahseder. Kara Kemal'in bu isteğine Gazi'nin ise *"İstanbul'da bir Müdafai Hukuk teşkilatı mevcuttur. Oraya iltihak etmekle ve orada bir fert olarak çalışmakla vatanperverane maksadınız hâsıl olur."*şeklinde cevap verdiğini anlatır. Kılıç Ali'ye göre, Kara Kemal Gazi ile yaptığı görüşmeden sonra İstanbul'a dönmüş, Mesadet Hanı'nda arkadaşlarına bütün konuşmaları anlatmış sonuç olarak İttihat ve Terakki'nin tekrar canlandırılmasına karar verilmiştir (Kılıç Ali, 1997: 37-38).

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Ankara'dan İstanbul'a Kazım Karabekir'e haber verilmeden Topçu İhsan Bey başkanlığında bir İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi (Karabekir, 1990: 120). Üstelik yine Kazım Karabekir'e haber verilmeye gerek duyulmadan devleti ilgilendiren konularda bazı değişiklikler yapıldı. Gazetelerde 29 Şubat tarihinde "Osmanlı Hanedanının memleket dışına çıkarılması ve hilafetin Meclis'e intihabı cihetine gidileceği ve Bakanlar Kurulu'nda bazı değişiklikler yapıldığı" yazmaktaydı. Haberleri gazeteden okuyarak öğrenen Kazım Karabekir ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki arkadaşlık ilişkilerini zedelenmeye başladı. Kazım Karabekir kendini dışlanmış hissetti (Karabekir, 1990: 130).

Lozan görüşmeleri, Birinci ve İkinci Grup arasındaki sürtüşmeyi çok net bir şekilde ortaya çıkardı. Anlaşmazlık, Lozan'daki görüşmelere kimin gönderileceği konusunda başladı. Heyetlerin dışişleri düzeyinde temsil edilmesi kararından sonra dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek'in Lozan'a gönderilmesi kararı alındı. Fakat Yusuf Kemal Tengirşek'in hastalanması üzerine heyete İsmet Paşa'nın başkanlık yapması kararlaştırıldı (Serbes ve Yağan, 2010: 40). Doktor Rıza Nur, Yusuf Kemal Bey'in riyasetini doğru bulmadığı gibi, Rauf Bey'in sulh konferansına gönderilecek heyetin başına getirilmesine de razı değildi. O, Mondros Ateşkes Anlaşması'nda büyük hatalar yaptığına inandığı Rauf Bey'in yerine İsmet Bey'in getirilmesi gerektiğini düşündü. Düşüncesini Mustafa Kemal Paşa ile paylaştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Lozan'a gönderilecek heyetin başkanlığına Rauf Bey yerine İsmet Paşa'yı getirdi (Nur, 1992: 23). İsmet Paşa, Lozan görüşmelerine mali işlerden çok iyi anladığını düşündüğü Cavid Bey'i götürmek istedi. Doktor Rıza Nur, Cavid Bey'e güvenilmeyeceğini söyleyerek bu fikre karşı çıktı. Fakat İsmet Paşa aynı görüşte olmadığını ve Cavid Bey'e görüşmelere katılması için telgraf çektiğini söyledi. Doktor Rıza Nur'un İsmet Paşa'yı bu fikrinden vazgeçmesi yönünde yaptığı çalışmalar sonuç vermedi (Nur, 1992: 43). İsmet Paşa'nın başkanlığında Lozan'a hareket eden heyet, tartışmalı geçen müzakerelerden hiçbir netice almadan 4 Şubat 1923 tarihinde geri döndü. Konferansa bir süre ara verildi. Tekrar yapılacak konferansa kadar geçen süre içinde hükümet temsilcileri kendi meclis ve hükümetine danışarak ve birbirlerinin karşılıklı fikirlerini yoklayarak tekrar bir araya gelecek ve barış anlaşmasını

imzalayacaklardı (Grew, 1966: 45). Bu durum, Meclis'te muhalif grubun rahatsız olmasına ve sert eleştiriler yapmasına neden oldu. Olaya müdahale etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, Meclis'e geldi. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'e geldiğinde yanına bir zat yaklaşarak:

"Paşam, sen bizim her şeyimizsin. Sen bu işe müdahale etme. İsmet Paşa ile Meclis'i baş başa bırak." deyince Mustafa Kemal Paşa: *"Bırakamam."* cevabını verdi (Kılıç Ali, 1955: 93-94).

Bu esnada İsmet Paşa, Kazım Karabekir'in evine ziyarete geldi. Bu ziyarette Kazım Karabekir, İsmet Paşa'nın açık konuşmadığını, Mustafa Kemal Paşa'yı Lozan'dan aldığı ilhamla etkilediğini söyledi. İsmet Paşa'nın bu vesile ile İstiklal Harbi'nde ilk Mustafa Kemal'i tutan arkadaşlarının uzakta kalmalarını ve hatta ezilmelerini amaçladığını, bu arada kendiside dâhil olmak üzere kendilerini mahvetmeye çalışanlar olduğunu, bu durumun milletin istikbali için çok zararlı olduğunu söyledi (Karabekir, 1990: 127).

Lozan görüşmelerine katılmak üzere İsmet Paşa tekrar görevlendirildi. İsmet Paşa, 23 Nisan 1923'te başlayan görüşmelerin bütün safhasını Hükümete bildirdi. Rauf Bey ve Hükümetteki bazı arkadaşları arasında İsmet Paşa'nın bu işi başaramayacağı düşüncesi hâkimdi. İsmet Paşa da bu durumun farkına varmış ve Mustafa Kemal Paşa'yı haberdar etmişti. Mustafa Kemal Paşa, görüşmeleri Lozan Mütarekesi'nin sonuna kadar Vekil Heyeti ile birlikte takip etti. İsmet Paşa görüşmelerin bittiğini Vekil Heyeti Reisi Rauf Bey'e bildirdiği halde hiçbir cevap alamadı. Görüşmelere imza atması gerekti. Fakat Rauf Bey'den hiçbir cevap alamadığı için Mustafa Kemal Paşa'ya danışarak imzayı attı. Rauf Bey ise Lozan'a giden delege heyetinin Ankara'ya gelmesinden önce Mustafa Kemal'e müracaat ederek intihap dairesine gitmek üzere izin istedi. Rauf Bey, İsmet Paşa'yı karşılamak istemedi. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bu tutumunu değiştirmesine yönelik olarak teklif ettiği bütün önerilerine olumsuz cevap verdi. Nihayet Mustafa Kemal Paşa Rauf Bey'e Vekil Heyeti başkanlığından istifa etmesi şartı ile gidebileceğini söylemesi üzerine ipler koptu. Bu olaydan sonra Rauf Bey istifa etti ve tamamen küskün bir konuma geçti (Kılıç Ali, 1955: 103-105).

Birinci Meclis'in toplandığı son gün olan 15 Nisan 1923 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda bazı değişiklikler yapıldı (Zürcher, 2011: 204). Yapılan değişiklik, saltanatı geri getirmek için çalışanları vatan haini kabul eden bir değişiklikti (Aybars, 2009: 166). Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılında Meclis'in dağılmasını ve yeni seçimlerin yapılmasını sağladı. Seçime katılacak adayları kendisi seçti. Muhalefet yapmak, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nunda Nisan ayında yapılan değişiklikle imkânsız hale geldi. Yapılan seçimlerde İkinci Grup'tan sadece üç kişi Meclis'e girmeyi başardı (Zürcher, 2011: 199). Temmuz 1923 tarihinde yapılan seçimlerde Mustafa Kemal'in düzenlediği listeden İsmail Canbulad İstanbul Mebusu seçildi (Tunaşar, 2004: 69).

İsmail Canbulad'ın da aralarında bulunduğu bazı kişiler güçlü bir muhalefet oluşturdu. 25 Ekim 1923 tarihinde Halk Fırkası grubu, Rauf Bey'i gıyabında Meclis Başkanı seçti (Aybars, 2009: 167). Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir arasındaki belki de yanlış anlaşılmalardan dolayı artan gerginlik, Cumhuriyet'in ilanı ile had safhaya ulaştı. Kazım Karabekir, Meşrutiyet'in hilafet ve saltanat makamının zulüm ve istibdadına karşı yapıldığını fakat Cumhuriyet'in o makamın aciz ve meskenetine karşı yapılmış bir inkılâp olduğunu ifade etti (Karabekir, 1992: 65). Fakat bu düşünce, gerginliğin azalmasına neden olmadı. Çünkü Cumhuriyet'in ilan kararı Kazım Karabekir'e bildirilmemişti. Üstelik Rauf Bey de Cumhuriyetin ilanına karar verilecek olan toplantıya çağrılmamıştı. Kazım Karabekir, Cumhuriyet'in ilanının kendisine haber

verilmemesine kırıldı. Bu durumu Mustafa Kemal Paşa nutkunda şöyle cevap açıklamaktadır (Karabekir, 1990: 111):

> Baylar görüyorsunuz ki Cumhuriyet'in ilanına karar vermek için Ankara'da bulunan bütün arkadaşlarımı çağırmayı ve onlarla görüşüp tartışmayı hiç de gerekli görmedim. Çünkü onların öteden beri ve doğal olarak bu konuda benim gibi düşündüklerinden kuşkum yok. Oysa o sırada Ankara'da bulunmayan kimi kişiler hiçbir yetkileri yokken kendilerine bilgi verilmeden düşünceleri ve uygun görüp görmedikleri sorulmadan Cumhuriyet2in ilan edilmiş olmasını gücenme ve ayrılma sebebi saydılar.

Cumhuriyet'in ilanı özellikle Birinci Grup üyeleri arasında huzursuzluğa sebep oldu. Milli Mücadele'yi birlikte sürdüren insanlar birdenbire kendilerine hiçbir şey sorulmadan yapılan bu köklü değişikliklere tepki gösterdi. Esasında yapılan yeniliklerin karşısında değillerdi. Karşı çıktıkları şey kendi fikirlerinin alınmaması ve kendi görüşlerine değer verilmemesiydi. Bu nedenle muhalif oldular. Cumhuriyet ilan edilinceye kadar cumhurbaşkanlığı ile halifelik tek kişide toplanan bir görev ve yetki izlenimi vermekteydi. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra ise bu yetkiyi aynı kişide görmek istemeyen Rauf Bey yanlıları bu duruma muhalefet etti (Mazıcı, 1984: 82). Konu ile ilgili olarak Meclis'te sert tartışmalar yaşandı. Rauf Bey, Cumhuriyet'in karşısında olmadığını Meclis kürsüsüne çıkarak şu şekilde anlattı (Orbay, 2005: 349-351):

> Efendiler, hiç birimiz kendimizi melek farz edecek kadar düşüncesiz değiliz. Beşeriz. Beşer de sevmek de sevmemek de vardır. Ben bazı kimseleri sevmeyebilirim. Bazı kimseler de beni sevmeyebilir. Hatta hiçbir sebep göstermeden de bu böyle olabilir. Bu itibarla, böyle önemli bir meselede meseleyi şahsi olarak tetkik ve şahıslarla eseri mukayese etmek sizin de düşüncelerinizden çok uzak bir muhakeme tarzı olduğundan eminim. Bizim eğer tenkit etmek istediğimiz bir nokta varsa o da eserdir. Eseri tenkit ederken veya eser hakkında mütalaa yürütürken sevsek de sevmesek de her zaman şahsiyetlerin ve içtihatların muhterem olduğu esasını kabul etmekte müşterek olduğumuzdan şüphe etmiyorum. Benim kutsi duygularım, Cumhuriyet idaresinden başka, hiçbir idarenin taraftarı olmama müsait değildir. Esasen Türkiye Hükümeti'nin şekli nedir, sualine karşı büyük reisimizin yine bu kürsüden müsbet cevap olarak, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'dir, biz bize benzeriz, bize mahsus bir idaredir demiş olduklarını da hatırlarsınız. Bu benim vicdanımı tatmin eden en yüksek bir ifade idi ve buna itiraz etmek havsalamdan dahi geçmemiştir. Bu tatminkâr ve kati ifadeden sonra bu idareye son kabine buhranı yüzünden yürütülemez bir şekil alışı üzerine Cumhuriyet adının verilmiş olmasına itiraz etmek nasıl aklıma gelebilirdi? Bir millet ki Cumhuriyet'e taraftardır ve milli hâkimiyet kayıtsız şartsız hüküm sürdükçe Cumhuriyet'ten başka bir şey istemiyor. Fakat bunu bütün varlığıyla isterken layıkıyla tatbik edemezsek diye endişeye düşerse, arkadaşlar bundan memnun mu, meyus mu olmak lazımdır?

Rauf Bey'in bu konuşması Meclis'te itirazlara neden oldu. Kars Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey itirazını şu şekilde belirtti (Orbay, 2005: 350-351):

> Rauf Bey'in beyanatında esas olarak can alacak yegâne nokta bir cümle vardır ki tavazzuh ederse her şey berraklaşır. Rauf Beyefendi eğer bilerek ve isteyerek o manayı vermiş olmak için o cümleyi kullanmış ise elbette ki arkadaşlığımız bu dakikadan itibaren sakıttır. Yok, Rauf Bey kürsüye çıkar

> ve o sözlerimi sizin telakki ettiğiniz manada söylemedim, sürç-ü lisan vardır derse mesele yoktur. Rauf Bey'in cümlesi şudur: Cumhuriyet kelimesinin manası yoktur. Cumhuriyet demekle bir milletin refah ve saadeti sağlanamaz. Herhangi bir usul bu refah ve saadeti temin ederse en iyi idare şekli odur, sözüdür. İşte bunları başka manada kullanmış olduğunu ifade ederse bendeniz Rauf Beyefendi'nin samimiyetine ve mevkiine inananlardan birisi olduğum için samimiyetine de inanacağım ve kendisi ile kıyamete kadar arkadaşlığımız devam edecek ve beraber yürüyeceğiz. Yok, inat eder ve fikrinde ısrar ederse derhal samimiyetimize nihayet vereceğim.

Rauf Bey verdiği cevapta Cumhuriyet'i ancak milli hâkimiyeti tam manasıyla sağlaması şartıyla kabul ettiğini ve Cumhuriyetin de başka manası olmadığını, yoksa Güney Amerika memleketlerinin bazılarında olduğu gibi milli hâkimiyeti hiçe sayarak Cumhuriyet adı ile hüküm sürmesinin Cumhuriyet sayılamayacağını anlattı. Fakat karşılıklı suçlamalar devam etti. İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey, Rauf Bey'in halifeyi ziyaretini sözkonusu etmesi üzerine Rauf Bey şunları söyledi:

> Hilafet makamını işgal eden muhterem zat, Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmiştir. Ve bu Meclis, bu makamın istinatgâhıdır. Bana tariz edenler bilmelidirler ki, bu mevki ve vaziyette bulunan zat, beni davet ederse bende bu davete icabeti dini, ahlaki ve milli bir vazife bilirim. Şunu da söyleyeyim ki, ben son İstanbul Mebusan Meclisi'ne Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşı ve Kuvayi Milliye'nin mümessili olarak gittim. O zaman vatansever tanınan birçokları benimle temastan çekinerek, benden kaçtıkları halde, bugün halife ve o zamanın veliahdı olan bu zat, bir toplantıda yanıma gelip, samimiyetle elimi sıkarak bana niçin görüşemiyoruz, diye sordu. Açıkca ben de cesaret edemedim, çekiniyorum, görüşsem sizi müşkül mevkie sokabilirim dedim. Bana hayır ehemmiyeti yok görüşelim dedi ve ısrarla davet etti. Bu civanmerdliği gösteren zat, hele Büyük Millet Meclisi kararıyla halife seçildikten sonra beni davet eder de gitmezsem, dünyanın en saygısız adamı olurum. Gittim efendiler. Yarın davet ederse yine giderim. Ama fırka kararından bahsediyorlar, hangi karardır bu bilmiyorum. Esasen fırkanın henüz tesbit ve tayin edilmiş bir programı dahi yoktur ki ben onun dışında hareket etmiş olmakla muaheze edileyim. Hatalarım olabilir. Hatalarım, hatta kabahatlerim olursa itiraf ederim. Yalnız kanaatim dışında va başkalarının arzularına göre hareket etmek kabiliyetini bende görmek isteyenler, fikirlerini düzeltmelidirler. Ben, bunu yapamam.

Rauf Bey ile İsmet Paşa'nın arası pekiyi değildi. Rauf Bey'den sonra kürsüye gelen İsmet Paşa Rauf Bey'in hata ettiğinden bahsederek şunları söyledi (Orbay, 2005: 352):

> Rauf Bey beyanatlarında bizimle zıddı tam olarak gördüğümüz noktaları geri alarak bu fırka içinde yürümek kararında mıdırlar, yoksa siyasi beyanatlarında bizimle zıddı tam olan noktaları muhafaza ederek, fırkamızın dışında ve Meclis'te bizimle karşı karşıya çalışmak kararı mı vereceklerdir? Son söz ve karar şimdi kendilerine aittir.

Bunun üzerine söz alan Rauf Bey Halk Fırkası'ndan ayrılmayı düşünmediğini, bunun için bir sebep bulunmadığını söyleyerek sözlerine şöyle devam etti (Cebesoy, 2011:C.I-II, 451):

> Mutlaka muhalif parti yapmaklığımı arzu ediyorlar. Yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir. Vicdan benimdir. Beni fırkadan ihrac ederseniz yapacağım şey mezuniyet alıp gitmektir. Karar sizindir. Ben buradan çıkıp

> gidiyorum. Kararınızı serbest veriniz. Hemen Cenab-ı Hak milletimize refah ve saadet versin. Şahıslar payidar değildir, fikirler her zaman payidardır.

Rauf Bey Cumhuriyet'e karşı olmadığını da şu şekilde ifade etti (Orbay, 2005: 352):

> Tekrar ediyorum ki, Cumhuriyetçiyim. Esasta birlik olduktan sonra üst tarafı teferruattır. Ayrıca aile arasında olduğu gibi konuşularak anlaşmaya varılabilir. Ben Ankara'dan münfail ayrılmış olabilirim. Bir fert, bir zat ile aramızda bir mesele olabilir. Lakin bu şahsidir. Devlet ve millet meselesi değildir. Şimdi siz, Rauf ifadesini behemehâl tashih ve tekzip etmelidir diyorsunuz. Buna imkân yoktur. Hakkımda ne yaparsanız yapın, sözlerimi asla geri almam. Ben gidiyorum, karar sizindir. Hemen Cenab-ı Hak bu mülk ve millete acısın, refah ve saadet versin.

Karşılıklı restleşme tehlikeli bir şekilde devam etti. Cumhuriyet'in ilanından sonra Rauf Bey, İstanbul gazetelerine beyanat verdi. Beyanat üzerine Ankara'da olumsuz propagandalar yapıldı. Ali Fuat Paşa, yapılan menfi propagandadan Rauf Bey'in haberinin olup olmadığını anlamak için onu ziyarete gitti. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'e yanlış anlamaları düzeltmeyi düşünüp düşünmediğini sordu. Rauf Bey de ilk işinin Gazi Paşa'yı ziyaret etmek olacağını, Başvekil ve diğerleri ile aralarında bir yanlış anlama olmuşsa bu yanlış anlamayı Meclis Reisi Fethi Bey'in huzurunda açıklayarak düzeltmeye çalışacağını söyledi. Esasında Ali Fuat Paşa, bazı olayların sebebinin farkına varmıştı. Bu konuda Rauf Bey'i uyarmak istiyordu. Rauf Bey'e Ankara'da aleyhlerinde yapılan propagandalardan bahsederek, bazı insanların olmayan ve olmayacak şeyleri uydurarak Gazi'yle aralarına girmek isteyebileceklerini, eski arkadaşları birbirlerinden ayırmaya çalışacaklarını, bu duruma seyirci kalmamaları gerektiğini söyledi. Ayrıca Rauf Bey'in Hâkimiyeti Milliyeci olduğunu ve beyanatından Cumhuriyet aleyhtarlığı manasının çıkmadığını vurguladı. Bütün bunlara rağmen Cumhuriyet'in bir fırka toplantısından sonra alelacele hazırlanan bir iki maddelik bir kanun layihasıyla Meclis'e bir iki saat içinde kabul ettirilmesi şekline karşı çıktıklarını ifade etti. Rauf Bey ise yorgun ve hasta olduğu için üç ay izin aldığını fakat durumunun esaslı, mühim bir fırka toplantısına çağrılmasına engel olmaması gerektiğini, diğer arkadaşlarının hepsinin isimleriyle davet edildiklerini, yalnız kendisinin çağrılmadığını söyledi. Kendisinin Gazi'den ve fırkadan uzak bulundurmak isteyenlerin bulunduğunu, mutlakıyet aleyhinde fakat milli hâkimiyeti iyice temsil eden bir Cumhuriyet idaresinin taraftarı olduğunu söyledi. Herkesçe bilinen ilkelerle seçilmiş kişiler olarak, muhalif bir fırka teşkil edemeyeceklerini, fakat aldığı haberlere göre Ankara'da hükümetin toplantı yerlerinde kendisinin İttihad-ı İslam taraftarı olduğu şeklinde haberlerin yayıldığı anlattı. Fuat Paşa'dan kazanılan milli davayı bu gibi yalanlarla zayıflatmağa müsaade etmemesini, propagandaların arkasında kendisi ve Fuat Paşa'yı Gazi'den uzaklaştırmak isteyenler bulunduğunu hissetiğini ve buna fırsat vermemeleri gerektiğini istedi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 442-443).

İkinci Grup üyeleri, hükümet üyelerinin inkılâp adı altında geçmişlerini ve inanç değerleriyle olan bağlarını önce zayıflatmak, sonra da kopartmak niyetinde olduklarına inanıyordu. Paşalar ise Mustafa Kemal Paşa'dan cumhurbaşkanı olarak partilerüstü konumda bulunmasını, tarafsız olmasını ve hayatı boyunca bu görevde kalmasını istiyordu (Kılıç, 1994: 20). İkinci Grup'ta yer alan üyeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir daha eski haline dönemeyeceğine inanan bir takım insanların Mustafa Kemal'in etrafında toplandıklarını düşündü. Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında yer alan bu insanların planlarının gerçekleşmesindeki en önemli engel İkinci Grub'un ve bazı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin varlığı idi. İkinci Grup ve İttihatçı üyelerle

anlaşmanın sağlanması demek, Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde yer alan bazı kişilerin planlarının gerçekleşmeyeceği anlamına gelmekteydi (Tahir, 1975: 252). Mustafa Kemal ise Cumhuriyet'in ilanı ile yapılacak işlerin henüz bitmediğini, medeniyet âlemine katılmak için bazı inkılâpların yapılması gerektiğine, bunun için de geçici bir süre muhalif grubun olmaması gerektiğine inanmaktaydı (Kılıç, 1994: 20).

Emir Ali ve Ağa Han adındaki iki Hintli Müslüman, başvekil İsmet Bey'e yalnızca dinsel yetkileri olan bir halifenin İslam dünyasında daha çok saygı uyandıracağını belirten ve Türk Hükümeti'nden halifenin daha önemli bir rol oynamasını imkân sağlanması gerektiğini isteyen bir mektup yazdı. Mektup, Ankara'ya ulaşmadan İstanbul basınında (Zürcher, 2011: 208), 5 Aralık 1923 tarihinde Tanin ve İkdam, 6 Aralık'ta Tevhid-i Efkâr gazetesinde yayınlandı (Aybars, 2009: 174). Meydana gelen hızlı değişim, İstanbul basını ve bazı çevreler tarafından eleştirildi (Eroğlu, 2008: 190). Bu durum Türkiye'nin iç işlerine müdahale şeklinde yansıtıldı. İstiklal Mahkemeleri olayı soruşturmak için İstanbul'a gönderildi. 8 Aralık 1923 tarihinde İstanbul İstiklal Mahkemesi Yargıçlar Kurulu, gece Meclis'te toplanarak gazetede yer alan mektupla ilgili olarak görüştü. Adı geçen gazetelerin sahipleri ile sorumlu müdürlerini gözaltına alındı (Aybars, 2009: 177). Olaydan sorumlu tutulan kişilerin Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre yargılanmalarına karar verildi (Eroğlu, 2008: 190). Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa, 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılmasına ilişkin bir önerge verdi. Bu önerge kısa bir süre içinde kabul edilerek halifelik kaldırıldı (Zürcher, 2011: 208).

Lozan Anlaşması'nda Musul sorunu çözüme bağlanmamıştı. Rauf Bey Musul, Batı Trakya ve Adalar konusunda taviz verilmesini istemedi. İsmet Paşa ile bu konuda anlaşmazlığa düştü (Serbes ve Yağan, 2010: 40). Lozan'da görüşmelerin uzaması üzerine İsmet Paşa konunun Türkiye ile İngiltere arasında çözülmesini önerdi. Öneri her iki taraf yetkilileri tarafından benimsendi. İlk görüşme 19 Mayıs 1924 tarihinde yapıldı fakat bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine konu İngilizler tarafından Milletler Cemiyeti'ne getirildi. Milletler Cemiyeti 30 Eylül 1924 tarihinde bir komisyon kurarak konunun incelenmesine karar verdi. Bu esnada Şeyh Sait İsyanı ortaya çıktı. İsyan 1925 yılının ortalarında bastırıldı. Musul Meselesi'nin çözümü için askeri yolların kullanılmasının Türkiye için felakete neden olacağını düşünen Kazım Karabekir, fikrini Mustafa Kemal Paşa ve İsmet İnönü ile paylaştı. Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa'ya (Karabekir, 1990: 143):

"Paşa Hazretleri, bir harp tehlikesi karşısında olduğumuzu ve zat-ı Samilerine dahi arz ettiğim mütalaalarıma rağmen Musul Harekâtı'na başlamanın buna sebep olduğunu öğrendim. Paşam netice felaket olur." dedi. Mustafa Kemal bunun üzerine:

"Büyük Millet Meclisi'ni acele topladık. Söz milletindir." diye cevap verdi. Kazım Karabekir, kendi düşüncelerinin önemsenmediğini düşündü. İkinci Grup üyeleri böyle önemli bir konuda İsmet Paşa'nın Lozan'a gönderilmesine karşı çıktı. Birinci Grup üyeleri ise karşı tarafı kendilerine tuzak kurmakla suçladı. Çünkü Lozan'daki görüşmelere yardımcı olması için eski Maliye Nazırı Cavid Bey de götürülmüş fakat bir faydasını görmemişlerdi. İsmet Paşa, Lozan görüşmeleri esnasında Dr Rıza Nur'a Cavid ve Cahid Beyleri yanında götürmekle büyük hata yaptığını, ikisinin de Fransızlarla çok yakın temasta bulunduklarını, görüşmelerde kendilerini yanlış bilgilendirdiklerini söyledi (Nur, 1992: 176). İsmet Paşa Lozan'daki anılarını anlatırken:

"Talihsiz memleket! Şayi ve mütevatir şöhretlerinden istifade edilsin diye Cavid Bey'i (eski Maliye Nazırı) Lozan'a çağırdık ve götürdük. Karşımıza Düyunu Umumiye menfaatlerinin müdafii olarak dikildiler ve bizi aldatmaya çalıştılar. Cahid Bey İstanbul'da gazetesiyle bu fikri müdafaa etti durdu." dedi (Kılıç Ali, 1955: 129). Fakat

Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım bu durumu farklı bir yorum getirdi. O, İsmet Paşa'nın Lozan'da her gün öğleden sonra saat iki buçukta kaldıkları Lozan Palas Oteli'ne geldiğini ve eşi Cavid Bey'le birlikte kahve içerek görüşmelerin değerlendirilmesini yaptığını söyledi. Aliye Hanım'a göre İsmet Paşa kuruntulu bir insandı. Birçok bakımdan onu Cavid Bey rahatlatmaktaydı. Hatta Lozan Müzakereleri'nin bitiminde Davos'a gitmeye karar verdiklerini, veda için İsmet Paşa'nın yanına geldiklerinde O'nun Cavid Bey'in boynuna sarılarak *"Bana yaptığın yardımı hiç unutmayacağım Cavid Bey"* diyerek teşekkür ettiğini sözlerine ekledi (Cavid Bey, 1993: 50). Dr Rıza Nur, Cavid Bey'in Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya muhalif olduğunu düşündü. Lozan görüşmeleri bittikten sonra Dr Rıza Nur, Cavid Bey'e Birinci İnönü Savaşı'nda eğer kendisinin telkin ettiği şekilde anlaşma yoluna gitmiş olsalardı birçok kayıplar yaşayacaklarını oysa Mustafa Kemal'in liderliğinde savaşa devam edip birçok kazanımlar elde ettiklerini söyleyerek bunun nedenini sordu fakat aldığı cevaptan tatmin olmadı (Nur, 1992: 385).

Bütün bu olup bitenlerden sonra Kazım Karabekir, Rauf Bey, Adnan Adıvar, Ali Fuat Paşa ile Refet Paşa'dan oluşan grup Ankara'da kendilerine karşı haksız yere cephe alındığı kanısına vardı. Onlara göre İsmet Paşa ile onun etrafındaki genç elemanlar, kendilerini bertaraf etme niyetinde idiler. Üstelik Gazi Mustafa Kemal Paşa kendilerine karşı çok ilgisizdi (Aydemir, 1966: 202). Gelişen olaylar üzerine Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile konuşarak askerlikten ayrılmaya ve fırka kurmaya karar verdi. Ali Fuat ve Kazım Karabekir'in ordudan istifa etmelerinin en önemli nedeni ordunun kendilerinin dışında astlarına idare ettirilmek istenmesi iddiası oldu (Balcıoğlu, 2007: 292). Dış basında Mustafa Kemal Paşa'nın yeni politikasına karşı bir tepki olarak yorumlanan bu hareketin Rauf Bey'in evinde hazırlanmış olduğuna dair haberler yayınlandı. 13 Kasım 1924 tarihli Times gazetesinde Anayasa'nın koruyucu hükmü altında ordudaki görevlerini bırakarak Meclis'e katılan yüksek komuta heyetindeki Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların bu davranışları, yerinde olmayan bir hareket olarak görüldüğü gibi cumhurbaşkanına karşı ayaklanmaların doğru olmayacağı da ileri sürüldü. Yaşanan ekonomik bozukluk yüzünden halkın hoşnutsuz olduğu ve muhalif İstanbul mebuslarının daha çok birleştiği ve Mustafa Kemal'in parti başkanlığı ve cumhurbaşkanlığını birarada bulundurmasının savaş zamanındaki askeri disiplin içinde bir birlik beklemesinin karşıtlarının eleştirilerine yol açtığı belirtildi. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı eski silah arkadaşlarının bir ayaklanma içinde oldukları izlenimi verilmeye çalışılırken onların ileri sürdükleri eleştirilerin haklı olduğu savunuldu (Aybars, 2009: 200). Mustafa Kemal Paşa ise bu istifaları komplo olarak değerlendirdi. Mustafa Kemal; Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebessoy, Rauf Bey ve Adnan Adıvar'ın uzun zamandır işbirliği içinde olduklarını, Meclis'e girdikten sonra ordu üzerinde de etkili olmaya çalışacaklarını düşündü (Balcıoğlu, 2007: 290).

İç anlaşmazlıklar dış politikada daha sağlam bir duruş sergilenmesine engel oldu. Kazım Karabekir yaklaşan savaş tehlikesini önlemek için artık Büyük Millet Meclisi'nde bir blok oluşturmaları gerektiğini, Cumhuriyet'in kökleşmesi için gerekirse bir parti kurmaya karar verdiklerini açıkca ifade etti. Karşılıklı güvensizlik had safhaya ulaştı. Kazım Karabekir, kendisinin devre dışına çıkarıldığı ve kendisine hiç güvenilmediği kanısındaydı. Mustafa Kemal ise Kazım Karabekir'in kendisine komplo düzenlediğinden kuşkulanmaktaydı. Mustafa Kemal nutkunda bu olayı şöyle anlatmaktadır (Karabekir, 1990: 144-145):

> Hakkâri bölgesinde Nesturi ayaklanmasını bastırmaya çalıştığımız bir sırada İngiltere Hükümeti de Hükümetimize kesin bir nota verdi. İngiltere'nin

> kesin notasına bildiğiniz biçimde yanıt verdik, savaşı bile göze aldık. İşte söz konusu ettiğimiz kişiler bu çetin günlerde, bir yabancı devletin bize saldırabileceği günlerde kendilerinin de bize saldırarak ereklerine kolaylıkla ulaşabilecekleri kuruntusuna kapıldılar. Savaşa hazır bir durumda bulundurmaya zorunlu oldukları ordularını başsız bırakıp, daha önce sevmediklerini söyledikleri siyasa alana koştular."

İkinci Grup'ta yer alan Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından biriydi. Mustafa Kemal yapmak istediği birçok icraatı Ali Fuat Paşa ile paylaşmakta bir sakınca görmedi. Mustafa Kemal Paşa, hilafetin kaldırılmasıyla Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye'den çıkarılması, Şer'iye, Evkaf, Erkan-ı Harbiye Umumiye reisliğinin ihdası, tedrisatın birleştirilmesi ile ilgili olarak Ali Fuat Bey'e düşüncesini sordu. Ali Fuat Bey, bu esasların laiklik ve demokratik prensiplerin bir gereği olduğunu ve hemen uygulanması gerektiğini söyledi. Hilafetin kaldırılması konusuna gelince, saltanatla hilafet ayrılırken ve saltanat kaldırılırken alınan karar gereği hilafetin vaziyeti hakkında ya sessiz kalınacağını veya hilafet Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevi şahsiyetinde mevcuttur denileceğini fakat olayın bu şekilde gelişmediğine dikkat çekti. O halde iki otoritenin aynı hudut içerisinde yaşayamayacağına göre derhal hilafetin kaldırılmasının ve Osmanlı hanedanının Türkiye'den çıkarılmasının gerekli olduğunu söyledi. Din ve ordunun siyasetle ilgili olmaması gerektiğini, yalnız Erkan-ı Harbiye Umumiye'nin müstakil olmasının memleket müdafaasının kontrolsüz kalması demek olacağını ve bu nedenle bu kurumun hiç olmazsa Başvekâlete bağlanmasının gerekli olduğunu sözlerine ilave etti (Cebesoy, 2011: C.I-II, 465):

Ali Fuat'ın bu sözlerinden Mustafa Kemal memnun kaldı. Fakat kısa bir süre sonra İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa askerlik görevinden istifa etti (Atatürk, 1981:C.II, 852-856). Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'nın Musul sorunu yüzünden ciddi bir tartışmanın olası göründüğü sırada ordu komutanlık görevlerinden çekilmesini, kendisine yapılmış bir komplo olarak değerlendirdi. Mustafa Kemal'e göre Rauf Bey ve Adnan Bey yapılan inkılâp hareketlerini onaylamıyordu. Bu ikili, istifa eden iki komutanla uzun süreden beri işbirliği içerisinde idi. Mustafa Kemal; Rauf Bey'in İcra Vekilleri Heyeti Reisliği'nden ayrıldıktan sonra orduyu kazanmak için bu iki komutanla iletişime geçtiğini düşündü. Rauf Bey, aynı şekilde ordudaki diğer komutanlarla da irtibata geçebilirdi (Balcıoğlu, 2007: 290). Mustafa Kemal'e göre bu komplonun kökleri Cumhuriyet'in ilanına kadar gitmekteydi. Karşı grup planlarında başarılı olmak için önce orduyu ele almışlar ve bir sene ordu üzerinde çalışmışlardı. Mustafa Kemal Paşa, muhalefetin orduyu kendi lehlerine kazandıklarını zannederek istifa ettiğini düşündü (Aydemir, 1966: 204). Mustafa Kemal Paşa nutkunda konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir (Atatürk, 1981:C.II, 852-856):

> Şimdi muhterem efendiler, arzu ederseniz size büyük bir komplo hakkında malumat vereyim. 1924 senesi Teşrinievvelinin 26. günü geç vakit Birinci Ordu Müfettişi'nin, müfettişlikten istifa ettiği hakkında haberdar edildim. Müfettiş Paşa'nın Erkan-ı Harbiyei Umumiye Riyaseti'ne verdiği istifanamesi aynen şudur:
>
> Erkânıharbiye Umumiye Riyaseti'ne
>
> Bir senelik ordu müfettişliğim zamanında gerek teftişlerim neticesi verdiğim raporların ve gerekse ordumuzun teali ve takviyesi için takdim ettiğim layihalarımın nazarı dikkate alınmadığını görmekle teessür ve ye'sim fevkaladedir. Uhdeme düşen vazifemi mebusluk sıfatı ile daha müsterihül vicdan yapacağıma kanaati tamme hâsıl ettiğimden ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arz eylerim Efendim.

Müdafai Milliye Vekâletine de arz olunmuştur.
26 Teşrinievvel 1934
Kazım Karabekir

Bu istifanamenin altında renkli kalemle şunlar yazılıdır: İstifaya muvafakat etmediğimi bildiririm. Fikrinde ısrar etti. Yarın vazifei teşriiyesine avdet edeceğini bildirdi. Bu satırların altında imza yoktur. Fakat Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Bu satırların altında da kırmızı mürekkeple yazılmış şu notlar vardır:- Verilen rapor ve layihaların kâffesini göreyim.-Bunların hangi mevaddı hakkında neler yapılmış ve hangi mevaddı yapılmamış, onları da dosyaları ile göreyim. Bu notların altındaki tarih 28 Teşrinievvel'dir. Efendiler Kazım Karabekir Paşa'nın raporları ve layihaları Erkânı Harbiye'de ait olduğu şubelerce tetkik olunmuş, muhteviyatından şayanı kabul ve kabili tatbik olanlar nazarı dikkate alınmış ve tatbik edilmiş idi. Ancak tatbiki, devletin istitaati haricinde bulunan veya bir kıymeti ilmiyeyi haiz olmayıp hayali ve indi olan teklifleri bittabi nazarı dikkate alınmamıştır. Kazım Karabekir Paşa'ya raporlar ve layihalar verdiğinden dolayı bir takdirname de verilmeye lüzum görülmemişti. 30 Teşrinievvel günü de, İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa'nın Konya'dan geldiği bildirildi. Kendisini akşam yemeğine Çankaya'ya davet ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde Paşa gelmedi. Kendisini aratırken muttali oldum ki Fuat Paşa Ankara'ya muvasalatında Rauf Bey tarafından istasyonda istikbal olunmuş. Müdafa-i Milliye Vekâleti'ne bazı rüfeka ile kısa temaslardan sonra, Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne gitmiş, bir müddet Fevzi Paşa ile mülakatta bulunmuş, çıkarken Fevzi Paşa'nın yaverine şu kâğıdı bırakmış:

30.10.1934
Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti Aliyesi'ne

Mebusluk vazifei teşriiyesine başlayacağımdan İkinci Ordu Müfettişliği'nden affımı arz ve istirham eylerim Efendim.
Ankara Mebusu
Ali Fuat

Efendiler, mebusluktan istifa ettiğini Meclis Riyaseti'ne bildirmiş olan Refet Paşa'nın da istifanamesinin Rauf Bey tarafından geri aldırıldığını öğrenmişti Dumlupınar merasimini müteakip Bursa ve Karadeniz sevahili ile Erzurum havalisinde devam eden bir buçuk aylık bir seyahatten sonra Teşrinievvel'in 18. günü Ankara'ya avdet etmiştim. Birçok mebus arkadaşlar vesaire tarafından istikbal olunmuştum. Bu meyanda Ankara'da bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmemiştim. Hâlbuki izharı iğbirar gibi telakkisi pek mümkün olan bu tarzı hareketlerine intizar etmiyordum.

Efendiler bir komplo karşısında bulunduğumuzda bir saniye dahi tereddüt etmedim. Bu vaziyet ve manzara şöyle tahlil ve mütalaa olunabilirdi: Bir sene evvelden Rauf Bey'in Heyeti Vekile Riyaseti'nden çekildiğinden beri Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa vesaire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla Kazım Karabekir Paşa, Birinci Ordu Müfettişliği'ne tayin olunduktan sonra sabık kumandanlığı mıntıkası olan şark vilayetlerinde dolaşırken Ali Fuat Paşa da politikadan haz etmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu Müfettişliği'ne gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevat

Paşa'nın ve bu müfettişlik dâhilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşa'nın da aynı tertibe dâhil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene ordular üzerinde kendi noktai nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zahiboldular. İstifalarından evvel bazı kumandanları kendileri ile beraber harekete imale için çalıştılar. Bu bir sene zarfında Cumhuriyetin ilanı, hilafetin lağvı gibi icraatımız müşterek tertip sahiplerini daha ziyade birbirlerine takrib ederek müşterek harekete saik oldu. Harekete politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için münasip an ve fırsata müterakkıp idiler. Siyasi sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika Rauf Bey ve emsali fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclis'in tatil devrine tesadüf eden aylarda aza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamayan ikinci grup mensupları vasıtasıyla bütün memlekette milleti aleyhimizde ifsat için çalışmak fırsatına malik oldular. Memleket dâhilinde bazı hafi teşkilat ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbul'da Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Son Telgraf ve Adana'da Abbdülkadir Kemali Bey tarafından çıkarılan Toksöz gibi gazelelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize bir anonim taarruza geçtiler. Memlekette umumi bir teşettütü efkâr hâsıl ettiler. Hakkâri mıntıkasında ordumuzla Nesturi tedibatı, yapmakta olduğumuz bir sırada İngiltere dahi hükümete bir ültimatom verdi. Meclisi fevkalade olarak ictimaa davet ettim. İngiltere'nin ültimatomuna malum olduğu vechile cevap verdik. Harb ihtimalini göze aldık. İşte bahsettiğimiz zevat, bu müşkil anda, bir ecnebi devletin bize taarruz ve hücum ederek hedeflerine suhuletle vasıl olabileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve amade bulundurmaya mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp vaktiyle hazzetmediklerini ifade eyledikleri politika sahasına şitab ettiler. İçtima etmiş olan Meclis'te ortaya atılan bir meselede bu şitabı tacil edecek mahiyette idi. Filhakika mebuslardan Hoca Esat Efendi 20 Teşrinievvel 1924 tarihli takririyle mübadele ve iskânı muhacirine ait ve leyli mekteplere ne kadar meccani talebe alındığına ve nerelerde ibtidai mektepler açıldığına dair birtakım sualleri ait oldukları vekillerden soruyordu. Bu suallerin şamil olduğu hususat cidden milleti alakadar eden mesail idi. Bu meseleler vekilleri tenkid etmek için pek müsait idi. Bilhassa mübadele ve iskân işlerinde herkesi meşgul eden noktalar bariz idi. Bizzat ben dahi seyahatim esnasında meşhudatımla mübadele ve iskân işlerinin sureti ceryanından şikâyet etmiş ve Ankara'ya avdetimde bu vekâletin lağvı ile bütün hükümet vesaitinin bu hususta alaka ve faaliyetini temin edecek bir şekli hükümete teklif etmiş idim. Bunda mutabık kalmıştık. Bu husus dahi taarruza geçeceklerin bu zeminde çok taraftar kazanmaları ihtimalini takviye etmekte idi. Efendiler, komployu keşfettikten sonra tedbirini bulmakta müşkilat olmadı.

Kendisine karşı bir komplo düzenlendiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa, tedbirler almaya başladı. İlk olarak Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın milletvekilliğinden ayrıldığını TBMM başkanlığına telefonla bildirildi. Daha sonra milletvekili olan komutanlar Cevat Paşa, İzzettin Paşa, Ali Hikmet Paşa, Şükrü Naili Paşa, Fahrettin Paşa ve Cafer Tayyar Paşalara acele telgraflar çekerek bu komutanlardan ya milletvekilliğini ya da komutanlığı seçmelerini istedi. En son olarakta Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların ordu ile ilişkileri kesildi. Kazım Karabekir anılarında ordudan çekilmesini "İngilizlere karşı Musul nedeni ile açılacak savaşa" bağladı. O'na göre

komutanların ordudan çekilmesi, savaş tehlikesini önlemişti. Mustafa Kemal Paşa ise bunu iç siyasete dönük bir komplo olarak gördü (Karabekir, 1990: 148-149). Mustafa Kemal Paşa'nın Üçüncü Ordu Müfettişi ile milletvekili olan komutanlardan Meclis'ten istifa etmelerini istemesi iki önemli sonucu da beraberinde getirdi. Öncelikle ordu kesin olarak politikadan ayrıldı. Daha sonra ise İkinci Grup tarafından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu (Atay, 1984: 395).

Savaş sırasında halktan zaferden sonra ödenmek şartı ile makbuz karşılığında vergiler toplanmıştı. Toplanan bu vergilerin ödenmeyeceği, ödenecek olsa bile zamanının belirsiz olduğu söylentileri yayıldı. Bu esnada Yunanistan'daki Türklerle yer değiştiren Rumların bıraktıkları gayrimenkul malların iktidar mensupları tarafından haksız yere paylaşıldığı söylentileri ortalığı karıştırdı. Bu konu 1924 yılı başlarında muhalifler tarafından Büyük Millet Meclisi'nin gündemine getirildi. Savaş sonunda kaçan Ermeni zenginlerinin mallarını satabilmek için gizlice dönmek istedikleri, karşılığında da rüşvet verdikleri ileri sürüldü. Gazeteler, iktidarda bulunanların bu gücü kullanarak çıkar sağlamaya çalıştıklarını iddia etti. Antep Mebusu Kılıç Ali Bey ile Rize Mebusu Rauf Bey'in bu konu ile ilgili olarak birlikte hareket ettikleri, hatta kendileri gibi mebus olan İleri gazetesi başyazarı Celal Nuri Bey'i bayılana kader dövdükleri de diğer iddialar arasındaydı (Tahir, 1975: 105).

Meclis'te de gerginlik devam etti. Rauf Bey Dâhiliye, Hariciye, Nafia, Ziraat, Maarif ve İskân Vekâletleri'nin işlevlerinin bozuk olduğunu vurgulayarak eleştirdi. Halk Fırkası mensupları ise Rauf Bey'in Cumhuriyetçilik anlayışından kuşku duydu. Meclis'te mebuslardan Hoca Esat Efendi'nin "mübadele ve iskân göçmenlerine ait" sorduğu bir soru müzarekenin genişlemesine ve gensoru şekline dönmesine neden oldu (Orbay, 2005: 354). Esat Hoca'nın 27 Ekim 1924 tarihinde Meclis'e verdiği gensorunun değiştirilmesine ilişkin önergesini İsmet Paşa genişletilmesini isteyerek oylamaya sundu. Yapılan oylamada İsmet Paşa Hükümeti, 147 oy ile güvenoyu aldı. Oylamada 19 muhalif oyu kullanıldı (Mazıcı, 1984: 79). Artık iki grup arasında geçmişe dayanan birlik kopma noktasına geldi. Kazım Karabekir, askerlik görevini bırakarak devir teslim töreninden sonra TBMM'ndeki görevine başladı (Karabekir, 1990: 150). Kazım Karabekir'in 20 Ekim 1924 tarihindeki istifasından sonra Rauf Orbay ve on milletvekili Halk Fırkası'ndan istifa etti (Kılıç, 1994: 21). İstifa edenler arasında İsmail Canbulad'da bulunmaktaydı. İsmail Canbulad'ın Halk Fırkası'ndan istifa etmesinin nedeni Halk Fırkası'nın önemli azalarından biri olan Yunus Nadi'nin Meclis kürsüsünde İsmail Canbulad'ı kastederek "Ben felanla felanla çalışmam" demesinden kaynaklandı (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1926). İkinci Grup üyeleri istifa ettikten sonra mücadelelerini müstakil bir parti kurarak devam ettirme kararı aldı. Kazım Karabekir'in başkanlığını yaptığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1924 tarihinde kuruldu (Kılıç, 1994: 22). Yeni firkanın yönetim kurulu Genel sekreter Başkan Ali Fuat Paşa, üyeler Rauf Bey, Adnan Adıvar, Muhtar, Halis Turgut, Sabit Bey ve Rüştü Paşa, Refet Paşa, Bekir Sami, İsmail Canbulad, Şükrü, Feridun Fikri, Halet, Besim, Arif, Münir Hüsrev, Faik, Halit, Kamil İhsan ve Zeki Bey'den oluştu (Mazıcı, 1984: 80). Mustafa Kemal nutkunda bu parti ile ilgili düşüncelerini şöyle açıklar (Atatürk, 1981:C.II, 889-894):

> Muhterem Efendiler, komplo bahsini izahta ve komplonun Meclis dâhilindeki safhasını tasvirde ehemmiyetsiz gibi telakki olunabilecek bazı teferruata temas ettim. Bunda beni mazur göreceğinizi ümit ederim. Hatıra gelir ki her hükümetten her zaman istizah yapılır. Bu istizaha bu kadar ehemmiyet vermek caiz midir? Arz etmeliyim ki mevzubahis olan istizah normal bir istizah değildir. Komplonun bir safhai mahsusası idi. Bu istizah

sahnesinden sonradır ki muhalifler maskelerini atmaya mecbur edildiler. Malum olduğu vechile "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" diye bir fırka teşkil ettiler. Bu fırkanın gizli eller tarafından çizilen proğramını da ortaya attılar. Cumhuriyet kelimesini telaffuzdan dahi içtinab edenlerin Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin teşkil ettikleri fırkaya Cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet ünvanını vermeleri nasıl ciddi ve ne dereceye kadar samimi telakki olunabilir. Rauf Bey ve arkadaşlarının teşkil ettikleri fırka muhafazakâr ünvanı altında meydana çıksaydı belki manası olurdu. Fakat bizden daha ziyade terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları bittabi doğru değildi. Fırka efkâr ve itikadı diniyeye hürmetkârdır düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan hüsnüniyete intizar olunabilir miydi? Bu bayrak asırlardan beri cahil ve mütaasıpları, hurafeperestleri iğfal ederek hususi maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi? Türk Milleti asırlardan beri nihayetsiz felaketlere içinden çıkabilmek için büyük fedakârlıklar istilzam eden mülevves bataklıklara hep bu bayrak gösterilerek sevk olunmamış mıydı? Cumhuriyetçi ve terakkiperver olduklarını zannettirmek isteyenlerin aynı bayrakla ortaya atılmaları, dini taasubu galeyana getirerek milleti, Cumhuriyet'i terakki ve teceddüdün tamamen aleyhine teşvik etmek değil miydi? Yeni fırka efkâr ve itikadı diniyeye hürmetkârlık perdesi altında biz hilafeti tekrar isteriz, biz yeni kanunlar istemeyiz, bizce mecelle kâfidir. Medreseler, tekkeler, cahil softalar, şeyhler, müritler biz sizi himaye edeceğiz, bizimle beraber olunuz. Çünkü Mustafa Kemal'in fırkası hilafeti lağvetti. İslamiyeti rahnedar ediyor. Sizi gâvur yapacak, size şapka giydirecektir diye bağırmıyor muydu? Yeni fırkanın kullandığı formül bu irticakarane feryatlarla dolu değildir denilebilir mi? Bakınız Efendiler, bu formül taraftarlarından birinin daha çok evvel (10 Mart 1923 tarihinde) maslup Cebranlı Kürt Halit Bey'e yazdığı mektuptaki şu cümlelere: Âlemi İslam'ın mabihilbekası olan esasata hücum ediyorlar. Bu hususta teşrihatınızı arkadaşlara da okudum. Hepsinde tezyidi gayredi mucib oldu. Garba temesül etmek, tarihimizi, medeniyetimizi kaybeylemeyi zaruri kılar. Hilafet müessesesini yıkmak, ladini bir hükümet tesisini düşünmek, hep istikbali İslamı tehdit edecek amilleri vücuda getirmekten başka bir netice veremez. Efendiler, vakayı ve hadisat dahi izhar ve ispat etti ki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı en hain dimağların mahsulüdür. Bu fırka memleketi suikastçıların tahassungahı, ümidi istinadı oldu. Harici düşmanların yeni Türk Devleti'ni, taze Türk Cumhuriyeti'ni mahvetmeye matuf planlarının sühuleti tatbikatına hizmete çalıştı. Tarih(müretteb, umumi, irticai) olan Şark isyanı esbabını tetkik ve taharri ettiği zaman onun mühim ve bariz sebepleri meyanında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dini mevaidini ve şarka gönderdikleri kâtibi mesullerinin teşkilat ve tahrikâtını bulacaktır. Hatırat Defterini nafile ve teheccüt namazlarının sevabından bahis hadiselerle dolduran bu kâtibi mesul şark vilayetlerimizde tahrikâtı diniyede bulunurken fırkasının programını tatbik etmiyor muydu? Masum halka beş vakit namazdan maada geceleri de fazla namaz kılmayı vaız ve nasihat etmek belki de ömründe namaz kılmamış olan bir politikacı tarafından vakı olursa bu hareketin hedefi anlaşılmaz olur mu? Efendiler, yaptığımız inkılâbın vüsat ve azameti karşısında eski hurafat ve müessesatın birer birer sükûtunu gören müteassıp ve irticakar anasır efkâr ve itikadatı

diniyeye hürmetkâr olduğunu ilan eden bir fırkaya ve bahusus bu fırkanın içinde isimleri şöhret bulmuş zevata dört elle sarılmaz mı? Yeni fırka yapan zevat bu hakikatı müdrik değil midirler? O halde ellerine aldıkları, din bayrağı ile millet ve memleketi nereye götürmek istiyorlardı? Böyle bir suale verilmesi lazım gelen cevap ta hüsnüniyet, gaflet, kayıtsızlık gibi sözler memleketi terakkiye isal edeceğim diye ortaya atılan bir fırka rüesası için mazeret teşkil edemez. Efendiler, yeni fırka unvan ittihaz ettiği terakki ve Cumhuriyet namlarının zıddı tamlarıyla inkişaf etmiştir. Bu fırkanın rüesası hakikaten mürtecilere ümit ve kuvvet vermiştir. Buna misal olarak arz edeyim. Ergani'de usatın valiliğini kabul eden maslup Kadri, Şeyh Said'e yazdığı bir mektupta Millet Meclisi'nde Kazım Karabekir Paşa'nın fırkası ahkâmı şeriyeye riayetkarve dindardı. Bize müzaheret edeceklerine şüphe etmem. Hatta Şeyh Eyüp de muhakemesi sırasında dini kurtaracak yegâne fırkanın Kazım Karabekir Paşa'nın teşkil ettiği fırka olup ahkâmı şeriyeye riayet edileceğinin fırka nizamnamesinde ilan edildiğini söylemiştir. Efendiler, terakkiperver ve Cumhuriyet kelimelerini kullanarak bize ve münevveranı millete karşı din bayrağını gizlemek tedbirinde bulunanlar memlekette umumi irtica ve isyan yapmak için dâhil ve hariçte tedbirler ve teşvikler yapmakla meşgul olanların mevcudiyetinden bihaber farz olunabilirler mi? Yeni fırkaya dâhil olanların tekmil azası mevzubahis olmasa bile dini mevaidi muvaffakiyet için müessir amil kabul eden ve buna dair formülü nizamnamelerine ithal eden kimseler memlekete müteveccih şahıslarımıza müteveccih suikastlardan bihaber kabul edilemezler! İsyanın vukuundan aylarca mukaddem, memleketin şurasında burasında yapılan hafi içtimalardan ve Cemiyeti Hafiyei İslamiye teşkilatından İstanbul'da Nakşibendî meşayihinin yaptığı ictimada ihzar edilecek kıyama müzaheret vaat edildiğinden ve nihayet milli hudutlarımızın haricinde bulunup, Şark isyanını tahrik edenlerin beyannamelerinde Kazım Karabekir Paşa'nın fırkasından ümit ile bahsolunduğundan haberdar olmadıklarını farz edelim. Fakat Fethi Bey Hükümeti zamanında bizzat Fethi Bey vasıtasıyla kendilerine fırkalarının muzır ve isyan ve irtica müşevvik vazı ve mahiyette olduğu bildirildiği zaman olsun, hakikatı mütalaa ve müşahade etmeleri lazım gelmez miydi? Hükümetin ve benim pek halisane olarak bu ihtaratımızdan sonra olsun hakikati anlamaları ve ona göre hareket eylemeleri icap ederdi. Onlar bilakis, bu defa da efkâr ve itikadatı diniyeye riayetkârız klişesini büsbütün aksi manada tefsire kalkıştılar. Güya malum formül ile nazarlarında her dinin ve her din salikinin efkâr ve itikadatına riayetkâr olduğunu ifade etmek, geniş hürriyetperver olduklarını anlatmak istiyorlarmış. Efendiler, bu tarzı harekete dürüst, samimi denemez! Politika âleminde birçok oyunlar görülür. Fakat mukaddes bir mefkûrenin tecellisi olan Cumhuriyet'i idareye asri harekete karşı cehil ve taasup ve her nevi hüsumet ayağa kalktığı zaman bilhassa terakkiperver ve Cumhuriyetçi olanların yeri, hakiki terakki ve cumhuriyetçi olanların yanıdır. Yoksa mürtecilerin ümit ve faaliyet membaı olan saf değil…Ne oldu Efendiler? Hükümet ve Meclis fevkalade tedbirler almaya lüzum gördü. Takriri Sükûn Kanunu'nu çıkardı. İstiklal Mahkemeleri'ni faaliyete geçirdi. Ordunun sekiz, dokuz seferber fırkasını uzun müddet tedibata hasretti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası denilen muzır teşekkülü siyasiyi seddetti. Netice bittabi Cumhuriyet'in muvaffakatıyla tecelli etti. Asiler imha edildi. Fakat

> Cumhuriyet düşmanları büyük komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdane, son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir Suikastı suretinde tezahür etti. Cumhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi bu defa da Cumhuriyet'i suikastçıların elinden kurtarmaya muvaffak oldu.

2.6.2. İsmail Canbulad'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Çalışmaları

İsmail Canbulad, İkinci dönem Meclis çalışmalarında fazla ön plana çıkmadı. Fakat bazı konularda fikirlerini beyan etti. Bunlardan biri de birinci dönemden kalan tüm yasal düzenlemelerin görüşülmesi ile ilgili olandı. Daha önceden birinci dönemden kalan tüm yasal düzenlemeler sonradan görüşülmek üzere ilgili komisyonlara gönderilirdi. Kütahya Mebusu Ragıp Bey geçen Meclis'ten kalan bucaklar kanununun gündeme alınarak haftanın boş bir gününde görüşülmesini teklif etti. Ragıp Bey bu kanun tasarısı konusunda ayrıcalık istiyordu. Konu ile ilgili olarak söz alan İsmail Canbulad şunları söyledi (Tunaşar, 2004: 70);

> Efendim zat-ı âliniz (Meclis Başkanı) demin meseleyi hülasa ettiğiniz vakit geçen Meclis'ten müdevver evrakı aynen alıp muamelesini yapalım mı diyerek vaz' ettiniz. Onda ekseriyet olmadı. Oradan Süreyya Bey itiraz ettiler. Takrirler okundu ve ve evrakın encümenlere verilmesi kabul edildi. Şimdi Nevahi Kanunu'nun veya başka bir kanunun bir kısım maddeleri kabul edilmiş iken biz bunları kabul edilmiş mi farz edeceğiz? Onun için encümenlere sevk edilir, tetkik olunduktan sonra ruznameye konulmak üzere Heyet-i Aliyenize geldiği vakitte bunun hakkında bir karar verilir.

İkinci önemli konu cumhurbaşkanı tarafından başbakan atanmasıdır. Yeni anayasanın 7. Maddesine göre başbakan, cumhurbaşkanı tarafından tayin edilir ve kurduğu Bakanlar Kurulu, Meclis'in tasvibine sunulur. İsmail Canbulad söz alarak (Tunaşar, 2004: 70);

"Mazbata muharririnden bir sual sormak istiyorum. Tasvip tabiri kabul edilirse bu maddedeki tayin tabiri ile tezat teşkil etmez mi?".

İsmail Canbulad, TBMM'ne mektupların açıldığına dair bir gensoru önergesi verdi. Bu gensoru önergesinde İsmail Canbulad şunları yazmaktaydı:

Riyaset-i Celiliyeye

Bir müddetten beri bazı rüfeka mektuplarının açılmakta olduğundan şüphe etmekte idiler. Hatta dün açıldığı pek belli birkaç zarfı da bir refikimiz bana göstermiştir. Bunun tevlit ettiği şüphe üzerine bugün kilitli olan çekmecemden aldığım bu mektubu açıldıktan sonra acemice kapatılmış olduğunu fark ettim ve o dakikada salonda bulunan rüfekaya ibraz ettim. Görenler kanaatimi teyit ettiler. Mektupların mahremiyeti ve masuniyetine riayet etmek, hürriyetin eskimiş en tabii ve basit kavaidi sabitesindendir. Keyfiyetin hemen Dâhiliye Vekili'nden istizahını ve Meclis-i Ali'ce intihab buyurulacak bir heyet marifetiyle Ankara, İstanbul postanelerinde tetkikatı muktaziyenin icrası ile mesullerin zahire ihracı hususunun tahtı karara alınmasını teklif ve rica ederim.

Verilen gensoru, İçişleri Bakanı Ferit Tek'in isteği ile gündeme alınarak görüşülmeye başlandı. Bakanın iddia edilen hususların gerçek dışı olduğu beyanı üzerine söz alan gensoru sahibi İsmail Canbulad, *"Yalnız benim değil, öteden beri bazı arkadaşların mektuplarının açılıp sonradan zamklanıp kapandığı şikâyetleri var"* (Tunaşar, 2004: 72), dedikten sonra sözlerini şöyle devam etti (TBMMZC,2.D,5.C:739):

> Memleketimizde postalarda mektupların açılmasından kim mesul olacaktır? Bunu yapanlar rezil, sefil insanlardır. Böyle insanların bizim memuriyet hayatında yerleri yoktur. Binaenaleyh Dâhiliye Vekili Bey'in bu hususta vereceği cevap nedir? Ben böyle bir şeyi yaptırtmam ve yapılmasına da müsamaha etmem demekten ibarettir. Bendenizin istediğim, Meclis'ten Meclis-i Aliler iki, üç kişilik bir heyet intihab edilsin, gitsinler Ankara Postanesi'nde, İstanbul Postanesi'nde tetkikat yapsınlar ve burada arkadaşlarımızdan her kimin şüphesi varsa söylesin şüpheli mektuplarını göstersin veyahut versin, ondan sonra bnunların mesulü kimse meydana çıksın. Mesulü yoksa yani bunu hiç kimse yapmamışsa elbette bunun da nasıl yapıştırıldığını keşfederler. Nihayet memlekete karşı göstersinler ki bu memlekette kimsenin mektubu açılmaz. Bu sabit olsun. Benim söyleyeceğim bundan ibarettir. Mektup ta işte buradadır. Şimdi açıp içinden mektubu alacağım, zarfı Makam-ı Riyaset'e takdim ediyorum. Heyet-i Tahkikiye gider, bu meydana çıkar.

İsmail Canbulad, konunun Meclis tarafından seçilecek bir heyet tarafından incelenmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine bir inceleme komisyonu kuruldu. Önerge gereği yapılan incelemede İsmail Canbulad ve Rauf Beylere ait mektupların açılmadığı, zarflar üzerindeki kuşkuya sebep olan işlemlerin işin tekniğinden kaynaklandığı, 16 Şubat 1924 tarihinde birleşimde Genel Kurul'a sunuldu. (Tunaşar, 2004: 72). 1340 senesi bütçe kanunu layihasında da söz alan İsmail Canbulad söz alarak konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde açıkladı (TBMMZC,2.D,6.C:357-362);

> Efendiler, bilirsiniz ki bütçenin mükemmeliyeti, hakiki, kati varidat ve masarifatı muhtevi olmaktadır. Gerek Maliye Vekili Beyefendi ve gerekse Muvazene Maliye Encümeni mazbatasında olduğu gibi Mazbata Muharriri Beyefendi de burada bütçeyi ciddiyetle tetkik ettiklerini beyan buyurdular. Buna inanmak isterim. Fakat bütçeyi azami tasarrufla tanzim ve tertip ettiklerini ilan eden İcra vekillerimizin üç ay sonra kendi eserlerini beğenmeyerek tekrar tanzim ettiklerini hayretle gördükten sonra bütçenin hakiki olduğuna inanmak için nefsimde pek kuvvet bulamıyorum. İhtimal ki iki ay sonra bunu da beğenmeyeceklerdir. Bütçenin adi ve fevkalade olarak ikiye tefrik ve taksimi bütçe kadar eskidir. Her sene sarfı zaruri olan masarifatı daimenin adi bütçeye hasrı ile bir veya birkaç seneye münhasır olan fevkalade masarifin de fevkalede bütçe usulü ile tertibi çok muvafık idi. Bilmem Muvazene-i Maliye Encümeni neden bu yola gitmedi. Maliye Vekili Beyefendi burada izahata başlarken mütevazın bir bütçe yapamadığını söylediler ve sözlerini bitirdikten sonra da bu açığı fazla varidatla ve tasarrufla kapatacağımızı ümit ediyoruz diyorlar. Mazbata Muharriri Beyefendi de açık ehemmiyeti bu miktar değildir, yedi buçuk milyondan ibarettir, idare hususiyetler matlubatı için de bir milyon ilave edilirse sekiz buçuk milyon olur, bütçede % 5 nisbetinde tasarruf mümkündür, binaenaleyh bu açık kolaylıkla kapanır dediler. Bu sözlerden, bütçenin şekle konmasına rağmen samimi olmadığına kanaat hâsıl ediyorum. Bütçenin tanziminde benim bildiğim birinci vazife tevazününü temib etmiştir. Encümen mazbatasında şöyle diyor. Sene içinde yapılacak her türlü masarif tetkikat neticesinde kati olarak tayin edilmiş olmakla sene içinde tahsisatı munzamına suretiyle büyük masraflar vukuu ihtimali de izale edildiğinden, Heyet-i Celile'den tahsisatı munzamma istenilmemesini tavsiye ederiz. Encümenin bu mütalaasını bu sözlerini içinde tahsisatı

munzama kabul etmeyeceğine dair senet ittihaz ediyorum ve Heyet-i Celileleri'nin de aynı kanaatte bulunduğunu zannediyorum ve bunu ümit etmek isterim. Efendiler, bütçenin masarif kısmında tasarruf ihtimali ne kadar mevcut ise varidatın tenakus ihtimali de o kadar mevcuttur. Heyet-i Vekile'nin ilk tevdi ettiği bütçe ile encümenin nihayet tertib ettiği varidat tahmindeki nokta-i nazar ihtilaflarını gösteriyor. Binaenaleyh, her vakit talimli edilen varidatın aynen cibayet olunmamak ihtimali vardır. Zaten varidatın kısmı azamı mütehavvildir. Yani bu varidatı muhammene mütehavvil vergilerden teşekkül ettiği için bu ihtima daha ziyade varittir. Her halde bütçede açık görülünce açık vardır denilir. Bütçede şu kadar tasarrufat yapılması mümkündür diye Muvazene Umumiye'nin açık olarak tertib edilmesine dair bir unsur bilmiyorum. Bu açığa düyun-u hariciyenin taayyün edecek tekasıtını dâhil etmek lazımdır. Bunu da bütçenin mesarif kısmında yapılacak tasarrufla veyahut varidatın fazlasıyla kapatma kabil değildir ya! Bütçenin heyet-i umumiyenin müzakeresinde siyaset-i umumiye ve bilhassa siyaset-i maliye ve iktisadiye mevzubahis olma adettir. Bendeniz siyaset-i umumiyeden bahsetmeyeceğim. Diğer kısmını da ha nafi telakki ettiğim için mali ve iktisadi kısımdan biraz bahsetmek isterim. Maliye Vekili Beyefendi memleketimiz ziraat memleketidir. Her halde ziraata çok ehemmiyet vereceğiz. İstanbul'a hariçten gelen şeyleri dahilden tedarike çalışacağız. Yerlerimiz mümbittir. Tarzında beyanatta bulundular. Fakat iktisadi ve bilhassa zirai siyasetimiz hakkında malumat ve izahat vermediler. Bilirsiniz ki ziraatın vaziyetini ıslah için iki yol vardır. Birisi zürraın şirkete müesseler teşkil ederek kendisine çare bulması, diğeri de devletin yardım etmesidir. Çiftçiler arasında teşkilat yapılması meselesi başka yerlerde daha ziyade ahali tarafından kendi kendine vaki olurken biz de buna da teşvik ve muavenet lazımdır. Komşu memleketlerde mesela Bulgaristan'da mütareke senesinde 800 ziraat şirketi vardı. Biz de acaba kaç tane vardır? Böyle şirketler, kooperatifler teşkil ederek ziraat işlerinin görülmesi, bu asır için zaruriyattandır. Size bunları uzun uzadıya tafsil etmek istemiyorum. Devletin yapacağı işlere gelince: En birincisi emniyet ve asayişi temin etmektir. Aynı zamanda çiftçiyi murabahacıların elinden kurtarmayı temin edecek tedabir ittihaz olunmalıdır. Murabahacılığın önüne geçmek pek malum bir keyfiyettir. Bir taraftan buna mani olacak ahkâmı kanuniye vaz'etmek diğer taraftan da zürraa küçük faizlerle para verecek kredi bankaları teşkil etmek lazımdır. Benim fikrimce Ziraat Bankası'nın sermayesi, bu iş için kâfi değildir. Vakıa şimdi gazetelerde Muvazene-i Maliye Encümeni'nin buna yeni bir şekil vereceğini görüyoruz. Ziraat Bankası'na bir istiklal verilecek, sermayesi bir dereceye kadar tezyid edilecek. Fakat herhalde bu iş 3-5 milyonluk bir iş değildir. Yüz milyon gibi büyük bir miktar bir para bulup Ziraat Bankası'nın sermayesini azami dereceye çıkarmalı ve halka, çiftçiye, köylüye ikraz suretiyle vereceğimiz bu paraların faizini az almalıdır. Yani az faizle köylüye ikrazatta bulunalım. Fakat idare edemiyorsa devlet ya kendi kasasından veya Ziraat Bankası kasasından bu faiz farkını tedarik ederek on sene bu yüz milyon lirayı devredersek memuldur ki köylümüz refaha nail olsun. Bunun haricinde ayrıca Ziraat Odaları Nizamnamesi'ni yeniden yapmak, ziraat odaları tesis etmek ve dolu vesair afata karşı sigortalar vaz'etmek de levazımdandır. Bilirsiniz ki Ankara'nın balı meşhurdur. Hala bin senelik kovanlarla bu iş

görülüyor. Bugün Ankara'da Haymana Ovası'nın yanıbaşında olduğumuz halde Avrupa'dan gelen peynirleri yiyoruz. Herhangi bir bakkal dükkânına gitseniz bulacağınız konserveler, meyve, sebze konservelerinin ekserisi ecnebi memleketlerinden gelmiştir. Hele balık konserveleri kâmilen ecnebi memleketlerinden gelmiştir. Maliye Vekili Beyefendi, İstanbul'a hariçten gelen ihtiyacın dâhilden tedarikine çalışacağız buyurdular. Un meselesi istisna edersek Ankara'nın ve memleketin diğer aksamının İstanbul'dan hiçbir farkı yoktur. Hepsi aynı vaziyettedir. Biliyorsunuz ki efendiler pek malum şeylerden bahsediyorum. Fakat benden evvel ki arkadaşlarımız bu yaraları tadadettikleri için söylüyorum. Ekinlerimiz alelekser tabiata terk edilmiştir. Suni bir vasıta ile yardım gördüğü yoktur. Akan sularımız ekseriyetle yardım değil, tuğyan suretiyle ekinlerimize zarar verir. Memleketimizin büyük bir kısmı az yağmur yağmak dolayısıyla kurak topraklardan, kurak iklimlerden madud olduğu halde irca ve iska mahiyetinde yapılmış bir ameliyeden, Konya'da yapılmış bir iki hazır sudan başka şeylerden malumatımız yoktur. Suni gübre değil de adi gübrenin bile ziraatte kullanıldığı enderdir. Binaenaleyh ziraat işlerinde salim siyaset takip etmek icap eder. Şimdiki gidiş, Türkiye ziraat memleketidir diye iflasa doğru gitmektir. Terakkiye doğru değil. Hülasa devlet, ziraat sayesinde ziraat şirketleri kooperatifleri teşkil asayişi temin etmek, zürraı murabahacılardan kurtararak cüzi faizle kredi açmak, ziraat makinaları tevzi etmek, hayvan cinslerini ıslah ve teksir etmek, muhtacına vaktinde iyi cinsten tohumluk tevzi etmek, yolları yapmak suretiyle vazifesini ifa etmek ve halkın kuvve-i istihsaliyesini arttırmak lazımdır. Ziraat, orman umurunun İktisat Vekâleti'nden tefriki ile bir Ziraat Vekâleti teşkiline taraftarım. Maliye Vekili Beyefendi ziraate dair birkaç cümle söylediler. Fakat bu iktisadi siyaset mahiyetinde olmak üzere sanayi siyaseti hakkında bir şey söylemediler. Biliriz ki en iyi sanayi siyaseti mümkün mertebe memleketi ecnebi emtiasından kurtarmaktır. Frederik List'in dediği gibi her türlü ziraat ve sanayi devleti olmaya çalışmalıdır. Yalnız ziraat devleti olmak kâfi gelmez. Hiç olmazsa kendi havayici zaruriyesini dâhilden tedarik edebilecek surette sanayi memleketi olmaya da çalışmalıdır. Memleketimizde kömür var, zengin ormanlarımız var, pamuk ve ipek yetişir, koyun beslenir, yün tedarik edilebilir. Kuvvetinden istifade edebilecek sular da vardır. Hülasa sanayi memleketi olmak için bütün avamil mevcuttur. Kapitülasyonlar da kalktı. Beş sene sonra gümrüklerde de tamamıyla serbestimize malik olacağız. Artık o zamana kadar olsun memleket muktazi olan sanayi tezyid etmekliğimiz lazımdır. Maatteessüf memleketimizin ahvali iktisadiyesini, Avrupai Garbı'nın bundan bir sene evvelki haline ve bugünkü Hindistan'ın en ücra yerlerine benzeten vardır. Artık bundan sonra olsun ekmeğimizi, elbisemizi, bardak, tabak gibi en basit levazımımızı, şekerimizi, kibritimizi, peynir ve yağımızı olsun memleketimizde tedarik etmeliyiz ve bunun için salim bir siyaset takip etmeliyiz. Efendiler, bunu söylerken son asırda aynı vaziyette bulunan Macaristan, Romanya ve daha sonra Bulgaristan gibi memleketlerin neler yaptığını tetkik etmek lazım geldiği fikrindeyim ve bu en kolay tariktir. Bunu öğrenmek için Japonya'ya kadar gitmeye lüzum yoktur. Bu devletlerde sanayi hususunda tıpkı bizim gibi aynı vaziyete idiler. Yani Garp ve Merkezi Avrupa sanayi devletleri, bunların ziraat memleketi olarak kalması için çalışıyorlar. Çünkü onların menfaati oradadır.

Hâlbuki onlar ne yaptılar? Kendilerine lüzumu olan sanayiyi kendi memleketlerinde tesis etmeye çalıştılar. Biz de aynı şeyi taklit etmek zaruriyetindeyiz. Bunun için muhtelif çareler olabilir. Bulgaristan'da nasıl yapıldığını hepimiz biliyoruz. Mesela ordu için alınacak levazımın yüzde on, on beşten fazlasına bile olsa yerli malına hasredilmek gibi cebri mubaya usulleri vardır. Ondan sonra dâhilde öteden beri mevcud olan sanayimiz var. Dokumacılık, kunduracılık, saraçlık, doğramacılık vesaire sanayi bunları ilerletmek daha kolaydır. Çünkü öteden beri alışılmış işlerdir. Halkımızın bir kısmını görüyoruz ki memlekette ziraatla iştigal edemeyerek İstanbul'da şurada burada hamallık, kayıkçılık gibi işler yapıyorlar ve biliyorsunuz ki bu işlerin ekserisi günün birkaç saatine münhasırdır. Diğer zamanda boş duruyorlar bazen da haftalarla boş bulunuyorlar. Her ne kadar Maliye Vekili Beyefendi ziraat itibarıyla çalışan bol adedi azalmıştır buyurdular ise de memleketimizde az çalışan, ya hiç çalışmayan, birçok ta insanlar vardır. Yeni sanayi işlerini ilerletmeye biraz teşebbüs edersek ziraatimize zarar vermez. Çünkü halkın ziraatle iştigal etmeyen kısmını bu işte kullanacağız. Teşvik Sanayi Kanunu'nun müddeti bitmek üzeredir. Bu kanunu ıslah ile yeniden tedvin iktiza eder ve bittabi bu meyanda en fazla teslihatı mevaddı gıdaiyeye ve havacıyı zaruriyeye hasr ve bahsetmelidir. Aynı zamanda fabrika amelesinin daima Türk olmasını ve bazı mütehassısların bir müddet için kabul edilmek esasını koymak lazım gelir ki bu suretle sermayeyi millileştirmek imkânı yoksa bu cihetten olsun teessüe edecek olan fabriklarımızı millileştirmeliyiz. Efendiler, bunun haricinde bir kısım sanayi vardır ki bunları böyle Teşviki Sanayi Kanuniye'yle temin etmek imkânı yoktur. Bunların içinde mıntakavi inhisarlar vermek lazımdır. Nitekim bunu daha evvel bahsettiğim bize yakın olan ve yeni teşekkül etmiş bulunanan veyahut sanayileri teşekkül etmiş olan devletlerin vaz'ettikleri kavaninden çıkarıyorum. Onlar da aynı tariki takip etmişlerdir. Bulgaristan'ın bu hususiaki kanunlarını tetkik ettim. Öyle bir kanun yapmışlar ki bunda sermayenin asgari miktarını fabrikanın son sistem makineleri olmasını, fabrikanın kullanacağı amelenin miktarını, fabrikanın teesüs müddeti gibi şeyleri kanunla tayin etmişler. Aynı zamanda o kanun içerisinde hangi nevi fabrikalar bu inhisar altında teşekkül edebilir bunları da tayin etmişler. İplik, şeker, mensucat, kâğıt, mukavva, demin dediğim gibi tabak, şişe vesaire yapanlar veyahut suni gübre yapan fabrikalar Bulgaristan'da ancak bu sayede mıntakavi inhisar usulleriyle teesüs edebilmiştir. Bu meyanda akla bir şey gelir: Acaba Türkiye sanayinde ecnebi sermayesi muzır mıdır? Efendiler, eğer eski devredeki gibi tatbik edilirse hiçbir mazarratı olmaması lazım gelir. Zaten iktisat âlimleri diyorlar ki hiçbir ameli suale nazar esasetle cevap verilemez. Bilakis vaziyetin tecrübî suretiyle tetkiki lazım gelir. O dediğim memleketlerde hatta İtalya'da ecnebi sermayesinde tevahhuş ediyorlardı. Fakat bin netice görmüşlerdir ki, ecnebi sermayesi İtalya'da fayda vermemiştir. Bulgaristan'a zarar vermemiştir. Hüsnü suretle tatbik edilirse bahusus bizim gibi istiklaline bu kadar kıskanç surette merbut olan bir millet için bu tehlike daha ziyade azalmıştır. Hülasa sanayi ve ticaret siyasetimizde taayyün etmelidir. Bu meyanda amelenin mesai saati ve içtimaları tesbit edilmesi, tanzim edilmesi, esnaf cemiyetleri teşkil edilmeli, ticaret ve sanayi mektepleri teksir ve ıslah edilmeli; sanayi ve ticarette sahtekârlığı ve hileye karşı ahkâm vaz'edilmelidir. İşte ithalat,

ihracat hakkında maatteessüf Muvazene-i Maliye Encümeni'nin iştirak edemediğim nikbinliğine bu hususta arz ettiğim gibi sanayi ve ticaret siyasetinde esaslı şeyler tesbit ve tatbik edildikten sonra iştirak edebilirim. Yoksa o zamana kadar ithalat ve ihracat arasındaki fark devam edecektir. Maliye Vekili Beyefendi, varidat siyasetimiz hakkında vergilerimiz eskidir tarzı tesviye ve tediyesi için yeni kanunlar vaz'etmek lazımdır. Vergi kanunlarını yaparken icap ederse Hükümet varidatından fedakârlık yapmaya da razıdır dediler. Fakat bu sözleri ne vakit ve ne suretle tatbik olunacaktır? Buna dair bir şey söylemediler. Yahut da daha doğrusu yalnız bir şey söylediler ki o da Temettü Vergisi yerine Kazanç Vergisi layihasının tevdiinden ibarettit. Haksızlık yalnız Temettü Kanunu'nda mı vardır? Efendiler, bir ferdin yahut bir ailenin muhafazai hayat için asgari bir miktar vardır. Bu miktar vergiden muaf olmalıdır. Vergi mükellefiyeti de diğer mükellefiyetler gibi imkân ve iktidara tabi olmak lazım gelir. Hakikaten bir devletin hayatı, bir şahsın hayatından daha kıymetdardır. Buna şüphe yoktur. Fakat devlet tehlikeli zamanlarda halktan gayrimahdut fedakârlıklar isteyebilir. Lüzum görürse canını bile isteyebilir. Fakat bu devletin muhafaza-i hayatı içindir. Devletlerin de evladı vatana karşı bir vazifesi vardır. O da evladı vatanın hissiyatını aleddevam tahrip etmemektir. Binaenaleyh haklı olarak bir vergi tarh etmek için, bir ailenin veya her ferdin iradından kendi hayatını, sıhhatini ve çalışmak kudretini temin edecek miktarı tayin ve ihrac etmek lazımdır. Vergi; mükellefin sermayesini azaltmamalıdır ve kazancını fenalaştırmamalıdır. Aksi olursa seneden seneye mükellefin vergi verme kabiliyeti tenkis edilmiş olur. Bu gibi tekalüfü ancak tehlike zamanlarında tatbik etmek caiz olabilir. Parası vardır veyahut verebilir diye haksız vergi almak doğru değildir. Bütün bu mukaddemleri Aşar Vergisi'nden bahsetmek için söylüyorum. Vakıa benden evvel birçok arkadaşlarımız Aşar'dan bahsettiler. Maliye Vekili Beyefendi dediler ki Aşar Vergisi'nden ahaliye mümkün mertebe suhulet bahşedecek bir şekil bulmaya çalışacağız. Fakat ilave ettiler ki yirmi beş milyonluk bir varidattır, küçük bir vergi değildir ki hemen Arazi Vergisi'ne tahvil edelim. Mazbata Muharriri Beyefendi de yüzde on iki buçukta ona tenzil edilmiş, hatta bütçe de ona göre tanzim edilmiştir. Hükümet evvelki teklifini geri alması dolayısıyla bütçeye varidatı cedide olarak dört buçuk milyon lira ilave edildi buyurdular. Zavallı çiftçiler demek ki başlarındaki belanın bir kısmını olsun atmak üzere iken onu da atamadılar. Maalesef ilan-ı Meşrutiyet'ten beri miktarın çokluğundan korkularak Aşar'a ilişilmemiştir. Bu sene de iki buçuk tenzil edilecektir. 5 Eylül'de okunan proğramda vadolundu ve Meclis'te kabul etti. Layiha-i Meclis'e geldi. Kavanin ve Muvazene-i Maliye Encümenleri'ne havale edildi. Encümenler de kabul etti. Hatta Mazbata Muharriri Beyefendi'nin söylediği vechile bütçenin varidat kısmından bu suretle tenzilat bile yapıldı. Heyet-i Vekile'nin layihayı geri alması dolayısıyla bu tekrar ilave edildi. İş bu kadar ileriye gitmiş iken, tekrar geriye dönülürse artık gelecek sene için tenzilat yapılacaktır gibi sözlere söyleyenler inansınlar! Maliye Vekili Beyefendi'nin yirmi beş milyon varidatın üç rub'unu verir bir resim bulunuz, Hükümet kabul eder buyurdular. Demek ki Aşar Vergisi'nin yirmi beş milyondan (18 750 000) liraya tenziline, tabiri değerle Aşar Vergisi'nden (6 250 000) lira tenziline razı oluyorlar. Bu iki buçuk değil

3,25 eder. İki buçuğundan tenziline taraftar olanlar buna daha ziyade razı olurlar. İhtimal şimdi Maliye Vekili Bey diyeceklerdir ki, benim ifadem halkı bizar etmeyecek yeni bir şekle aittir. Bendeniz kendilerine soruyorum: Mademki Aşar Vergisi'nin üç rub'una Hükümet razıdır, niçin şimdiden bu vergiyi tenzil etmiyor? Söylendiği zaman tatbik edilmeyecek sözlere maalesef inanmayacağım, beni mazur görünüz. Aşar Vergisi varidatımızın rub'unu teşkil ediyor bunun için ilişilemez deniyor. Efendiler, Bulgaristan'da Aşar bütçesinin üçte birini teşkil edecek kadar mühim bir miktarda iken Arazi Vergisi'ne tahvil edilmiştir. Bu vergi haksız mıdır, zalimane midir? Buna karar vermelidir? Eğer bu haksız ise bu haksızlığı kabul ediyorsak radikal çareler bulmalıdır. Bulgarlar Aşar Vergisi'ni kal'ettikleri zaman verginin miktarı 21 milyon küsur Frank idi. Sürülmüş ve ekilmiş olsun olmasın aynı nisbeti muhafaza etmek üzere bir Arazi Vergisi nisbeti muhafaza etmek üzere tarh ettiler. Bu verginin esası senevî arazinin getirdiği irat değildir. Doğrudan doğruya arazidir. Arazi vergisi takriben yedi milyon Frank tuttu. Yani Aşar'ın üçte birine tenzil etti. Bu noksanın yerine İstihlak Rüsumu vaz'ettiler. Hâlbuki bizim Maliye Vekilimiz verginin dörtte üçüne tenezzülüne razı oluyor. Bu nisbet dâhilinde Arazi Vergisi'ne kalbini istiyorlar. Bunun mümkün olamayacağını kendileri pekâlâ bilirler. Bulgarlar, böyle bir şey yapmamıştır. Aşar'ın üçte ikisini tayyetmişlerdir. Köylü efendimizdir. Halk Hükümetiyiz deyip duruyoruz. Bu köylüler nasıl efendi ve biz nasıl hizmetkârız ki efendilerimizin memleketlerini ellerinden alıyoruz ve onlarda hala efendi namını taşıyorlar. Efendiler, şimdiye kadar her nevi tekalüfün en ağır kısmını omuzlarında taşımış ve hala taşımakta olan köylülerin, çiftçilerin imdadına koşmak yeni Türkiye için bir borçtur. Köylünün üzerinde olna bu ağır yükün velev bir kısmını olsun bu sene tahfif edemezsek bütün umdelerimiz, prensiplerimiz köylüler için boş bir laftan ibaret kalacaktır. İstikraz-ı Dâhili hakkında bir senelik faiz ve geçen senelerden tarh ve yeni müşeddit ve vergi alabilmek ve kezalik bir senelik ilavesiyle %10 verilecektir dediler ve Mazbata Muharriri Beyefendi de dediler ki: İstikrazı Dâhili milletin hamiyetine müracaat edilerek akdedilmiş bir muamele ve toplanmış bir paradır. Hayır efendiler, bu halkın yalnız hamiyetine değil, menfaatine de dokunmuştur. Çünkü altın ile kâğıt arasındaki fark gayet sarih ve malum iken altın faiz verilecektir diye kaydedilmiş ve o suretle istikraz yapılmıştır. Şimdi ne hakla bunlara kâğıt para faiz vereceğiz? Biliyorsunuz ki Düyun-u Hariciye altınla kâğıt para arasında bir fark olmadığı devirde yapılmıştı. Bugün Türk kâğıdından değil, kâğıt Frankından bahsolunuyor. Eğer Düyun-u Hariciye için bugünkü Türk kâğıtlarını vermek kabul olursa –ki o zaman öyle vereceğiz demektir- istikraz-ı dâhili için kâğıt vermek yine doğru olamaz. Çünkü onlara altın demişiz ve bugün kâğıt ile altın arasında fark vardır. Efendiler, müsadenizle kısaca encümenin mazbatasını takip edeyim. Bunun içerisinde müskirat, kibrit, İnhisarı, Türk Resmi Varidat Bütçesi, şimendiferler meselesi, rüsumat, askeri fabrikalar, siyaset-i dâhiliye, siyaset-i hariciye ve siyaset-i askeriye ve siyaset-i bahriyeyi aid oldukları bütçelere terk ediyorum. Süratle ve bir usul dairesinde terakkisini istediğimiz memleketimizin mütehasıslara pek çok ihtiyacı vardır. Onun için Hükümetimizin bu babtaki teşebbüsünü de pek çok takdir ediyorum ve muvaffakiyet temenni ediyorum. Yalnız Mazbata Muharriri Beyefendi'nin buyurdukları gibi bu gibi hususta salim

bir tarik takip etmek lazım gelir. İcabeden işlere bihakkın mütehassıs zevat intihab edilirse ve ihtisaslarından istifade edilirse memleket çok kazanır. Makul ve ciddi hareket edilmezse şimdiye kadar olduğu gibi olursa bu vereceğimiz bir milyon lira da, gelecek sene vereceğimiz paralar da hep boşuna gider. İstanbul'daki emlak ile eşye hakkındaki encümenin beyanatı şayan-ı dikkattir. Eşyanın bir kısmı zayi olmuş ise bunların mesulleri yok mudur? Maliye Vekili Beyefendi buraya hiç temas etmediler? Kezalik tren-i mahsuslar için sarf edilen binlerce liralara dair serd edilen mütalaat hakkında Maliye Vekili Bey'in mütalaasını dinlemek isterdim. Mazbata-i Umumiye'nin matlubat bahsi hakkında benden evvel bazı rüfeka beyanı mütalaa ettiler. Bu fasıl yalnız şayanı dikkat değil, şayanı hayret derecededir. İaşe Nezareti'nden tutunuz da son seneler Almanya ve İtalya'dan mubayaa edilen eşyalara kadar milyonlarca liranın hesabının intac edilemediğinden bahsediliyor. Eğer vekillerimiz bu hesapları intaca muvaffak olamıyorlarsa Meclis-i Ali'niz buna vaz'iyed etmelidir. Devlet parasına el sürenler, bir santimetre kadar hesabını vermeye mecburdurlar. Emval-i metruke suistimali hakkındaki Mazbata-i Umumiye'nin işareti de kezalik cevap ister. Efendiler, asrımızda bir devletin şekli siyasisi, şekli iktisadisine merbuttur. Vaziyet-i iktisadiyesi geri bir halde ise vaziyeti siyasiyesi ilerleyemez. Siyasi şekilde bugünkü vaziyetimiz dünyada ender bulunur bir derecede ileri gitmiştir. Hâlbuki iktisadi seviyemiz pek geridir. Artık kapitülasyonlar gibi mazeret olacak bir sebep te kalmamıştır. Meşrutiyet, Cumhuriyet hepsi adalet, hakkaniyet demektir. Köylüden yüzde yirmi alınıp ta halkın diğer bir kısmından yüzde beş gibi cüzi bir resim almak hakkaniyete muvafık değildir. Vergilerimizin halkımıza bar olduğunu Maliye Vekili ve Mazbata Muharriri Beyler de söylediler. Fakat hep çaresi atiye terk olundu. Türkiye Cumhuriyeti mali, iktisadi siyasetini tayin ederek muazzam bir siyaset takip etmek için şimdiden işe başlaması lazımdır.

2.6.3. İstiklal Mahkemeleri'nin Kurulması

Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında giren Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile savaştan çekilmek zorunda kaldı. Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilen ve yenilgisi kesinleşen Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinden itibaren devlet otoritesi zaafa uğradı. Ülke içinde asayiş bozuldu (Eroğlu, 2008: 186). Yunan işgalinin Ege Bölgesi'nde hızlı bir şekilde ilerlemesi karşısında, düzenli ordu kurma çalışmalarına hız verildi. Fakat uzun süren savaşlar, açlık ve sefalet halkın psikolojisinin bozulmasına neden oldu (Çelik, 2013: 63). Milli birlik ve beraberliğin zaruri olduğu bu günlerde yaşanan savaşlardan yorgun düşen, açlık ve sefaletle baş etmek zorunda kalan halkın dayanacak gücü kalmadı. Askerlikten kaçma vakalarında büyük artışlar meydana geldi (Aybars, 2009: 159).

O dönemde meydana gelen askerden kaçma gibi olayları engellemek için Divan-ı Harb denen kurumlar faaliyet göstermekteydi. Fakat Divan-ı Harb Mahkemeleri'nin hukuki bir alt yapısı olduğu için bir kararın alınması için çok uzun süre gerekiyordu. Kararların daha hızlı alınması gerektiği düşünülerek farklı bir kuruma ihtiyaç duyuldu (Çelik, 2013: 63). İlk olarak asker kaçaklarındaki artışın engellenmesi amaçlandı. Ankara Hükümeti bu durumu ortadan kaldırmak için 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu kabul etti. Amaç hükümetin otoritesini tesis etmekti. Bu bağlamda yapılacak hareketler ve işlenecek olan suçlar vatana ihanet kapsamı içinde

değerlendirilecekti. Ancak bu kanundan beklenen sonuç alınamadı. Asker kaçaklarının da dâhil olduğu çete faaliyetleri arttı (Eroğlu, 2008: 186). Suçlular hakkında verilen kararların bozulması, mahkemelerin otoritesini sarstı. Casusluk, bozgunculuk, çete faaliyetlerinin artması, eşkıya ve asker kaçakları, ekonomik bozukluk ve İstanbul Hükümeti'nin tutumu, Anadolu'da otorite kurulmasını engelledi (Aybars, 2009: 43). Bu durum etkili ve hızlı çalışabilecek mahkemelerin kurulmasına neden oldu. Meclis'in yeni çalışma yılına başladıktan sonra 1 Eylül'deki ilk oturumunda Dr. Tevfik Rüştü Bey tarafından geniş yetkilerle donatılmış İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması talep edildi (Eroğlu, 2008: 186; Çelik, 2013: 63). Mahkemelerin çalışması için yasal zemin hazırlandı. 2 Eylül'de Meclis'e sunulan "Firar Ceraimini İrtikab Edenler Hakkında Kanun Tasarısı" teklifi 11 Eylül'de kabul edildi. 18 Eylül'de İsmet Bey'in imzasını taşıyan İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması ile ilgili bildiri Meclis Başkanlığı'na verildi. Kurulması düşünülen 14 mahkemeden yedisi hayata geçirildi. Mahkeme üyelerinin Meclis tarafından seçilmesine karar verildi (Eroğlu, 2008: 186). Merkezleri Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı ve Diyarbakır'da olmak üzere sekiz bölgeye İstiklal Mahkemesi gönderildi (Demirel, 2013: 74).

İstiklal Mahkemeleri'nin görev alanları başta asker kaçakları ile sınırlandırıldı (Eroğlu, 2008: 186). 26 Eylül'de mahkemenin görev alanı genişletildi (Demirel, 2013: 75). Mahkemenin görev alanları içinde vatana ihanet, casusluk, yolsuzluk, ayaklanma, eşkiyalık, saldırı, bozgunculuk gibi konular bulunmaktaydı (Aybars, 2009: 51; Çelik, 2013: 63). Alınacak olan kararlar, devlet güçlerinin de yardımı ile tatbik edilecekti. İdam dâhil ağır cezalar verebilecek yetkilerle donatılmış olan mahkemeler muhalefet tarafından eleştirildi (Eroğlu, 2008: 186). Ülkede normal mahkemeler varken bu tür olağanüstü yetkilerle donatılmış mahkemelerin kurulmasına itiraz edenlerin sayısı artınca 17 Şubat 1921 tarihinde Ankara İstiklal Mahkemesi'nin dışındakilerin faaliyetlerine son verildi (Demirel, 2013: 75).

Vatan hainliği ve asker kaçakları davalarına ceza mahkemeleri ve Harp Divanları bakmaya başladı. Fakat bu mahkemeler İstiklal Mahkemeleri'ne tanınan yetkilere sahip değildi. Asker kaçaklarına verilen idam cezalarının uygulanması Büyük Millet Meclisi tarafından onandığı takdirde gerçekleşirdi. Ceza uygulamalarında yaşanan aksaklıklar nedeni ile asker kaçaklarının sayısı artmaya, güvenlik bozucu durumlar tehlikeli bir hal almaya başladı. (Aybars, 2009: 97). Sorunu çözmek için bazı tedbirler alındı. Asker kaçak sayısındaki artışın önlenmesi için yollar ve köprüler tutuldu. Güvenlik sorununu halletmek için bir kısım kuvvetler bölgenin asayişini sağlamakla görevlendirildi. Kıtalarından teçhizat ve elbiseleri ile firar edenlerin mal ve mülklerinden kaybettiklerinin iki katının alınmasına karar verildi. Fakat alınan bu önlemler güvenlik ve kaçak sorununu çözemedi. Meclis, Kütahya ve Eskişehir yenilgisinden sonra tehlikenin Ankara'ya yaklaşması üzerine İstiklal Mahkemeleri'nin tekrar kurulmasına karar verdi (Demirel, 2013: 75). Meclis düşman hücumunun durdurulması için mutlak otoriteyi harp alanına girdirmesi gerektiğini düşündü. Bu nedenle yürütme ve yargı kuvvetlerine olağanüstü yetki verilmesi sağlandı. Yargıya olağanüstü yetki İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması ile verildi (Aybars, 2009: 99). 23 Temmuz 1921 tarihinde İstiklal Mahkemeleri Konya, Samsun ve Kastamonu'da kuruldu (Demirel, 2013: 75). Mahkemelerin kurulmasından kısa bir süre sonra 5 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'ya Meclis'in bütün yetkilerini şahsında toplamak ve ve Meclis adına yürütmek üzere üç ay süreyle Başkumandanlık yetkisi veren kanun kabul edildi. Bu yetkiler 5 Ekim 1921, 5 Şubat 1922 ve 5 Mayıs 1922 tarihlerinde üç kez uzatıldı (Aybars, 2009: 100). Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlık Kanunu'nun 2. Maddesi'nin kendisine verdiği Meclis yetkilerini kullanma hakkına dayanarak İstiklal

Mahkemeleri'ni kendine bağlayarak mahkeme üyelerini kendisi atadı (Demirel, 2013: 75).

İstiklal Mahkemeleri'nin çok geniş yetkilerle çalışması muhalefetin hoşuna gitmedi. Mustafa Kemal Paşa'nın artan otoritesine karşı koyma düşüncesinde olan muhalifler, 31 Temmuz 1922'de İstiklal Mahkemeleri'nin yetkilerini kısıtlayan bir kanunun çıkmasını sağladı (Aybars, 2009: 122). Muhaliflerin ısrarı ile kanun, mahkemeler üzerinde Meclis denetimi kurdu (Demirel, 2013: 75). Çıkarılan kanunla, İstiklal Mahkemeleri'nin görev ve yetkileri belirlendi. Mahkemelerin yetkileri kısıtlanırken, savcıların yetkileri genişletildi. Savcılar, tutuklama ve karar konusunda mahkemeler için engel durumuna getirildi. 1 Ağustos'ta kabul edilen yeni kanuna göre İstiklal Mahkemeleri'nin çalışmalarına Meclis kararı ile son verildi (Aybars, 2009: 124; Zürcher, 2011: 219). İstiklal Mahkemeleri 1923 yılındaki Dersim Olayları, 1925 Şeyh Said Ayaklanması ve 1926 Dersim Koçuşağı Aşireti ile ilgili olaylarda tekrar faal hale geldi (Yüksel, 2013: 67).

Halife ile ilgili bir mektubun basında yayınlanması üzerine yeni bir İstiklal Mahkemesi İstanbul'a gönderildi. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun 1925 tarihinde kabulünden sonra iki adet İstiklal Mahkemesi kuruldu. Mahkemelerden biri Ankara'da, diğeri ise gezici olup Doğu Anadolu'daki asileri yargılamak üzere şehirlerde görev aldı. Şapka Kanunu ile ilgili olarak bu mahkemeden faydalanıldı. Teoride Millet Meclisi İstiklal Mahkemesi'nin üyelerini, kendi üyeleri arasından seçecekti. Bu üyelerin hepsi Mustafa Kemal'in çok güvendiği kişilerden oluştu (Zürcher, 2011: 219). Şark İstiklal Mahkemesi isyanla ilgili davaları görmesinin yanı sıra, basınla ilgili davalara da baktı. Ankara İstiklal Mahkemesi ise başta İzmir Suikastı davası olmak üzere ülkenin batısında olan birçok davayı araştırdı (Demirel, 2013: 75). Ankara ve Şark İstiklal Mahkemeleri'nin 7 Eylül 1926 tarihinde son bulacak olan müddetlerinin altı ay daha uzatılması ve idam kararlarının devamı, 18 Mayıs 1926 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin 102. İctimanın birinci celsesinde kararlaştırılarak her yere tebliğ edildi (Amasya Gazetesi, 16 Haziran 1926). Her iki mahkemenin faaliyetlerine 7 Mart 1927 tarihinde son verildi (Demirel, 2013: 75).

İstiklal Mahkemesi'nin kararları kesin olup, itiraz ve temyiz hakkı yoktu. Bunun en büyük nedeni otoriteyi sağlamak içindi (Eroğlu, 2008: 188). Kararların uygulanması da mahkemenin yetkisi altında idi. Mahkemelerin yetki sınırı yoktu. Yetki alanı da belirsizdi. Yetki alanı Türkiye toprakları olup bütün konuları kapsadı (Çelik, 2013: 64). Kararların yürütülmesinde sivil ve asker bütün görevliler sorumlu idi. Milletvekillerinden oluşan mahkeme üyeleri, doğrudan Meclis tarafından seçildi. Birinci Meclis dönemindeki İstiklal Mahkemeleri'nde 53 milletvekili görev aldı. Bunlar arasında hukuk eğimi alanların sayısı 17, lise veya daha düşük seviyedeki eğitim kurumlarından mezun olanların sayısı 11, medrese çıkışlıların sayısı ise 7 kişiydi. Hukuk dışında üniversite bitirelerin sayısı ile askeri okul bitirenlerin sayısı 8'er kişi, meslek okul mezunu olan kişi sayısı ise 2 adetti. Milletvekili olmadan önceki son mesleklerine bakıldığında 13 kişi hukukla uğraşmakta, 9 kişi çiftçi-tüccar, 5 kişi din görevlisi, 8 kişi asker, 5 kişi mülki yönetici, 5 kişi eğitimci, 2 kişi maliyeci-bankacı, 2 kişi basın-yayıncı, 1 kişi doktor ve 3 kişi memurdu. İkinci Meclis dönemindeki İstiklal Mahkemeleri'nde görev yapanların sayısı 19'du. Bunların 8 tanesi ilk Meclis döneminde görev yapanlardı. Yeni katılanlardan 7 tanesi hukuk olmak üzere 11 kişi üniversite mezunu, 7 tanesi asker, bir kişide meslek okulu mezunuydu (Demirel, 2013: 75).

Mahkemeler, Meclis'e bağlanarak yargı yetkisini Meclis adına kullandı. Yargı usulü basit, çabuk ve açıktı. Mahkeme üyeleri, kararlarından dolayı sorumlu olmayıp,

kararlarını vicdani kanaatlarına göre verdi. Mahkeme ilk başta üç, daha sonra dört üye ve bir savcıdan oluştu (Aybars, 2009: 145). Mahkemenin verdiği ölüm cezaları Meclis tarafından hemen onaylandı (Zürcher, 2011: 219). Mustafa Kemal Paşa, mahkemelerin gerekliliğini 16 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazetecilere yaptığı "İnkılâbın kanunu, mevcut kanunun üstündedir." açıklamasıyla belirtti (Çelik, 2013: 64).

İstiklal Mahkemeleri'nde yargılamalar açık olarak yapıldı. Gazeteler genellikle bir gün önceden ertesi gün yapılacak duruşmaların konusu hakkında bilgi verirdi. Halkın duruşmalara ilgisi büyüktü. Suçlular mahkemeye getirildikten sonra soruşturma memuru tarafından davalı hakkında ileri sürülen suç okunurdu. Davalı kendisi için yapılan suçlamalara cevap vererek kendisini savunurdu. Deliller, karşılıklı olarak ortaya konur, tanıklar dinlenirdi. Mahkeme Kurulu, karar vermek için görüşme salonuna çekilir ve verilen karar açık olarak okunurdu (Aybars, 2009: 147). İstiklal Mahkemeleri'nde sanık, hâkim ve savcı tarafından sorguya çekilirdi. Sanığın avukat tutma, tanık çağırma ve mahkeme kararına karşı başka bir yere başvurma hakkı yoktu (Zürcher, 2011: 219). Bu nedenle yargılanması esnasında İsmail Canbulad'ın avukat tutmak istemesine sinirlenen yargıçlardan Kel Ali bağırarak; "Ben avukatların canbazlığına gelmem" diye cevap verdi (Karakoyunlu, 2001: 59).

Mahkemeler hiçbir proğrama bağlı kalmaksızın tam bağımsız bir şekilde çalışırdı. Olayın bulunduğu yere giderek karar verilirdi. Mahkeme üyeleri, yetkilerini uygun buldukları kimselere karşı sert bir şekilde kullandı (Aybars, 2009: 153).

Yeni İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun Meclis'te kabul edilmesi ile birlikte İstiklal Mahkemeleri'nin hükümetin teklifi ve Meclis'in onayıyla kurulmasına karar verildi. Mahkemede bir başkan, iki üye ve bir savcı bulunacak, verilecek olan kararlar Meclis'in onayına sunulacaktı (Eroğlu, 2008: 188).

İzmir Suikastı olayının ortaya çıkmasından sonra İzmir ve Ankara'da iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. İzmir'deki mahkemede 40 kişi yargılandı. İki kişi gıyabında olmak üzere 15 kişi idamla bir kişi de sürgünle cezalandırıldı. Ankara'daki İstiklal Mahkemesi'nde ise 57 kişi yargılandı. Yargılananlardan dördü idam, altısı sürgün, ikisi de hapis cezasına çarptırıldı (Yüksel, 2013: 68).

2.6.4. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

Hilafetin kaldırılması, Meclis üyelerinin önemli bir kısmında huzursuzluğa neden oldu (Eroğlu, 2008: 190). Meclis'te yaşanan gerginlik devam etmekteydi. Bunun üzerine İsmet Paşa 5 Kasım 1924 tarihinde hükümetin bütün iş ve tasarımının her noktasına dikkat çekmek için geniş kapsamlı bir oylama yapılmasını istedi. Uzun tartışmalardan sonra Meclis öneriyi 147 kabul, 19 muhalif ve 1 red oyu ile kabul etti (Mazıcı, 1984: 79). 8 Kasım 1924 tarihinde İsmet Paşa hükümeti güvenoyu aldı. İsmet Paşa hükümetinin güvenoyu alması, siyasi bir muhalefet olarak ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da temellerinin atılmasına neden oldu. Güvenoyu alan hükümet, güvensizlik oyu veren muhaliflerin, Halk Fırkası'ndan çıkarılmasını istedi (Aybars, 2009: 201).

Yeni fırka kurulmadan önce aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu birçok eski Halk Fırka üyesi olan kişiler toplantı yaptı (Aybars, 2009: 201). Toplantıların nedeni İzmir Suikastı davası sorgulamalarında tutuklu bulunanlara soruldu. Bazı sanıklar, Cavid Bey'in evinde ilk gün sabah ve öğleden sonra olmak üzere birkaç kez toplantı yapıldığını kabul etti. Bazıları ise sadece sabah yapılan toplantılardan haberi olduklarını belirtti. Yapılan sorgulamalardan anlaşıldığına göre toplantıların yapılış amacı, Kara Kemal'in Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmeyi arkadaşlarına

anlatmasından ibaretti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 283). İsmail Canbulad, Cavid Bey'in evinde gerçekleşen toplantıya iştirak ettiğini, bu içtimada intihabat meselesinin görüşüldüğünü söyledi (Haber Gazetesi, 13 Temmuz 1926). Hüseyin Cahid Bey, İzmir Suikastı davası ile ilgili olarak yapılan sorgusunda, toplantının nedeninin yeni bir fırka kurmak olmadığını belirtti. (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 319). İzmir Suikastı'nı planlamakla suçlanan tutuklulardan Ali Bey ise sorgusunda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmadan önce Mesadet Hanı'nda İsmail Canbulad, Şükrü Bey ve Kara Kemal'in bir araya gelerek fırkanın proğramını yapmaya çalıştıklarını anlattı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 678). Nail Bey suikast davası ile ilgili olarak yapılan sorgusunda, İkinci Grup üyelerinin Kara Kemal'in yanına sık sık gelerek yapılacak seçimlerde birlikte hareket etme konusunda işbirliği teklif ettiklerini, İkinci Grup'tan 10-15 mebus çıkarılmasını istediklerini anlattı. Rauf Bey ise her iki tarafı idare etmek durumunda olduğu için seçimlere girme konusunda orta bir yol izlemek gerektiğini düşünüyordu. Rauf Bey bu duruma çözüm bulabilmek için İsmail Canbulad'la konuştu. İsmail Canbulad ilaveten Kara Kemal'le de bu konuda görüşme yaptı. Nail Bey sorgusunda Kara Kemal'in bu teklifleri geçiştirdiğini, asıl niyetinin İstanbul'dan çıkarılacak bütün mebusların kendi tarafından çıkartılması için çalıştığını anlattı. Kara Kemal, İkinci Grup'u üzerinden atmak için Mustafa Kemal ile görüştüğünü, bu nedenle Şişli toplantılarını bahane ettiğini ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 485). Suikast davası ile ilgili sorgulamalarda Cavid Bey'in evinde yapılan toplantılarda, toplantı konusunun seçimler ve İkinci Grup olduğu, toplantıya katılanların Mustafa Kemal'e katılmak istediklerini ama Mustafa Kemal'in bu isteklerine nasıl cevap vereceklerini tahmin edemedikleri belirtildi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 685). Cavid Bey, İzmir Suikastı Davası ile ilgili olarak verdiği ifadede fırka teşekkül etmek amacı ile bir araya gelmediklerini, öğleden sonra saat üç buçukta kulübün bahçesinde hep birlikte arkadaşları ile herkesin içinde alenen oturduklarını ifade etti. Kendisinin pazartesi günü arkadaşlarını kabul günü olduğunu, bu nedenle ziyaretine gelen arkadaşlarının ziyaret bittikten sonra yanından ayrıldığını, İsmail Canbulad'ın bir daha yanına gelmediğini anlattı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 313).

İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski üyeleri kongreler düzenlemeye devam etti. Kongreler "İttihat ve Terakki Fırkası'nın Sevk Ve İdare Komitesi" adını verdikleri komiteler halinde çalıştı. İlk büyük kongreye Cavid Bey, Kara Kemal, Şükrü Bey ve İsmail Canbulad Bey'den oluşan grubun hazırladığı listeye göre eski İttihatçılar davet edildi. Kongreye gelenler arasından Cavid Bey, Kara Kemal, Dr Nazım, Rahmi Bey ve İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bir heyet seçildi. İstiklal Mahkemesi'nce "Kara Çete" olarak adlandırılan heyet aşağıdaki planı hazırlayarak çalışmalarına başladı (Avcı, 1995: 93-94):

1-Birinci TBMM'de mevcut bulunan iki gruptaki İttihatçıları birleştirerek, eski arkadaşları İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in de etkili yardımıyla gerek grupların idare heyetlerinde, gerek İcra Vekilleri Heyeti'nde nüfuzlu bir durum elde etmek.

2-Eğer yukarıdaki amaç gerçekleşmezse İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırarak, yakında yapılacak olan Büyük Millet Meclisi ikinci devre seçimlerine katılarak şanslarını denemek.

3-Bu düşüncelerini de gerçekleştiremezlerse, yeni seçimlerde kendileri ile beraber eski İttihatçılardan 15-20 kişinin şüphe çekmeden Halk Fırkası mebusları adayları listesine girmesini sağlamak.

Eski İttihat ve Terakki Fırka üyeleri, kendi taraftarlarının milletvekili seçilmesini istedi (Avcı, 1995: 94). Bu amaçla Rauf Bey, İsmail Canbulad ve Rahmi Bey'in de aralarında bulunduğu kişilerin mebus seçilmesi için çalışıldı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 305). İçlerinde İsmail Canbulad ve Şükrü Bey'in de bulunduğu 20 kişi milletvekili

seçildi (Avcı, 1995: 94). İsmail Canbulad, mebus seçildiğinin hemen ertesi günü payitahtın neresi olması gerektiği ile ilgili bir beyanat verdi. İsmail Canbulad'ın bu beyanatı İzmir Suikastı davasında kendisinin lehine kullanıldı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 289). Eski Cemiyet üyeleri, yeni fırka kurmaya karar verdi. Yeni fırkanın demokratik, yenilikçi, inkılâp taraftarı olmasına dikkat edildiği için üye sayısının 30'dan fazla olmamasına gayret edildi. Çünkü böylelikle iktidar ile muhalefetin yanyana çalışması daha kolay olacaktı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 510).

Şükrü Bey ve Kara Kemal, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından, Cumhuriyet'in ilanından ve halifeliğin kaldırılmasından sonra yeni bir fırka kurmaya karar verdi. Hilafetin kaldırılmasına karşı olan, Mustafa Kemal Paşa'nın hamlelerini yersiz bulan, Milli Mücadele'de birinci derecede hizmetleri olduğu halde ikinci planda kalmış ve buna gücenmiş olan geniş bir topluluk mevcuttu. Halk Fırkası'nın karşısına bu topluluktan oluşan yeni bir fırka çıkarılabilinirdi. Bu noktada Kazım Karabekir, Rauf Bey, Ali Fuat Bey ve Refet paşa ile konuşuldu ve ikna edildi (Vardar, 1960: 394). Muhalefetin fırkası kurma girişimleri 1924 yılının yaz aylarından itibaren başladı (Zürcher, 2011: 209). Rauf Bey, İsmail Canbulad Bey'le Ankara'da uzun bir görüşme yaptı. Eski İttihat ve Terakki üyelerinin seçimler konusunda fikirleri alındı (Kılıç Ali, 1997: 45). Yapılan görüşmelerden sonra yeni fırkanın kurulması konusunda anlaşma sağlandı. (Cebesoy, 2011:C.I-II, 510). Kazım Karabekir, 26 Ekim 1924 tarihinde Birinci Ordu Müfettişliği'nden, Ali Fuat Cebesoy ise 30 Ekim 1924 tarihinde İkinci Ordu Müfettişliği'nden istifa etti (Zürcher, 2011: 209).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurucuları arasında Adnan Adıvar, İsmail Canbulad, Refet Paşa, Rauf Bey, Erzurum mebuslarından Rüştü Paşa, Halit Bey ile Ziyaettin Efendi, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey ve Ordu Mebusu Faik Bey yer aldı. Adı geçen mebuslar, 9 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkası'ndan istifa etti (Orbay, 2000:C.II, 162). İsmail Canbulad ve Şükrü Bey, Adnan Bey'i yanlarına alarak fırka kurma niyetlerinden bahsettiler (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 680). Aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu ve sayıları 20'yi bulan eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olanlar, Meclis'te Vilayet Konağı'nın arkasında eski telgrafhane civarında büyük bir evde toplantı yaptı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 510). Toplantılar Kara Kemal'in evinde devam etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 162). Toplantıda yeni fırkanın beyannamesi ve proğramı hazırlandı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 64 maddelik bir tüzüğe sahipti (Mazıcı, 1984: 81). Yeni fırkanın oluşturduğu proğramda, demokratik kontrol mekanizmaları ve âdem-i merkeziyet vurgulandı. Ayrıca güçler ayrılığı, iki meclisli bir parlamenter sistem ve dinsel inançlara saygı gösterilmesi istendi (Zürcher, 2011: 210). Fırka proğramında milli birliğin esas alınmasının yanısıra ekonomik önerilere, eğitim, iç ve dış politika gibi konulara da yer verildi. Proğramın en önemli noktası ise milletten yetki alınmadıkça yenilikler yapılmayacağı, yapılmış olanların iyice yerleştirileceği ve Teşkilat-ı Esasiye'de değişiklik yapılmayacağı konusu idi (Aybars, 2009: 202). Tartışmaya sebep olan diğer bir konu ise 12. maddeydi. Bu maddeye göre cumhurbaşkanı seçilen bir mebusun Meclis'teki görevinden ayrılması gerekecekti (Zürcher, 2011: 210; Aybars, 2009: 202). Ayrıca fırkanın istikrar ve emniyetin kuvvetlendirilmesi ve arttırılması, yenilenme ve olgunlaşma esaslarıyla milleti muasır medeniyette bir refah seviyeye ulaştırılması maksadıyla teşekkül ettirildiği de yazmaktaydı (Mazıcı, 1984: 81).

Hazırlanan proğram gerekli mercilere verilerek 17 Kasım 1924 tarihinde fırka resmen açıldı (Orbay, 2005: 366-367). Yeni kurulan fırkada eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve eski İkinci Grup üyeleri yer aldı (Tunaya, 2009:C.III, 709). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra İzmir'de aralarında İsmail

Canbulad, Mithat Şükrü Bleda ve Doktor Nazım'ın da bulunduğu bir grup Mithat Şükrü Bey'in yazıhanesinde toplantı yaptı. Bu toplantıda Doktor Nazım'a yeni kurulan fırkaya girmesi teklif edildi. Doktor Nazım, fırka mücadelesi için ortamın müsait olmadığını ileri sürerek teklifi geri çevirdi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 266).

İsmail Canbulad, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında (TBMM Albümü, 2010:C.I, 100) ve idare heyetinde yer aldı (Aydemir, 1966: 214; Zürcher, 2011: 208). Fırkanın en önemli rolleri üç kişiye aitti. Bunlar İzmit Mebusu Şükrü Bey, eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey ve eski Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad Bey'di (Vardar, 1960: 395). Eski İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olan bu üç kişinin fırkayı yeniden canlandırmak ve iktidarı ele geçirmek için birleştiği düşünüldü (Avcı, 1995: 96). Şükrü Bey ve Kara Kemal'in iktidarı ele geçirmek için Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmak gibi bir fikirlerinin mevcut olduğu iddia edildi. Fakat komitacılığa onaylamayan İsmail Canbulad bu tür fikir ve düşüncelerin karşısında yer aldı (Vardar, 1960: 395).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, resmen açıldıktan sonra Meclis'te kuvvetli bir muhalefet yapmaya başladı (Tunaya, 2009:C.III, 708). Yeni kurulan fırka, İstanbul'da bir kongre yaparak teşkilatını kurdu. İzmir ve Çukurova'da teşkilat için bazı teşebbüslerde bulunuldu. İstanbul teşkilatının başına Kara Vasıf getirildi. Fırka merkez idare heyetinde İsmail Canbulad ve Şükrü Bey gibi eski İttihatçıların bulunması şüphe uyandırdı. Mustafa Kemal Paşa, 15 Nisan 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesine bir beyanat verdi. Beyanatta, İttihatçılığı artık vazifesi bitmiş ve iyi elemanları milli harekete mal olmuş eski bir ceryan olarak kabul ettiğinden bahsetti (Aydemir, 1966: 214-215).

2.6.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Rauf Bey ve arkadaşları açıkladıkları fırkanın programında "Fırka, fikirlere ve dini inançlara hürmetkârdır" prensibine öncelik verdi (Erman, 1971: 49). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri toplantılarını açıkça yapmaya başladı. Fırka halkçılığa taraftar bir görüntü sergiledi. Fırkanın grup nizamnamesi yoktu (Cebesoy, 2011:C.I-II, 515).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından kısa bir süre sonra İsmet Paşa, artan muhalefetin de baskısı ile istemiş olduğu sıkıyönetim ilanının fırka grubunda reddedilmesini mazeret göstererek 22 Kasım 1924 tarihinde hükümetten istifa etti (Aybars, 2009: 202). Fethi Bey kabineyi kurmakla görevlendirildi (Eroğlu, 2008: 190). Bu esnada hilafetin ve saltanatın kaldırılmasına karşı çıkan Şeyh Sait tarafından bir isyan çıkartıldı. İsyanın başlamasından 10 gün sonra 25 Şubat 1925 tarihinde Başvekil Fethi Bey, Terakkiperver Fırka Reisi Kazım Karabekir Paşa ile umumi katib Ali Fuat Paşa'yı ve Rauf Bey'i makamına davet etti. Fethi Bey onları fırkayı kendi kendilerine dağıtmalarını tebliğ etme görevi için davet ettiğini, eğer fırkayı dağıtmazlarsa kötü şeyler olacağını, kendileri ile bu şekilde konuştuğu için çok üzgün olduğunu, çünkü her türlü örfi muamelelerin karşısında olduğunu söyledi (Aydemir, 1966: 220). Kazım Karabekir ise fırkayı dağıtmanın kendi insiyatifi dışında olduğunu, bunun ancak hükümetin fırkayı kapatması ile mümkün olabileceğini ifade etti (Cebesoy, 2011:C.I-II, 543).

Konuşmadan sonra Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Bakanlar Kurulu toplandı ve bölgede sıkıyönetim ilan edildi. Kısa bir süre sonra Fethi Okyar istifa etti. Fethi Okyar'ın istifası üzerine İsmet Paşa yeni bir kabine kurarak yönetimi ele aldı (Kılıç, 1994: 32). İsmet Paşa, 4 Mart 1925 tarihinde kabine arkadaşlarını belirleyerek

hükümet proğramını açıkladı. İç politikada sert önlemler alınması gereği üzerinde durdu. (Aybars, 2009: 215). Yeni kabine kurulduktan sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın aleyhinde birtakım teşebbüslerde bulunuldu. Fırkanın, İstanbul ve Trabzon merkez ve şubelerine baskın düzenlenerek araştırma yapıldı. İstanbul teşkilatında Paşamandıra muhabirliğine tayin edilen Kamil Bey ile fırka mensubu Salih Başoy tutuklandı. Tutuklanma gerekçeleri, fırka adına üye kaydı için propaganda yaptıkları esnada, dini siyasete alet etmek olarak açıklandı. Tutuklular mahkemeye getirildi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 558-560).

Hükümet ve Meclis olağanüstü tedbirler alarak Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmak istedi. Bu kanuna göre (Eroğlu, 2008: 196);

1.İrtica ve isyana memleketin içtimai nizamiyle huzur ve sükûneti emniyet ve asayişini ihlale bais bilimum teşkilat ve tahrikât ile teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet reisicumhurun tasdiki ile resen ve idareten mene mezubdur. İşbu ef'al erbabını hükümet istiklal mahkemesine tevdi edebilir.

2. İşbu kanun neşri tarihinden itibaren iki sene müddetle meridir.

Kanun oylamaya sunuldu. 122 kabul, 22 red oyu ile kanun kabul edildi. İsyan yerinde ve Ankara'da birer İstiklal Mahkemesi kurulmasına izin verildi. Meclis'te 7 Mart 1925 tarihinde yapılan bir oylama ile iki mahkemenin üyeleri seçildi (Eroğlu, 2008: 197). İsmet Paşa, 20 Nisan 1925 tarihinde TBMM'ne verdiği dört önerge ile Meclis'in yakında tatile gireceğini bildirdi. Bu dört önerge tartışılırken İstiklal Mahkemeleri'nin görev süresinin uzatılması ve Ankara İstiklal Mahkemesi'ne idam yetkisi verilmesi teklif edildi. Öneri, muhalefetin sert eleştirilerine neden oldu. Yapılan oylamada hükümet teklifi, 18 red ve 1 çekimser oya karşılık 129 oyla kabul edildi (Aybars, 2009: 225). İdam yetkisinin İstiklal Mahkemeleri'ne ait olması büyük tepkilere neden oldu. Kanunun çıkarılmasının hemen ardından İstiklal Mahkemeleri faaliyete geçirildi (Erman, 1971: 52). Ankara ve Şark'ta İstiklal Mahkemeleri faaliyetlerine başladı. İkinci mahkemede Afyon Mebusu Ali Çetinkaya, Reşit Galip, Rize Mebusu Ali ve Denizli Mebusu Necip Ali Küçüka ve müddeiumumî Denizli Mebusu Necip Ali Bey görev aldı (Kılıç Ali, 1997: 9). Başkanlığını Ali Çetinkaya'nın yaptığı ve üyelerinden dördünün de adı Ali olduğu için İstiklal Mahkemesine Aliler Mahkemesi de denildi (Avcı, 1995: 100). Mahkeme, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi olan ve tutuklanan Kamil Bey ile Salih Başoy'u suçlu bularak, hükümetin manevi şahsiyetine iftira edildiği hükmüne vardı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 560). Hükümet, 6 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesine dayanarak Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Sebil'ül-reşat adlı gazete ve dergileri zararlı yayın yaptıkları gerekçesi ile kapattı (Aybars, 2009: 218).

Ülke içinde bu gelişmeler yaşanırken, ülke dışındaki basın organları da gelişmeleri yakından takip etti. Times gazetesi büyük bir kongre yapmaya hazırlanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hükümet tarafından kapatılma ihtimalinin bulunduğunu ileri sürdü. Gazetede, fırkanın kapatılması olayında, İstiklal Savaşı'nda Amerikan mandası taraftarı olan fırka liderlerinin görüşlerinin de etkili olduğu vurgulandı. İstiklal Mahkemesi, bölgesindeki tüm valiliklere 25 Mayıs 1925 tarihinde bir yazı göndererek görev bölgeleri içindeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın şubelerinin kapatılmasını istedi (Aybars, 2009: 236). Takriri Sükûn Yasası'nın çıkarılmasından sonra hükümet bir kararname yayınladı. Bu kararnamede Ankara İstiklal Mahkemesi'nde cereyan eden soruşturma ve yargılama esnasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul civarında görev yapan bazı şahısların Fırka'nın programında mevcut olan fikir ve dini inanca hürmetkâr olmak esasını karıştırdığı, efkâra ve tahrikler irticai bir şekilde vesile birlik oluşturdukları tespit olduğu ve keza

Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nin takibatı ve yargılaması esnasında dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında mevcut yine bu fikir ve dini inanca hürmetkâr olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irticai bir şekilde telkin vasıtası kabul ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın ortaya çıkması esnasında birçok vahim olayın meydana geldiği açık olduğu için, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde cereyan eden soruşturma, Vahdettin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil ettikleri merkezlerde ve memleket dâhilinde Hürriyet ve İtilaf devrinden kalma erbabı fesadaddan oluşan vasi bir irtica şebekesi tesisine çalışmak gibi teşebbüsatı hazırlamış olmasına binaen bu durumda dini siyasete alet etmeye meyilli bir hareketin devamı artık mümkün olmayacağını ve bu sebepten dolayı kararnamenin tebliği tarihinden itibaren Takriri Sükûn Kanunu mahkame kararına uyarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şube ve merkezleri ilgili memurlarını hükümet tarafından engelleneceği bildirildi. Alınan karardan sonra, 3 Haziran 1925 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tüm şube ve merkezi kapatıldı (Mazıcı, 1984: 155). İstiklal Mahkemesi'nin çalışma süresi 7 Mart 1927 tarihine kadar uzatıldı. Sanıklara sağlanan avukat tutma hakkı kaldırıldı (Tahir, 1975: 105).

Fırka binalarındaki araştırmaları tenkit eden Tanin gazetesi de kapatılarak başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın ve arkadaşları Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 564). Hüseyin Cahit Yalçın, beş yıl sürgün cezasına çarptırılarak Çorum'a gönderildi. Büyük gazetelerin başyazarlarının bir kısmı da yargılanmak üzere Elazığ'daki İstiklal Mahkemeleri'ne gönderildi (Tahir, 1975: 107). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılma sebebi olarak firkanın Urfa Katib-i Mesulü emekli Yarbay Fethi Bey'in Şeyh Sait İsyanı'na destek vermesi gösterildi (Kılıç, 1994: 35). Fırkanın Urfa sorumlusu Fethi Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dine bağlı olduğunu, Halk Fırkası'nın ise dini batırdığını söylemesi nedeni ile eleştirildi (Aybars, 2009: 282). Ayrıca firkanın kapatılması ile ilgili olarak fırka üyelerinden Kamil ve Salih Başoy adındaki kişilerin aza kaydı için yaptıkları çalışmalarda dini siyasete alet ettikleri gerekçe gösterildi (Eroğlu, 2008: 190). Adı geçen iki kişi gericilik ve Kürtçülük propagandası yapmakla suçlandı (Aybars, 2009: 282). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması ile ilgili olarak Milli Müdaafa Vekili Recep Bey, Meclis kürsüsünde şunları söyledi (Aydemir, 1966: 229):

"Bu firkanın isyan ve tahrikleri karşısındaki hakiki vaziyeti henüz belli değildir. Acaba Paşa hazretleri (Kazım Karabekir) fırkasının azalarından bazı şüphe altında bulunanları bekleyen fena ihtimalleri düşünerek şimdiden halkın düşüncesi önünde tedbirli olmak niyetinde midir?".

İstanbul'un ikinci seçmenleri Kazım Karabekir, Rauf Bey, Refet Paşa ve Adnan Bey'in mebusluktan çekilmelerini isteyen bir bildiri yayınladı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldıktan sonra batılılaşma anlamında birçok yenilikler yapılmaya başlandı. Şapka Kanunu'ndan sonra 30 Kasım 1925 tarihinde Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile ilgili karar çıktı. 26 Aralık 1925 tarihinde takvimde değişiklik yapıldı. Bundan sonra sıra ile İsviçre Medeni Kanunu ve İtalyan Ceza Kanunu yürürlüğe kondu (Tahir, 1975: 108).

2.7. İzmir Suikastı

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası kendini feshetti. Fırka ileri gelenlerinin bir kısmı yurt dışına çıktı, bir kısmı da Malta Adası'na sürüldü. Mustafa Kemal Paşa tarafından

Malta'ya sürgün edilen Cemiyet üyelerinden bir kısmının tekrar yurda dönmesi sağlandı (Erman, 1971: 10-11).

Mustafa Kemal suikast girişiminden önce Rauf Bey ile yaptığı görüşmede mevcut havayı beğenmediğini, şahsen bir garez ve kine hedef olabileceği ihtimalinden bahsetti. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiyle bu şekilde konuşmasından üzüntü duydu. İlk şaşkınlığı geçtikten sonra kendisine neden böyle bir şey söylediğini sordu. Mustafa Kemal Paşa, "Hayır, sizin için değil, sizin kahramanlığınız, mertliğiniz ve her türlü yüksek özellikleriniz cümlenin malumudur. Sizden böyle bir şey beklemek şöyle dursun, bunu aklıma bile getirmem. Amma muhitinizde bulunan öyleleri var ki!" diye karşılık verdi. Rauf Bey bunun üzerine teminat vererek, sözü edilen muhitin katiyen böyle bir şeye teşebbüs edebilmelerine ihtimal olmadığını söyledi (Kandemir, 1955b: 35-36).

Cemiyet üyesi olan Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, hakkının yenildiğini düşünüyordu (Tahir, 1975: 61). Sadece Şükrü Bey değil eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük bölümü Cumhuriyet yönetiminde devlet idaresinde görev alan arkadaşlarına kızgınlık duyuyordu (Tahir, 1975: 77). Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'ye birlikte başladığı arkadaşlarının yapacağı yeniliklerden tedirgin olmasını istemediği için, yenilikleri vakti gelince uygulama prensibini benimsedi. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte mevcut olan gerginlik şiddetini gün geçtikçe arttırmaya devam etti (Aybars, 2009: 160). Eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Lazistan Mebusu Şükrü Bey'in öldürülmesinden, seçimlere hile katılmasından, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından, Şeyh Sait İsyanı bahane edilerek Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasından ve gazetecilerin tutuklanarak İstiklal Mahkemesi'ne verilmesinden rahatsızlık duydu (Tahir, 1975: 78).

Ankara, devlet merkezi olduktan sonra büyük bir mesken bunalımı yaşandı. 1925 yılının sonlarına doğru mebusların bir kısmı daimi ikametgâhlarını devletin merkezine taşıdı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup mebuslar ise bu sorunu birkaç arkadaş birleşip ev tutarak çözmeye çalıştı. İstanbul Mebusu İsmail Canbulad, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Tokat Mebusu Bekir Sami Bey ve İzmir Mebusu Şükrü Bey de kendi aralarında birleşerek şehrin ortasında bir ev tuttu. İsmail Canbulad, üç ay izin alıp ailesi ile birlikte Mısır'a gitti. Tam bu esnada Sabit Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırlanan suikast girişimini Rauf Bey'e anlattı. Sabit Bey, Şükrü Bey ile gece bir araya geldiklerini, hem içip hem de konuşurken O'nun suikasttan bahsettiğini ve planlanan suikast girişiminde Ziya Hurşid'in de ilgisi olduğunu belirtti. Rauf Bey, dedikodunun gerçek olup olmadığını öğrenmek için Ziya Hurşid'in kardeşi Ordu Mebusu Faik Bey ile görüştü (Cebesoy, 2011:C.I-II, 599-601). Faik Bey mahkemedeki ifadesinde Rauf Bey ile beraber Karaoğlan Çarşısı'nda yürürken Ziya Hurşit'e rastladıklarını ve O'na bu konuyu açtıklarını, Ziya Hurşid'in de böyle bir şeyi kabul etmediğini söyledi. Buna rağmen kendisinin şüphelenerek Arif Bey'in evine gittiğini, burada Şükrü Bey ile Laz İsmail'i bir masada çay içerken bulduğunu ve hemen onları evden gönderdiğini anlattı (Kılıç Ali, 1997: 67). Rauf Bey ise Faik Bey ile beraber Şükrü Bey'in yanına gittiğini, onlara konuyu açtıklarını, Ziya Hurşid ve Şükrü Bey'in bu söylentileri yalanladığını ifade etti. Rauf Bey bütün bu olanları Ali Fuat Bey ve Refet Bey'e anlattıktan sonra aralarında anlaşarak böyle bir duyum alındığı zaman direk hükümetin haberdar edilmesi kararını verdiler. Aradan altı ay geçmeden suikast teşebbüsü İzmir'de ortaya çıkarıldı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 599-601).

2.7.1. Suikast Teşebbüsünün Ortaya Çıkarılması

Mustafa Kemal Paşa, yapılan reform hareketlerinin halk üzerindeki etkisini ölçmek için yurt gezisine çıkmaya karar verdi. Ankara İstasyonu'ndan trenle ayrıldı. Eskişehir, Afyon, Konya'yı gezdikten sonra Tarsus ve Mersin üzerinden Silifke'ye vardı (Aybars, 2009: 333). Birçok yeri ziyaret edip gerekli incelemeler yaptıktan sonra Bursa'ya geldi (Hâkimiyet-i Milliye, 2 Haziran 1926). Daha sonra gezisine Musiki Cemiyeti'nin konserine giderek devam etti (Hâkimiyet-i Milliye, 3 Haziran 1926). Bu esnada Büyük Millet Meclisi ikinci devre toplantılarına başladı (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Haziran 1926). 13 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal Pşa, Mudanya'dan saat 11.10'da Söğütlü Yatı'na binerek Gezgin Sergi'nin bulunduğu Karadeniz Vapuru'na gitti. Karadeniz Vapuru, Bandırma'ya doğru hareket etti. Vapur, saat 17.00'de Bandırma'ya vardı (Tahir, 1975: 103).

Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimine karar veren eski Maarif Müdürü Şükrü Bey, Sarı Efe Edib Bey'e bir mektup yazdı. Ziya Hurşid, Sarı Efe Edib Bey'i tanımıyordu. Mektupta tütün işinden bahsedilmekteydi. Esasında tütün suikast ile ilgili olarak kullanılan parolaydı. Mektup Baytar Rasim Bey'e de imzalatıldı (Tahir, 1975: 47). Kara Kemal'in ismi de suikast işine karıştı. Suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılmasından birkaç gün önce İsmail Canbulad, Kara Kemal'i yazıhanesine ziyarete gitti (Tahir, 1975: 58). O tarihlerde İzmir'de bulunan ve suikast tertipçilerinden olduğu ileri sürülen Saruhan Mebusu Abidin Bey ile Sarı Efe Edib İzmir'den İstanbul'a döndü (Tahir, 1975: 66).

İzmir Valisi Kazım Paşa'nın makamına 17 Haziran 1926 Çarşamba günü saat on bire yaklaşırken Motorcu Giritli Şevki(Kirtikoz Şevki) elindeki kâğıdı uzatarak Gazi Paşa'ya yapılacak suikastı ihbar etti (Erman, 1971: 14; Eyicil, 2004: 223). Mustafa Kemal Paşa, Balıkesir'e geldiğinde İzmir Valisi Kazım Dirik'ten bir telgraf aldı. Telgrafta Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırlanan bir suikast teşerbbüsünün ortaya çıkarıldığından, bu nedenle İzmir'e gelişlerinin ertelenmesinden bahsedildi (Aybars, 2009: 333). Mustafa Kemal Paşa, 17 Haziran tarihinde Balıkesir'den İzmir'e gitmeyi bir gün erteledi (Kılıç Ali, 1997: 71). Giritli Şevki'nin İzmir Valisi'ne özel hafiyelik ettiği halk arasında söylenti halinde yayıldı (Tahir, 1975: 79). Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gelişini bir gün ertelemesi ve suikast tertipçisi olduğu düşünülen Sarı Efe ile Abidin Bey'in bir gün önce İstanbul'a hareket etmesi, Giritli Şevki'yi teleşlandırarak suikast planını ihbarda bulunmasına neden oldu (Kılıç Ali, 1997: 71). Giritli Şevki, Vakit Gazetesi'ne yaptığı açıklamasında şunları söyledi (Tahir, 1975: 130):

> 14 Haziran Pazar günü Sarı Efe Edip bir adamını yollayarak görüşmek istediğini bildirdi. Kuvayi Milliye sırasında Salihli'de Sarı Efe'nin çetesindeyken Çerkes Ethem'in adamlarından dönme İbrahim'i vurmuştum. Ethem beni öldürecekti. Sarı Efe kurtardı. Hayatımı kendisine borçlu olduğum için bana güvenirdi. O akşam Sarı Efe Edip eve yalnız geldi. Memleketin gidişatından yanıp yakıldı. Haklarımızın yenildiğinden söz etti. Oysa hükümet buna Kuvayi Milliye'deki hizmetlerine karşılık Gavurköyü'ndeki çok kıymetli bir çiftlik vermiş, 1150 lira da aylık bağlamıştı. Ayrıca liman işletmesinde de dolgun bir ücretle çalışıyordu. Edip, düzeni değiştirmek gerektiğini, bunun için çok güçlü bir örgüt kurduklarını, Ankara'dan eski bir mebusun geldiğini söyledi. Bize katılırsan yarın akşam toplanalım dedi. Peki dedim. Ertesi gün bir bahçede Ziya Hurşid, Edip'in çiftlik kâhyası yedek teğmenlikten emekli Çopur Hilmi ile buluştuk. Hemen anlaştık. Suikast için uygun yerler gözden geçirildi.

> Başoturak'taki dar dönemeç seçildi. Suikastta tabancalar ve bombalar kullanılacaktı. Ziya Hurşid bu iş için Laz İsmail, Gürcü Yusuf adında iki adamını İstanbul'dan beraber getirmişti. Ertesi gün Gazi Paşa'nın gelmeyeceğini öğrenince gidip siyasi polise suikastı haber verdim. Çopur Hilmi beni o gece İdris'in bahçesine çağırmıştı. Bizim evde buluşmayı ileri sürdüm. Çünkü polisle böyle kararlaştırmıştık. Bu toplantıda İstanbul'a savuştuğu için Sarı efe Edip bulunmadı. Buradan çıkan suikastçılar gece yarısı otellerde, evlerde brovningleri, mermileri, bombaları ile yakalandılar.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gelmesinden bir gün önce suikast hazırlığında olanlar tutuklandı. Suikast tertipçisi olduğu ileri sürülen Ziya Hurşit, kaldığı Gaffarzade Oteli'nde suikast için hazırlamış olduğu bomba ve silahlarla yakalandı (Erman, 1971: 16). Ziya Hurşit, Almanya'da okumuş ve Fransızca bilen biriydi (Tahir, 1975: 11). Verdiği ifadesinde suikat planının kendisine ait olduğunu, bu konuyla hiçbir arkadaşının ilgisi olmadığını söyledi (Kılıç Ali, 1997: 83). Ragıp Paşa Oteli'nde kalmakta olan suikastın diğer tertipçilerinden Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'ta yapılan bir baskınla ele geçirildi (Erman, 1971: 16-22). Ziya Hurşid'in İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey'den üç bin lira istediği şeklinde söylentiler yayıldı. Fakat iddia edildiği gibi bu borcun ne Ziya Hurşid tarafından istenebileceği, istense bile Mahkeme Başkanı tarafından İstiklal Mahkemesi'nin örtülü ödeneği olmadığı için verilemeyeceği ifade edildi (Tahir, 1975: 44). Fakat İstiklal Mahkemesi Ali Bey'in sözkonusu olan parayı Ziya Hurşid'e verdiği iddiaları kuvvetlendi. Ziya Hurşid'in yaklaşık bir yıldır suikast hazırlığı içinde bulunduğundan herkesin haberdar olduğu halde, bu paranın verilmesinin anlamsız olduğu ifade edildi (Tahir, 1975: 46).

Basında, Ankara Vilayeti'nin yapılacak olan suikasttan haberdar olduğuna dair yazılar yayınlandı. Bu yayınlara göre Ziya Hurşid Ankara'ya gittiğinde, Ankara zabıtası tarafından takip edilmişti. Takibata ait evrak İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi. Ankara Valisi Atıf Bey'e suikastla ilgili olarak basın tarafından birtakım sorular soruldu. Atıf Bey, İstiklal Makkemesi'nin emriyle bayramdan önce Eskişehir Mebusu Arif ve Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Beyleri tutukladıklarını ifade etti. Daha sonra Arif Bey'le birlikte biri erkek ve diğeri kadın olmak üzere hizmetçilerini de tutukladıklarını, tutuklulardan bir kısmını sevk ettiklerini, İstanbul Mebusu Karabekir Paşa'yı bayramın ikinci günü tutukladıklarını, Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklanması esnasında evinde ailesinden ve hizmetçisinden başka kimsenin olmadığını söyledi. Basın mensupları, Ankara'da başka tutuklama olup olmadığını sordu. Atıf Bey'de henüz bir tutuklama emri almadıklarını ve muhtemelen başka tutuklanacak kimse olmadığını, Ankara halkının kendi işi ve gücü ile meşgul olduğunu, bu tip konularla ilgilenmeyeceklerini söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 29 Haziran 1926). Basın mensupları kışdan bu yana Ankara'da suikast için ön hazırlıklar yapıldığını, bu durumdan vilayetin haberinin olup olmadığını sordu. Atıf Bey, sözkonusu olan teşebbüsten haberlerinin olduğunu, uzun müddet Ziya Hurşid'i takib ettiklerini, birçok evrak tesbit ettiklerini, evraklarıda İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiklerini, şimdiye kadar yapılan duruşmada henüz bu hususla ilgili bir şey olmadığını söyledi. Basın mensupları, tutukluların evlerinde yapılan sayımlar neticesinde bu mesele ile ilgili evrak bulup bulmadıklarını sordu. Atıf Bey, henüz evrakları dikkatlice incelemedikleri için bu hususta bir şey söyleyemeyeceğini belirtti (Cumhuriyet, 1 Temmuz 1926). Konya Mebusu Refik Bey'de böyle bir suikastın hazırlandığını Hükümete çok önceden bildirdiğini ifade etti (Tahir, 1975: 136).

Suikast planlamakla suçlanan sanıklar, Savcı Hasan Bey ve Ekmel Bey tarafından sorgulandı (Eyicil, 2004: 224) Başkanlığını Kel Ali'nin yaptığı Ankara İstiklal Mahkemesi, olayı soruşturmakla görevlendirildi (Eyicil, 2004: 224). Olayı

soruşturmakla görevledirilenler arasında Ali Çetinkaya, Ali Küçüka ve Reşid Galip'ten oluşan bir heyet bulunmaktaydı (Erman, 1971: 16-22). Adı geçen kişiler önce Dâhiliye Vekâleti'ne çağrıldı. Burada İsmet Paşa, İzmir Valisi Kazım Paşa'dan gelen ve Mustafa Kemal Paşa'ya suikast teşebbüsünü bildiren telgrafı uzattı. Sanıkları sorgulamakla görevlendirildikleri söylenerek, derhal İzmir'e gitmeleri istendi (Kılıç Ali, 1997: 50). Hükümet tarafından görevlendirilen memurların İzmir'e gitmesi için özel bir tren tahsis edildi. Tren hareket etmeden önce görevli memurlar trenin salonunda toplanarak durum incelemesi yaptı. Ziya Hurşid'in itirafı üzerine Terakkiperver Fırka azalarının bulundukları yerlerde ve aynı saatte derhal tutuklanmalarına, evlerinin aranmasına, arama sonunda çıkacak bütün evrakların İzmir'e gönderilmesine karar verildi. Görevli memurlar, 17 Haziran 1926 tarihinde Ankara'dan İstanbul'a hareket etti (Kılıç Ali, 1997: 51). 18 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e gelen mahkeme heyetinin başkanı Kel Ali de denen Ali Çetinkaya idi. Ali Çetinkaya, İsmail Canbulad gibi Trablusgarp'ta savaştı ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya üye oldu. Eski bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olup İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderildi (Zürcher, 2011: 220). İsmail Canbulad ile Ali Çetinkaya, Malta'da tutuklu oldukları günlerde hapishane arkadaşı olup, iki sene aynı ortamda tutuklu kaldı (Tunaşar, 2004: 87). Dünya görüşleri aynı olan bu eski silah arkadaşları aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi geleneklerine sahipti (Çelik, 2013: 64).

18 Haziran 1926 günü hükümet tarafından resmi bir duyuru yayınlandı. Bu duyuru şöyleydi (Eyicil, 2004: 223):

"Reisicumhur Hazretleri'nin seyahatleri esnasında İzmir'de tatbik olunmak üzere bir suikast tertip edildiği keşfedilerek mürettibleri silahları ve bombaları ve hazırlıkları ile Reisicumhur Hazretleri'nin İzmir'e muvasalatından bir gün evvel tevkif edilmişlerdir. Mevkuflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişlerdir. Mesele İstiklal Mahkemesi'nde tevdi olunmuş ve mahkeme heyeti davayı mahallinde takip ve ru'yet eylemek üzere İzmir'e hareket eylemiştir."

İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey de gazetelere konu ile ilgili açıklamalarda bulundu. Suikast tertibinin mahalli idareye bildirilmesi üzerine suikast hazırlığı içinde bulunanların silahları ile birlikte yakalandıklarını ifade etti. Suikast hazırlığı içinde bulunanların başında Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ile beraber Sarı Efe'nin de bulunduğunu, ayrıca İzmit Mebusu Şükrü Bey'inde bu grupta yer aldığını söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1926).

Ziya Hurşid'in alınan ilk sorgusundan sonra İstiklal Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup milletvekillerin ve muhalefetteki bütün etkili milletvekillerin tutuklanmasına karar verdi. Soruşturma sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski üyelerinden 49 kişi gözaltına alındı (Eyicil, 2004: 224). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin dokunulmazlıkları bulunduğu halde tutuklanmaları birtakım tepkilere neden oldu. Meclis Başkanı Kazım Paşa'nın hatalı olduğu iddia edilerek, özellikle Kazım Karabekir Paşa'nın bu olaya katıldığına dair delil bulunmadığı iddia edildi (Aybars, 2009: 348). Meclis Reisi Kazım Paşa ise İstanbul'a geldiğinde gazetecilere bir açıklama yaparak Anayasanın 17. Maddesindeki dokunulmazlığın cinayet işlerinde, suçüstü varsa kendiliğinden kalktığını, bu nedenle Meclis'in olağanüstü toplanmasını gerektiren bir durumun bulunmadığını söyledi (Tahir, 1975: 131).

İstiklal Mahkemesi, suikast girişimini İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin meselesi olarak değerlendirdi. Mahkeme Heyeti'ne göre eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan kişilerle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve bütün kötü niyetli olanlar eskiden beri iktidara gelmek istemişlerdi (Avcı, 1995: 100). Mahkeme

Heyeti, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya giden bazı Cemiyet üyelerinin Anadolu'ya geçerek yeniden hükümet işlerine karışmak istediklerini (Kılıç Ali, 1997: 33), hatta İsmet Paşa Hükümeti'ni devirerek Cemiyet üyelerini iktidara getirmeye çalıştıklarını iddia etti. Cemiyet üyelerinin hedeflerine varabilmek için özellikle Doğu ayaklanmasını kışkırttıklarını, hatta buna önayak oldukları, fakat başarıya ulaşamadıklarını, Gazi'yi ortadan kaldırarak hedeflerine ulaşmak yani hükümeti devirip iktidarı ele geçirmek istediklerini iddia etti (Avcı, 1995: 100).

Suikastı tertipleyenler arasında olduğu söylenen Ziya Hurşit'in şahsi meselelerden dolayı Mustafa Kemal Paşa ile arası iyi değildi. Gözaltına alınanlardan eski Maarif Nazırı Şükrü Bey ile eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'in de suikastı planlayanları desteklediği iddia edildi (Eyicil, 2004: 224).

Mahkeme, 18 Haziran 1925 tarihine kadar iddianameyi hazırlamaya çalıştı. 22 Haziran tarihinde Kazım Karabekir'in tutuklanması esnasında mahkeme ile hükümet arasında büyük bir anlaşmazlık çıktı. Mahkeme, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün üyelerinin tutuklanmasını istediği halde, İsmet Paşa buna karşı çıkarak başvekil sıfatıyla silah arkadaşının serbest bırakılmasını istedi (Zürcher, 2011: 222). İsmet Paşa'nın başbakan olarak İstiklal Mahkemesi'nin verdiği bir emrin uygulanmasına engel olmaya yetkisi bulunmadığına karar veren mahkeme, karara engel olan başbakanı tutuklayıp hakkında işlem yapmaya ve durumu Büyük Millet Meclisi'ne bildirmeye karar verdi (Aybars, 2009: 341). Kazım Karabekir'in serbest bırakılmasını yargıya yapılan bir müdahale olarak değerlendiren mahkeme Mustafa Kemal Paşa'ya başvurdu. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile görüşerek mahkeme ile anlaşmasını sağladı. Kazım Karabekir tekrar tutuklandı (Zürcher, 2011: 222; Aydemir, 1976:C.I, 321).

Mustafa Kemal Paşa, suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılmasından sonra İzmir'e geldiğinde halkın büyük coşkusuyla karşılandı (Ahenk, 17 Haziran 1926). Suikast girişiminin ortaya çıkarılması ülke genelinde büyük tepkilere neden oldu. Hükümete konu ile ilgili birçok telgraf çekildi. Ankara'da Hükümet Meydanı'nda olaya tepki olarak miting düzenlenmesine karar verildi (Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1926). İzmir'de protestolar yapıldı. Halkın suikast teşebbüsünde bulunanlara karşı öfkesi arttı (Ahenk, 20 Haziran 1926). Basın, bütün şiddeti ile olayı kınadı. Hizmet gazetesinde suikas teşebbüsünde bulunanların linç edilmesi gerektiğine dair yazılar yazıldı (Aybars, 2009: 337). Bazı gazeteler, suikastın gerçekleşmemesinin sebebini Türk Milleti'nin İstiklal zaferinde çok fazla insan feda ettiğine bağladı (Resimli Gazete, 4 Temmuz 1926). Diyarbakır'da 22 Haziran 1926 tarihinde olayın tel'in edilmesi esnasında tayyare gösterileri yapıldı. Bu gösteriler esnasında mülazım Cemal Bey, tayyaresi ile uçuş yaparken bir evin damına çarparak şehit düştü. Daha sonra Tayyare Cemiyeti nizamname-i esasiyesi mucibince şehid ailesine beş bin lira ikramiye verildi (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1926). Protestolar özellikle basın kanalı ile devam etti. Kara Kemal ve iaşe işlerinde yaşanan olumsuzluklar basında yer aldı. Harb zamanında iaşecilerin pek tatlı hayat yaşadıkları, özellikle bu müesesenin başında bulunanların, müesseseye ait otomobil, daire ve ünvanlardan yararlandıkları, bal gibi hayat yaşadıklarına dair yazılar yayınlandı (Akbaba Gazetesi, 19 Temmuz 1926). Gazetelerde suikast planlayanların milleti koyun sürüsü ve başındaki reisi çoban zannettiklerini, hatta suikastı gerçekleştirdikten sonra herkesin kendilerine biat edeceklerine inandıklarına dair haberler çıktı (Haber Gazetesi, 6 Temmuz 1926).

İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey, 19 Haziran 1926 Cumartesi günü (Tahir, 1975: 124) verdiği beyanatında adı geçen şahısların daha önce kış aylarında Ankara'da suikastı gerçekleştirmek için bir araya gelerek toplantılar yaptıklarını ve suikastın zamanını bazı nedenlerden dolayı ertelediklerini ifade etti. İsimleri zikredilen Şükrü

Bey, Ziya Hurşid ve Edip Bey'in gizli komita halinde çalışan siyasi bir zümrenin kabul ettiği karar ve proğramı uygulamak istedikleri ve aynı zamanda hükümeti değiştirmeye çalıştıkları, bu nedenle suikastı planladıkları iddia edildi (Cebesoy 2011:C.I-II, 602-603). 20 Haziran 1926 tarihli gazetelerde mahkemenin üç gün içinde başlayacağına dair haberler yayınlandı (Tahir, 1975: 129).

İzmir suikastına karışanların koğuşturması İstiklal Mahkemeleri tarafından yapılırken üç suikastçı grup saptandı. Bu gruplardan biri de eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan gruptu (Mazıcı, 1984: 136). Tahkikatın derinleştirilmesi sonucunda Terakkiperver ile İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin bazılarının yeniden iktidarı elde etmek için birleşmeye ve suikast teşebbüsüne karar verdikleri anlaşıldı. Bu amaçla bir araya gelen şahıslar Kara Kemal, Şükrü Bey, Cavid Bey, Halis Turgut, İsmail Canbulad, Miralay Atıf, Nail Bey, Hilmi Bey ve Abdülkadir Bey'den oluşmaktaydı (Erman, 1971: 101). Mahkeme üyeleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski üyelerinin amaçlarını gerçekleştirmek için bir hafiye gibi çalıştıklarını öne sürdü (Kılıç Ali, 1997: 79). Bu amaçla Terakkiperver Fırkası'nın kurulduğu, bu fırkanın nizamnamesinin İsmail Canbulad, Şükrü Bey, Kara Kemal ve Ali İhsan tarafından yapıldığı iddia edildi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 336).

2.7.2. Mahkûmluk Günleri

İsmail Canbulad'ın da bulunduğu Cemiyet üyelerinin önemli bir bölümü İstanbul'da ayrı koğuşlara konuldu. Cavid Bey'in odasının solunda İsmail Canbulad'ın odası bulunmaktaydı (Cavid Bey, 1993: 56). Kısa bir süre sonra mebusların şahsi dokunulmazlıkları Meclis tarafından kaldırılmadan, İstiklal Mahkemesi'nin emri ile Devlet teşkilatı tarafından cinai cürmü meşhut (göz önünde işlenen cinayet) suçu ile tutuklanarak İzmir'e sevkedildi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 610). Mahkemenin başlamasından bir gün evvel suikastçılardan on bir kişi Gülcemal Vapuru ile İzmir'e getirildi. İzmir'e getirilen on bir kişi, bir gece önce gece hapishaneden otomobillerle Gülcemal Vapuru'na nakledildi. Polis baş memurlarından biri de yanlarında gönderildi (Milliyet, 26 Haziran 1926). Vapurla İzmir'e götürülenler arasında Cavid Bey, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Rüştü Paşa, İsmail Canbulad, Cafer Tayyar Paşa, Sabit Bey, Ergani Mebusu İhsan Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey de bulunmaktaydı (Cavid Bey, 1993: 59). Tutukluları İzmir'e getiren Gülcemal Vapuru saat birde limana geldi. Tutuklular saat yirmiye kadar vapurda kaldı. Daha sonra polis müdüriyeti altında hazırlanan binaya getirildiler (Milliyet, 27 Haziran 1926). İzmir'e getirilen tutuklulardan İsmail Canbulad, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Refet Paşa, Halis Turgut ve İhsan Bey'in odaları Cavid Bey'in odasının karşı tarafında bulunmaktaydı. İsmail Canbulad, odasında oldukça asık yüzlü ve hiddetli bir haldeydi (Cavid Bey, 1993: 66).

Mahkûmların kaldığı hapishanenin dışındaki geniş meydanda, bir havuz ve dört büyük kayın ağacı vardı. Odaların pencereleri boyalıydı (Cavid Bey, 1993: 64). Hapishanede sabah kahvaltıdan sonra odaların temizliği yapılırdı. Saat on ikide öğle yemeği, akşam sekizde ise akşam yemeği yenirdi (Cavid Bey, 1993: 65). Mahkemesine Ankara'da devam edecek olan Cavid Bey, serbest bırakılacağına inanıyor ve kendisinden önce İsmail Canbulad serbest bırakılırsa, eşi Aliye Hanıma kendisinden iyi haberler götürmesini planlıyordu (Cavid Bey, 1993: 92). Tutuklulardan Şükrü Bey müdafaasını yazmak için sürekli kâğıt istemekte, Hafız Mehmet ise şaşkınlığını bir türlü üzerinden atamamakta idi (Akşam, 10 Temmuz 1926). Tutukluların önemli bir çoğunluğu suçlamaları kabul etmemekte ve serbest bırakılacaklarına inanmaktaydı.

2.7.2.1. Suikast Davasının İcrası

Mahkemenin icra edileceği Elhamra Sineması'nda hazırlıklar tamamlandı. Mahkemeler, Elhamra Sineması'nın idaresindeki Milli Kütüphane'de başlayacaktı (Hilal-i Ahmer Gazetesi, 24 Haziran 1926). Salon 100 kişiyi alabilecek kapasitedeydi. Salonda gazetecilere ayrı bir yer ayrıldı. Localar, belirlenen kişiden başka kimsenin giremeyeceği şekilde düzenlendi. Mahkemeye girenlerin üstünün aranmasına karar verildi. Heyet Hâkimi sinemanın sahne olarak yapılmış kısmında yer aldı. Halılarla döşenen bu kısma üç kişilik bir masa konuldu. Heyet hâkiminin yanında savcı için ayrı bir masa yerleştirildi. Azaların koltuklara oturması için oturma planı hazırlandı. Bu koltukların arkasında da vekil ve mebuslar için yerler hazırlandı. Heyet hâkimi için sahnenin yanında bir müzakere odası oluşturuldu. Heyet azası buradan sokağa çıkacağı için sinemanın makine dairesi kapatıldı (Milliyet, 26 Haziran 1926). Muhakemeleri izlemek isteyenler daha önceden bilet alacaklar ve bu biletle mahkeme salonuna gireceklerdi (Hilal-i Ahmer Gazetesi, 24 Haziran 1926). Mahkemeleri dinlemek üzere İstanbul'dan kadın erkek birçok kimseler telgrafla müracaat ederek yer ayırttı (Milliyet, 26 Haziran 1926).

Hâkimlerin oturdukları yerin arkasında büyük bir Türk bayrağı ve Mustafa Kemal'in portresi asıldı. Sanıkların ilk üç sıraya oturmaları sağlandı (Zürcher, 2011: 223). Sandalyelerin arkasına jandarmalar yerleştirildi (Resimli Yeni Ses, 14 Temmuz 1926). Jandarmanın sağında solunda birer müfreze yer aldı. Karşı tarafta ve yukarıda, mahkeme heyeti için hazırlanan yer bulunmaktaydı (Son Saat Gazetesi, 14 Temmuz 1926). Tutuklular, Elhamra Sineması'nın salonuna iki sıra olarak götürülerek, önde dizilen iskemlelere oturtuldu. Tutukluların arkasına önceden bir ip gerildi. Bunun gerisindeki sıralara izleyiciler oturdu (Cebesoy, 2007:C.I-II, 606). Mahkemeler başladığında Elhamra Sineması'nın geniş salonunu büyük bir kalabalık doldurdu. Kadın ve erkeklerden oluşan izleyiciler arasında hafif fısıldaşmalar olmakta idi. Nihayet beklenen mahkeme başladı (Milliyet, 27 Haziran 1926).

İzmir Suikastı duruşmaları İzmir Milli Kütüphane Salonu'nda 26 Haziran Çarşamba günü saat on dörtte başladı (Erman, 1971: 78). Mahkeme Heyeti, Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın üç arkadaşından oluştu (Armstrong, 2001: 217). Saat 3.30'da salonda hafif mırıltılar duyulmaya başlandı. Heyet-i Hâkime gelince herkes ayağa kalktı. Maznunlar birbiri ardına gelmeye başladı. Salona önce sakin bir şekilde Refet Paşa geldi. Ardından sert asker duruşu ile Kazım Karabekir Paşa yürüdü. Ali Fuat Paşa da telaşsız ve sakin bir şekilde gelerek kendine ayrılan yere oturdu. Cafer Tayyar, Cemal Paşa, Münir Hüsrev, İsmail Canbulad, Halis Turgut, Necati Bey, Bekir Sami Bey sıra ile gelerek yerlerine oturdu. İkinci sıra fiil-i asli mevkiinde bulunanlara tahsis edildi. Sıra ile Rasim Bey, Abidin Bey, Şükrü Bey, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Gürcü Yusuf, Laz İsmail, Arif Bey ve Ziya Hurşid birer birer geldi. Üçüncü sırada İkinci grupta yer alanlara tahsis edildi. Onlarda birer birer geldi. Halet Efendi, Kara Vasıf, Emin Bey, Hüseyin Avni Bey, Hafız Mehmet te kendileri için ayrılan yere oturdu. Mahkeme başladı. Torbalılı Emin'in ifadesi alındı. Ziya Hurşid, lakayt hatta mütebessümdü. Sarı Efe perişan, Abidin Bey düşünceliydi. Hafız Mehmet ise sapsarı kesilmişti. Şükrü Bey, sağ elindeki bir mendil ile mütemadiyen terini siliyor, sol elinde rengi kaçmış hasır şapkasını tutuyordu. Bu esnada Abidin Bey not almaya başladı. Fakat kendisine ait kısmın şiddetini duyunca not almaktan vazgeçti. Elini alnına, alnından saçlarına götürdü. Sonra sandalyesine yaslandı. Başı önüne eğildi. Laz İsmail

ithamnamenin sonunda "Yandık" dedi. Ziya Hurşid ise "Dur bakalım, bunun affı da var" cevabını verdi (Son Saat Gazetesi, 14 Temmuz 1926).

2.7.2.2. İddianame

Suikast davası ile ilgili olarak aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu birçok eski İttihat ve Terakki Fırkası üyesi bu davaya dâhil edildi. Duruşmalar başlarken savcı iki adet ekten oluşan İddianame hazırladı. Müddeiumumi Necip Ali Bey tarafından 25 Haziran 1926 tarihinde mahkemede Birinci Zeyl-i iddianamesini okundu (Açıksöz, 10 Temmuz 1926). Bu iddianamede şöyleydi (Kılıç, 1994: 83-103):

> Türkiye kamuoyunun aldığı feyz-i ilham ile devlet mefhumunun ifade ve ihtiva ettiği saha dâhilinde memleketin ictimai, iktisadi ve medeni gelişmesine mesai sarfetmekten bir an için vazgeçmeyen Cumhuriyet ve inkılab hükümetiyle demokrasi usul-i idaresinin hâkim olduğu her memlekette kullanılan siyasi ve medeni mücadele daima mümkün ve hiçbir kayd-ı kanuni ile engellenmiş değil iken isimleri aşağıda zikredilen şahısların menfi ve karanlık bir ruh taşıyan zümreden aldıkları ve telkin dairesinde cihan tarihinde vücuda getirdikleri çok iğrenç ve kanlı levhalar dolayısı ile daima düşünce sahibi insanlar tarafından lanet ve nefretle karşılanan gayr-i meşru ve caniyane girişimler ile hükümeti yıkmak ve iğrenç gayelerine ulaşabilmek için Türk Cumhuriyet ve inkılâbının hakkıyla mümessili bulunan Reisicumhur Hazretleri'ne suikasd yapmak suretiyle memlekette bugün dehşetin takdiri mümkünü olmayan bir felaket hazırlama teşebbüsünde bulunmuşlardır. Çok kızıl ve iğrenç fikirlerin etrafında birleşen ve teşkilatlanan ve Türk İnkılâbı tarihinde ebediyen uğursuz bir siyah leke olarak yaşayacağı muhakkak bulunan bu zümrenin tertib ve hazırladığı iğrenç teşebbüsleri ayrıntılı olarak arz edeceğim. Şehr-i halin onyedinci Çarşamba günü İzmir'e seyahat tarikiyle muvasalat edecek olan Reisicumhur Hazretleri'ne bir suikast yapılacağından bahisle vaki olan malumat ve istihbarat üzerine tarih-i mezkûrdan iki üç gün evvel Gülcemal Vapuru ile İzmir'e gelmiş olan Lazistan sabık mebusu Ziya Hurşit ve Laz İsmail, Gürcü Yusuf mülazim-i evvellikten mütekaid Çopur Hilmi nam kimseler ayrı ayrı mahal-i ikametlerinde mahalli polisince derdest ve tevkif edilmişlerdir. Bunların üzerlerinde iki İngiliz bombası ve mücedded (yeni) dört, müstamel (kullanılmış) iki Belçika polis revolverleri ve fişenkleri bulunmuştur. Alelusul ariz amik ve amik (genişçe ve derinlemesine) icra kılınan tahkikat ve muvaceheler (yüzleştirmeler) neticesinde bunlardan Ziya Hurşid 341 senesi evasıtından (ortalarından) itibaren Reisicumhur Hazretleri'nin imhası için bir suikasd şebekesiyle alakadar bulunduğu ve evvelden esbak (eski) Ankara Valisi Abdulkadir Bey'le ve bunun vasıtası ile de İzmir Mebusu ve Terakkiperver Fırka azasından Şükrü Bey'le anlaştıklarını ve bu hususta müteaddid defalar muhtelif zaman ve mekânlarda ictima ve müzakere ettiklerini ve bu maksadın istihsali için marr'ul-beyan (adı geçen) Laz İsmail ve bilahare Gürcü Yusuf'u tedarik ile Şükrü Bey'e tanıştırdığı ve geçen sene Kanun-i evvel aylarında Şükrü Bey'in Ankara'da bulunan suikastçı adamları ile işbu suikast fiilini icra edebilmek üzere Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u beraberinde Ankara'ya götürdüğünü ve iki üç gün sonra da kendisinin Ankara'ya gittiğini ve Terakkiperver Fırka Kulübü'nde misafir kaldığını ve Laz İsmail ile

Yusuf'un Şükrü Bey'in Ankara'daki hanesine giderek Şükrü Bey'le görüştüklerini ve yine Laz İsmail'in bir gece Şükrü Bey'in tavsiye ve delaletiyle Eskişehir Mebusu Arif Bey'in Çankaya yolu üzerinde kâin (bulunan) köşküne götürüldüğünü ve Çankaya yolu üzerinde suikast icrasına müsaid yerlerin tetkik edildiğini ve bundan başka birlikte Meclis'e girdiklerini ve akşamından sonra Heyet-i Vekile'nin (Bakanlar Kurulu) ictima ettikleri binanın vaziyetini ve Ankara Kulübü'nün etrafını tetkik ettiklerini ve her nasılsa suikast icrasını o esnada münasip görmeyen kardeşi Ordu Mebusu Faik ve diğer Terakkiperver müdiranın (idarecilerin) numanaatıyla (engellemeleriyle) kuvveden fiile ihraca muktedir olamadıklarını ve İstanbul'a avdet ettiklerini ve Şükrü Bey'in İstanbul'dan Ankara'ya kadar arkadaşlarının azimet ve avdet ve ihtiyacat-ı sairelerine (diğer ihtiyaçlarına) medar olmak üzere muktazi (gerekli) mebaliği (meblağları) temin ve ita eylediğini ve müteakiben sene-i hazıra zarfında Reisicumhur Hazretleri'nin Bursa'ya seyahatleri dolayısı ile yeniden faaliyete geçerek yine Laz İsmail'i Nimet Naciye namında bir kadını yanına terfik ederek (yol arkadaşı vererek) tedkikat icrası zımnında Bursa'ya gönderdiklerini ve Laz İsmail'in yapmış olduğu tedkikatın gayri müsaid bulunmasına binaen İzmir'de vaki olacak seyahat esnasında yapmaklığı tasavvur ve tasmim (kararlaştırdıkları) ettiklerini ve bu seyahati için dahi Şükrü Bey tarafından kafi miktar para verildiğini ve Reisicumhur Hazretleri'nin İzmir'e seyahati takarrur edip (kararlaştırılıp) anlaşılması üzerine yeniden Şükrü Bey'le vaziyeti tetkik ve mütala ve Laz İsmail'in ve Gürcü Yusuf'un dahi ayrıca Şükrü Bey'le görüşmelerinden sonra İzmir'e hareketlerini tesbit ettiklerini ve İzmir'de daha evvel Şükrü Bey'le bu hususta anlaşmış olan Sarı Efe Edip'e Ziya Hurşid'e de itimad edilmesini ve beraber musammen (tasarlanmış) suikastın yapılmasını işaret sadedinde kendisinin Edip Bey'in en yakın ve mahrem arkadaşı olan mütekaid baytar miralayı Rasim Bey'in imzası ile bir mektup ve mühim miktarda meblağla mikdar-ı kafi revolver ve cephanesini Şükrü Bey'den alarak İzmir'e hareket ettiklerini ve İzmir'e bila ariza (bir aksilik olmadan) çıktıklarında Ziya Hurşid Bey'in Gaffarzade Oteli'nde ve diğerlerinin Ragıp Paşa Oteli'nde nazar-ı dikkati celbetmemek için ayrıldıklarını ve derhal Sarı Efe Edip'i bularak oteldeki odasında mezkur mektubu birlikte okuyup deruhte ettiklerini vazifenin icrası etrafında konuştuklarını ve Edip Bey'in kendi adamları ile birlikte Karşıyaka'da İdris'in bahçesinde görüşmek üzere hazırlıkta bulunacaklarını söylediğini ve filhakika yevm-i mezkurun (söz konusu günün) ertesi gün akşamı Edip Bey'in arkadaşları olmak üzere bulundurduğu Giritli Şevki ile çiftliğinde müdür olarak istihdam ettiği Çopur Hilmi nam kimseler beraber olduğu halde mezkur bahçede ictima ve Edip Bey tarafından arkadaşlarına takdim olunduktan sonra musammen suikastın şekil ve mahal ve suret-i icrası etrafında uzun uzadıya mütalaalar dermeyan olunduktan sonra suikastın Gaffarzade Oteli yakınında dar sokakta döndüç (kavşak) noktasında icrasını kararlaştırdıklarını ve Ziya Hurşid'in arkadaşları olan Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un da ertesi gece Şevki'nin hanesinde ictima ederek tanışmak ve suikasdın icrası ve müteakibi anlardaki her birisinin uhdesine terettüb edecek vezaifin (vazifelerin) tertip ve taksimi için ictima etmekle karar verdiklerini ve filhakika ertesi gün Edip'ten maada (ayrı olarak) Ziya Hurşid ve arkadaşları

Laz İsmail, Yusuf, Hilmi ve Şevki'nin ictima ettikleri ve ol suretle müzakerede bulundukları ve son olmak üzere Gaffarzade Oteli civarında suikastın Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'la Ziya Hurşid tarafından evvela revolverle ve icab ederse bombalarla icrası ve oradan firarları ile Şevki ve Çopur Hilmi'nin geride hazır bulunduracağı otomobile irkab (binip) karşı tarafına isal edildikten sonra Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na geçirilmesi hususunun taht-ı karara (karar altına) alındığı ve ayrıldıktan sonra mahal-i ikametlerinde eşyay-ı cürmüyyeleriyle birer birer derdest olunduklarını ve suikastın hareket ve faaliyetinin şahsen değil Şükrü ve Abdülkadir Beylerin mensup oldukları bir zümre-i siyasiyenin nam ve hesabına olduğunu ifade ve beyan etmiştir.Maznun-ı aleyhin (sanığın) gerek İzmir suikastına ve gerek buna mutekaddem (bundan önceki) zamanlarda suikast şebekesinin icraat-ı sabıkalarına mütedair (geçmiş icraatlarına dair) aledderacat (belli sürelerde) verdikleri ifadat pek şayan-ı dikkat ve ibret görülmüş ve bunlardan Gürcü Yusuf'un ifadesine nazaran yedi, sekiz mah (ay) mukaddem (önce) bir gün kendisi pastanede oturuyorken Laz İsmail'in gelerek bir arkadaşı Ankara'ya götürmek istediğini ve maksad-ı seyahat de Ankara'da zengin bir şahsın hanesinin soyulması meselesi olduğunu ve menfaati olduğundan bu işe dâhil olmasını teklif etmesi üzerine para ve nüfus tezkeresi olmadığını dermeyan eylemesine karşı bu meselenin kabil-i hal (halledilebilir) olduğunu ifade etmiş ve birkaç gün sonra yirmi beş lira ile Halim namında şahs-ı ahare (başka bir şahsa) aid bir nüfuz tezkeresi ile gelerek ertesi günün her ikisinin Haydarpaşa'dan Ankara'ya hareket eden trenle birlikte hareket ettiklerini ve aynı trende Ziya Hurşid'in mevcut bulunduğunu ve fakat Ankara'ya vurud (gittikleri) ettikleri güne kadar Ziya Hurşid'in trende temas etmediğini ve trenden çıktıkları anda yanlarına Ziya Hurşid'in geldiğini ve her üçünün de birlikte Karadeniz Oteli'ne gittiklerini ve üçüncü günü İsmail vasıtası ile İzmit Mebusu Şükrü Bey'in hanesine temas ettiğini ve Şükrü Bey silahların ihzar edildiğini ve lazım olduğu vakit Ziya Hurşid Bey'e, o gelmez ise İsmail'e hitaben sana veririm dediğini ve bu mukalemeden (konuşmadan) hanesinden çıkarak İstanbul ve Salon Pastahanesi'ne geldiklerini ve bunu müteakib Ziya Hurşid de gelerek kendilerine hitaben ben Meclis'e gidiyorum isterseniz size de birer kart tedarik edeyim diyerek pastaneden çıktığını ve bir müddet sonra gelerek kendilerine iki kart verdiğini ve İsmail ile birlikte Meclis'e gittikleri ve ayrı ayrı yerlerde oturduklarını ve Meclis'ten çıktıktan sonra İsmail kendisine hitaben "Buraya gelmekten maksadımız Reisicumhur'u öldürmektir. Bize istediğiz kadar para ve memuriyet vereceklerdir. Şükrü Bey Reisicumhur olacaktır" dediğini ve "Akşam miralay Arif Bey'e gideceğiz. Gazi Paşa'nın köşkünü ve civar yolları keşf edeceğiz" diyerek yanından ayrıldığını ve kendisi de otele giderek yattığını, sabahleyin İsmail'in geldiğini o gece Arif Bey'in evinde misafir olduklarından gelmediğini ve yalnızca İsmail, Paşa'nın köşkü civarında tetkikat ve keşfiyatta bulunmuş ise de bunların suikasta müsaid olmadığını ve ancak Ankara Kulübü'nün bu işe daha müsaid bulunduğunu ve kulübün etrafını Ziya Hurşid ve Laz İsmail ile birlikte beraber her üçünün keşf ettiklerini ve firarlarını teminen otomobil ve hatta tayyare bile hazırlandığının Ziya Bey tarafından ifade edildiğini ve yolda giderlerken orta boylu, şişmanca bir zatla Ziya Hurşid Bey'in görüştüğünü ve Ziya Hurşid'e sorduğunda Kazım Karabekir Paşa ille

görüştüm dediğini ve mümaileyhin çok kuvvetli ve nüfuzlu olduğunu ve bu tertibattan malumatdar bulunduğunu beyan eylediğini ve ertesi gün İsmail gelerek Ziya Hurşid Bey'i gördüğünü ve kardeşi Faik Bey'in tertibat-ı vakıadan haberdar olduğundan dolayı hemen İstanbul'a hareket edeceklerini beyan etmesi üzerine ertesi günü trenle Ankara'dan hareketten mukaddem (önce) Şükrü Bey'in kendilerine ellişer lira ile Parabellum sisteminde birer revolver verdiğini, Laz İsmail ise Yusuf'un beyanat-ı mesrudesini (sardettiği beyanlarını) tamamen tasdik eyledikten maada bir gece Ziya Hurşid ile Eskişehir Mebusu Arif Bey'in hanesine gittiğini ve Arif Bey'in suikasdı işrab (ima) eder şekilde "Hakkın ketm edilmiş olduğundan ve yapılan gadrlerden ve bundan sonra İsmail'e hitaben sizin gibi iyi adamlara ihtiyaç vardır." gibi elfazı (lafları) sarf sureti ile suikastı teşci ve tahrik etmiş olduğu halde Hey'et-i Vekile'nin ictima eylediği binayı keşf ettiklerini ve fakat kendi mutalaasına nazaran muhafaza tertibatının mükemmelliyetine binaen burada hiçbir şey yapılamayacağına kanaat getirdiğini ve bu safhaya aid olan Ziya Hurşid'in balada serd ve ta'dad olunan cümle-i beyanatından başka Arif Bey'in hanesine Laz İsmail'i götürmediğini musırran (ısrarla) ve bilmuvacehe (yüzleşerek) beyan eylemek sureti ile Arif Bey'i siyanet edecek bir vaziyet göstermek istemiş ve her üçü İstanbul'a avdet eylemişlerdir. Ankara'da bazı esbab ve mevani (maniler) dolayısı ile akim kalan suikastın Reisicumhur Hazretleri'nin Bursa'ya vaki seyahat-i ahirlerinden tatbik ve icra etmek üzere Laz İsmail bir gün Yusuf'u bularak Bursa'ya suikast için gideceklerinin mukarrer bulunduğunu söylemiş, Yusuf bu teklifi kabul etmediğinden Laz İsmail yine Şükrü ve Ziya Hurşid Beylerin tahrikiyle maksad-ı leimanesini (iğrenç maksadını) tatbik etmek üzere Şükrü Bey'den aldığı para ile refakatına Naciye namkadını zevcesi sıfatıyla alarak Bursa'ya hareket etmiş ise de balada zikredildiği vechile amal-i cinaiyesine (canice emellerine) muvaffak olamayarak tekrar avdet ettiğini beyan etmiştir. Naciye Nimet Hanım Bursa'ya tedavi için gideceği esnada mukaddemen (daha önce) çalıştığı lokantada tanıdığı İsmail'e tesadüf ettiğini ve İsmail'in maksad ve amal-ı cinaiyyesinden haberdar olmadığını isbat eylemiştir. Laz İsmail'in ifadat-ı mütebakiyesine nazaran Bursa'nın suikastın icrasına gayrı müsait olduğu haberi ile İsmail'in avdeti üzerine cinayet-i vakıanın mebus Şükrü, Ziya Hurşid, Abdülkadir, Beytan mütekaidi Miralay Rasim ve Sarı Efe Edip, Şükrü Bey'in hanesinde yaptıkları ictimada İzmir'de icrası takarrur ettirilmiş ve bunun üzerine Şükrü ve Abdülkadir ve Ziya Hurşid arasında silah tedariki dahi mevzubahis olmuş ve paraları Şükrü Bey tarafından verilmek üzere tedarikinin Ziya Hurşid'e tevdi edilmiş ve merkum da bu vazifeyi deruhte ederek filhakika suikasta istimal edilecek (kullanılacak) silahları tedarik ve ihzar eylemiştir. Bu tertibat alınmakla beraber Ziya Hurşid gelerek Abdülkadir ve gerek Şükrü Beylerle tekrar tekrar görüşerek en ziyade ictimaların Şükrü Bey'in hanesinde akd edilmiş ve Abdülkadir Bey suikastın icrası için vasi (geniş) ve şümullu teşkilat icrasına hacet görülmediğine dair best ettiği (açıkladığı) mütaelat heyetçe muvafık-ı hal ve maslahat görülmüş ve en evvel Reisicumhur Hazretleri'ne suikast icrası gayelerinin ilk kademesi olarak kabul edilmiş ve müteakiben (ardından) taklib-i hükümet için müteaddid suikastlar icrasını tasmim etmişlerdir (kararlaştırmışlardır). Balada mufassalan (genişçe) arz ve teşrih edildiği vechile İzmir'deki teşebbüsat hakkında Ziya Hurşid ve Laz İsmail'e,

Gürcü Yusuf'un ifadeleri bazı teferruata ait hususat müstesna olmak şartıyla esas vaka ve suret icrasında yekdiğerine tetabuk-ı tam ile mütabakat etmektedir. İzmir hadisesine müteallik Çopur Hilmi ve muhbir sıfatıyla istima edilen Şevki'nin ifadeleri muhteviyatı Çopur Hilmi'nin şahsi müdafaa sadedinde zikr ve dermeyan ettiği hususat müstesna olduğu halde esasa müteallik ifadeleri ayn-ı meal ve ruhta görülmüştür. Mamafih Hilmi'nin Şevki'deki bombaları Ziya Hurşid'e getirdiğini itiraf eylemesi ve İdris'in bahçesinde bu Şevki'nin hanesindeki ictimalarda isbat-ı vücud etmesi kendisinin fail-i asliler meyanında bulunduğuna şek ve şübhe bırakmamaktadır. İzmir'deki hadisenin suret-i tertib ve icrasına müteallik son derece calib-i dikkat ifadat-ı mufassalada bulunan Sarı Efe Edip'in bu hususdaki malumatını hey'et-i celilelerine tefsilen arz ve izah edeceğim. Sarı Efe Edip, Ziya Hurşid'i Gaffarzade Oteli'nde müdür Abdullah Efendi'nin odasında gördüğünü ve o vakte kadar Ziya Hurşid Bey'i tanımadığını ve Abdullah Efendi'nin Ziya Hurşid'i kendisine takdim ettiğini ve merkum Ziya Hurşid "Size arkadaşlarınızdan selam getirdim. Suret-i hususiyede görüşmek isterim" dediğini ve gecede otelde görüştüklerini, Ziya Hurşid'in cebinden bir mektup çıkararak verdiğini ve mektubun Miralay Rasim ve mebus Şükrü Beylerin imzalarıyla mumza (imzalanmış) olduğunu, zahiren bir tütün işinden bahs bulunduğunu ve tütün işinin ne olduğunu Ziya Hurşid'e sorduğunda "Bu tütün işi değildir" dediğini ba'de'l kırae (okuduktan sonra) mektubu elinden alarak yırttığını ve tekrar meseleyi sorduğunda "Gazi Paşa'nın imhasını uhdesine alarak İzmir'e geldiğini ve yanında şayan-ı itimad eşhas bulunduğunu ve suikastın kendisi tarafından icrasına hey'et-i umumiyece taht-ı karara alınmış olduğunun ve bu heyet-i umumiyeden maksad Terakkiperverlerin hey'et-i umumiyesi bulunduğunu" demesi üzerine kendisi de merkuma hitaben "Bu işi burada yapabilecek misiniz ve ne suretle bir planınız vardır ve arkadaşlarınız kimlerdir?" dediğinde arkadaşlarının suikastı yapabilecek iktidarda mücerreb (tecrübeli) ve metin oldukları, kendisi de bunları bir cürm-i meşhud halinde yakalatmak için zahiren tertibat-ı vakıaya muvafakat ettiğini ve suikasttan sonra firar için bir motor teminin lazım geldiğini söyleyerek ve nezdinden ayrılarak Giritli Şevki'nin motoru olduğunu bildiğinden Şevki'yi bulduğunu ve motorun nerede olduğunu sorduğunu, merkum Şevki ve motorun Sakız'da olduğunu ve altı yüz liraya merhun (rehin bırakılmış) olduğundan meblağ-ı mezkûrun temini ile motorun getirilmesi sehil (kolay) olacağını ifade eylemesi üzerine Ziya Hurşid'e gelip para meselesini bissual (sorarak) üzerinde mevcud nakit olmadığını anladıktan sonra, Saruhan Mebusu Abidin Bey'den (600) lira istediğini ve mümaileyhin üzerine şimdi bu kadar para olmadığından akşama tedarik edeceğini ifade ile ayrıldığını ve akşam üzeri Abidin Bey gelerek parayı bulamadığını söylemesi üzerine Ziya Hurşid'le tekrar temasa gelerek ertesi gece İdris'in bahçesinde Ziya Hurşid, Çopur Hilmi ve Şevki ile ictima ettiklerini ve suikastın mahalli icrasını müzakere ettiklerini ve en nihayet münasib mahallin Kemeraltı mevkii olduğunu söylediğini ve Şevki'ye daha evvel verdiği iki bombayı suikastta istimal edilmek üzere Hilmi vasıtasıyla Ziya Hurşid'e verdiğini ve ertesi günü artık neticeye intizar etmeyerek Mahmut Şevket Paşa Vapuru'yla İstanbul'a gittiğini ve vapurda Abidin Bey'e tesadüf ettiğini ve Abidin Bey'in Bristol Oteli'ne nazil olduğunu ve kendisinin kayınbiraderi diş tabibi

Mustafa Şevket Bey'in evine gittiğini, bir gün sonra Bristol Oteli'ne gittiğinden Abidin Bey'e teasadüf, İzmir'de ne haber var diye sorduğunda mümaileyhin sabah gazetelerinde bir şey olmadığını ve akşam gazetelerinde bir havadise intizar eylemek lazım geldiği beyan eylediğini ve bu vukuata mütekaddem günlerde Rasim Bey'le birlikte Şükrü Bey'in hanesine gittiklerini Şükrü Bey'in Ankara'da suikastı teşebbüsatından bahs ettiğini ve arkadaşlarının beceriksizliğinden, korkaklığından bir türlü muvaffak olamadıklarını, hatta bir defa iyi bir vaziyet edildiğini, adamları Arif Bey köşküne alıp orada güzergahta iyi bir mevkide pusu kurulmuş ve maksad da hâsıl olmakta bulunmuş iken, vaziyeti kendilerine ihsas ettiği Rüşdü Paşa, Sabit Bey gibi arkadaşların bile tevahhuş ederek (korkarak) keyfiyeti Rauf Bey'e iblağ ettiklerinden ve Rauf Bey de güya Şükrü Bey'e gelip vaziyeti izah etmezseniz keyfiyeti telefonla Gazi'ye ihbar edeceğim, demesi üzerine işin bozulduğunu söylemiş olduğunu ve kendi kanaatine göre Şükrü Bey'in suikast üzerinde kemal-i katiyetle yürüyeceğini anladığını ve Şükrü Bey'den elinde bu iş için gayet emin iki üç arkadaşının daha bulunduğunu Şükrü Bey'den işittiğini ve hatta harb-i umumide sulben idam edilen siroz yarasından Çerkez Ahmet'in mahdumu ve arkadaşlarının İzmir'de olup olmadığını ve bunlarla orada bir iş yapılıp yapılamayacağının temini mümkün olup olmadığını söylediğini ve kezalik kendi kanaat-i katiyyesine nazaran Terakkiperverlerle eski Meclis'ten bakiye İkinci Grub'un teşkilatı aynı olduğunu ve Terakkiperverlerin iki kısım olup birinci kısım suikastçılar olduğunu ve bunların başında Şükrü Bey, Rüşdü Paşa, Halet, Halis Turgut, Necati Beylerle askeri zümreden Arif Bey, Kazım Karabekir, Ali Fuad, Refet, Cafer Tayyar Paşalarla, Rauf Bey ve İkinci Grup'tan Kara Vasıf, Abdülkadir, Sabık Ardahan Mebusu Hilmi bulunduğu ve bunların maksadlarını saha-i fi'le isal için reis-i karlarında (işlerinin başında) İttihat Terakki Katib-i Mesulü sabık İaşe Nazırı Kara Kemal bulunduğunu ve Rasim Bey delaletiyle Terakkiperverlerin bu grupla muhafaza-i temasta bulunduğunu ve bu grubun Kara Vasıf ve Abdülkadir gibi nüfuzlu ve cüretli eşhasın ve bunların tedvir ettiği şirketlerden ve arasıra eski Maliye Nazırı Cavid Bey'den muavenet-i maliye temin eylediklerini söylemiştir. Maznunların ve bilhassa Sarı Efe Edip Bey'in balada mezkûr ifadat-ı mufassalalarından pek bariz olarak tebeyyün ettiğine nazaran işbu teşebbüs-i caniyane Terakkiperver Fırka ile bu fırkanın teşekkülünde pek ziyade amil olmuş olan faaliyete geçen onunla hal-i teması memlekette diğer müterakkib-i fırsat (fırsat kollayan) ve vaktiyle memleketin idaresine hâkim ve muhkem olmuş olan bigayr-i marufi vechile (bilinmeyen bir yolla) iaşe ve yağmacı bir zümre-i kalilenin eser-i tertib ve tazyiki olduğu anlaşılmış ve şu hale nazaran Terakkiperver Fırka erkân ve azasının bu meselede kırkbeşinci maddenin fırka-i ülasında tarifat-ı kanuniyeye tevfikan vehle-i ülada (ilk anda) fail-i asli sıfatıyla dahl ve iştirakleri bulunduğunu kabul etmek zaruret-i kanuniyesi vardır. İlk teşebbüsat-ı caniyenin, Kanun-ı cezanın onbeşinci maddesindeki sarahat-i kanuniyede tevfikan bir cürm-i mahsus teşkil ettiğine ve işbu cürmün irtikab edilmekte bulunduğu bir an ve zamanda elde edildiğine nazaran Usul-i Muhakemat-i Cezaiye Kanunu'nun otuz sekizinci maddesindeki ta'rifata nazaran bir cürm-i meşhud-i cinai bulunduğunu numayan bulunmaktadır. Binaenaleyh Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun onyedinci maddesinde muharrer olan sarahat-i kanuniyeye

tevfikan bu meselede aledderecat (derecelerine göre) alakaları görülen ve Büyük Millet Meclisi'nde aza bulunan mefsuh Terakkiperver Fırka azasının tevkifleri suikast ve taklib-i hükümete müteallik tertibat ve teşkilat ve icraatı ber vech-i bala (yukarıdaki gibi) arz olunduktan sonra İzmir Mebusu Şükrü Bey'in mazbut (zabta geçen) ifadesinin hülasasına nakl-i kelam etmek zaruretindeyim. Mebus-ı mumaileyh tevcih edilen suallere cevap vermekten istinkâf etmiş ve Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Yusuf'un Şükrü Bey aleyhinde serd ve beyat ettikleri teşkilat ve icraata müteallik beyanatları red ve inkâr eylemiş ve iftira olduğundan bahs eylemiştir. Ve yalnız Ziya Hurşid ile hususi mahiyette olmak üzere birkaç kere temas ettiğini ve Abdülkadir'le de temasta bulunduğunu söylemiştir. Eskişehir Mebusu Arif Bey'in zaptolunan ifadesinde Laz İsmail'i ancak şahsen tanıdığını ve İsmail'in mücadele zamanındaki hizmetine mukabil vesika almak üzere hanesine geldiğini ve İsmail'in evden çıktıktan sonra Şükrü Bey'in ve onu müteakiben Ordu Mebusu Faik Bey'in geldiklerini, Ziya Hurşid, Ali Fuat Paşa tarafından prezante edilmek sureti ile tanıdığını ve suikasta müteallık bir guna beyanda bulunmadığını, hüviyetini tanımadığı kimselerle böyle azim bir meseleye iştirak edemeyeceğini beyan etmiş ve mumaileyh Arif Bey'le Laz İsmail'in muvaceheleri (yüzleşmeleri) bil-icra Ankara'daki kulübün önünde Arif Bey'in otomobiliyle mumaileyh de hazır olduğu halde hanesine gittiğini ve ertesi gün Arif Bey'in hanesine tekrar giderek Şükrü Bey'in de gelip oturduğunu ve sonra otomobil ile tanımadığı bir şahsın gelmesi üzerine kendisini başka bir odaya koyduklarını an muvacehe İsmail'in beyanatına karşı, Arif Bey mezkûr ictimaları inkâr etmiş ve Saruhan Mebusu Abidin Bey dahi Gaffarzade Oteli'nde Ziya Hurşid ile tanıştığını ve Edip Bey'in suikast için kendisinden beş yüz lira istediğini ve kendisi de, kötü bir iştir böyle olmaz dediğini ve akşama kadar savsakladığını ve akşamüzeri para yoktur, cevabını verdiğini ve aynı günde Mahmut Şevket Paşa Vapuru'yla İstanbul'a gittiğini ve baytar miralaylığından mütekaid Rasim Bey dahi bir gece Edip Bey de hazır olduğu halde Şükrü Bey'in hanesinde suikasta müteallik müzakerede bulunmak üzere ictima eylediklerini Şükrü Bey'in hissiyat-ı vatanperveranelerini tahrik edecek sözler sarf ettiğini, gerek Edip Bey'in gerek kendisinin nim muvafakat ettiklerini söylediğini ve Şükrü Bey'in delirdiğinden bahisle, onun bulunduğu bu anıları bana gönderme, diye tenbih eylediğini ve kendisi de adamları göndermemek teşebbüsünde bulunacağını ve Şükrü Bey'i bu işten men edeceğini ve Ziya Hurşid'e, Edip Bey'e hitaben, Şükrü Bey'le müştereken imza eyledikleri ve suikastın icrasını imaen yazılmış mektubu verirken dahi Şükrü Bey'e "Edip Bey bu işe taraftar değildir." demiş ise de Şükrü Bey bilmukabele, Ziya Hurşid Bey yapacaktır, diye mukabelede bulunduğunu ve Ziya Hurşid'in hiç birmütalaa beyan eylemediğini ve yalnız bu işi yapacağını serd ve ifyan eylemiştir. Tahkikatın safahat-ı umumiyesinden mülhem olduğu vechile suikasdın birinci derecede amil ve mürettibi İzmit Mebusu Şükrü Bey ve Eskişehir Mebusu Arif Beylerle Ankara vali-i esbakı Abdülkadir'dir. Edib'in ifade-i mazbutasına nazaran, Terakkiperverlerin suikastçıları olmak üzere zikr ettiği eşhas meyanında İzmit Mebusu Şükrü ile Eskişehir Mebusu Arif ve Saruhan Mebusu Abidin Beyleri irae etmiş (göstermiş) ve Şükrü Bey'in filhakika muhtelif zaman ve mekânda yalnız başına kalsa bile behemehâl Reisicumhur Hazretleri'ne suikast etmek arzusunu alenen ihsas ve izhar

eylemiştir. Şükrü Bey aleyhinde tecemmü etmiş olan delaile ve berahin-i katıaya (kesin delillere) karşı mumaileyh külliyen inkâr-ı cürm eylemiş ve kendisine karşı maznunların beyanatını iftira mahiyetinde göstermiş ve meahaza vech-i husumeti ve iftirayı tesbit edememiş ve esbab-ı makbule ve makuleye istinad ettirememiştir. Ve kezalik suikastın icra komitesi erkânından Eskişehir Mebusu Arif Bey hakkında Laz İsmail'in beyanatına karşı mumaileyh Arif Bey ile bir guna esbab-ı makbule serd edememiş ve inkâr-ı cürm etmek suretiyle muzmirat-ı cinaisini (cinayet izlerini) perde-i hafa (gizlilik perdesi)ile setr etmek istemiştir Ordu Mebusu Faik Bey'in ifade-i mazbutası ve suikasta müteallik kanaat ve mülahazat, kâmilen Eskişehir Mebusu Arif ve Şükrü Beylerin aleyhinde tecelli etmiş ve binaberin (bunun üzerine) Arif Bey'in Ankara suikastını takip eden İzmir Suikastı'nda dahi medhaldar ve müşareketi olduğu kanaat-i vicdaniyesi dahi hâsıl olmaktadır. İzmir hadisesinde Edib'in tamamen vaka'nın mürettib ve muharriki olduğu hakkında mevcud delail ve beyanata karşı ifade-i mazbutasında mumaileyh te'vilen ikrar-ı cürm eylemekte ve Ziya Hurşid ile Laz İsmail ve Yusuf'u bir cürm-i meşhud halinde hükümete teslim eylemek üzere hareket eylediğini serd etmekte ise de tertibat-ı vakıadan alakadar makamatı haberdar etmeksizin İstanbul'a savuştuğu ve fiilin ikaındaki derece-i alakasını sümme't-tedarik (iş olup bittikten sonra) serd eylediği, işbu müdafa ile red ve serha çalışmış ise de müdafaat-ı vak'a, delail-i hazıra ve bilhassa maznunlardan Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Yusuf Hilmi ve Şevki'nin kuvvetli itirafat ve ihbarat-ı sarihaları karşısında vaki (boş ve manasız) ve kıymet-i kanuniyeden ari bulunmuştur. Saruhan Mebusu Abidin Bey'in İzmir Suikastı'nda tamamen alakadar ve vak'ayı ihzar edenlerin meyanında bulunduğu Edib'in ifade-i mazbutasında (zabta geçmiş ifadesinde) ve cinayet tertibatının ihzarından sonra alelacele İstanbul'a gitmesi ve Bristol Oteli'nde Edib ile vak'a hakkında görüşmesi ve sabah gazetelerinde hadisenin vukuuna dair neşriyata tesadüf edememesi itibarıyla akşam gazetelerinin keyfiyetin tefsilatına intizar edilmek lazım geldiğini dermeyan eylemesi ve İzmir'de iken hadise için lazım olan ve tedarikin te'mini iktiza eden beş yüz liranın tedariki çaresine tevessül edeceğini Edib'e bildirmesi ve nihayet vak'ayı hükümete ve alakadar makamata ihbar etmemesi gibi delail ve emarattan müsteban olmuş (apaçık ortaya çıkmış) ve delail-i katiye karşısındaki müdafası da merdud bulunmuştur.Esbab ve delail-i kanuniyyeye binaen Reisicumhur Hazretleri'nin aziz ve kıymetdar olan vücudlarının izalesi ile icra vekilleri hey'eti iskat ve taklib-i hukumet hırslarıyla fi'l-i cinayeti tertib ve fi'len tahrik ve esbab-ı husulünü tehyic ve ihzar etmiş ve müctemean harekete gelmiş olan İzmit Mebusu Şükrü ve Eskişehir Mebusu Arif ve Saruhan Mebusu Abidin ve Miralay müteakidi Rasim Beylerin ve Lazistan Mebusu sabıkı Ziya Hurşid ve Laz İsmail ve Yusuf ve Sarı Efe namıyla maruf Edip ve Hilmi ve Nimet Naciye ve İdris'in ve İhtiyat Zabiti Bahaeddin ve Edib'in adamlarından olup ahiran (son olarak) Atina'dan avdet eden Torbalı'yı Emin ve çiftlikte müstahdem Şahin'in vicahlarında (yüzlerine karşı) ve hala derdest edilmemesi hasebiyle gayr-i mevkuf Ankara Vali-i sabıkı Abdülkadir Bey'in gıyabında icray-ı muhakemeleriyle bunlardan İzmit Mebusu Şükrü ve Eskişehir Mebusu Arif ve Saruhan Mebusu Abidin ve Miralay müteakidi Rasim Beylerle Lazistan Mebus-ı sabıkı Ziya Hurşid ve Laz İsmail ve Yusuf ve Sarı Efe namıyla

maruf Edib ve Hilmi ve Abdülkadir'in subut-ı cürmleri takdirinde kanun-ı cezanın ellibeşinci maddesinin son fıkrası delaletiyle kanun-ı mezkurun elliyedinci maddesinin fıkra-ı ulasına ve İdris'in kezalik madde-i mezkurenin fıkra-ı mahsusasına tevfikan ta'yin-i mücazatları ve Nimet Naciye Hanım'ın gerçi Laz İsmail ile Bursa'ya seyahat ettiği anlaşılıyor ise de mezburenin İsmail'in suikast için Bursa'ya azimet ettiğine vakıf olmadığı ve İsmail'in kasd-ı cürmisiyle alaka ve temasları mevcud bulunmadığı anlaşılan diğer maznun aleyhim Torbalılı Emin, ihtiyat zabiti Bahaaddin ve Şahin'in beraatlerine karar ve i'tasını talep ederim. Terakkiperver mebuslardan bir kısm-ı mühümmi gerek Eskişehir'de tevkif edilen eşhas-ı saire haklarında tahkikat-ı kanuniyeye devam eylemekte olduğuna mümaileyhin celesat-ı müteakibede (müteakip celselerde) ba-iddianame (iddianameyle) mahkeme-i celilelerine sevk edilecekleri mutalaasıyla evrak-ı dava takımıyla Ankara İstiklal Mahkemesi riyaset-i celilesine arz ve takdim olunur efendim.

Zeyl-i İddianame (Ek İddianame)

26 Haziran 1926 tarihli iddianamemizde mufassalan arz edilmiş olduğu vechile ezmine-i muhtelifede (değişik zamanlarda) Reisicumhur Hazretleri'ne suikast icrasıyla icra vekilleri heyetini iskat ve taklib-i hükümeti gaye ittihaz ederek müctemean ika-ı cürm için harekete gelmiş ve esliha ve bombalarıyla derdest edilmiş olan Ziya Hurşid ve rüfekası (arkadaşları) gibi, cinayet-i vakıanın icra heyetini emirleri tahtında meş'um hadiselere sevk eden ve cinayetin temin-i icrası için para ve silah eşyay-ı saireyi temin ve ihzar etmiş olan mulga Terakkiperver Fırkası'na mensup mebuslarla bu uğurdaki maksadın istihsalinde ittihad-ı tam ile müttehid bulunmuş olan vaktiyle mukadderat-ı memlekette keyfe mayeşa (dilediği gibi) tasarruf eden iaşecilerin sergerdesi Kara Kemal ve Cahid Beyler gibi eşhas-ı malumenin cürmün tasavvur ve tasmime müsteniden tertib ve ihzarı gibi mukaddematında dahl ve iştirakleri ve suret-i ikaından da malumatları bulunduğu icra kılınan tahkikat ile anlaşılmış ve suikastın ika edilmekte olduğu bir sırada bütün delail ve vesaiti ile elde edilmesi ve binaenaleyh kanunen ceraim-i meşhudeden madud olacağı itibarıyla usul-ı mevzuası dairesinde taht-ı tevkife alınmış olan Büyük Millet Meclisi azasından Cafer Tayyar, Ali Fuad, Refet, Kazım Karabekir ve Rüşdü Paşalar, Sabit, Halis Turgut, İsmail Canbulad, Münir Hüsrev ve Faik Beylerle Maliye Nazırı esbak-ı Cavid ve Ardahan Mebus-ı sabıkı Hilmi ve halen tegayyüb etmiş (kayıplara karışmış) olan iaşeci Kemal Beylerin vaziyet ve vasf-ı cürmilerini de ber-vech-i zir (aşağıda olduğu gibi) arz ediyorum. Edip Bey'in "Suikastın icrası heyet-i umumiyece takarrur ettiğine" dair beyanat ve ifşaat-ı mesrudesi ve Şükrü ve Abdülkadir Beylerin bu cinayette ferdi ve şahsi hareketlerinin adımul-imkân (imkansız) bulunması gibi delail ile vasıl-ı mertebe-i subut olmaktadır. Ankara'da Mebus Şükrü ve Raif ve Ziya Hurşid ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un icra etmek istedikleri suikasttan evvel emirde haberdar olan Erzincan Mebusu Sabit Bey'in ve diğer rüfekay-ı malumesine ihbar ederek Ankara'da cinayetin icrasından sarfınazar ettirildiği evrak-ı takkikada ifadeleri mazbut mebusların beyanat-ı vakıalarından ve Ziya Hurşid ve Edib'in zabt olunan ifadelerinden numayan bulunmuş olduğu ve bunu müteakiben cinayetin icra heyetinin Laz İsmail'in Bursa'ya sevk ve izamı (yollanması) ve nihayet İzmir safhasından heyet-i

celilelerince de malum olan vaziyet-i cinaiyyeden balada isimleri muharrer mebus beylerle diğer zevatın malumatdar bulunduklarının vehle-i hülada (ilk anda) kabul edilmesinin zaruri olduğu gibi Ankara suikastını hükümete bildirmemeleri cihetinden cürmdeki alaka ve irtibatlarını isbat etmiş olduklarından dolayı meznunaleyhim (zanlılar) Cafer Tayyar, Ali Fuad, Refet, Kazım Karabekir ve Rüşdü Paşalarla Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbulad, Münir Hüsrev memleketin emniyet-i dahilesini fiilen tehdit etmeleri hasebiyle vaktiyle feshedilen Terakkiperver Fırka'ya mensub azalarla meş'um bir akıbet-i tarihiye neticesi sine-i millette artık hükmen mevcudiyetleri kalmamış olan İttihat ve Terakki azalarından bazılarının gizli siyasi bir komite halinde ittifak-ı hafi (gizli bir ittifakla) çalıştıkları ve sırf menfaat ve ihtiraslarını temin etmek ve tekrar hükümeti ele geçirmek istedikleri ve bunun için birleştikleri ve şu suretle suikastla taklib-i hükümetin heyet-i tertibiyesinden oldukları icra kılınan tahkikatın biletraf (etraflıca) ve kemal-i vuzuhla tebellür etmiş olan ve Ziya Hurşid'in ifadesine atfen maznunlardan Faik ve Maliye Nazırı Esbak-ı Cavid ve Erzurum Mebus-ı sabıkı Necati ve Ardahan Mebus-ı sabıkı Hilmi Beylerin vicahlarında ve Kara Kemal'in gıyabında icray-ı muhakemeleriyle bunlardan Kara Kemal'in Kanun-ı Ceza'nın 55. maddesi adaletiyle 57. maddenin fıkra-ı ulasına tevfikan ta'yin-i mücazatlarını taleb ederim efendim.

(30 Haziran 1926)

İkinci Zeyl-i İddianame

30 Haziran 1926 tarihli birinci Zeyl-i iddianamede arz edilmiş olduğu vechile Reisicumhur Hazretleri'ne karşı suikast icra ettikten sonra icra vekiller heyetini iskat ve taklib-i hükümet için ittihat etmiş

Talepnamesini okuyan Müddeiumum; Şükrü, Abidin, Arif, Rasim, Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Hafız Mehmet, Kara Kemal ve Abdülkadir'in idamlarını, Halis Turgut, İsmail Canbulad, Rahmi, İdris, Vahap, Doktor Adnan, Rauf Beylerle, Rüştü Paşa'nın küreğe konmamalarını, Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Mersinli Cemal Paşalarla, Sabit, Münir Hüsrev, Faik, Bekir Sami, Kamil, Zeki, Besim, Feridun, Fikri, Halit, Necati Beylerin beraatlerini istedi. Mahkeme reisi bütün maznunlara ertesi günü için müdafaalarını hazırlamalarını tebliğ ederek celseyi kapadı (Erman, 1971: 146).

2.7.2.3. İstiklal Mahkemesi'nin Beyannamesi

Suikast olayı ortaya çıktıktan sonra İstiklal Mahkemesi tarafından bir beyanname yayınlandı. Yayınlanan bu beyannamede 16 Haziran 1926 Çarşamba günü İzmir'e gitmek üzere seyahatte bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düzenlenecek olan bir suikast planının mahalli hükümet tarafından haber alındığı yazılıydı. Alınan haber üzerine, zanlıların silah ve bomba gibi suç araçları ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e ulaşmasından önce suçüstü yakalandıkları açıklandı. Suikasdı fiilen icraya memur edenlerin başında eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşid ve İstanbul'dan beraberinde getirdiği birçok sabıkası olan birkaç kötü arkadaşı ile Sarı Efe denilen jandarma emeklisi Edip ve buna mensup birkaç şahıs bulunduğu ifade edildi.

Yapılan incelemelerde, kaldırılan Terakkiperver Fırka merkezi umumi azasından harici teşkilata memur İzmit Mebusu Şükrü Bey'in de dâhil olduğu bir grubun, İstanbul'da toplantı ve görüşme neticesinde, suikast yapmaya karar verdikleri anlaşıldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gitmesi ile başlatılacak olan girişimi Ziya Hurşid ve İzmir'de bulunan Sarı Efe gibi kişiler tarafından gerçekleştirileceğinin anlaşıldığı ifade edildi. Suikast planının icrası konusunda daha önce kış aylarında adı geçen şahısların evlerinde toplantılar ve görüşmeler yapıldığı fakat araya engelleyici nedenler girdiğinden dolayı kararlaştırılan planın ertelendiği belirtildi. Ayrıca Şükrü Bey, Ziya Hurşid ve Sarı Efe Edip Bey'in suikast planını şahsi karar ve teşebbüs olarak planlamadıkları belirtildi. Beyannamede, siyasi zümrenin gizli komite halinde faaliyete geçtiği, önceden kabul ettikleri karar ve programla hareket ederek hükümeti değiştirme gaye ve maksadını amaçladıkları, bu nedenle suikastın siyasi yönü olduğuna dikkat çekildi.

Suçluların tutuklanmaları esnasında elde edilen silah ve bombalarla, suikastçıların ihtiyaçlarını temin edecek paranın, İstanbul'dan temin edilerek vapura kadar getirildiği ve suikasdı üzerine alanlara emanet edildiği ifade edildi.

Beyannamede vatanın huzur ve sükûnunu bozmaya, Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmaya ve hükümeti değiştirmeye yönelen bu suikasdın doğrudan doğruya vatanın hayat ve istiklaline ve selametine yönelik üzücü bir hadise olduğu belirtildi.

Olayla ilgili olarak duruşmaya milletin önünde başlanılacağı, duruşma evrelerinin kamuoyunun düşüncesini daha çok aydınlatacağı ifade edildi (Erman, 1971: 41-43).

Savcı, iddianamesinde suikast olayını Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mal etti. Mahkeme Reisi Ali Bey'in 29 Haziran tarihinde gazetelere verdiği beyanat bu durumu kuvvetlendirdi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 607).

2.7.2.4. Suikastçılar Hakkında Uygulanması İstenen Ceza Kanunu'nun Bazı Maddeleri

55. Madde: Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye (Anayasa) Kanunu'nu tamamen veya kısmen tağyir ile tebdil veya ilgaya ve kanunu mezkûra tevfikan teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'ni ıskat veya ifayı vazifeden men'e cebren teşebbüs edenler idam olunur. Ef'ali mezkureyi ika, fiilen tahri, maddei fesad tamamıyla fiile çıkarsa idam olunur ve maddei fesadın icrasına başlanmış olursa yedi seneden ekal (az) olmamak üzere küreğe konulur.

Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'ni cebren ıskat veya ifayı vazifeden cebren men veyahut işbu cürmü ika, fiilen tahrik edenler müebbedden veya on seneden aşağı olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur. Her kim hükümet aleyhine halkı müsellahan (silahlanarak) isyana veya Türkiye ahalisini yekdiğeri aleyhine silahlandırarak mukateleye (karşılıklı öldürme) fiilen tahrik edip de maddei fesad tamamıyla fiile çıkarsa ol kimse idam olunur. Maddei fesadın icrasına başlanmış olursa yedi seneden ekal olmamak üzere küreğe konulur. (55. madde zeylinin sancak ve arma tahrip ve tenziline dair son fıkrası mülgadır)

56. Madde: Her kim bazı mahallerde gasp ve garet, tahribi memleket ve katli nüfus ef'aline mütecasir olup ta kadıyei fesad fiile çıkar veyahut maddei fesadın icrasına başlanmış olursa o kimse idam olunur.

57. Madde: Balada muharrer 55. ve 56. maddelerde beyan olunan fesadlardan birini birtakım eşhas müçtemian icra eder veyahut icrasını tasavvur ederlerse ol cemiyete dâhil bulunanlardan asıl reis veya muharriki mefsedet olanlar her nerede tutulurlarsa idam olunurlar. Sairlerinden dahi mevkii cinayette tutulanlar maddei fesada tebeyyün edecek medhallerinin derecatına göre müebbeden veyahut muvakkaten küreğe

vaz olunur. Mevkii cinayette tutulmayanlar şahsen ika eyledikleri ceraimden dolayı mücazat olunur.

58. Madde: Balada mezki olan cinayetlerden ve 55. ile 56. maddelerde beyan olunan fesadın birini icra kasdıyla iki veyahut daha ziyade eşhas beyninde bir ittifakı hafi teşkil olunup da ol ittifakta tasmim olunan fesadın icrası söyleşilip karargir olduktan başka esbabı icraiyyesini tehiye zımnında bazı ef'al tedabire dahi teşebbüs olunmuşsa ol ittifakta bulunan kimseler müebbeden kalebend olunur. Ve eğer öyle bir ittifak hakkında berveçhi muharrer fesadın esbabı icraiyyesini tehiye zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söyleşilerek karar verilmiş olmaktan ibaret bulunursa ol halde dâhili ittifak bulunan kimseler muvakkaten kalebend kılınır ve eğer beyan olunan cinayetlerden birini icra etmek üzere bir ittifakı hafi teşkiline dair teklif vuku bulup ta kabul olunmamış ise o teklif eden kimse bir seneden üç seneye kadar hapsolunur.

58. Maddenin Zeyli: Bir heyeti fesadiyenin maksadını icra zımnında her ne şekil ve surette olursa olsun eslihai nariye, cariha ve mühlike ve alatı muhribeyi veya bunlardan birini icad ve imal veya nakil veya ihzar veya memaliki ecnebiyeden Türkiye'ye ithal veyahut ihfa eden veya taşıyan eşhas, maddei fesad fiile çıkarsa müebbed kürek cezasıyla cezalandırılır. Maddeyi fesad fiile çıkmazsa muvakkaten küreğe konulur. Birinci fıkrada tadad olunan ceraimden birine muttali olan her ferd bunu derhal canibi hükümete ihbar etmeye mecburdur. Bu mecburiyeti suikasta mukarin olarak bila özür sahih ifa etmedikleri sabit olanlar, maddei fesad ortaya çıkarsa bir seneden ve fiile çıkmazsa altı aydan ekal olmamak üzere hapsolunur. Erbabı fesaddan olan şahıs mahal ve vaziyetlerini bilerek mevaki muayenenin gayri mahalden ihraç ve dâhili memlekette bir mahalden diğer mahalle nakledenler muvakkaten küreğe konulur (Erman, 1971: 34-36).

2.7.2.5. İsmail Canbulad'ın Yargılanması

İstanbul zabıtası, mevkuflardan birisinin evini arama yaptıktan sonra yakın geçmişe ait önemli siyasi vesikalar buldu. Vesikalar, özel bir memurla İzmir'e gönderildi. Vesikalar, Ankara'da İttihatçı rüesanın icra edilecek mahkemeleri için önem arz etmekteydi. İstanbul'da tevkif edilenlere ait tahkikat evrakının bir an önce gönderilmesi için İstanbul Mahkemesi tarafından 8 Temmuz 1926 gecesi İstanbul Vilayeti'ne bir telgraf gönderildi. İstenen evrağın gelir gelmez hemen tetkik edilmesine ve şüphe üzerine tevkif olunanlardan bazılarının tahliye edilmesine karar verildi (Akşam, 9 Temmuz 1926).

İsmail Canbulad, 8 Temmuz 1926 Cumartesi günü duruşmaya alındı (Kocahanoğlu, 2005: 357). Saat ikiye beş kala İsmail Canbulad mahkeme salonuna girdi. Hararet ve heyacandan sürekli mendil ile yüzünü yelpazelemekte idi. Bu esnada fotoğrafçılar karşısına geçerek resmini çekmeye başladı. İsmail Canbulad, kendisine çeki düzen vererek resminin çekilmesini sağladı (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Beş dakika sonra heyet hâkimi salona geldi (İkdam, 9 Temmuz 1926). Reis Bey önündeki kâğıtları tetkike başladı. Bu esnada İsmail Canbulad, mendili bırakıp şapkasıyla yelpazelenmeye başladı. Mahkeme reisinin sualini bekleyen bir hal aldı. Bir iki dakika sonra Reis Ali Bey ilk olarak kurtuluştan sonra İstanbul'da milli irade tatbik edildikten ne kadar evvel veya sonra İstanbul'a geldiğini sordu. İsmail Canbulad, zaferden önce geldiğini, taarruzdan önce de Ankara'ya geldiğini (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926) daha sonra Samsun'a gittiğini, kurtuluştan sonra da İstanbul'a geldiğini söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1926).

Malta'daki sürgün yıllarından sonra Anadolu'ya geçen Kara Kemal, milli ihracatı ilgilendiren bazı kurumların başına geçti. Mahkeme üyelerinden Ali Bey, suikast davasından çok önce Kara Kemal'i ziyaret için Mesadet Hanı'na giderek birtakım görüşmelerde bulundu. Kılıç Ali görüşmede Kara Kemal'in siyasi bir varlık olarak vaziyet almak istediğini görerek, tekrar bir araya gelmenin bir yararı olmadığını düşündü. Düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa ile de paylaşma imkânı buldu. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da mevcut olan Müdafaai Hukuk Cemiyeti'ne girerek orada çalışmaları yönündeki düşüncelerini Mesadet Hanı'ndaki yazıhanesinde toplanan arkadaşları ile paylaştı (Kılıç Ali, 1997: 36). Bundan sonra eski İttihatçılar gelecekteki siyasal rollerini tartışmak üzere 12-13 Nisan'da Cavid Bey'in evinde toplandı. Toplantıya İsmail Canbulad da katıldı (Zürcher, 2011: 203). Görüşmeler iki gün sürdü. Toplantıda yaklaşan seçimler ve parti proğramı üzerinde duruldu. Toplantıda yapılacak seçimlere bir muhalefet partisi olarak iştirak edilip edilmemesi üzerinde duruldu. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği kabul edilmiş olmasına rağmen, seçime girme konusunda ortak bir karar alınamadı. İttihat ve Terakki'nin tekrar faal hale gelmesi için bir proğram üzerinde çalışıldı. Ayrıca güçler ayrılığı, yeni bir anayasa ve İstanbul'un başkent olarak benimsenmesi üzerinde duruldu (Zürcher, 2011: 203). Mahkeme Reisi, İsmail Canbulad'dan kendilerini İttihad ve Terakki rüesası olarak isimlendiren kişiler tarafından yapılan toplantı hakkında bilgi vermesini istedi. İsmail Canbulad Bey cevaben, Kemal Bey'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünü, bu görüşmeden sonra bir toplantı yaptıklarını söyledi.

Yapılan araştırmalarda Eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in Nişantaşı'ndaki evinde sık sık gizli toplantılar yapıldığı bilgisine ulaşıldı (Kılıç Ali, 1997: 40). İsmail Canbulad, Mahkeme Reisi'nin tekrar nerede toplandınız şeklindeki sorusuna Cavid Bey'in evinde toplandık diyerek cevap verdi. Reis bu toplantıda kimlerin olduğunu sordu.

İsmail Canbulad, aradan günler geçtiği için çok iyi hatırlayamadığını, Cavid Bey ile Kara Kemal'i hatırladığını, Rahmi Bey'in son anda toplantıya iştirak ettiğini, kendisinin de toplantıya katıldığını, Ardahan Mebusu sabık Hilmi'yi hatırlayamadığını, Salah Cimcoz'un ve Mithat Şükrü Bey'in toplantıda bulunmadığını söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Mahkeme Heyeti Cavid Bey'in evinde yapılan toplantıyı İzmir Suikastı ile ilgili olarak ilişkilendirdi. Mahkeme, yapılan toplantı ile suikast davası arasında bir ilişki olduğunu, toplantının Mustafa Kemal Paşa'yı iktidardan uzaklaştırmaya yönelik bir girişim olduğunu öne sürdü (Zürcher, 2011: 226). Cavid Bey'in idam edilmeden önce yüzüne okunan mahkeme kararında bu durum açıkça ifade edildi. Kararda, Cavid Bey'in Lozan Konferansı'nı takip eden günlerde evinde kongre adı verilen toplantılar düzenlendiği, gizli kararlar alındığı, arkadaşları vasıtası ile çeşitli faaliyetlerde bulunmaya çalıştıkları, Kara Kemal'in de bu duruma katkısı olduğu ifade edildi. Şükrü Bey ile dargın olmasına rağmen Kara Kemal'in vasıtası ile barıştığı, Kara Kemal ile sıkı bir iletişimde olduğu söylendi (Ok, 2012: 148).

Mahkeme Reisi, katib mesullerinden kimler vardı diye sordu. İsmail Canbulad, İstanbul katib mesullüğü yapmış birkaç kişinin toplantıda bulunduğunu fakat iyi hatırlayamadığını söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1926).

Reis Ali Bey, toplantının kaç defa yapıldığını ve bu toplantıda ne karar alındığını sordu.

İsmail Canbulad, toplantının iki kez yapıldığını, toplantıda seçimlere iştirak edip etmemek meselesinin görüşüldüğünü, Kemal Bey'in bazı şeyler söylediğini, bir heyet halinde cemiyet teşekkül oluşturulmadığını, isteyen kişinin seçimlerde adaylığını koyabileceğini, istemeyenin aday olmayacağını konuştuklarını söyledi.

Mahkeme Reisi, intihabın herhangi bir suretle temininin mevzu bahis olup olmadığını Şükrü Bey'i örnek göstererek sordu. İsmail Canbulad, böyle bir konunun konuşulmadığını, Şükrü Bey'in o zaman Trabzon valisi olduğunu söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926).

Mahkeme Reisi Ali Bey, Şükrü Bey'in de toplantıda bulunduğunu (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1926) söyledikten sonra, kabul edilen kararda başka nelerin olduğunu, kararların ne şeklinde tesbit edildiğini ve genel anlamının ne olduğunu sordu. İsmail Canbulad, toplantıyı çok net hatırlamadığını, kararların madde madde tesbit edilmediğini söyledi.

Ali Bey, iki toplantı olduğuna göre mühim şeyler konuşulmuş olabileceğini, bu toplantıları meşru sebeplere dayanarak mı yaptıklarını ve kimi temsil ettiklerini sordu. İsmail Canbulad, mülakatların söz konusu olmadığını, hiç kimseyi temsil etmediklerini, Kemal Bey'in, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinden sonra "Görüştüklerimi arkadaşlarıma söyleyeyim" dediği için toplantı yaptıklarını zaten İttihat ve Terakki'nin o esnada mevcut olmadığını söyledi.

Mahkeme Reisi Ali Bey, İttihat ve Terakki mevcut olmadığına göre bu toplantıda başka bir hususiyet aramak gerektiğini, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Teceddüd Fırkası'na dönüştüğünü, o halde böyle bir toplanmada bazı kararlar alınmış ise bu kararın gizli bir zümreye ait olduğunu kabul etmek zorunluluğu olduğunu söyledi. İsmail Canbulad, toplantının daha önce söylediği gibi Kemal Bey'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile mülakatını kendilerine söylemesi için yapıldığını, gizli bir zümrenin olmadığını, zaten o tarihte Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi Reisi olduğunu ve yaptıkları toplantıdan haberinin olduğunu söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Mahkeme Reisi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kara Kemal tarafından kurulduğuna ve Kara Kemal tarafından firka içine girmeleri sağlanan adamları tarafından yönetildiğine inandı. Bu nedenle Reis tarafından suikast yapmakla itham edilenlere Kara Çete adı takıldı. Mahkeme Reisi tutuklanan mebuslara "Sizi benim karşıma particilik değil, komitacılık getirdi" dedi (Tahir, 1975: 146). 8 Temmuz 1926 tarihli Vakit gazetesinde Kara Çete ile ilgili olarak şunlar yazılmaktaydı (Tahir, 1975: 258):

> Kara Çete'nin ruhu yeniçerilik, hazır yeme zorbalığıdır. Varlığı uydurma değildir. Bu Kara Çete ki meşrutiyetle İttihat ve Terakki içine girmeyi, burdanda hükümeti ele geçirmeyi becerdi. Ve sonunda koca kıtalar pahasına düştü, bir takımı öldü, öldürüldü. Bir takımı esirlikten gene milletin âlicenaplığı sayesinde kurtuldu geldi. Kara Kemal işte bunlardan biridir. Son mahkemeler gösterdi ki son ve gerçek anlamı ile suikastın Kara Çete ile ilintisi Kara Kemal ile ilintisi demektir. Bugün görüyoruz, politikadan vazgeçerek ekmek parasını kazanmak için kendi işiyle uğraşır görünen Kara Kemal, bir muhalif parti proğramı hazırlamış, bunu Kara Vasıf'ın eliyle İkinci Grup'tan açıkta kalmış mebuslara kabul ettirmek istemiştir. Esrarengiz yaşamaya alışmış Kara Kemal İkinci Grup'u doğrudan doğruya emir ve idaresine alamayınca Terakkiperver Parti örgütünü ele geçirmiş, o sayede gene İkinci Grup kalıntılarını da elde etmiştir. Çünkü İstanbul teşkilatında ödevlere adaylar gösteren gösterdiği adayları kabul edilen Kara Kemal olmuştur.

Gazetelerde ülke içinde hala yeniçeri mantığı ile iş yapmak isteyen insanların mevcudiyetinden bahsedildi. Bu kişilerin sinsi bir şekilde, polisin gözünden uzakta çalışma imkânı bulduğu iddia edildi. Son suikast davasının, milletin teceddüt ve terakki hamlelerinin şahlanmış eserine ve onun zekâsına çevrildiği yazıldı (Haftalık Yeni

Gazete, 1 Temmuz 1926). Basında, zavallı vatanın can çekiştiği, İttihat ve Terakki rüesasının kendi çıkarlarını düşündüğü, firar ettikleri, hükümeti ele geçirmeye karar verdikleri, bu nedenle ülke içine girmeye çalıştıkları, Milli Hükümet tarafından bunun engellendiği yazıldı (Haber Gazetesi, 10 Ağustos 1926).

Nail Bey, İstiklal Mahkemesi'nde ikinci kez sorgulandığında Ankara'ya geldiğinde ilk olarak Kara Kemal ile yolda karşılaştığını, Kara Kemal'in kendisine İttihat ve Terakki namına seçimlere katılıp katılmama konusunda bir toplantı yaptıklarından bahsettiğini söyledi. Nail Bey, toplantının bitiminden bir gün sonra İsmail Canbulad'ın Ankara'ya geldiğini, kendisinin o esnada İsmail Canbulad ile görüştüğünü ifade etti. Görüşmede Nail Bey, İsmail Canbulad'ın kendisine Rauf Bey tarafından bu işin teklif edildiğini, seçimlere katılma konusunda toplanarak karar vermeye çalıştıklarını anlattığını belirtti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 483).

Ali Bey bundan haberdar olmadıklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın Kemal Bey'i bir fırka namına karşısına alıp konuşmasının mevzu bahis olamayacağını ifade etti. Yapılan toplantıda, kendilerinin Halk Fırkası adayı gösterilmesi sonucu fırkaya tekrar girdiklerini, bilhassa İsmail Canbulad Bey ile Rauf Bey'in fırkaya tekrar girdiğini, buna o toplantıda karar verildiğini, zaten Rahmi Bey'in bu hususta Sarı Efe'ye gönderdiği bir mektubun ele geçirildiğini söyledi. Sözkonusu olan mektubun Cahid Bey'in İzmir'den, Salah Cimcoz Bey'in de Manisa'dan mebusluğuna çalışılması hakkında olduğunu, mektubun Sarı Efe'ye gönderildiğini söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Savcı her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın, Kara Kemal'i çağırıp seçimler konusunda konuşmasının mümkün olmayacağını belirtse de birçok sanık bu görüşmenin gerçekleştiğinden bahsetti. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın, Kara Kemal'i özel vapurla aldırttığını, İzmit'te iki gece kaldıklarını, hatta kendisinden İstanbul seçimlerine katılmasını istediğini anlatanlar bile vardı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 538). Savcı tarafından Salah Cimcoz'un sorgusunda da buna benzer sorular soruldu. Salah Cimcoz, kendisinin mebus seçilmesi ile ilgili olarak Rauf Bey ile görüşmediğini, mebus seçilmesi için Sabri Bey'den iki kez telgraf aldığını, önceleri isteksiz olduğunu fakat Sabri Bey'in "Bütün arkadaşlar senin mebus olmanı istiyor. Mustafa Kemal'e umdeleri kabul ettiğine dair bir telgraf çek" şeklindeki telgrafını alınca Mustafa Kemal Paşa'ya başvurduğunu fakat bir netice alamadığını ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 339).

İsmail Canbulad da sorgusunda konu ile ilgili bir malumatının olmadığını, toplantıda bunların mebusluğu hakkında bir karar verilmediğini ve böyle bir şey mevzu bahis olmadığını söyledi. İsmail Canbulad'ın ifadesi üzerine mektup okundu. Okunan mektup yukarıdaki söylenildiği şekildeydi.

Mahkeme Reisi Ali Bey, Şükrü Bey'le İsmail Canbulad'ın mebusluğunun sözkonusu olup olmadığını sorduktan sonra, toplantının hükümete malumat vererek gerçekleşmediğini, bugünkü suikastın ilk adımının o toplantı olduğunu, Rahmi Bey'in Sarı Efe'den mebusluk için yardım istediğini, Edip Bey'in bugün suikast meselesinde ismi geçtiğini söyledi. İsmail Canbulad, mebusluk konusunun hiç konuşulmadığını, yaptıkları toplantının hükümete bildirilmesinin gerekli olmadığını, adı geçen Edip Bey'in yaptıkları toplantı ile hiç ilgisinin olmadığını söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Savcı, Rauf Bey başta olmak üzere İsmail Canbulad, Şükrü Bey ve diğerlerinin gizli bir maksatla Halık Fırkası'nın içine sızarak mebus seçilmeye çalıştıklarını ve bütün bu aldatmacanın Rauf Bey'in planı olduğunu düşündü. Savcıya göre eğer aksi bir durum olsaydı Mustafa Kemal Paşa, Salah Cimcoz'un mebusluğunu kabul ederdi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 340).

Mahkeme Reisi, İsmail Canbulad'a Meclis'e Halk Fırkası'nın adayı olarak dâhil olup oldmadığını sordu. İsmail Canbulad, evet diyerek cevap verdi. Reis, Terakkiperver

Cumhuriyet Fırkası'nın kimler tarafından kurulduğunu, bu fikrin kimden çıktığını sordu. İsmail Canbulad, fırkanın kurulmasını Yunus Nadi Bey'in istediğini, Yunus Nadi Bey'in Meclis'te bazı kişilerle çalışmam demesi üzerine (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926) muhalefete geçtiklerini, Yunus Nadi Bey'in "Ben bunlarla çalışmam. Bunlar ayrılmalıdır, ayrı oturmalıdır" demesine çok bozulduğunu, bu yüzden kendisinin artık O'nunla aynı ortamda bulunamayacağını, zaten fırkanında Yunus Nadi Bey'in sözlerine cevap vermediğini söyledi. İsmail Canbulad, Mahkeme Reisi'ne kendisinin de fırkanın liderlerinden olduğunu, Ali Bey'in de Yunus Nadi Bey'in bu hücumlarına karşı sessiz kaldığını söyledi. Ali Bey, Yunus Nadi Bey'in bir mebus sıfatı ile söylediği sözlerin fırkadan çıkmak için geçerli bir sebep olup olmadığını sordu. İsmail Canbulad, Yunus Nadi Bey'in sözlerine, fırka heyet-i umumiyesinin gerekli cevabı vermediğini, bundan da Yunus Nadi Bey'in sözlerini desteklediklerinin anlaşılacağını söyledi.

Mahkeme Reisi, yeni fırkanın kurulmasına bu sözlerden üzülerek karar verilmediğine, çok daha önce birinci ictima senesinde karar verildiğinin tespit edildiğini belirterek Kara Kemal'in bu konu ile ilgisini sordu. İsmail Canbulad, fırka teşkilinin birinci ictima senesinde birkaç arkadaş arasında sözkonusu olduğunu fakat Kemal Bey'le bu konu hakkında görüşülmediğini anlattı (Akşam, 10 Temmuz 1926). Savcı yapılan toplantılardan sonra bu kişilerin birleşerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduklarını iddia etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 202).

Mahkeme Reisi fırka yapmak için kimlerle konuştuklarını, fırkanın proğram ve nizamnamelerini kimlerin yaptığını, ilk başlayışta kaç kişi olduklarını ve kaç kişi ile devam ettiklerini sordu. İsmail Canbulad, Şükrü Bey ve diğer bazı arkadaşlarının iştirakı ile fırkanın proğram ve nizamnamelerinin yapıldığını, İlk başta üç kişi olduklarını, daha sonra sayılarının beş altı kişiye çıktığını söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Diğer tutuklular da yapılan sorgularında, toplantının yapıldığını kabul etmelerine rağmen herhangi bir proğram yapmadıklarını iddia ettiler. Mahkeme üyeleri bu durumu, yapılan proğramdan toplantıya katılanların bazılarının haberdar olduğu şeklinde yorumladı (Kılıç Ali, 1997: 44). İttihatçı Hamdi Beybaba sorgusunda Cavid Bey ve Kara Kemal'in evinde sadece bir kez toplandıklarını, Cavid Bey'in evinde yapılan toplantıda Kara Kemal'in ayakta gezinerek Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya yaptığı hizmetlerden bahsettiğini söyledi. Toplantıda Kara Kemal'in İzmit'e giderek Mustafa Kemal Paşa'ya dehalet etmesi üzerinde duruldu (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 211). Doktor Nazım Bey de sorgusunda Cavid Bey'in evinde öğleden sonra saat dört buçuk beş civarında toplandıklarını, toplantı davetinin Kara Kemal'den geldiğini, Gazi Paşa'nın kendisini İzmit'e çağırdığını, seçimler konusunda görüştüklerini, konuyu arkadaşlarla görüşme hususunda Mustafa Kemal'den izin aldığını, dolayısı ile toplantıda bu konuyu görüşeceklerini söyledi. Yapılan görüşmelerde İttihat ve Terakki'nin tekrar meydana çıkarılma fikrini hiç kimsenin kabul etmediğini, sadece tevhid-i kuvva konusunda anlaşmazlık yaşandığını, fakat Gazi Paşa'nın hizmetleri göz önüne alınarak itiraz edilmemesine karar verildiğini anlattı. Ayrıca toplantıda seçimlere katılmak isteyenlerin Gazi Paşa'nın umdelerine dâhil olması gereği üzerinde durulduğunu söyledi. Kara Kemal'in de yapılan görüşmenin neticesini Gazi Paşa'ya iletmek üzere ayrıldığını anlattı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 258-259). Hüseyin Cahid Bey sorgusunda, toplantıdan bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa'ya toplantı neticesinin iletilip iletilmediğini merak ettiği için sorduğunu ve cevaben Mustafa Kemal Paşa'nın "İstemem vazgeçsinler" dediğini ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 330).

Reis Ali Bey, Cavid Bey ve Cahid Bey'in fırka nizamnamesinde ne dereceye kadar alakadar olduklarını sordu. İsmail Canbulad, fırka yapmak meselesi için Cahid ve Cavid Beylerle görüşmediklerini, Meclis'te Şükrü Bey'le münasebetlerini koruduklarını,

Cavid ve Cahid Beylerle daha önce Halk Fırkası'ndan arkadaş olduklarını, daha sonrada Terakkiperver Fırka'sında arkadaşlıklarını muhafaza ettiklerini söyledi (Akşam, 10 Temmuz 1926).

Mahkeme Reisi Ali Bey, nizamnameyi kimin yaptığını, önceden hazırlanmış bir müsveddenin var olup olmadığını sorduktan sonra nizamnamenin İsmail Canbulad, tarafından hazırlanmış bir müsvedde ile oluşturulduğunu daha sonra maveyi esas kabul edildiğini söyledi. İsmail Canbulad, nizamnameyi Şükrü Bey'in yaptığını, bahsedildiği şekilde düzgün bir müsveddenin bulunmadığını, çeşitli fırka proğramlarını incelediklerini, inceledikleri fırka proğramları içinde Teceddüd Fırkası'nın proğramını kabul ettiklerini, nizamnamenin çeşitli şekillere girdiğini ve muhtelif arkadaşlar tarafından mevcud nizamnamenin yapıldığını ifade etti (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Ordu Mebusu Faik Bey sorgusunda, Terakkiperverlerin nizamnameyi tanzim ederek fırkayı teşkil ettiklerini, fırkanın proğramına esas olacak müsveddelerin Şükrü ve Canbulad Beyler tarafından getirildiğini, bunlar üzerinde münakaşa yaptıklarını söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 1 Temmuz 1926).

Reis, kendisinin fırkadan çekilmesininYunus Nadi Bey'in sözü üzerine mi olduğunu sordu. İsmail Canbulad kabul edince bu ifadeden müsveddenin ondan sonra hazırlandığının anlaşıldığını fakat gerçeğin böyle olmadığını, nizamnamenin daha önce hazırlandığını söyledi. İsmail Canbulad itiraz ederek, nizamname yapmanın güç bir şey olmadığını, üç saat içinde nizamname yapabileceğini söyledi. Ali Bey, İsmail Canbulad'ın dediklerinden müsveddelerin kendisi ile Şükrü Bey tarafından hazırlandığı sonucunun çıktığını, oysa arkadaşı Kara Kemal'in İkinci Grup azasıyla 23 Haziran'dan itibaren böyle bir fırka teşkil edeceğine dair ifadelerinin bulunduğunu söyledi. İsmail Canbulad, Kemal Bey'in söylediklerinin kendisini ilgilendirmediğini, yaptıkları müsveddenin Kemal Bey veya bir başkası tarafından yapılmasına imkân olmadığını belirtti.

Reis Ali Bey, Kara Kemal'in Terakkiperver Fırkası'na girip girmediğini, idare heyetinin ne zaman oluşturulduğunu, kendisine fırkada görev verilip verilmediğini sordu. İsmail Canbulad, Kara Kemal'in fırkaya girip girmediğini çok net hatırlayamadığını, zaten fırkanın teşekkülünde onun müsaiyesinin olmadığını, o dönem rahatsız olduğu için idare heyetinin teşekkülünün zamanı hakkında bilgisinin olmadığını ve fırka tarafından kendisine bir görev verilmediğini söyledi.

Mahkeme Reisi Ali Bey, İsmail Canbulad'ın İzmit'e mebus olarak ihlal ettiği zaman Şükrü Bey'le beraber gelip gelmediklerini, seçim ve fırka işleriyle meşgul olup olmadığını, Şükrü Bey'den ne zaman sonra geldiğini sordu. İsmail Canbulad, Şükrü Bey'in çok önce geldiğini, kendi gelişinin seçimle alakalı olmadığını, bir çiftlik meselesi için geldiğini söyledi.

Bunun üzerine Mahkeme Reisi Ali Bey, Ali Fuad Paşa'nın ifadesinde "İsmail Canbulad Bey'in Şükrü Bey'le beraber seçim işleriyle meşgul olmak üzere İzmir'e gönderildi" dediğinden bahsetti. İsmail Canbulad bunun doğru olmadığını, zaten o zaman seçim durumunun olmadığını söyledi (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1926). Savcı, konu ile ilgili olarak Eyüp Sabri Bey'in sorgusunda da bu konuyu sordu. Savcının iddiası, Şükrü Bey ile İsmail Canbulad'ın mebus olduktan bir yıl sonra, aralarına Kemal Bey'i de alarak İttihat ve Terakki namına bir proğram tertip ettikleri ve bu teşebbüsü suikasda kadar ileri götürdükleri şeklindeydi. Eyüp Sabri Bey, adı geçen kişilerin böyle bir teşebbüslerinden haberi olmadığını, zaten muhalefetin aleyhinde olduğu için kendisine herhangi bir şeyden bahsetmediklerini de ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 172). Ordu Mebusu Faik Bey sorgusunda, Ankara'dan sonra teşkilat yapmak üzere birkaç arkadaşının İstanbul'a gittiğini, katib-i mesul Kara Vasıf'ın İkinci Grup'a

mensup olanların da fırkaya girmelerini teklif ettiğini, bu suretle Halk Fırkası'ndan istifa ettiklerini anlattı (Hâkimiyet-i Milliye, 1 Temmuz 1926). Savcı tarafından Hüseyin Cahid Bey'e de buna benzer sorular soruldu. Savcının öğrenmek istediği asıl konu, yapılan proğramın amacının ne olduğu idi. Aynı soru Cavid Bey'e de soruldu. Cavid Bey de eğer aralarından mebus olarak çıkan olursa, adı geçen proğramın uygulanacağını söyledi. Savcı'nın Müdafa-i Hukuk proğramını veya Birinci Grup'un proğramını kabul edip seçildikten sonra hazırlanan proğramın tatbik edilip edilmeyeceğini sorması üzerine Cavid Bey proğramın uygulanamayacağını söyledi. Savcı, İsmail Canbulad'ın mebus seçildikten sonra, İstanbul gazetelerine Hükümet merkezinin İstanbul olması ile ilgili olarak demeçler verdiği için konu ile ilgili düşüncelerini sordu. Ayrıca kurulması düşünülen fırkanın hazırlanan proğramında İstanbul'un hükümet merkezi olması ile ilgili kararların bulunduğundan bahsetti. Cavid Bey, İsmail Canbulad'ın gazetelere yaptığı açıklamayı ayıpladığını belirtti. Hüseyin Cahid Bey ise bu düşünceye geçmişten bu yana taraftar olduğunu ve gazetesinde sürekli olarak yazdığından bahsetti. Savcı, Hüseyin Cahid Bey'in 18 Temmuz 340 tarihli gazetesinde yer alan bayanatında mevki-i iktidara gelmenin iki yol ile olduğunu bu yollardan birinin gizli cemiyetler kurarak komplolar tertip etmek, diğerininde kanun ve usulün tariki şeklinde olduğu şeklindeki ifadelerinin, hazırlanan komplonun işareti olduğunu belirtti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 330-331).

Mahkeme Reisi Ali Bey, İsmail Canbulad'dan Şükrü Bey'in, Ziya Hurşit ve adamları ile bir suikast teşebbüsünde bulunması ile ilgili olarak bildiklerini anlatmasını istedi. İsmail Canbulad, böyle bir meseleden haberinin olmadığını, Sabit Bey'in fırka ile ilgili bir dedikodudan bahsettiğini, bu dedikodunun ne olduğunu hem Sabit Bey'e hem de Şükrü Bey'e sorduğunu, Sabit Bey'den aldığı bilgiyi Şükrü Bey'e anlattığını, ortada büyütülecek bir şey olmadığını, bu olaydan sonra Şükrü Bey'le görüştüğünü söyledi. Bu durumu hem Sabit Bey'e, hem de Rauf Bey'e söylediğini, Sabit Bey'in de ne olduğunu bilmediğini, hatta bir kadın meselesi zannettiğini, zaten Şükrü Bey'de şüphelenmediği için açıktan açığa bu meseleyi sormadığını anlattı.

Reis Ali Bey, arkadaşlarının Şükrü Bey'den açık bir şekilde şüphelendiklerini ve bunu da ifadelerinde belirttiklerini, kendisinin nasıl haberinin olmadığını sordu. İsmail Canbulad, arkadaşlarının bildiği şeyleri kendisininde bilmesi gerektiğini, fakat kendisinin o esnada Ankara'da bulunmadığı için konu ile ilgili fazla bilgisinin olmadığını, zaten meselenin kapandıktan sonra Sabit Bey tarafından kendisine söylendiğini ifade etti.

Mahkeme Reisi Ali Bey, Şükrü Bey'e konuyu nasıl sorduğunu anlatmasını istedi. İsmail Canbulad, Şükrü Bey'in yanına giderek "Arkadaşlar bir şey söylüyor. Ziya Hurşit mi gelmiş ne imiş? Aranızda bir şey geçmiş" dediğini Şükrü Bey'in de "Hayır, hiçbir şey yok" şeklinde cevap verdiğini söyledi. Ali Bey'in "Şükrü Bey'e sormak lüzumunu hissettiğinize göre işte alakadar olduğunuz anlaşılıyor." demesi üzerine İsmail Canbulad "Ben kendim alakadar olmadım. Fakat zannediyorum Sabit Bey, Şükrü Bey'e sormaklığımı ya açıkca söylemişti veya ima etmişti."diyerek cevap verdi. Yaşanan gelişmeler üzerine Mahkeme Reisi Ali Bey, Sabit Bey'in mahkeme salonuna getirilmesini isteyerek Şükrü Bey'in o zamanki halini nasıl gördüğünü, İstanbul'da görüşüp görüşmediklerini sordu. İsmail Canbulad, Şükrü Bey'in halini doğal bulduğunu, sadece Salah Bey'e birkaç gün sinirlendiğini, Mısır'a gittiği için İstanbul'da bulunmasının sözkonusu olmadığını ve bu nedenle meseleyi görüşme imkânı olmadığını ifade etti. Mahkeme Reisi Ali Bey, Şükrü Bey ile uzun müddet görüşmemelerinin mantıklı olmadığını belirttikten sonra, Ziya Hurşit'i tanıyıp tanımadığını, bu şahsın İzmir'de suikast yapmak isteği ile ilgili olarak malumatının olup olmadığını sordu.

İsmail Canbulad, Şükrü Bey ile Ankara'da iken görüştüklerini, kendisinin daha sonra İstanbul'a gittiğini, oradan da izin alarak Mısır'a gittiğini, bu nedenle görüşemediklerini, Ziya Hurşid'e gelince O'nu tanıdığını fakat suikast konusu ile ilgili olarak hiçbir bilgisinin olmadığını söyledi.

Mahkeme Reisi Ali Bey, Şükrü Bey'in tutuklandığından haberinin olup olmadığını sordu. İsmail Canbulad, haberi gazetelerde okuduğunu söyledi. Ali Bey, Şükrü Bey'in tutuklanması üzerine kendisinin evinde bir toplantı yapıldığını, bu konu hakkında bildiklerini anlatmasını istedi. İsmail Canbulad, arkadaşlarının kendisinin evine değil Rauf Bey'in yanına gittiklerini, Şükrü Bey'in tutuklandığı gün kendisinin orada olmadığını, durumu arkadaşlarından duyduğunu, arkadaşlarının "Rauf Paşa'ya gidelim. Şükrü tutuklandı. Bazı meseleleri konuşalım" dediklerini, fakat bunu kimden duyduğunu hatırlayamadığını söyledi.

Mahkeme Reisi Ali Bey imalı bir şekilde "Görülüyor ki bazı meseleler için hafızanız gayet kuvvetlidir, bazıları için de gayet zayıftır." söylemesi üzerine İsmail Canbulad bu meselelerin hangileri olduğunu sordu. Reis Ali Bey, Refet Paşa ile görüşmesini örnek gösterdi. Bunun üzerine İsmail Canbulad, bu mesele için Refet Paşa'yla görüşmesinin bir suç teşkil etmeyeceğini ifade etti. Mahkeme Reisi Ali Bey ise bunun söylediği gibi olmadığını, Şükrü Bey'in tutuklanmasıyla manen alakadar olduğunun anlaşıldığını, Sabit Bey ve Şükrü Bey gibi diğer arkadaşları ile görüştüğü halde haber alamamasının bir hayli garip olduğunu söyledi.

Bu arada Reis Bey, Sabit Bey'in duruşma salonuna getirilmesini istedi. Az sonra Sabit Bey getirildi. Reis Bey, Sabit Bey'e suikast meselesini nerede söylediğini sordu. Sabit Bey, İstanbul'dan Ankara'ya geldiği zaman evde söylediğini, Şükrü Bey'in o sırada kendisini Rauf Bey'e jurnal etmekle suçladığı için küskün olduğunu, İsmail Canbulad Bey'in bu durumu düzeltmek için Şükrü Bey'e olayın aslını sorduğunu, Şükrü Bey'in "Sabit Bey bana isnadatta bulundu." demesi üzerine İsmail Canbulad Bey'in de aslı esası yoktur. Şükrü erkek adamdır" dediğini söyledi.

Reis bunun üzerine Sabit Bey'e bu durumu İsmail Canbulad Bey'e nasıl anlattığını, yani Ziya Hurşid ile Arif'in görüştüğünü, oradan Faik Bey'e ve Rauf Bey'e gittiğini anlatıp anlatmadığını, açıkça bu meselenin bir suikast meselesi olduğunu söyleyip söylemediğini sordu.

Reis'in bu sualine Sabit Bey derhal "Evet, suikast meselesini açıkça söyledim" dedi. Bu kati ifade üzerine Reis, Sabit Beye, "Buyurunuz, çıkınız" dedi.

Sabit Bey dışarı çıkarıldı. Tam bu esnada İsmail Canbulad fenalaştı. O zamana kadar muhafaza ettiği temkinli hali bozuldu. Mahkeme Reisi sormadan Sabit Bey de kapıdan dışarı çıkmadan itiraz edip "Efendim" diye telaşlı telaşlı söze başlamak ve bir şeyler söylemek istedi ise de Reis "Kâfi anlaşıldı, çıkarınız" diyerek polislere İsmail Canbulad Bey'i götürmelerini ve İdris Bey'i getirmelerini emretti (Akşam, 10 Temmuz 1926).

Yargılanması esnasında İsmail Canbulad'ın avukat tutmak istemesine sinirlenen yargıçlardan Kel Ali bağırarak; "Ben avukatların canbazlığına gelmem" diye cevap verdi (Karakoyunlu, 2001: 59).

İttihat ve Terakki Eskişehir Kâtibi Mesulü Nail Bey ifadesinde, Rauf Bey'in Ankara'da İsmail Canbulad ile uzun bir görüşme yaptığını belirterek, eski Cemiyet üyelerinin birleşme konusundaki fikirlerinin alınmasını ve hükümete başvurulmasını tavsiye ettiğini belirtti. Fakat Rauf Bey'in, Heyeti Vekile Reisi olarak bunu yapmadığı gibi kendi etrafında bir kuvvet bulundurmak için fırka kurmaya teşebbüs etmesi, İkinci Devre seçimlerinde İzmit Mebusu Şükrü Bey ile İstanbul Mebusu İsmail Canbulad Bey'in mebus olabilmesi için çalışması, mahkeme üyelerinde hâsıl olan suikast fikrini

kuvvetlendirdi (Kılıç Ali, 1997: 45). Savcı, Doktor Nazım'ın sorgusunda Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin seçimlere girmek için hazırlık yaptığı esnada, dokuz maddelik bir proğram hazırladığını, muhalefetin de buna istinaden yeni bir fırka kurmak için dokuz madelik bir proğram hazıladıklarını ve bu proğramında kendisinin evinde bulunduğunu ifade etti. Doktor Nazım, siyasetle uğraşan bir kişi olduğu için kendisine her türlü proğram geldiğini, bunun ne gibi sakıncası olduğunu sordu. Savcı, hazırlanan proğram neticesinde bir fırka kurmak için toplantılar yaptıklarını, işin sonunun suikast planına kadar gittiğini savundu. Savcı, yeni bir fırka kurmak için İsmail Canbulad, Cavid Bey, Şükrü Bey ve Cahid Bey'in İstanbul'da çalıştıklarını sözlerine ekledi. Doktor Nazım, arkadaşlarının siyaset adamı olduklarını, bu nedenle böyle bir çalışma içinde olabileceklerini ifade etti. İsmail Canbulad ile Şükrü Bey'in kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılması için teklifte bulunduğunu söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 265).

2.7.3. İsmail Canbulad ile Yunus Nadi Arasındaki Konuşma

Yunus Nadi, İsmail Canbulad'ın Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılma sebebini ve İsmail Canbulad ile bu konu ile ilgili olarak aralarında geçen konuşmayı şöyle açıkladı (Cumhuriyet, 11 Temmuz 2006):

İsmail Canbulad Bey, İstiklal Mahkemesi'ne Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılma sebebini izah etmek için benim vaktiyle Meclis kürsüsünden söylemiş olduğum bazı sözleri ileri sürmüş. İsmail Canbulad Bey, bunu bir Ankara İstanbul seyahati esnasında bana da söylemişti. Cumhuriyet Halk Fırkası'nda vuku bulan istifalar türlü şekillerde yazılmıştı. İsmail Canbulad Bey'in kâtibi umumiyeye gönderdiği bir resmi yazı şu kelimelerden oluşmaktaydı.

"Eğer ismim fırka defterinde yazılı ise onu oradan siliniz."

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kendi listeleri meyanında mebus seçtirmiş olduğu bir zatın bu şekildeki istifası bir hayli garip görünmekte idi.

Ben, yolculuk esnasında kendisine istifanın şeklindeki gariplikle beraber sebebini de sormuştum. İsmail Canbulad cevaben;

"Senin söylediğin nutku öğrendikten sonra artık fırkada yerim kalmamış olduğuna hükümde tereddüd etmedim" dedi idi. Tabi ki bu defa İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey'in yaptığı gibi, ben de bu cevaba ve o sebep ve harekete şaşarak daha fazla izahat istedim. Ezcümle;

"Benim nutkumdan sana ne. Böyle garip bir istifa ile işin içinden çıkacağına, kürsüye gelerek fikir ve hissiyatını izah etmeli idin. Fırkaya dahi müracaat edebilirdin." dedim. İsmail Canbulad cevaben;

"Eğer o nutku başka biri söylemiş olsaydı belki ya hiç aldırmaz, ya da dediklerini yapardım. Fakat o nutku söyleyen Yunus Nadi Bey olduktan sonra bence yapılacak yegâne hareket, yaptığımdan ibaret olmak tabii idi." dedi. Benim nutkumdan aynı zamanda on, on beş arkadaşın aynı suretle müteessir olmalarını önemli bir hadise teşkil ettiğini söyledim. Çünkü ben birer birer bu zevatın isimlerini saymamış yalnız üçler beşler ünvanı ile bir köşe teşkil eden paşaların belirsiz ve muazzam hareketlerinin memlekette ve efkâr-ı umumiyede bir akd teşkil eden bir mahiyette tarz etmiştim. Vaziyetlerini izah için onları millet kürsüsünden söz söylemeye davet eylemiştim. Neticede bu izahat verilmedi. Hatıra gelen veya gelmeyen zatların istifaları vakı oldı. Demek ki erkân kendi aralarında söz ve fikir birliği etmeğe başlamış bir teşekkül mevcut idi ki böyle önlerine gelen ilk fırsattan istifade ederek meydana çıkmayı ve

düşündükleri gibi hareket etmeyi zaruri gördüler. Bu mülahazalarıma karşı İsmail Canbulad Bey:

"Başkalarına karışmam ve öyle bir teşekkülden benim haberim yoktur. Ben sadece dediğim nedenden dolayı hareket ettim. Hatta siz söylediniz. Ben Meclis'te değil idim. Bana sonradan haber verdiler. Haberi alınca istifanamemi gönderdim."dedi. Ben;

"Demek ki sen an be ana böyle bir haber almayı bekliyormuşsun. Adeta insanın vesile ve fırsat kolluyormuşsunuz diyesi geliyor. Yoksa haberin doğru olup olmadığını, ehemmiyet derecesi neden ibaret bulunduğunu araştırmaya lüzum görür, hiç olmazsa söylediklerimi bir defa okuyarak ondan sonra karar verirdin." dedim. İsmail Canbulad bu sözlerime karşı çıkarak;

"Bana verilen izahat daha fazla araştırma yapmaya lüzum göstermeyecek kadar vazı ve inandırıcı göründü. Bu şekilde dahi istifanamenin şekli yine fena kalmaktan kurtulamıyordu." dedi. Yunus Nadi Bey;

"Hiç olmazsa istifa resmi yazısında bu söylediğin esbab-ı mucibeyi kayd edebilirdin. (Eğer hala defterinizde ismim yazılı ise onu oradan siliniz) tarzındaki ifadesi çok dürüst bir ifade." dedim. İsmail Canbulad Bey gülerek;

"İstifanın neticesi böyle olmayacak mı? Defterde ismim varsa silinecek değil mi? İşte ben de bunu söylemişim. Bunun fenalık neresinde." diyerek cevap verdi.

İzmir'de İstiklal Mahkemesi huzurunda tazelenen mesele budur. Trendeki görüşmemiz hususi mahiyette olduğu için o zaman mevzu bahis etmemiştim. İsmail Canbulad Bey onu mahkeme huzurunda tekrar söyledi. Ben de meseleyi bu suretle efkâr-ı umumiyeyi anlatarak hata yapılmaması ve hakikati izah tesbitlere lüzum görmüş bulunuyorum dedi.

2.7.4. Diğer Sanıkların İfadeleri

Mustafa Kemal Paşa, 5 Temmuz akşamı Çeşme'de idi. Çeşme halkı, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Çeşme'ye gelişini büyük coşkuyla karşıladı (Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 2 Temmuz 1926). Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'e duruşmada söyletilen sözlerden dolayı çok üzgündü. Akşam yemeği yerken yanında bulunan arkadaşları "Ali Bey, bizim Paşaları asacak" şeklinde bazı şeyler söyledi. Mustafa Kemal Paşa, Paşaların durumunu tekrar savcı Ali Bey ile görüşmeye karar verdi (Sorgun, 1998: 420-421).

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 9 Temmuz 1926 tarihinde Çeşme'den ayrıldı. Yanında başvekil İsmet Paşa ile Prag sefiri Vasıf Bey vardı. Mustafa Kemal Paşa, İzmir'den ayrılırken merasim yapılmamasını istedi. Kendisini İstanbul'a geldiğinde erkân-ı hükümet (İkdam, 10 Temmuz 1926), mebuslar, erkân-ı askeriye ve mülkiye yetkilileri karşıladı (Açıksöz Gazetesi, 10 Temmuz 1926). Cavid Bey ve birkaç mevkuf ta Ankara'ya gönderilerek (Akşam, 10 Temmuz 1926) Ankara Hapishanesi'nde kendilerine tahsis edilen yerlere konuldu (İkdam, 10 Temmuz 1926).

İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey, mahkemelerde sadece suikast meselesini değil, son bir iki sene zarfında gerçekleşen olayların hesabını da sordu. Basında, suikast meselesinin kökünün daha önceki olaylara dayandığına dair yazılar yayınlandı. Yazılarda İttihat ve Terakki erkânının bazılarının memleketin kurtuluş mücadelesine seyirci kaldıktan sonra, hiç sıkılmadan devletin kontrolünü ele geçirmeye çalıştıkları iddia edildi. Cemiyet üyelerinin, amaçlarını gerçekleştirmek için kendi aralarından iki kişiyi Meclis'e mebus olarak dâhil etmeye çalıştıkları yazıldı. Grubun memnuniyetsizliğinin şahsi meselelerden kaynaklandığı, istenilen memuriyete tayin edilmedikleri ve mühim meselelerde kendilerine danışılmadığı için, Terakkiperver

Cumhuriyet Fırkası'nı kurdukları iddia edildi. Bir kısım İstanbul matbuatının muhalif anasırlarından ilham aldığı, onların verdiği direktifle, onların isteklerine göre neşriyat yaptıkları ve daha sonra da "Artık bütün bunlardan sonra muhalif fırka lazım değil mi?" münakaşası yapılarak gerekli ortamın sağlanması için çalışıldığı, gerçek amacın mevkii iktidarı ele geçirmek olduğu iddia edildi. (Haber Gazetesi, 13 Temmuz 1926).

Ceza gününün yaklaşması mevkuflar üzerinde telaş ve korkuya neden oldu. Ziya Hurşid, çok pişman olduğunu fakat iş işten geçtiğini söyledi. Şükrü Bey mütemadiyen yazı yazmakla meşguldü. Her gün görevlilerden yeni kâğıt istiyordu. Hafız Mehmet ise daha muhakeme edilmediği halde şaşkınlık ve yeis içindeydi (Akşam, 10 Temmuz 1926). Bazıları müdafanamelerini önceden müsvedde halinde hazırladı (İkdam, 10 Temmuz 1926). Yapılan muhakemelerde Bekir Sami Bey suikasttan haberi olmadığını söyleyerek, fırkadan ayrılışının sebebini siyasi içtihada bağladı. Konuşmasını hazin bir sesle sürdürerek *"Reisicumhur Paşa'ya suikast! Ben ki bu güne kadar teveccüh ve lütuftan başka bir şey görmedim"* diyerek devam etti. Bunun üzerine Mahkeme Reisi *"Mahkemenin adaletinden tamamıyla emin olabilirsiniz"* dedi. Feridun Fikri Bey telaşlıydı. Arif Bey ile temasının sebebini Arif Bey'in misafirperverliğine bağlayarak, sıkıldıkları zaman onun evine gittiklerini söyledi (Son Saat Gazetesi, 15 Temmuz 1926). Feridun Fikri Bey, suikast meselesi için *"Böyle bir şey görüşülmüş bile olsa bana söylemezlerdi"* şeklinde ifade verdi. Cemal Paşa ise *"Bendeniz dürüst hareket ettim. Terakkiperver Fırkası'nın seddinden sonra siyasetle alakadar olmadım."* dedi. Halet Bey ise ifadesinde bir gün Münir Hüsrev Bey'in kendisine gelerek *"Etrafta fenalık görüyorum. Galiba Şükrü, Ziya Hurşid ile bir suikast düşünüyor"* dediğini bunun üzerine Rauf Bey'in evine gittiğini ve orada Rauf Bey ile Ali Fuad Paşa'ya böyle meşum bir düşüncenin doğru olmadığını sorduğunu anlattı. Besim, Zeki, Selahaddin, Hüseyin Avni, Kara Vasıf Beyler suikasttan haberlerinin olmadığını söylediler (Haber Gazetesi, 13 Temmuz 1926). Çolak Selahaddin, iki sene önce Rauf Bey'in yazıhaneye gelerek kurmayı düşündükleri fırkaya kendisinin de katılmasını teklif ettiğini, proğramı hazırladıktan sonra kendisine göstereceğini, eğer beğenirse fırkaya girmesini istediğini söylediğini anlattı. Kendisinin, bedayette hüsnü kabul ettiğini, bilahere Kara Vasıf'ın proğramı getirdiğini, proğramı okuduğunu, Terakkiperver'in tevzi ettiği proğramı muvafık bulduğunu, fakat haberi olmadan kendisini İstanbul merkezine yazdıklarını ifade etti. Kara Kemal'in proğramla alakası hakkındaki soruya cevaben *"Bu hususta Kara Vasıf'ın dehalet ettiğini söylemiş, müteakiben Necati Bey'in okunan bu babtaki ifadesi üzerine arkadaşlar Cağaloğlu'ndaki evime geldi. Fakat Kara Kemal yoktu"* şeklinde cevap verdi (Babalık, 13 Temmuz 1926).

Mevkuflar müdafalarının ardından hapishaneye getirildi. Ziya Hurşid iskambile sarıldı. Kendi kendine oynamaya başladı. Sarı Efe Edip, müdafasını mükemmel yaptığını söyledi ve kurtulacağına inanıp sakinliğini korudu. Laz İsmail, hapishaneye gelir gelmez iskambil kâğıdı ile falına bakarak muvaffak buldu ve kurtulacağım dedi. Gürcü Yusuf ağlamaktaydı. Hapishane müdürünü gördüğünde, eğer kurtulursa kendisine iki lira bahşiş vereceğini söyledi. Çopur Hilmi, mütemadiyen hatıralarını yazmakla meşguldü. Şükrü Bey, İngilizce çalışmakta "Hapishane müdürü kapının önünden geçti. Kahve içtim" gibi cümlelerin tercümesi ile meşgul olmaktaydı. Kendisi, ayağında mevcut olan romatizmadan şikâyetçi olduğu için sabah muayene edildi. Abidin Bey, hasta olup ilaç almaktaydı. Arif Bey kurtulacağından çok ümitvar bir haldeydi. Yusuf, Çopur Hilmi ve Hafız Mehmet vasiyetnamelerini ihsar etti. Bir gün önce gece Halis Turgut, İsmail Canbulad ve Rüştü Paşa polis müdürünün dairesinden hapishaneye, Canik Mebusu Nafiz ve sabık Bursa Mebusu Necati Bey'de hapishaneden

polis müdürüyetine nakil edildi. Şüphe üzerine tutuklanan garson Salamon tahliye edildi.

Heyet-i Mahkeme maznunların müdafalarını dinledikten sonra, bir süre istirahat edip çalışmalarına başladı. Mahkeme Heyeti kaldıkları Salih Bey Oteli'ne dönerek otelin hususi bir salonuna çekildi. Çalışmaları geç vakte kadar devam etti (Son Saat, 14 Temmuz 1926),

2.7.5. İsmail Canbulad'ın Savunması

İzmir Suikastı nedeni ile yargılanan sanıklar, müdaafalarını 12 Temmuz 1926 Pazartesi günü yapmaya başladı (Erman, 1971: 147). İsmail Canbulad, kendisini *"Daima kanuna hürmet ve riayet etmiş, gayrimeşru teşebbüslere girmekten çekinmiş bir adamım. Esasen son senelerde siyasete karşı bir bezginlik duyuyordum. Bu suikast işi ile de katiyen bir alakam yoktur."* diyerek savundu (Erman, 1971: 151) Savunmasının bir bölümünde (Mumcu, 1997: 57);

> Ben Şükrü Bey gibi Kara Kemal'in adamıymışım. Savcıdan başka hiç kimse buna inanmaz. Beni tanıyan kimse buna inanmaz. Ben kimsenin adamı değilim. İlkeleri olan, özgür düşünceli bir insanım. Kara Kemal'in adamıdır; dolayısı ile suikasttan haberlidir diyorlar. Benim Kemal Bey'le ilişkim eskiden azdı. Bir buçuk yıldır ise hiç yok. Vahdettin'in öldürülmesi teklifini bile reddettiğimi Gazi Paşa'nın kendisi bilir. Suikast fikrine karşı olduğuma tanık olarak Gazi Paşa'yı gösteriyorum

diyerek siyasetten soğuduğunu ve ticaretle ilgilendiğini anlattı. İsmail Canbulad'ın savunmasını dinleyen savcı, O'nu önce kürek cezasına mahkûm etmesine rağmen bu son savunmasından sonra idam edilmesine karar verdi (Kılıç, 1994: 15).

2.7.6. Hükümlerin Tebliği

Mahkemenin verdiği hükümler, 13 Temmuz 1926 Salı günü tebliğ edildi (Erman, 1971: 153). Mahkeme salonu çok kalabalıktı (İkdam, 16 Temmuz 1926). Mahkeme salonuna önce zabıt kâtipleri ile gazeteciler gelerek, kendileri için ayrılan yere oturdu. Jandarmalar süngülerini kınından çıkardı. İzmir'de bulunan yabancı konsoloslar da localara oturdu. Vali Kazım Paşa'da baş locaya oturdu. Bu sırada polis müdürü Azmi Bey oturduğu yerden *"Hanımlar, beyler, efendiler. Heyet-i Hâkime kararını okurken sükût ve sessizliğinin muhafaza ediniz"* diyerek aldığı emri tebliğ ettiğini söyledi. Maznunlar mahkemenin sağ kapısından girmeye başlayarak yerlerine oturdu (Resimli Yeni Ses, 14 Temmuz 1926). Saat üçü beş geçe Refet Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Ali Fuad Paşa, Bekir Sami Bey, Sabit Bey, Münir Hüsrev Gerede Bey, Necati Bey, Halid Bey, Besim Bey, Faik Bey, Feridun Fikri Bey ve Kamil Bey'den oluşan sanıklar mahkeme salonuna getirildi. Beş dakika sonra ikinci kafile de mahkeme salonuna alındı. Fakat Ziya Hurşid, Şükrü Bey, Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Abidin Bey, İsmail Canbulad, Ayıcı Arif, Hafız Mehmet, Halis Turgut, Çopur Hilmi, Gürcü Yusuf, Laz İsmail ve Rüştü Paşa'dan oluşan bir grup sanık mahkeme salonuna getirilmedi (Erman, 1971: 154). İkinci maznun kafilesi geldikten sonra Heyet-i Hâkime salona geldi. Reis Ali Bey yüksek sesle *"Mahkemenin kararı okunacaktır"* dedi. Karar mahkeme başkâtibi tarafından okunmaya başladı. Kararın okunması tamamlandıktan sonra salonda alkışlar başladı. Beraat kararı alan paşalar ve diğer mebuslar, Heyet-i Hakime'nin yanına gelerek teşekkür etti. Reis ertesi gün saat onda hepsini kabul edeceğini bildirdi. Karar okunurken mahkeme salonuna

getirilmeyen İsmail Canbulad, idama mahkûm edildi (Resimli Yeni Ses, 14 Temmuz 1926).

Haklarında beraat kararı çıkanlar mahkeme sonlandıktan sonra otellere yerleşti. Tahliye olan paşaların hemen hepsinin elinde bir valiz vardı. İzmir'de sona eren mahkeme yaklaşık bir ay sürdü (İkdam, 16 Temmuz 1926). Serbest bırakılan maznunlar, İzmir Basmahane İstasyonu'ndan, İzmir-Bandırma ekspresi ile (Son Saat, 16 Temmuz 1926) 15 Temmuz 1926 tarihinde Bandırma-Soma hattıyla İstanbul'a hareket etti. İzmir'de yalnız Kazım Karabekir Paşa kaldı. Kazım Karabekir İzmir'den Aydın'a geçerek, kayınpederi Cemal Bey'in evinde bir süre kalmaya karar verdi (İkdam, 15 Temmuz 1926).

2.7.6.1. İsmail Canbulad Hakkındaki Karar

Sene-i hazıra Haziranının on yedinci Çarşamba günü İzmir'e muvasalatları mukarrer bulunan Reisicumhur Hazretleri'ne iptida müçtemian suikast icra ve müteakiben İcra Vekilleri Heyeti'ni cebren iskat suretiyle hükümeti taklib eylemek üzere hafiyen içtima eyledikleri ve bu makasıdın temini için ittifakı hafi teşkili ve silah ve bomba ve para tedarik ederek suikast sahasında faaliyete geçtikleri iddiasıyla maznunu alayhim bulunan ve siyasi suikastla başlayıp İcra Vekilleri Heyeti'ni iskat ve taklib-i hükümetle nihayet bulacak şekilde tertip ve ihzar olunan ef'al-i mezkurenin cinai cürmü meşhut i'dadına (hazırlama) dâhil olması itibarıyla mahkememizce müttehaz karara binaen muhtelif tarihlerde taht-ı tevkife alınmış olan İzmit Mebusu Şükrü, Eskişehir Mebusu Arif, Saruhan Mebusu Abidin, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu Canbulad Beylerle Erzurum ebusu Rüşdü, Edirne Mebusu Cafer Tayyar, Ankara Mebusu Ali Fuat, İstanbul Mebusu Refet ve Kazım Karabekir Paşalarla Erzurum Mebusu Münir Hüsrev, Tokat Mebusu Bekir Sami, Erzincan Mebusu Sabit, Dersim Mebusu Feridun Fikri, Afyonkarahisar Mebusu Kamil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Bursa Mebusu Necati, Mersin Mebusu Besim, Ordu Mebusu Faik, Erzurum Mebusu Halet Beylerin ve sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşid, Atina kazasının "Namlikod" kariyesinden Laz İsmail, Batum'un "Agare" kariyesinden Gürcü Yusuf ve Baytar Miralaylığından mütekait Rasim, Sarı Efe namıyla maruf Edip ve refiki Çopur Hilmi ve ihtiyat zabiti Bahaeddin, bahçıvan İdris ve Şahin Çavuş, tüccardan Torbalılı Emin Efendiler ve Isparta Mebusu sabıkı Cemal Paşa, sabık Erzurum Mebusu Necati, sabık Mersin Mebusu Elahaddin, sabık Canik Mebusu Ahmet Nafiz, sabık Sivas Mebusu Kara Vasıf, Erzurum Mebusu sabıkı Hüseyin Avni, esbak maliye nazırı Cavid ve sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey ve yeğeni Sürmeneli Vahap ve kayıkçı Sürmeneli Keleş Mehmet ve Trabzonlu Nimet Naciye Hanım'ın vicahlarında; hali firarda bulunan iaşeci Kara Kemal, Ankara vali esbakı Abdülkadir Beylerle Avrupa'da bulunup davet tebligatı kanuniyeye âdem-i icabette bulunan İstanbul mebusları Rauf ve Adnan ve İzmir vali-i esbakı Rahmi Beylerin gıyaplarında ariz amik ve amik tahkikat ve muhakemat icra kılınmıştır.

Bu tahkikat ve muhakematın netayicine nazaran isimleri zikredilen maznunu aleyhimler meyanında siyasi ve hafi bir komite halinde takriben bir seneden beri muhtelif zaman ve mekânda bittasmim ittihaz etmiş oldukları cinai bir kararla gaye ve hedefleri olan İcra Vekilleri Heyeti'ni iskat ve taklib-i hükümet fiilinde methal ve müşareketleri ve heyet-i cürmiyeleri ve mütasevver cinayatın tarzı tertip ve şekli icrası ve ceraimi vakıada her birerlerinin methal ve irtibatları zikr ü tadat edilen ve mücrimiyetleri tezahür ve tebellür eden eşhas ve zevat üzerinde her türlü şek ve şüpheden arî kanaati vicdaniyeyi temin ve tevlid eden esbap ve delaili kanuniye ile

mücrimlerin bunlara karşı serdettikleri müdafaat ve esbabı reddiyeleri berveçhiati teşrih olunmuştur.

Şöyle ki: İzmir'in Karşıyakası'nda mukim ve öteden beri motorculuk ve ticaretle müştagil Giritli Şevki Efendi'nin Reisicumhur Gazi Paşa Hazretleri'ne hitaben kaleme alarak müşarünileyh hazretlerinin İzmir'e muvasalatlarından mukaddem vali Kazım Paşa Hazretleri'ne tevdi eylediği 15 Haziran 1926 tarihli ihbarname ile isimlerini tadat eylediğimiz maznunlardan Sarı Efe namıyla maruf Edip ve Çopur Hilmi ve Lazistan mebusu sabıkı Ziya Hurşid'in Reisicumhur Hazretleri'ne karşı suikast-i siyasi icra ve neticede İcra Vekilleri Heyeti'ni iskatla taklib-i hükümet için ihzar ettikleri tertibat-ı cinaiyeye muavenetini talep eylediklerini ve bunun üzerine kendisinin bu şerirlerin bütün planlarına kesbi vukuf edebilmek için müzaheret ve muavenet vaadinde bulunduğunu ve tekarrür eden eşkâl üzerine hemen teşebbüsü leimden paşa hazretlerine arz-ı malumat eylemekte olduğunu bildirmiştir.

Bu ihbarın verdiği serişte üzerine mahalli hükümetçe derhal takibata iptidar olunarak bunlardan Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi suikast icrasına hadim bombalar ve revolverlerle sakin bulundukları mahallerde derdest olunmuşlar ve her biri ayrı ayrı isticvap edilmişlerdir. Diğer taraftan mahkememize hükümet canibinden vuku bulan tebligat üzerine 19 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e muvasalatla hadise-i cinaiyenin esas ve mahiyeti ve failleri hakkında başlanmış olan tahkikata vaz'ı-yed edilerek suikast teşebbüsü ile ona müteferri esasat üzerinde tetkikat ve takkikat tevsi ve tamik olunmuştur.

Tafsilatı muhakeme zabıtnamesiyle evrak-ı evvelîye-i tahkikede münderiç olduğu üzere 340(1925) senesi evasıtından itibaren birinci merhalesi Reisicumhur Hazretleri'nin imhası ile başlamak üzere taklib-i hükümet gayesini istihdafen teşekkül ve taazzuv etmiş olan bir suikast teşebbüsünü emr ü idareleri altında bulunduran İzmit Mebusu Şükrü, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbulad, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif Beylerle Erzurum Mebusu Rüşdü Paşa ve Ankara vali-i sabıkı Abdülkadir ve mülga İttihat ve Terakki erkânından iaşeci namıyla maruf Kara Kemal'in salifüzzikir makasıt etrafında ittihaz ettikten sonra, takibat faaliyetine geçmek için icra sahasındaki istidat ve kabiliyetleri tetkik, tahkik ve tesbit edilmiş olan sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşid'i ve bunun vesatet ve delaletiyle gerek nakden ve gerek atiyen azim menfaatler temini gibi vaadlerle deruhte ettikleri sabıka-i mükerrere ashabından ve bilhassa işgal senelerinde İstanbul'da çarşı içinde gece gündüz kendisi gibi müsellah refikleriyle zengin bir kuyumcu dükkânını basarak para ve mücevherat ahz ü gasbına cüret edecek mertebede şekavette pervasız ve cinayet ikaında mahir bir şerir olan Laz İsmail delaletleriyle de aynı ceraim ve saniada bulunan ve gene mütareke esnasında Karadeniz'de Fransa Pake Kumanyası vapurlarından birini deniz ortasında bir ufak motorla bastırarak dört milyon franga karib mebaliği ahz ü gasp ve bir katil meselesinden dolayı Batum'dan firaren İstanbul'a savuşan Gürcü Yusuf gibi şakileri arayıp bulmuşlar ve tavzif eylemişlerdir.

Diğer rüfeka-yı cürüm namına bu şerirleri sevk-i idareye memur edilmiş olan maznunu aleyhimden İzmit Mebusu Şükrü Bey, bunları emir ve nüfuzu altına alarak müteaddit defalar hususi ikametgâhına celp ve davetle mukarrer cinayet planlarının sureti icraiyesine dair tebligatta bulunmuş ve en nafiz Meclis azalarının kendileriyle müşterek olup hadise-i cinaiyenin icrasından sonra riyaseticumhur makamını işgal edecek zat ve Meclis-i Milli üzerinde icra-yı tesirle ve bir aff-ı umumi suretiyle her cihetten kendilerini tatbikatı kanuniyeden vareste bırakacaklarını da suret-i katiyede vaad ve temin suretiyle teşçi ve tamamen cinai gayeye imale ettikten sonra sene-i

mezkûr Kânunuevvel nihayetine doğru seyahat ve ikamet masraflarını temin eylediği Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u beraberine alarak İstanbul'dan Ankara'ya hareket etmiştir.

Ziya Hurşid, ahvali siyasiyesine nazaran zabıtanın nazar-ı tetkik ve tecessüsünü celbedebileceğinden, yalnız olarak bunları takiben üç gün sonra İstanbul'dan Ankara'ya hareket ederek Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'un beytutet ettikleri otelden başka otelde bir gece kalmış, ertesi gün mülga Terakkiperver Fırka merkezi olup fırkaya mensup bazı mebusların ikamet eyledikleri haneye giderek Sivas Mebusu Halis Turgut Bey'in odasına geçmiştir. Aynı odada kalmakta iken mezunen İstanbul'a gitmiş olan Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey'in karyolasının kendisine tahsis edilmesi üzerine Ziya Hurşid İstanbul'a avdetine kadar Halis Turgut Bey'le birlikte ikamet eylemiştir.

Kulüp binasında kaldığı müddetçe Ziya Hurşid'in İzmit Mebusu Şükrü ve mumaileyh vesatetiyle Eskişehir Mebusu Arif Beylerle suikast ve taklib-i hükümet tatbikatı hakkında gayet hafi bir surette görüştüklerini ve bir gün tedarik eylediği duhuliye varakalarıyla Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u Meclis-i Milliye ithal ederek Reisicumhur Hazretleri'nin Meclis-i Milli müzakeratını dinlemek üzere teşriflerinde bomba ve tabancalarla kasdi caniyanelerini icra imkânını nokta-i nazarından riyaseticumhur locasının vaziyetini tetkik ve samiin mevkiiyle riyaseticumhur locası arasındaki mesafeyi ve atılacak bombanın mesafesini dahi tesbit eyledikleri taayyün etmiştir. Bundan sonra Heyet-i Vekile'nin toplandığı Başvekâlet Dairesi'ne Reisicumhur Hazretleri'nin iştirak edecekleri herhangi bir Heyet-i Vekile ictimaında baskın icrası derpiş ve tasavvur edildiği ve bunun içinde ayrıca tetkikatta bulunularak muhafaza tertibat ve teşkilatının bu teşebbüsü muvaffakiyete isal hususunda müdafaa teşkil edebileceği teemmül edilmiş ve bunun için daha kuvvetli bir çete teşkili icabeylediği neticesine varıldığı sabit olmuştur. Daha emin ve daha salim bir şekilde maksadı temin eylemek üzere Reisicumhur Hazretleri'nin Ankara Kulübü'nde ve civarında ve yine Çankaya şosesi üzerindeki Şimendifer Köprüsü'nü geçtikten sonra Nümune Hastanesi'nin cenup istikametinden ve şoseye tamamıyla hâkim bir mevkide bulunan mezarlık içerisinde pusu tertibine muvafık ve müsait bir mahal olup olmadığı etrafında yeniden keşfiyatta bulunulmuştur. Suikastın hem icrası, hem mütaecasirlerin suhuletle firarları nokta-i nazarından daha müsait bir saha-i tatbik olmak üzere Eskişehir Mebusu Arif Bey'in teklifine binaen mumaileyhin Çankaya yolu üzerinde vaki köşkü de mevzubahis olmuş ve bunun üzerine Arif Bey arazinin vaziyeti hakkında izahat vermek için bir gece Laz İsmail'i kulüp binası önünde otomobile alarak köşküne götürmüştür.

Arif Bey'in musırrane inkârlarına rağmen Laz İsmail'i otomobiline evvela şöförün yanına, bilahare kendi yanına alarak birlikte köşküne götürdüğü ve gece beraber içtikleri ve ertesi günü köşkün etraf ve civarında ve şosenin dar bir kavisini teşkil eylediği Kavaklıdere nam mahalde ve sık ve kesif ve ağaçlık mahallerin etrafında suikast için münasip bir keşif icra ettikleri ve mevsim hasebiyle ağaçların yapraklarından ari bulunması itibarıyla güzergahtaki emniyet karakolları tarafından görülebilme ihtimalatını tetkik eyledikleri, Laz İsmail'in itirafı ve Ziya Hurşid'in Şükrü Bey'e atfen ifadesi ve Arif Bey'in şöförü Mehmet ile hizmetçisi Ayşe'nin şahadetleriyle vasılı mertebe-i sübut olmuştur. Şükrü Bey'in suikast mevkiinin tesbiti hususundaki müzakereye iştirak etmek üzere alessabah Arif Bey'in köşküne geldiğine dair de aynı ifadat ve şahadat vardır ve Ordu Mebusu Faik Bey'in beyanatıyla teeyyüd etmiştir.

Sabık İkinci Grup'un en muhteris ve hararetli mensuplarından olup ötedenberi siyasi meseleleri kanlı şekillerle halletmek taraftarı olan Ziya Hurşid ile komitacılık ve siyasi suikastlar gibi mesailde ismi ilk defa olarak geçen Şükrü ve daha Terakkiperver Fırka'nın ilk teşekkülünde parlamento mücadelatı gibi eşkâli meşruai muhalefeti bi mana ve bi fayda görerek mevkii iktidar işini "Ben onu iki silah ile hallederim" demiş

olduğu tebeyyün eden Arif Bey'in birtakım süfli tasavvurat ve makasıt peşinde oldukları şüphe götürmeyen evza ve etvardan ve gizli görüşmelerinden şüphe ve telaşa düşen Erzincan Mebusu Sabit Bey'in, Laz İsmail'i Arif Bey'in köşküne götürdüğü gece Şükrü Bey kavlen ve fiilen yaptığı bazı imalarla şüphesi kuvvet bularak derhal ve alessabah Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa gibi fırka rüesası nezdine şitap ettiği ve Ziya Hurşid'in biraderi Ordu Mebusu Faik Bey'i süratle Arif Bey'in köşküne göndermek suretiyle o esnada bu köşkte içtimada bulunan Şükrü ve Arif Beylerle İsmail'in tatbikatı cinaiyeye müteallik fiil ve hareketlerine mümanaat edildiği muhakeme neticesinde ve tamamen sabit olmuştur.

Vaziyetin böylece bir manzara-i şüyu bulması üzerine mukarrer cinayetleri icraya ve imkân ve iktidar bulamayarak bunlardan Şükrü Bey'in, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'a para vermek ve parabellum sisteminde bir revolver hediye eylemek suretiyle tatyip ve ileride zuhur edecek ilk fırsatta tekrar hizmetlerine müracaat edilmek üzere İstanbul'a avdetlerini emreylediği Şükrü ve Arif Beylerin inkarlarına rağmen Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un ikrarı sarihlerinden ve şöför Mehmet ile hizmetçi Ayşe'nin huzuru muhakemede muhallefen vaki şahadetlerinden anlaşılmaktadır. Şükrü Bey, Ankara suikastına müteallik olup kâmilen teeyyüd ve tezahür eden bu safahattaki vaziyeti şahsiyetini katiyen inkâr ve Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un müvacehe-i huzuru mahkemede vaki ifadelerini iftira telakki etmekte ve reddeylemekte ise de bu red bu telakkiyi hiçbir makul sebebi kanuniyeye istinat ettirmemiş ve ettirememiştir.

Eskişehir Mebusu Arif Bey, vaziyetini tepilen İsmail'in sabahleyin hanesine geldiği ve vaktiyle maiyetinde çalıştığından dolayı bir vesika talep eylediğini beyan ederek, Laz İsmail'i hiçbir gece hanesine getirmediğini ve yatırmadığını ifade eylemesine rağmen, şöför Mehmet ve Ayşe'nin şahadeti vakıları karşısında bunların itma veya tehdit suretiyle edayı şahadet ettiklerini dermeyan eylemiş ise de gerek tahkikat esnasında zaptolunan ifadelerinden ve gerek huzur-u mahkemede safiyane ve samimane şahadetlerinden bir guna icbar veya itma şaibeleri mevcut olmaması hasebiyle ta'n-ı vaki ahkâmı kanuniyeye gayrı muvafık ve ezher cihet merdut bulunmuştur.

Hadise-i cinaiyenin tasavvurat ve tertibatı şahsı zade-i vicdanı olmayıp şimdiye kadar inkişaf edebilen safahata nazaran bu kasıt etrafında toplanmış olan zümre-i hafiyenin bu bapta muhtelif zaman ve mekânlarda durudıraz müzakere ve istihzaratından doğmuş olduğu, daha Mücadele-i Milliye devam ederken tasmim ve takip edilmiş olduğu yine maznunlardan Ziya Hurşid'in ifadatı müteakibe ve ikraratı mütevaliyesinden ve Dr. Nazım Bey'in ikametgâhında elde edilen vesaikten müsteban olmuştur. Kezalik tafsilatı zabıtnamelerde muharrer olduğu üzere icra edilen amik tahkikatta Ziya Hurşid'in Şükrü Bey'le ilk defa temasının takriben dokuz ay evvel ve tedhişi amme tarikiyle taklibi hükümetinin en ateşli ve musır taraftarı olan firari Abdülkadir Bey delaletiyle vaki olduğu ve Birinci Meclis-i Milli ve İkinci Grub'un en nafiz azasından Trabzon Mebusu sabıkı olup Abdülkadir ve İzmit Mebusu Şükrü Bey'le bu mesail üzerinde öteden beri görüşmüş ve anlaşmış olan Trabzonlu Hafız Mehmet'in Ziya Hurşid'e vasıta-i icraiye olarak yiğeni Sürmeneli Vahab'ı takdim ve tavsiye eylediği ve Vahab'ın delaletiyle Sürmeneli ve Kayıkçı Keleş Mehmet nam şahsın da elde edilmesine çalışıldığı, Vahab'a Ziya Hurşid'in bir cinayet ika edileceğini ve bu işe muvafakat etmesine mukabil Vahab'ın kabul ile Ziya Hurşid'den 25 lira para aldığı ve Keleş Mehmet'in ise asla muvafakat etmeyerek yanlarından infikak eylediği ve ertesi günü Ziya Hurşid'in hanesine giden merkum Vahab teklifatını tekrar ve Keleş Mehmet'i behemehâl ikna etmesini söyledikten sonra Ankara'ya hemen hareket etmek

üzere yer adresi ve cebinden çıkardığı üç bin liraya karib bir paradan şimdilik kaydıyla ve ayrıca 75 lira verdiği ve fi'li cinayetin husulünden sonra 1500 lira vereceğini vaadeylediği, fakat Vahab'ın mezkur paraları derceb eyledikten sonra güya yapılacak işin şenaatinden memlekete savuştuğu huzuru muhakemede bir sureti sarihada ve yekdiğerinin muvacehesinde beyan ve tekrar edilmiştir.

Bu meselede kendi tabirlerince Şükrü Bey'in mensup olduğu Terakkiperver azayı nafizesinden Rüştü Paşa, Halis Turgut, Abidin gibi zevatın aynı fikir ve gaye etrafında müttehit oldukları ve hatta Halis Turgut Bey'in bu cinayeti ika için muktazi eslihayı ikmal eylemek üzere polis sisteminde bir tabancayı Ankara'da vereceği Abdülkadir tarafından Ziya Hurşid'e tebliğ edilmesi üzerine Ankara'da bu mesele üzerine tarafından vaki beyanat ve talebinin Halis Turgut tarafından şimdilik tabancanın bulunamadığı kaydıyla verilmediği, kezalik Ziya Hurşid'in Halis Turgut Bey'in inkârına karşı indelmuvacehe saraheten beyanat-ı mumaileyh Halis Turgut Bey tarafından esbab-ı mucibe-i reddiyeye istinad ettirilmediği, Rüştü Paşa'nın fena arkadaşları arasında fena fikirlere saparak elim bir akıbete yürüdüğü hakkında mahiyeti itibarıyla gayet sarih ve hatt-ı destile muharrer ikrarları ve hatta Abidin Bey'in Rüşdü Paşa'ya İzmir'de Edip Efe'nin bir suikast teşkilatı etrafında çalışmakta olduğunu hadise-i vakıadan daha üç dört ay evvel söylediği hakkındaki beyanatı, bunların da meselede medhal, muvafakat ve müşareketlerini mertebe-i sübute isal eylemektedir.

Evvelce zikredilen Ankara suikastı tertibatının şüyuu üzerine akim kalmış ise de kararı asli baki kalarak zuhur edecek fırsatlardan istifadeye müterakkip bulunan ve isimleri balada zikredilmiş olan eşhastan mürekkep şebeke-i cinaiye-i siyasiye, Reisicumhur Hazretleri'nin Bursa'ya seyahatleri dolayısıyla yeniden faaliyet ve icraata koyularak suikasdı Bursa'da tatbik etmek imkân ve zeminini aramak üzere müttehaz karar mucibince Laz İsmail'e hüviyetini saklamak ve şüpheyi davet etmemek şartıyla Bursa'ya gitmesi teklif olunmuş ve merkum Laz İsmail Nimet Naciye nam kadını zevcesi sıfatıyla refakatine alarak Bursa'ya azimet eylemiş iseler de İsmail'in netice-i tetkikatına göre Bursa'da fiili katlin icrası için uzun çaplı silah kullanacak çok adama ihtiyaç görülmesi ve hadisenin ikaından sonra karar veya ihtifanın müşkül olması dolayısıyla bu teşebbüste semere istihsal edememiş oldukları tezahür etmiştir. Bu safhada Ziya Hurşid'in, Laz İsmail'in ikrar-ı sarihleri ve Nimet Naciye Hanım'ın da Bursa'ya azimet ve avdet keyfiyeti tasdik eylemesi ve kuyudat-ı resmiyeninde bunu müeyyed bulunması gibi delaille sabit olmuştur.

Bunu müteakip suikast tarikiyle taklib-i hükümet zümresine dâhil bulunduğu tesbit edilmiş olan Hafız Mehmet Bey'in bir gün Ziya Hurşid'e tesadüfünde: "Bu yakınlarda 1500 lira kadar bir para elime geçecektir. Bunu da sarfedeceğim." diyerek kasıt cürmünde daim olduğunu teyiden izhar eylediği Ziya Hurşid'in muvacehe-i vaki beyanatına karşı, Hafız Mehmet Bey'in Ziya Hurşid ile görüştüğünü kabul ve yalnız bu tarzda bu beyanatta bulunduğunu hatırlayamadığını dermeyan etmesi ve katiyen söylememiş olduğunu huzur-u mahkemede beyan edememesi ile anlaşılmıştır.

Sabık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zamanı idaresine ait muhtelif suikastların tertip ve icrasında maharetiyle maruf Sarı Efe Edip'in üç ay kadar evvel bir gece Baytar Miralaylığı'ndan mütekait Rasim Bey'le birlikte İzmit Mebusu Şükrü Bey'in hanesinde içtima ederek, Şükrü Bey tarafından Ziya Hurşid'e verilen 800 liradan bir kısmının ikaı cinayette istimal edilmek üzere polis sisteminde dört müceddet ve iki de az müstamel tabanca ile külliyetli miktarda fişek mübayaa edilerek Şükrü Bey'in hanesine bırakılmış ve yevmi hareketten bir gün mukaddem mezkur fişekler, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf taraflarından Şükrü Bey'in hanesinden aldırılmış ve Şükrü Bey'in muvaffakiyet temenni duaları arasında mumaileyh ile veda eyledikten sonra Gülcemal Vapuru'yla

İstanbul'dan hareketle ertesi günü vakti zevalde İzmir'e muvasalat edilmiş olduğu cümlesinin itirafları ile tebeyyün eylemiştir.

Herhangi suretle nazar-ı dikkati celbetmemek için Ziya Hurşid'in Gaffarzade Oteli'ne ve Yusuf'la İsmail'in dahi Ragıppaşa Oteli'ne nazil oldukları ve Ziya Hurşid'in yevmi mezkûrda Gaffarzade Oteli'nde Edib'e mülaki olarak mezkur mektubu birlikte okuyup deruhte ettikleri, vezaifin suret-i icrasını konuştuktan sonra, mezkur mektubu ihrak eyledikleri ve müteakip günlerde Sarı Efe Edip'in mutemedi olan rüfekasından Giritli Şevki ve mülazim mütekaidi Çopur Hilmi'nin de iştirakleriyle evrak-ı tahkikiyede ve zabıtnamelerde münderiç bulunduğu cihetle, maznunlardan İdris'in bahçesinde içtimalar akdedilerek musammen suikastın şekil ve mahalli icrası etrafında ariz amik ve amik müzakereler icra olunduktan sonra, cinayetin ikaına en münasip mahal olmak üzere Gaffarzade Oteli civarında tuhafiyeci Nuri Efendi'nin mağazası yakınındaki iki yol ağzında icrası kararlaştırılmış ve bu maksad için Edip'in evvelce Şevki'ye berayı hıfz vermiş olduğu iki bombayı talep ve Hilmi vasıtasıyla getirtilerek Laz İsmail'e tevdi eyledikleri anlatılmış olup, suikastı müteakip firarlarını teminen bir motor tedariki kabil olup olmadığını Şevki'den sorduklarında elinde böyle bir motor varsa da beş altı yüz lira kadar bir paranın temini halinde motorun emirlerine amade bulunacağını dermeyan eylemesi üzerine Sarı Efe Edip, ertesi günü Gaffarzade Oteli'nde Saruhan Mebusu Abidin Bey'e mumaileyhin meselede malumattar ve alakadar olduğunu itham edecek tarzda bila mukaddem doğrudan doğruya meseleden bilbahis fırkaları namına yapılacak bu cinayet için muktazi paranın temin ve tedariki talep edilmiş ve mebusu mumaileyh hazır parası olmadığını ve tedarike çalışacağını söylemesi ve bilahare tedarik ve temin edemeden İstanbul'a hareket eylediği gibi Sarı Efe Edib de gaye ve mahiyeti vazıhan tesbit edilememiş bu maksadı mahsusla kezalik aynı vapurla İstanbul'a azimet etmiştir.

Ertesi günü Giritli Şevki'nin hanesinde Ziya Hurşid, Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf beraber oldukları halde planın suret-i tatbikine ve otomobille şekl-i firara müteallik son müzakeratı icra eyledikten ve her biri ilk ateşi icraya ahdü peyman eyledikten sonra mahalli içtimadan ikametgâhlarına avdet eyledikleri ve hükümet tarafından hadise-i cürmiyeye itila kesbedilmesi üzerine her birerlerinin silah ve bombalarıyla beraber derdest edildikleri aledderecat ve yekdiğerini teyid eden ikrar ve itirafları delaletiyle vasılı mertebe-i sübut olmuştur.

İzmir'de bu vaziyet tekarrür eylemekte iken, suikastın icrası anlarında İstanbul'da herhangi bir vazife ve faaliyeti istidlal edilen mebus Abidin ve Sarı Efe Edib Beylerin muvasalatlarının ertesi günü, Abidin Bey'in sabah gazetelerinde suikaste mütedair havadis bulunmamasını hayret ve merak ve endişe ile karşıladığı ve bununla beraber muntazır bulundukları habere akşam gazetelerinde intizar lazım geldiğini Sarı Efe Edib beyan eylediği indelmuhakeme tezahür etlemiştir.

Suikastın amil ve failleri meyanında mukaddema mensup olduğu sabık İttihat ve Terakki Fırka-i münfesihası namına İzmir vilayeti dâhilinde sarfı faaliyet eylediği ve bir teşkilat vücuda getirmeğe çalıştığı anlaşılan Sarı Efe Edib'in indeltahkikat ifadatı evveliyesinde ve huzur-u muhakemede beyanat ve ifadatı sarih arasında, Terakkiperverleri ve sabık İttihatçılığı mevki iktidara getirmeğe çalışan zümrenin Birinci Meclis'e mensup İkinci Grup teşkilatının aynı olduğunu ve Terakkiperverlerin iki kısım olup, birinci kısmının suikastçılar olduğunu ve bunların başında Şükrü Bey, Canbulad Bey, Rüşdü Paşa, Abidin, Arif ve Halis Turgut Beylerin bulunduğu ve İkinci Grup'tan Kara Vasıf, sabık Ardahan Mebusu Hilmi Beylerin bulundukları ve diğerlerinin de hululü muslihaneciler zümresini teşkil eylediklerini ve sabık İttihat ve Terakki'nin iaşe nazırı Kara Kemal'in her iki fikir ve karar taraftarlarını bir suret-i

maharetkaranede sevk ve tahrik etmekte bulunduğunu ve Birinci Meclis'in İkinci Grup mensuplarını Kara Vasıf gibi nüfuzlu ve Abdülkadir gibi cüretli eşhas vesatetiyle elinde bulundurduğunu ve bunlar için tedvir eyledikleri şirketlerden ve arasıra eski Maliye Nazırı Cavid Bey'den nakdi müzaheret temin eylediğini dermeyan ve itiraf eylemiş ve filhakika Sarı Efe Edib'in hini derdestinde üzerinde zuhur eden ve İzmir Vali Sabıkı Rahmi Bey'in imzasını muhtevi olarak merkum Edib'e hitaben yazılmış bulunan 17 Nisan 923 tarihli mektupta Şükrü'nün mebusluğu Ankara'nın muvafakatıyla temin edildiği ve Salah Cimcoz ile Hüseyin Cahid'in Manisa'dan mebusluğunu temin imkânının husulüne çalışmasını amir bulunan mektup meal va münderecatı delaletiyle İttihat ve Terakki rüesasının mücadele-i milliyeyi zafer ve istiklal ile neticelendirilmiş ve bilahare Halk Fırkası'na inkılâp etmiş bulunan Müdafai Hukuk teşkilatına nüfuz etmeğe çalıştıklarını müeyyed vesaiki kanuniyeden olduğu gibi, Rauf ve Adnan Beylerin Kara Kemal, Şükrü, İsmail Canbulad Beyler riyaset ve idaresindeki zümreye dâhil olarak İttihat ve Terakki ricalinden addolunan şahsiyetlerin veya herhangi suretle vaziyete geçmiş diğer zevatın birer birer teşkilata ithaline çalıştıkları ve bundan sonra Sarı Efe Edib'in ifadesinde mezkûr ve indelmuhakeme isticvabları icra edilen Kara Vasıf, Hüseyin Avni, Hafız Mehmet, Salahattin Beylerin ifadeleriyle de tebeyyün eylediği veçhile iaşeci Kara Kemal'in sabık mebuslardan Kara Vasıf Bey delaletiyle bu vadide müzakeratta bulunmak üzere mezkurül-esami İkinci Grup azasıyla temasa gelerek Mersin Mebusu sabıkı Salahaddin Bey'in Erenköy'deki hanesinde 340 senesi Haziranında ve müteakiben Kara Kemal'in yazıhanesinde akdedilen içtimalarla mezkûr grubun Kara Kemal zümresiyle anlaşmasını temin ve Kara Kemal'in getirdiği nizamname müsveddesi üzerinde fırka teşkilatı münakaşası yapıldığı ve bu müsveddenin bilahare Terakkiperver nizamnamesini teşkil eylediği sabit olmuştur.

Kara Kemal'in getirdiği nizamnamenin tertibi için Şükrü, İsmail Canbulad, Kara Kemal, Rauf, Adnan, İzmir vali sabıkı Rahmi Beylerin ve İttihat ve Terakki katib-i mesulleriden birçoklarının iştirakiyle bir iki içtima daha akdederek Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden akdem bu fırkanın esasatını tesbit ve ihzar eyledikleri ve Büyük Millet Meclisi'ne bir suret-i maharetkaranede aza intihab ettirmeğe muvaffak oldukları İsmail Canbulad ve Şükrü Beyler vasıtasıyla Meclis-i âli dâhilinde teşkilata germi vermiş oldukları tezahür eylemiştir.

Hülasa 339 (1923) senesinde başlayan ikinci devre-i intihabiyede İzmit Mebusu Şükrü, İstanbul Mebusu İsmail Canbulad Beylerin mebus olabilmeleri meselesinin Rauf Bey tarafından suret-i mahsusada takip ve temin edilmiş olması, tarihi mezkûrda Cavid Bey'in evinde içtima etmiş olan kararnamede mezkurul-esami bir zümre-i mahsusanın ittihaz ettiği kararın bir safhasını yeşkil ettiği, mezkûr içtimada nafız bir uzuv olan Rahmi Bey'in, Sarı Efe'ye yazdığı ve evrak meyanında mevcut 23 Nisan 1923 tarihli mektubun Şükrü Bey'i İzmit'ten Mebus intihap ettirmeğe muvaffak oldukları ve Hüseyin Cahit'le Salah Cimcoz Bey'in de Manisa'dan intihap olunmalarına çalışmalarını lüzumunu ifade etmekte olan mesailden ve tarzı beyandan sarahaten anlaşılmakta ve devre-i mezkurenin birinci mukarreratı mahsusasanı zamanen ve hadiseten temin ve istihdale doğru birer amil-i siyasi olan mumaileyhin nihayet suikaste vasıl olan bir maksadı mahsusu hafi takip eyledikleri ve vahdeti milliyeyi tahriple tefrika ikaına çalıştıkları ve Teşkilat-ı Esasiye kanununun müzakeresi ve cumhuriyetin ilanı dolayısıyla başta Rauf Bey olmak üzere kendilerine mensup bulunan veya maksadı aslinin esasına vakıf olamayan bir kısım matbuat vasıtasıyla ve hafi muhtelif diğer propaganda vasıtasıyla bir sistem dâhilinde yaptıkları tesvilatın hedef ve mahiyeti hususiyesi halen tezahür etmektedir.

Selahattin ve Hüseyin Avni Beylerin ifşaatı Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup'un müdiranından olan mütekaid miralay Salahattin ve Erzurum Mebusu sabıkı Hüseyin Avni ve Necati ve Kara Vasıf Beylerin vaki olan ifadat ve ifşaatına nazaran birinci içtima senesinde müteakip tatil devresinin yaz aylarında Rauf Bey'in kendilerine müracaat ederek birlikte bir fırka teşkilini teklif ve Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların da ordudan istifa ederek bu fırkaya dâhil olacaklarını ifade ve kendilerinin iaşeci Kara Kemal ile bu hususta anlaşmaları lüzumu ile ima ve izhar etmesi üzerine mumaileyhin dahi teklifi vakii kabul ve evvelce de Kara Kemal ve arkadaşları tarafından ihzar edilmiş ve bilahare Terakkiperver Fırka diye isimlendirilmiş olan bir fırkanın müsvedde halinde olan programının üzerinde nuhtelif zaman ve mekânlarda içtima ederek müzakere eylediklerini vazıhan ve serahaten ifade etmiş olmalarından Kara Kemal'in temsil ettiği iaşeci ve İttihatçı farzedilen bir zümre ile ikinci zümresinin ve herhangi sebeplerle ikinci içtima senesinin iptidalarında istifa sebepleriyle Terakkiperver Fırka'ya dâhil olduklarını söyleyen Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve rüfekasının muhakeme muvacehesindeki ifade ve tarz-ı tevillerine rağmen henüz sıfat ve vazife-i askeriyelerini muhafaza eyledikleri bir zamanda ve daha yaz aylarından itibaren şayan-ı dikkat bir iştirak ve telahuku efkâr ile mahiyeti bugün tezahür eden şekilde bir fırkanın teşkili esaslarının temin edildiği ve ikinci içtima senesinin küşadında evvelki tamim dairesinde bir muhalefet cephesi vücuda getirdikleri görülmektedir.

Bu suretle maksad-ı hususiyeyi ihtiva ettiği zahir olan müteşekkil Terakkiperver Fırka muhalefetinin neticesi ve efkâr-ı cahilanenin tatmini nokta-i nazarından programları arasına sıkıştırmış oldukları birkaç madde ile inkılâp hükümetinin her icraatına karşı efkâr-ı umumiyeyi taglite çalıştıkları gibi gene Selahattin, Necati, Hüseyin Avni, Kara Vasıf Beylerin ifadelerine nazaran, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup azasından olan Bitlis Mebusu sabıkı maslup Yusuf Ziya'nın mezkûr tarihlerde kendilerine müracat ederek Şark vilayetlerinde efkârın bu isyana pek müsait olduğu ve İkinci Grup azasının bu isyanı idare etmeleri lüzumunu teklif ve kendileri tarafından reddolunduğu ifade ve itiraf olunmasının da merkum Yusuf Ziya'nın o tarihlerde Şeyh Sait İsyanı'nın mukaddemesi olan Nasturi İsyanı'yla başlayan harekâtı isyankaraneye hiç olmazsa kuvvetli bir ümit ve istinatgâh-ı manevi olduklarını kabul etmeğe zaruret hâsıl olmaktadır.

Bundan başka şapka meselesi dolayısıyla bazı vilayetlerde erbab-ı irticaı idare edenler istimal ettikleri kuvvetli propagandanın Ankara'da icra edilmiş olan bir suikasda izafe edilmiş olması dahi bugün muhakemesini icra ve itmam etmekte olduğumuz suikast ve taklib-i hükümet meselesinin ilk defa Ankara'da Ziya Hurşid, Şükrü ve Arif Bey ve arkadaşları tarafından icrasına teşebbüs edilmiş olup akim kalmış olan mezkûr suikasdın teşebbüsü günlerine müsadif olması, bu gibi irtica hareketlerinin dahi Terakkiperver Fırka namı verilen mevzubahis terkip ve zümre-i siyasiyenin içinde ve arasında gizlenmiş ve makasıdı mahsusasını takip etmekte bulunmuş olan erbab-ı denaetin zade-i hıyaneti olduğu hususu da nümayan olmaktadır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun tatbikinden ve İstiklal Mahkemeleri'nin teşekkülü ile Şeyh Sait İsyanı'nın ve şapka meselesi dolayısıyla bazı mahallerde hâsıl olan irtica ve ihlali asayiş hareketlerinin tamamen tenkil ve izalesinden sonra memlekette yaşayan tabii sükûn ve emniyetin tesiri altından evmid olan şu zümre-i hafiyenin en nihayet vatanın timsali hayat ve istiklali olan Reisicumhur hazretlerini ifna etmek suretiyle bir taklib-i hükümet icrasına karar verdikleri ve bu suretle nasıl bir akıbete maruz kalacağı tahmin ve tasavvur edilemeyen vatanın zimamı idaresini hercebadabad ele geçirmek

istedikleri maznunların bu baptaki ifadat ve delaili ve karaini maddiye ve maneviye ile indelmuhakeme vasılı mertebe-i sübut olmaktadır (Kocahanoğlu, 2005: 449-462).

2.7.6.2. İsmail Canbulad Hakkındaki Hüküm

Binaenaleyh maznunlardan İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbulad, Erzurum Mebusu Rüşdü Paşa, sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşid ve sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe namıyla maruf Edip, mülazimlikten mütekait Çopur Hilmi, Baytar miralaylığından mütekaid Rasim ve Ankara vali-i esbakı Abdülkadir ve iaşeci Kara Kemal'in hareket-i vakiaları, Kanun-i Ceza'nın 55 inci " Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu tamamen veya kısmen tagyir ve tebdil veya ilgaya ve kanun-u mezkure tevfikan teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'ni iskat veya ifa-yı vazifeden men-e cebren teşebbüs edenler idam olunur. Ef'al-i mezkureyi ikaa fiilen tahrik edenler, madde-i fesat tamamıyla fiile çıkarsa idam olunur. Madde-i fesadın icrasına başlanmış olunursa yedi seneden az olmamak üzere küreğe konur. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'ni cebren iskat veya ifa-yı vazifeden cebren men veyahut işbu cürmü ikaa fiilen tahrik edenler müebbeden veya on seneden aşağı olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur." diye muharrer olan işbu fıkrası delaletiyle kanun-u mezkûrun 57 nci maddesinin "Balada muharrer 55 ve 56'ncı maddelerde beyan olunan fesadlardan birisini bir takım eşhas ile müçtemian icra eder yahut icrasına tasaddi eylerlerse bu cemiyete dâhil bulunanlardan ve asıl mefsedet reisi ve muharriki mefsedet olanlar her nerede tutulursa idam olunurlar." diye muharrer olan fıkra-i ülasına tevfikan isimleri balada muharrer olan onbeş şahıstan Abdülkadir ve Kara Kemal'in gıyaplarında ve on üçünün dahi vicahlarında olmak üzere idamlarına ve Sürmeneli Vahab'ın dahli hareketi vakıası kanunu mezkurun 58 inci maddesinin: "Ve eğer öyle bir ittifakı hafide bervechi muharrer fesadın esbabı icraiyesini tehiye zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söyleşilerek karar verilmiş olmaktan ibaret bulunursa ol halde dâhili ittifak bulunan kimseler muvakkaten kalebend kılınır." diye muharrer fırka-i mahsusasına tevfikan on sene kalebentliğe ve 1 Temmuz 926 tarihinden itibaren mevki-i mer'iyete va'zolunan yeni Ceza Kanunu'nun madde-i mahsusasına tevfikan işbu kalebentliğin muvakkat nefye tahviliyle mahal-i menfasının Konya olmak üzere tayinine ve Ergani Mebusu İhsan, Ardahan Mebusu sabıkı Hilmi, Maliye Nazırı Esbakı Cavid, Sivas Mebusu sabıkı Salahattin, İzmir vali sabıkı Rahmi, İstanbul Mebusu Rauf ve mebusu sabıkı Doktor Adnan Beylerin işbu davanın müttehem bir safhası olmak üzere dava-yı hazıradan tefrikine ve ceraim-i vakiada bir guna methal ve müşareketleri anlaşılamayan Ordu Mebusu Faik, Erzincan Mebusu Sabit, Erzurum Mebusu Halet, Dersim mebusu Feridun Fikri, Afyonkarahisar mebusu Kamil, Gümüşhane mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami, Mersin Mebusu Besim, Bursa Mebusu Necati, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Beylerle, İstanbul Mebusu Kazım Karabekir Paşa, Ankara Mebusu Ali Fuat Paşa, İstanbul Mebusu Refet, Edirne Mebusu Cafer Tayyar, Mersin Mebusu sabıkı Cemal Paşalar ve Erzurum Mebusu sabıkı Necati, Canik Mebusu sabıkı Ahmet Nafiz Beyler ve Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmet, bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şahin Çavuş ve ihtiyat zabitlerinden Bahaettin Efendi ile Giritli Hüseyin oğlu Latif'in beratlerine vicahen ve müttefikan 13 Temmuz 1926 tarihine müsadif Salı günü karar verildi (Kocahanoğlu, 2005: 462-463).

Mahkeme, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin Meclis dışında Cavid Bey, Cahit Bey, Kara Kemal, Dr. Nazım Bey, Rahmi Bey, Nail Bey, Hilmi Beyler, Meclis içinde ise Rauf Bey, Şükrü Bey ve İsmail Canbulad'ın Halk Fırkası'nı ele geçirmeye planladıklarını, yapılan gizli toplantılarda önce Birinci ve İkinci Grup'ları birleştirerek her iki gruptaki eski İttihatçıları toplamayı, bunda başarı sağlanmazsa İttihatçılar adına 15-20 kişilik bir milletvekili grubu ile Rauf Bey'in yardımıyla kabul ettirmek, bu da olmazsa, o zaman İttihat ve Terakki adıyla ortaya çıkarak 6 oka karşı 9 ilke kabul edilerek meydan okunması kararı alındığını; ancak İttihat ve Terakki'nin kamuoyunda destek bulmaması üzerine Terakkiperver Fırkası aracılığıyla Halk Fırkası'nı ele geçirmeyi tasarladıklarını kabul etti (Mumcu, 1997: 78). Mahkeme Heyeti, İttihat ve Terakki Fırkası'nın bazı eski üyelerinin Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın hayatına kast ederek memleket idaresini ele geçirmek istediğini düşündü (Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1926). İstiklal Mahkemesi Heyeti'nin elinde taklib-i hükümet teşebbüsünün ikinci safhasına ait önemli evraklar olduğuna dair basında yazılar çıktı. İttihat ve Terakki'nin inkiza kararı verildikten sonra Cemiyet'e ait bir parayı bazı eşhasın mütevelli sıfatıyla işletmeye devam ettikleri iddia edildi. Basında, suikast mahkemesi esnasında Suriye'de sabık valilerden İsmail Hakkı Bey'e ait olan ve miktarı 15.000 lira olmak üzere zike edilen meblağın hakiki cihed aidiyeti tetbi olunacağı gibi İttihat ve Terakki'ye ait olup ta yine böyle gizli eller tarafından idare edilen ve henüz nerelerde bulundukları hakkında ancak mahsusat-ı mevcut olan diğer paraların zaiyetide tenvir olacağı yazıldı (İkdam, 15 Temmuz 1926).

İsmail Canbulad'ın da içinde bulunduğu, Halis Turgut, Hafiz Mehmet Bey ve Baytar Rasim Bey'den oluşan grup suikasttan haberdar olduğu halde bunu hükümete bildirmediği için mahkûm edildi (Vardar, 1960: 402). İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki Fırkası'nı tekrar canlandırılmasına çalıştığı iddiaları ile suçlandı. Savcı, sorgulamalardan sonra Rauf Bey'in, İsmail Canbulad'a İttihat ve Terakki müdürlerinin bir karar almak için toplanmaları gerektiğini söylediğini ifade etti. Savcıya göre, toplantı sonunda alınan karar İsmail Canbulad'a bildirildi. Yapılan toplantılar, İzmir Suikastı'na neden olan toplantılardı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 436). Hariciye Nazırı Nesimi Bey sorgusunda, Cavid Bey'in evinde öğleden sonra yapılan toplantıya katıldığını, toplantıya aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu yaklaşık on kişinin katıldığını, Kara Kemal'in kendilerine Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeyi açıkladığını anlattı. Kara Kemal, yaptığı görüşmenin detaylarını anlatarak Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki'de bulunan devlet adamlarından yardım istediğini açıkladığını söyledi. Savcının "Teşkilat mısınız?" şeklindeki suçlamalarına karşılık olarak Cavid Bey'in evinde yapılan toplantılarda çok yaşlı insanların da bulunduğunu, herkesin elinden geldiği kadarı ile ilim ve ihtisas alanında yardım etmeye çalışmak istediğini belirtti. İttihat ve Terakki namına bir proğram yapılmadığını fakat Meclis açılmadan bir müddet önce Kara Kemal'in yazıhanesine gittiğinde orada İsmail Canbulad, Şükrü Bey ve Kara Kemal'in bulunduğunu ifade etti. Bu kişilerin kendisine memlekette iki fırkanın olmasının faydalarını anlattıklarını, eğer Meclis'te yeni bir fırka açılırsa girip girmeyeceğini sorduklarını söyledi. Kendisinin teklife sıcak bakmadığını, zaten kurulmasını düşünülen fırkanın proğramının ve nizamnamesinin kendisine gösterilmediğini, fırkanın adını bile bilmediğini sözlerine ekledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 148-150). İsmail Canbulad sorgusunda, Yunus Nadi Bey'in kendisi ile ilgili olarak rahatsız edici konuşmalar yaptığını, bu konuşmalara şu an ki mahkeme savcısı Necip Ali Bey olmak üzere hiç bir fırka görevlisi tarafından tepki verilmediğini anlattı. Bu nedenle Halk Fırkası'ndan ayrılmak zorunda kaldığını, yeni bir fırka kurma düşüncesi ile ilgili olarak Cavid Bey ve Cahid Bey ile görüşmediğini ifade etti. Yeni bir fırka

kurma konusunu sadece Şükrü Bey ile görüştüğünü, Şükrü Bey ile de Halk Fırkası'ndan arkadaş olduklarını anlattı (Akşam, 10 Temmuz 1926). Salah Cimcoz sorgusunda, mebus seçimleri ile ilgili olarak Rauf Bey tarafından Refik Bey'e yazılan ve İsmail Canbulad tarafından getirilen mektupla ilgili olarak hiçbir ilgisinin bulunmadığını söyledi. İlaveten İsmail Canbulad ile bu konuda görüşmediklerini, esasen İsmail Canbulad ile o dönemde alacak meselesi yüzünden aralarının açık olduğunu beyan etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 341). Eyüp Sabri Bey sorgusunda, aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu Şişli yakınlarındaki bir evde bir iki saat süren ve Cavid Bey'in idare ettiği bir toplantı yaptıklarını, Kara Kemal'in İzmit'te iken Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeyi anlattığını ve seçimlerde nasıl davranılacağına ilişkin konularda görüştüklerini anlattı. Konu ile ilgili olarak Kara Kemal'in ve İsmail Canbulad'ın konuştuğunu ve müzakerenin sonunda Müdafa-i Hukuk namına oy verilmesine karar verildiğini, isteyenin oy vermekte serbest kalacağını ifade etti (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 170-171). Katib-i mesullerden biri olan Vehbi Bey sorgusunda Cavid Bey'in evinde yapılan toplantıya katıldığını, bu toplantıda seçimlere karışmama kararı alındığını ama eğer hükümet isterse Müdafa-i Hukuk ile beraber seçim için çalışmalara katılmaya karar verildiğini söyledi. Ayrıca alınan karar gereği yeni hükümetle Müdaafa-i Hukuk bayrağı altında çalışma fikrini de İsmail Canbulad tarafından Ankara'ya götürülmesine karar verildiğini ifade etti. İsmail Canbulad'ın götürdüğü teklife, grup halinde çalışma ayrıntısı yer aldığı için, Ankara hükümeti tarafından sıcak bakılmadığını söyledi. Hükümet yetkilileri tarafından, kişilerin tek başına mebus olmak için müracaat ettikleri takdirde konuyu düşüneceklerini açıkladıklarını belirtti. Bunun üzerine İsmail Canbulad ve Şükrü Bey'in tek başına müracaat ettiklerini ve mebus seçildiklerini anlattı (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 351). İttihat ve Terakki katib-i mesullerinden biri olan Hüsnü Bey, Kara Kemal'in çağrısı üzerine 339 senesinde Cavid Bey'in evinde yapılan toplantıya katıldığını bu toplantıda İsmail Canbulad'ın Ankara'dan henüz geldiğini, Ankara ile temas ettiğini ve mebus seçimlerinden bahsettiğini söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 368). Savcı, Vehbi Bey'in sorgusu sırasında Ali İhsan Bey'in ifadesinden bahsederek mebus seçimlerinden bir müddet sonra 340 senesinde Şükrü Bey, Kara Kemal ve İsmail Canbulad'ın toplanarak yeni bir fırka kurmak için bir proğram tertip edip etmediklerini sordu. Vehbi Bey, adı geçen kişilerin her zaman bir araya geldiklerini, İkinci Grup üyeleri ile bu grubun görüşüp görüşmedikleri hakkında ve hazırlanan proğram hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını söyledi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 354). Savcı İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin ülkeyi uçurumun kenarına getirdiğini, bununla da kalmayıp tekrar iktidara gelmek istediklerini ifade etti (Cumhuriyet, 27 Ağustos 1926). Savcı, mahkûmların sorgularında İttihat ve Terakki Fırkası'nı tekrar canlandırmak için eski üyelerin birtakım girişimlerde bulunduğu, bu amaçla Batum'da bir kongre yapıldığı ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme gibi teşebbüslerde bulunması ile ilgili suçlamalarda bulundu (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 129). Savcı, Hafız Mehmet Bey'den Batum Kongresi'ni anlatmasını isteyince;

> Enver, Doktor Nazım Batum'a gelmişler. Haber aldım. O sırada Sakarya Harbi devam ediyordu. Oradaki içtimada doğru bir iş yapmadıklarını kendilerine söylemiştim. Dördüncü günü bunlar avdete karar verdiler. Ben döndükten sonra Küçük Talat, Hacı Sami ile birlikte Batum'a geldi. Ben onları Trabzon'da vapurda gördüm. Ben Ankara'da iken Batum'da kongre olmuş

diyerek cevap verdi (Son Saat, 12 Temmuz 1926).

Yargılanmalar bittikten sonra İsmail Canbulad ve Halis Turgut Bey, İstiklal Mahkemesi'nce önce onar yıla mahkûm edildi (Mumcu, 1997: 55). İsmail Canbulad bu

karara "Assaydınız bari!" diyerek tepki gösterdi (Serbes ve Yağan, 2010: 75). Karar okunduktan sonra idama mahkûm olanlar sıkı bir muhafaza altında umumi bir hapishaneye sevkedildi. Mahkûmlar, mahkemenin yapıldığı sinema binasının yanındaki ambara götürüldü (Cebesoy, 2011:C.I-II, 618-621). Ambarda Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere diğer tutuklananlar da bulunmaktaydı. İsmail Canbulad ile eski Sivas Mebusu Halis Turgut yan yana oturarak fısıldaşıyordu. Her ikisi de orada bulunan diğer arkadaşlarının hepsinden daha sinirli ve öfkeliydi. Halis Turgut Bey iki kez üstü üste "*Evet savunma yapmayacağız demekle hata ettik*" dedikten sonra İsmail Canbulad, sinirli bir şekilde herkesin duyabileceği bir sesle konuşmaya başladı (Tahir, 1975: 294). İstanbul Mebusu İsmail Canbulad; "*Ben tekrar mahkeme huzuruna çıkacağım. Kendimi müdafaa edeceğim. Ben on sene sürgün cezasına müstehak değilim. Hakkımı arayacağım.*" dedi. Arkasından Sivas Mebusu Halis Turgut Bey de kendisine verilen karara itiraz etti. Çünkü Halis Turgut Bey de on sene sürgün cezasına mahkûm edilmişti ve bu cezayı hak etmediğini düşünüyordu (Cebesoy, 2011:C.I-II, 618-621). Halis Turgut Bey de İsmail Canbulad ile aynı düşüncede olduğunu, on yıl sürgün cezasının haksız verildiğini, bu işle uzaktan yakından bir ilgileri bulunmadığını söyleyerek yeniden mahkemeye başvuracağını söyledi. Paşalar irkilerek kapıya baktı. Kapıya yaklaşan kâtip konuşulanları dinlemeye başladı (Tahir, 1975: 294). Ali Fuat Paşa bunun üzerine her ikisine de; "*Siyasi mahkûmiyetler zamanla halledilir. Acele karar verip hemen harekete geçmeyiniz*" dedi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 618-621). Fakat İsmail Canbulad ve Halis Turgut bu tavsiyeyi dinlemeyerek, verilen cezayı hak etmediklerini, savunma yapmayacağız demekle hata ettiklerini (Tahir, 1975: 295) töhmet altında yaşayamayacaklarını, kendilerini müdafaa etmek istediklerini söyleyerek itiraz ettiler. Konuşmaları dinleyen kâtip kısa bir süre sonra oradan ayrıldı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 618). Ali Fuat Paşa, kesin karar verildiğine göre sürgün cezasını kabul etmeyenlere yeniden savunma hakkının verilmeyeceğini düşündü. Ambarda bulunan Halet Efendi sigara paketini gezinen arkadaşlarına uzattı. İsmail Canbulad ve Halis Turgut kendilerine uzatılan sigarayı şaşkınlıkla aldıktan sonra fısıldaşarak konuşmaya ve gezinmeye devam etti. İsmail Canbulad, Gazi Paşa'nın kendisini çok iyi tanıdığını, komitacılığa karşı olduğunu çok iyi bildiğini söyledi (Tahir, 1975: 295). Mahkeme mübaşiri ambarın kapısına gelip; "*Kendilerini müdafaa edecekler buyursunlar*" deyince İsmail Canbulad ve Halis Turgut kapıya doğru atıldı. Arkalarından kapı kapandı (Cebesoy, 2011:C.I-II, 619). İsmail Canbulad ile Halis Turgut Bey silahlı jandarmaların arasından geçerek gittiler. Ambarda bulunanlar kendi aralarında konuşurlarken suikast işi tertip edildiğinde, İsmail Canbulad ile Halis Turgut'un memleket dışında olduklarından bahsettiler (Tahir, 1975: 296). Az sonra Sabit Bey, mahkeme heyeti tarafından çağrıldı. Kendilerini tekrar savunan İsmail Canbulad ve Halis Turgut Bey ellerine kelepçe vurularak umumi hapishaneye sevkedildi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 621). Sabit Bey eski Cemiyet üyelerindendi. İsmail Canbulad'ın savunması sırasında O'nunla yüzleştirildi. Savcı Sabit Bey'in iddianamesini hazırladıktan sonra O'na teşekkür etti (Tahir, 1975: 297). İsmail Canbulad ve Halis Turgut'un karara itiraz etmeleri ve kendilerini savunmalarından sonra mahkeme kararını değiştirdi ve yeni karar idam cezası olarak belirlendi (Mumcu, 1997: 55). Savcıı iddianamesinde suikasttan haberdar olduğu halde suskun kalan ve bu durumu devlet yetkililerine haber etmeyen tutukluların suçlu olduğunu ve suikastla ilgili olduklarının bir kanıtı olduğunu ileri sürdü. Bu nedenle aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu tutukluların cezalandırılması gerektiğini söyledi (Cebesoy, 2011:C.I-II, 615; Tahir, 1975: 305).

2.7.6.3. İdam Sehpaları Önündeki Mahkûmlar

Mahkeme, idam cezalarının onanması için karar metnini cumhurbaşkanının onayına sunmak üzere Ankara'ya gönderdi. Mustafa Kemal Paşa, idam kararlarını imzalayarak onayladı (Armstrong, 2001: 217). Mahkeme Reisi Ali Bey daha önceden hazırlatılan on bir darağacının sayısının on üçe arttırılmasını emretti. Fazladan hazırlatılan iki darağacı İsmail Canbulad ve Halis Turgut içindi (Tahir, 1975: 297). Hükümlerin tebliğ edilmesinden sonra, 1926 yılının Temmuz ayının on üçünü on dördüne bağlayan gece infazların yerine getirme işlemlerine başlandı (Erman, 1971: 157). İstiklal Mahkemesi, ikisi gıyaben olmak üzere on beş kişiyi idama mahkûm etti. İdama mahkûm edilenler son karar celsesine getirilmedi. Onbeş kişinin ikisi firarda olup, içinde İsmail Canbulad'ında bulunduğu altı tanesi mebus idi. İnfazlar için polis ve jandarma İzmir'in Kemeraltı, Başdurak ve Kordon'a giden tüm cadde ve ara yollarını kesti. (Kocahanoğlu, 2005: 464; İkdam, 16 Temmuz 1926). Bölgelerin boşaltılmasında jandarma ve inzibat erleri polislere yardım etti. Bir saat süren çalışma sonucu Başdurak'tan Kordon'a uzanan caddenin muhtelif noktalarına (Son Saat Gazetesi, 16 Temmuz 1926; İkdam, 16 Temmuz 1926). Gaffarzade otelinin yanı, hükümet meydanı ve askeri kışla önüne 13 sehpa konuldu (Kocahanoğlu, 2005: 464) Konak Meydanı, idam cezalarının infaz edilmesi için düzenlendi (Tunaşar, 2004: 86).

İnfaz hazırlıklarına 13 Temmuz 1926'yı, 14 Temmuz'a bağlayan Çarşamba gecesi, saat 23'ten sonra başlandı. İnfazların gece saat ikide yapılması kararlaştırıldı (Kocahanoğlu, 2005: 464). Tam saat 12'de İstiklal Mahkemesi müşaviri Nail Bey hapishaneye geldi (İkdam, 15 Temmuz 1926). Saat ikide mahkeme azasından Rize Mebusu Ali Bey ile Adliye Müddiumumi Hüseyin Bey hapishaneye geldi. Mahkûmların son gecelerini rahat geçirmeleri için mahkemenin kararının ertesi gün açıklanacağı söylendi. Bu nedenle aralarında rahat uyuyanlar da vardı (Son Saat Gazetesi, 16 Temmuz 1926). İdam mahkûmları arasında ilk olarak Şükrü Bey uyandırıldı. Hücre kapısının açılıp çavuşu gören Şükrü Bey, vaziyeti hakkında verilen hükmü ve nereye gideceğini anladı. Elbisesini acele giymeye başladı. Hafız Mehmet Efendi'nin şahadet kelimesi getirmesi hususundaki teklifini sükûnetle mukabele etti. Karar tebliğ edildikten sonra hiçbir diyeceğinin olmadığını söyledi. İkinci olarak hücresinden alınan Hafız Mehmet, akıbetini önceden tahmin ederek vasiyetnamesini hazırladı. Çopur Hilmi'de aynı şekilde vasiyetnamesini hazırlayarak cebinden çıkardı. Laz İsmail *"Gazi bizi affetti. Haber veriniz, beni Gazi'nin yanına götürünüz."* diyerek ısrar etti. Gazi'ye mektup yazdığını, cevabın gelmesini beklemeleri gerektiğini idam edilinceye kadar tekrar etti. Gürcü Yusuf idam edilirken hiç ses çıkarmadı. Sadece cebindeki kırk lirasının Batum'daki çocuklarına tahsil için gönderilmesini istedi. Gazi'ye mektup gönderen Ayıcı Arif bu mektubunda *"Yirmi senelik arkadaşınızım. Birçok meydan muharebelerinde size fedakarane hizmet ettim. Ölüme yaklaştığım dakikalarda beni affettiğinizden eminim."* Sehpaya getirildiği zaman bile *"Rica ederim. Gazi'den cevap gelinceye kadar beni bekletiniz. Ben Gazi'nin 20 senelik arkadaşıyım. Paşa'dan cevap gelecek. Beş dakika daha bekleyelim."* gibi sözleri tekrar etti (İkdam, 16 Temmuz 1926).

Mahkûmlar saat iki buçukta elleri kelepçeli olarak hücrelerinden birer birer alınıp (Son Saat Gazetesi, 16 Temmuz 1926) hapishane müdürü olan Nail Bey'in yanına getirildi (İkdam, 15 Temmuz 1926). Nail Bey tutuklularla görüşerek, bunların vaziyetlerini ve son arzularını sordu (Yeni Ses, 14 Temmuz 1926). Yandaki diğer bir odada imam Hafız Emin Efendi beklemekteydi (Son Saat Gazetesi, 16 Temmuz 1926).

Nail Bey'in mahkûmlara son isteklerini sorduktan sonra, Ziya Hurşid ağabeyi ordu Mebusu Faik Bey'e söylenmesi ricası ile:

"*Yüz elli lira sarfiyla bana bir mezar yaptırsın. Hapishane gardiyanına da benim namıma on lira hediye versin*" dedi (İkdam, 15 Temmuz 1926). Ayrıca tevkifhanedeki nöbetçilere "*Bu gece olsun rahat uyumaklığımı temin ettiniz, beni sivrisineklerden kurtardınız*" dedi (Resimli Yeni Ses, 14 Temmuz 1926).

İsmail Canbulad Bey ise odaya telaşsız girdi. Kendisi hakkında verilen kararı dinledikten sonra gayet soğukkanlı bir şekilde;

"*Hay hay. Şeriatın kestiği parmak acımaz*" diyerek cebindeki paraları, saatini (Vardar, 1960: 409) ve yüzüğünü çıkarıp memura verdi (İkdam, 16 Temmuz 1926). İdam hükmünün yerine getirildiği ana kadar metanetini muhafaza etti (Kandemir, 1955a: 113).

Kararı öğrenen mahkûmlar hemen yan odaya götürüldü. Burada bulunan Hafız Emin Efendi kendilerine dini bilgiler verdi. Mahkûmlara beyaz gömlekler giydirildi. Mahkûmlar, bütün bu işler bittikten sonra hapishane önünde bekleyen otomobillere bindirilerek, kararın infaz edileceği yere götürüldü. Mahkûmların hapishaneden alınarak asılacakları yere götürülmeleri ve idam edilmeleri yarım saat sürdü (İkdam, 16 Temmuz 1926). Mahkûmların göğüslerine takılmak üzere hazırlanan yaftalar daha önceden hazırlanmıştı. Bunların üzerinde;

"Türk vatanını ve namusunu kurtaran aziz Reiscumhur Hazretleri'ne suikast icra ve vekil heyetini susturma ve hükümeti değiştirecekleri sırada yakalanıp bilmuhakeme sabit olan ve ceza kanununun elli beşinci maddenin delaleti ile elli yedinci madde-i mahsusasına tevkifan asmak sureti ile idamına karar verilen (……..)'dir." yazmaktaydı (İkdam, 15 Temmuz 1926).

İsmail Canbulad'ın bulunduğu grup hapishaneden süngüler eşliğinde çıkartıldı. Henüz geceyarısı olmamıştı. Halk, hapishane önünde ve meydanda toplandı (Resimli Yeni Ses, 14 Temmuz 1926). Halk, idam mahkûmlarının idam edilecekleri yere nasıl götürüldüğünü, nasıl asılacaklarını ve asıldıktan sonraki vaziyetlerini görmek istedikleri için, Başdurak'tan Kordon'a kadar uzanan caddenin etrafında toplandı (İkdam, 16 Temmuz 1926). Mahkûmlar ayrı ayrı yerlere sevk edildi. Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Gafarzade Oteli önünde suikast icra etmek istedikleri yol ağzına, diğerleri hükümet önüne Kışla Meydanı'na ve park civarına götürüldü (İkdam, 14 Temmuz 1926).

Darağacı önüne geldiğinde İsmail Canbulad bir hayli söylenerek, vatanın ihsar altına altına alındığından bahsetti ve "*Biz indinizde vatansız olduk*" dedi (İkdam, 15 Temmuz 1926). İsmail Canbulad, kışla önündeki sehpaya götürülürken metindi. Korku belirtisi göstermeyerek (Mumcu, 1997: 60), hiçbir şey yokmuş gibi sakin, ağır ağır yürüyerek durdu. Bu esnada ipi boynuna geçirmekte olan cellâdın gözlüğü almak isteyişine sinirlenerek;

"Bırak gözlüğümü! Vazifene bak!" dedi. Tam o sırada vazifeli jandarma subaylarından biri telaşla koşup gelerek;

"Canbulad bu mu?" diye sorduktan sonra ona sokularak:

"Nasıl? Erenköy'ünde zavallı, masum inzibat çavuşunu vurur musun? İşte intikamı alınıyor." diye bağırdı. Canbulad Bey bu zabite dik dik bakmakla yetindi, hiç sesini çıkarmadı (Erman, 1971: 164-165, Kandemir, 1955a: 117-118).

Abidin Bey, ipi boğazına bizzat geçirdi. Ziya Hurşid, hürriyetsiz yaşayamayacağını söyleyerek kendisini sehpaya çıkarmak isteyenlere *"Zahmet etmeyin"* diyerek yanında bulunanlara *"Göndereceğiniz mektup felan varsa teslim edeyim. Allhaısmarladık"* gibi sözler söyledi. Sarı Efe Edip, tanıdığı arkadaşlarla ölüme

gitmekten şeref duyduğuna dair şeyler söyledi. Hafız Mehmet hüküm tebliğ edilirken "Öyle mi yavrum, peki yavrum" manasında sözler söyledi. Vasiyetnamesini yazma teklifinde bulunanlara "Ben onu evvelden yazdım" diyerek cebinden vasiyetnamesini çıkardı. Hafız Mehmet ip boynuna geçirilirke *"Zulüm, zulüm, zulüm. Zulümle yapılan binalar yıkılır"* dedi (İkdam, 16 Temmuz 1926). Şükrü Bey, asılırken ip koptu. Bunun üzerine diğer bir sehpada asıldı. İdam sehpası önüne geldiklerinde Rüştü Paşa mazisinden bahsetti. Halis Turgut sadece "*Allah*" dedi. Arif Bey kelime-i şehadet getirmesini isteyen hocaya "*Hoca, biz onları biliriz. Nasihat istemem*" cevabını verdi (İkdam, 15 Temmuz 1926).

İdam cezalarında idam edilen kişilerin teşhir edilmemesi esastı (Akyürekli, 2013: 78). Fakat infaz işlemi tamamlandıktan sonra cesetler öğleden evvel saat 10'a kadar idam sehpalarında kaldı. Saat 10'dan sonra (İkdam, 16 Temmuz 1926) cesetler arabalara yüklenerek Karantina'daki Merkez Hastanesi'ne götürüldü. Üzerlerindeki eşyalar alındıktan sonra Kadifekale yakınındaki Kokluca Mezarlığı'na defnedildiler. İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey, infazlar bittikten sonra Ankara'ya şu telgrafı çekti (Kocahanoğlu, 2005: 472-473):

Ankara'da Başvekâlet-i Celileye,

Muhakememiz dün son celsesini akdetti ve maznunlara hüküm tebliğ edildi. Şükrü, Arif, Abidin, İsmail Canbulad, Halis Turgut'la, Rüştü Paşa, Hafız Mehmet, Ziya Hurşid, Edip, Laz İsmail, Çopur Hilmi, Gürcü Yusuf, Rasim'in idamlarına, Vahab'ın on sene kalebentliğine, mütebakisinin beratlarına karar verildi. Karar-ı vakianın vicdan-ı milliye pek ziyade tevafuk ettiği yakından müşahade edilmiştir. Beraat edenlerin cümlesi suret-i mahsusada, birtakım gözyaşları ile ilk iş olarak hemen bize sokulmuşlar, hiss-i minnetle teşekkür etmişlerdir. Hükm-ü idam bu gece muntazaman icra edilmiştir. Rüştü Paşa son dakikada birinci suikasttan tamamen haberdar olduğunu itiraf etmiştir. Cuma günü kara tariki ile İzmir'den avdetimizin mukarrer olduğunu hürmetle arz eylerim efendim. 14.7.26

Başvekil İsmet Paşa, Ali Bey'in telgrafına ertesi gün şu cevabı yazdırdı (Kocahanoğlu, 2005: 473):

Ankara İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Beyefendiye,

Telgrafnamenizi Reisicumhur Gazi Hazretleri'yle beraber okuduk. Cumhuriyet ve onun istinad ettiği yüksek mefkûrelerin sıyaneti ve tarsini uğrunda, vicdanperane ve adilane ve Cumhuriyetperver olduğu bütün tezahüratıyla sabit bulunan necip bir Türk milletinin vicdanını tatmin eden ve Türk tarihinin sahifelerinde de ibret verici dersleri muhtevi sahifelere geçecek olan adilane ve akilâne hükümlerinizi takdirle karşıladık. Emniyetle dolu uhuvvet ve muhabbetimizi izhar için bu tarihi vazifenizin hüsnü ifa edilmiş olduğu haberini vesile ittihaz ettik. Muhabbetle cümlenizin gözlerinden öper ve iştiyakla muvasalatınıza intizar ederim. Başvekil İsmet. 15.7.926

Yargılanmaları Ağustos ayına ertelenen Cavid Bey ile Doktor Nazım'ın da cezaları idam oldu (Akşam, 27 Ağustos 1926). Sanıklar 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara'nın Cebeci semtindeki İstiklal Mahkemesi Salonu'na getirildi (Eyicil, 2004: 243). Kara Çete olarak bilinen grubun mahkemesi başladı (Haber Gazetesi, 3 Ağustos 1926). Mahkemeye önce maznunlar getirildi. Küçük Talat traş olmuş, temiz giyinmişti. Parmaklığın haricine konmuş olan sandalyeye oturdu. Yanına Ergani Mebusu İhsan Bey oturtuldu. İhsan Bey daima yere bakıyordu. İhsan Bey'in yanına İttihat ve Terakki kâtibi umumisi Mithat Şükrü Bey'i oturtmuşlardı. Bunların arasında İttihat ve

Terakki'nin Maliye Nazırı oturuyordu. Kelebek gözlüğünün arkasından fırlayan gözleri eski koyuluğu taşımıyordu. Cavid Bey'in soluna kır saçlı birini oturttular. Bu adam İttihat ve Terakki'nin doktoru Nazım Bey'di. Üzerinde kül rengi bir elbise vardı. Solda sabık Ardahan Mebusu ve Kara Vasıf oturtulmuştu. Parmaklığın içinde Ahmet Nesimi Bey, Eyüp Sabri Bey ve Doktor Rusuhi Bey oturuyordu. Arka sırada ise Çolak Selahaddin, Hüseyin Avni, Azmi Bey oturmaktaydı. Maznunların arkasındaki sıraya gazeteciler işgal etti. Başta Times olmak üzere yabancı ajanslar hazırdı. Saat tam ikide heyeti hâkime geldi ve duruşma başladı (Hâkimiyet-i Milliye 3 Ağustos 1926). İstiklal Mahkemesi Reisi tarafından hazırlanan iddianamede suikast ve taklib-i hükümet olaylarında Terakkiperver Fırkası'na mensup olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bazılarının bulunduğu ifade edilerek suçlandı. Bu üyelerin fırkayı tekrar ihya etmek amacı ile çalıştıkları ifade edildi. Enver Paşa'nın memlekete dönmek için önce Azerbaycan ve Kafkasya halkından teşkil edeceği kuvvetle Kars havalisinde bir hükümet tesisine çalıştığı, Bakü'de İslam Cemiyetleri İttihadi namıyla bir fırka daha sonra da İttihat ve Terakki'ye inkılab etmek üzere Moskova'da bir halk şuraları fırkası teşkil etmeye çalıştığı iddia edildi (Haber Gazetesi, 3 Ağustos 1926). İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan iki arkadaş da diğer arkadaşları gibi kendilerine yöneltilen suçlamaları kabul etmedi. Cavid Bey idam edilirken yapılan işin zulüm olduğunu söylerken, Doktor Nazım ise suikast meselesi ile katiyen alakası olmadığını ifade etti (Cumhuriyet, 27 Ağustos 1926).

İstiklal Mahkemesi'nce mahkûm edilen ve derdest taharri bulunan Kara Kemal ile Abdülkadir'in bulunduğu yeri ihbar edene veya yakalayanlara otuz bin lira mükâfat konuldu (Haber Gazetesi, 27 Temmuz 1926).

2.7.6.4. İdamın Ardından

Suikast planlamakla suçlananların idam edilmesi basında geniş yer buldu. Gazetelerde idam kararı sonrası halkın derin bir memnuniyet hissi içinde kaldığı, bütün milletin bu kararı alkışladığı, tarihin bu karara sayfalarını hürmetle açacağı, maznunların bile bu karara hak verdiğine dair yazılar yazıldı. Eğer bu suikast gerçekleşmiş olsaydı vatanın kana boyanacağı, düşman çetelerinin tekrar yurdumuza gireceği iddia edildi (Haber Gazetesi, 20 Temmuz 1926).

Sikast teşebbüsü yabancı ülkelerde de geniş yankı buldu. İzmir suikasdı ile ilgili olarak Türkiye'deki Amerika Büyükelçiliği ABD Dışişleri Bakanlığı'na iki rapor ve bir telgraf gönderdi. Raporlar şöyle idi (Duru, 2007: 219-229):

> Rapor
> ABD Büyükelçiliğine
> 3 Ağustos 1926
> İzmir duruşması konusunda daha önce verdiğim bilgilere ek olarak şunu belirtmek isterim ki 14 Temmuz'daki idam cezalarının infazı, Cumhurbaşkanı'na karşı düzenlenen suikast olayı duruşmalarının ilk faslını kapatmış olmaktadır. 11 Temmuz'da savcı, kişisel her olayı genel olarak anlattıktan sonra mahkemeden, sanıklardan 10'unu ölüm cezasına, 6'sının mahkemece kararlaştırılacak sürelerde hapis cezasına, duruşmalarına Ankara'da devam edilecek olacak sayıda sanıklar dışında geri kalanların beraatına karar verilmesini istedi. Mahkeme Heyeti kararını 13 Temmuz'da açıkladı. Savcının isteklerini genel olarak yerine getirdi. Ancak şu farkla ki, Savcı, İsmail Canbulad Bey, Rüşdü Paşa ve Halis Turgut Bey için hapis cezası istediği halde mahkeme heyeti bunların da ölüm cezasına

çarptırılmasına karar verdi. Ertesi sabah erkenden yerine getirilen idam cezalarına çarptırılanların listesi şudur:
1.Şükrü Bey, İzmir Milletvekili
2.İsmail Canbulad Bey, İstanbul Milletvekili
3.Arif Bey, Eskişehir Milletvekili
4.Abidin Bey, Saruhan Milletvekili
5.Halis Turgut Bey, Sivas Milletvekili
6.Rüşdü Paşa, Erzurum Milletvekili
7.Ziya Hurşid, eski Lazistan Milletvekili
8.Hafız Mehmet Bey, Eski Trabzon Milletvekili
9.Laz İsmail
10.Gürcü Yusuf
11.Çopur Hilmi
12.Sarıefe Edip Bey
13.Emekli Albay Rasim
14.Kara Kemal Bey, Eski Gıda Bakanı-gıyaben
15.Abdülkadir Bey, Eski Ankara Valisi-gıyaben
(Polis tarafından tutuklanırken 27 Temmuz'da intihar etmiştir.)
Konya'da On Yıl Sürgüne Mahkûm Edilenler
1.Vahap Bey, Hafız Mehmet'in yeğeni
Duruşmalarına daha sonra Ankara'da devam edilecek olanların listesi ise şöyledir:
1.Rauf Bey, İstanbul Milletvekili(yok)
2.Adnan Bey, Eski İstanbul Milletvekili(yok)
3.Rahmi Bey, Eski İzmir Valisi(yok)
4.Hilmi Bey, Ardahan Eski milletvekili
5.İhsan Bey, Ergani Milletvekili
6.Cavid Bey, Eski Maliye Bakanı
7.Selahattin Bey, Mersin Eski Milletvekili
8.Kara Vasıf Bey, Sivas Eski Milletvekili(cezada adı geçmemiştir.)
9.Hüseyin Avni Bey, Erzurum Eski Milletvekili
Savcının önerilerini bir yana bırakıp mahkemenin, Halis Turgut, Rüştü Paşa ve İsmail Canbulad'ı niye ölüme mahkûm ettiği şimdiye dek ortaya çıkmamıştır. Bu konuyu düşünmenin nedenleri vardır. Türk İstiklal Mahkemeleri'nin başlıca özelliklerinden biri savcı ile yargıçların oy birliği ile davranmaları olmuştur. Bu durumda savcı ile üç yargıç arasında görüş ayrılıkları olduğunu düşünmek uzak bir olasılıktır. Geçerli bir teori şu olabilir: Duruşma sürerken yarı resmi gazetelerde çıkan birtakım yazılar mahkemeyi duyarlı kılmış ve yasal geçerliğini göstermek için gerçek bir mahkeme havasına bürünmek zorunluluğu duymuştur. Ancak böyle safça bir davranışla mahkemenin herkesi başka türlü düşünmeye yöneltmesi olasılığı da kavranabilir gibi değildir. Rauf Bey ve Adnan Bey dışında mahkeme tarafından 13 Temmuz'da okunan cezalar ve beraat kararları, Terakkiperver Parti liderleri konusundaki bütün davaları kesinlikle çözmüştür. Hükümetle Rauf arasındaki davaya özel bir önem verildiği ve bu davanın denetlendiği görüşü halk arasında yaygındır. Halk arasında söylenenlere göre Rauf Bey Ankara'da son günlerde kullanılan deyimle önemli ölçüde gericidir. Suikast işine karışmasa da İttihatçı topluluğun gizli eylemlerine katkıda bulunmuştur ve şimdi iktidarda olanlar, kıskançlık

değilse bile ondan kuşku duymaktadırlar. Aynı suçlamalar, bu sonuncular dışında daha az ölçüde Adnan Bey'e de yöneltilmektedir. Rauf ve Adnan şimdi İngiltere'dedirler. Gerçi onların geri gönderilmesinin istendiği söylenmekte ise de, yakın bir gelecekte Türkiye'ye dönmeleri için çok az bir olasılık vardır. İstiklal Mahkemesi tarafından verilen idam cezaları ve öteki cezalar Türk Kamuoyu'nda bir yandan buruk bir eleştiriye kadar uzanan kuşku ve korkuyla öte yandan ferahlama gibi bir duygunun karışımı biçiminde bir tepkiye sebep oldu. Önceki görüşle ilgili olarak birçok Türk ve yabancıların hemen hepsi, Hükümetin Canbulad ve Halis Turgut'u ölüme mahkûm ettirmekte çok ileri gittiği duygusuna kapıldılar ve bu gibi cezaların Kemalist diktatörlüğe başka bir Abdülhamit rejiminin niteliklerini kazandırdığı kanısını öne sürdüler. Daha soğukkanlı ve yapıcı eleştiride bulunmak isteyenler, Türk devriminin bu gibi ek güç gösterilerine gerek duymayacak ve başvurmayacak bir noktaya geldiğini, bunlara başvurulursa, hoşnutsuzluk doğurabileceğini belirttiler. Bu konuyla ilgili olarak hükümetin ya da hükümete yakın milletvekillerinin görüşü ise bu ikisinin gerçekte İttihatçı oldukları, gizli eylemlerine araç yapmak için Terakkiperver Partisi'ne girdiklerini, bugünkü suikast sorunu içinde yer alarak ölüm cezasını hak ettikleri yolundadır. Terakkiperver Parti'nin göze batmayan bir üyesi olan Rüşdü Paşa'nın idamı ise pek yorum uyandırmamıştır. Cezaları izleyen kimi eleştiriler, Canbulad ve Halis Turgut'un kin ve kuyruk acısı kurbanı oldukları biçimindedir. Ayrıca kimi gerici eğilimli Türkler o kadar ileri gitmişlerdi ki, İzmir'de suikastın gerçekleştirilmesi için görev alanlar dışında kalanların kişisel düşmanlık nedeni ile idam edildiklerini öne sürmüşlerdir. Kimi zaman mahkemenin verdiği ağır cezaların bir bölümünü İsmet Paşa'nın İttihatçı aleyhtarı olmasına bağlayanlar ve onun mahkeme işlemlerinde asıl karar veren olduğunu söyleyenler olmuştur. Bu varsayımda bir gerçek payı olabilir ama belki yıllar boyunca bunu ortaya çıkarmak mümkün olmayacaktır.

Tümüyle incelendiğinde, İzmir duruşmaları hem yasal, hem de siyasal yönden ilginç olmuştur. Yasal yönden devlet başkanının hayatına kast eden bir suikast girişimi yargının önüne getirilmiştir, hiç olmazsa hükümetin görüşü ve Türk basınının görüşü budur. Batı kavramlarına göre ölçüye vurulduğunda, bu noktada Türk yargılama biçimleri, gerek delillerin inandırıcılığı, gerekse duruşmaların sürdürülüşü açısından, çok ince bir yargılama olarak görülmüyor. Yerleşmiş kurallardan en önemli uzaklaşma sanıkların savunma için avukat bulamayışları ve temyiz haklarının olmayışlarıdır. Siyasal bakımdan ve parlamento politikası açısından duruşmaların önemi, Terakkiperver önderlerinin yeniden sevgi kazanabilmeleri için yıllar geçmesi gerekecek ölçüde gözden düşmüş olmalarıdır. Duruşmalar sürerken, Terakkiperverler arasında en önemlileri olan Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir saygı görmüşler ve zaman zaman ulusal amaçlara yaptıkları katkılara değinilmiştir. Bununla beraber hem yargı yönünden, hem de basın yönünden sürdürülen eleştiriler halk üzerinde etki yapmıştır. Mahkemenin Paşalara karşı sürdürdüğü eğilim öyle iyi örtülmüştür ki, beraatları okunduğunda herkes derin bir soluk almıştır. Onların özgür bırakılması üzerine, hiç olmazsa çok kişinin izlenimi şöyledir: Hükümet bu gibi önde gelen vatanseverlere idam cezası uygulamanın sebep olabileceği sorunları görmüş ve onları göze batan

güvensizlik lekesi ile özgür bırakmayı, böylece hem onların etkisini çürütmeyi, hem de ilerde tüm bir barışma sağlanması olanağını sağlamayı yararlı bulmuştur. Nedenleri ne olursa olsun, bu liderler özgür bırakılınca ferahlayacaklar ve bundan böyle hükümet partisinin uygun önerilerini, eski deneylerini dikkate alarak kabul edeceklerdir. İzmir duruşmalarının nasıl yönetildiği konusunda lehte ya da aleyhte birtakım akademik görüşler öne sürülebilir. Mahkemenin davranışlarının hukuk dışı, kestirme ve keyfi olduğu konusu tartışılamaz. Ama şunu hatırda tutmak gerekir ki İstiklal Mahkemeleri temelinden hep böyleydi, dolayısıyla bu noktayı tartışmak bir ilke sorununu ortaya koymaktadır ki, bugünkü durumun nedenleri ile bir ilgisi yoktur. Türk devriminin normal yasal işlemlerin yeterli olacağı bir düzeye erişip erişmediği konusunda her Batılı, Türkiye'de iktidarda olanlarla görüş ayrılığına düşecektir. Bu gerçeğin dışında bizim eşitlik anlayışımıza göre hukukun iyiye yöneltici etkisi bakımdan çok az dikkat harcanarak bu yargılamalar yürütülmüştür. Bu noktada, hükümetin davranışını az da olsa desteklemek olanağı vardır. İdam edilen kişiler Canbulad ve Halis Turgut da dâhil komitacı (committadji) niteliktedirler, hepsi kamuya karşı suç işledikleri kanıtlanmış kimselerdir. İçlerinden çoğu (Canbulad dâhil) birinci dereceden adam öldürme suçunun sanıklarıdır. Dolayısıyla Türkiye, toplumsal bakımdan bu kişilerin yitirilmiş olmasından pek zarar görmeyecektir. Hükümetin daha şiddetli baskı yöntemlerine gidip gitmeyeceğini söyleyebilmek için ise, insanın Yakındoğu'da bir siyasal gözlemciden daha ilerde bir görüş yeteneğine sahip olması gerekir. Siyasal idam cezalarının uyandırdığı tepkiyle duygularımın değiştiğini kabul etmekle birlikte, kişisel olarak Ankara'nın satılmış katillerle onlara yön verdiği saptanmış olan Şükrü ve Arif'in idamıyla yetinmesi daha yerinde olurdu inancındayım. Benim görüşüme göre böyle ortalama denilebilecek bir çözüm yolu, yasanın gereklerini karşılar ve ilerdeki eylemli siyasal çabaların etkilerinden de halkı korumuş olurdu. Tabii Türkler, kendi halkının davranışlarını daha iyi bildiklerinden ve alınacak önlemleri bir yabancıdan daha iyi saptayabileceklerinden bu konuda daha fazla bir şey söyleyebilmek güçtür. Ankara'da bugün başlayacak duruşmalar ise, birçok yönden İzmir'dekinden farklı olacaktır. İzmir'dekiler bir devlet adamının hayatına yönelmiş bir suikastın yasal bakımdan (sözgelişi) incelenmesiydi. Ankara'dakiler ise uzun süren siyasal görüş ayrılıklarının temizlenmesini sağlayacak ve bundan böyle Türk devriminin ne yol izleyeceği sorununu çözümleyecektir. Son iki yılda ortaya çıkan yıkıcı eylemler, örneğin Kürt isyanı, şapka ayaklanması vs ciddi gerici gösterilerdi ama belki de bunların Kemalist grupla eski İttihatçılar arasında yıllarca süren temel sorunlarla, özellikle İzmir duruşmalarında ortaya çıkanlara bakılırsa, en azından İttihatçılar yönünden gerçekten ciddi nitelik taşıyan sorunlarla, ikinci dereceden bir ilgisi bulunmaktaydı. Hükümet Türkiye'yi Batılı güçler düzeyine çıkarmaya çaba harcayan ve bu konuda araç ve inanca sahip tek kuruluş olma iddiasındadır. Dolayısı ile hükümet, İttihatçılara Abdülhamit dönemindeki gibi özel çıkarlar için çalışan bir grup gözüyle bakmaktadır. Ankara'nın partizanları daima, triumvira İttihatçıları ile milli harekete katılmış olan İttihatçılar arasındaki ayrımı işaret etmeye dikkat etmektedir. Onlara göre bugün duruşmalarla ilgili olarak kullanılan deyim, eski rejimin üzücü bir kalıntısı olarak, kafasında ülkenin gelişmesi için hiçbir programı

olmayan, vatansever duygulardan uzak, sadece kişisel çıkarlarını düşünen siyasal kişilikleri kapsamaktadır. Şimdi Ankara'da duruşmayı bekleyen İttihatçılar için hükümetin ne düşündüğünü 12 Temmuz'da Dışişleri Bakanı ile yaptığım görüşmede geçen bir sözle açıklayabilirim. Bana dedi ki, "İzmir duruşması, Türkiye'yi Batı uygarlığının siyasal ve toplumsal düzeyine eriştirmek isteyen bugünkü Türk'ün isteklerine ters düşen ve kökleri Selçuklulara kadar giden bir görüşün son kalıntılarını ortaya koymuştur." Türk devrim tarihinin kanla ve idamla lekelenmesinden üzüntü duyduğunu, ancak bunların kaçınılmaz ve koşullar nedeni ile zorunlu olduğunu belirtti.
Sanıkların eylemlerinin Lozan Anlaşması'nda belirtilen tarihten sonraya ait olduğu öne sürülerek bu anlaşmanın af hükümleri teknik bakımdan bir yana bırakılmaktadır. Ankara İstiklal Mahkemesi, şimdi İttihatçıların, Mondros Mütarekesi'nden hemen önce ve sonra yaptıklarını, Kurtuluş Savaşı ile ondan sonraki devrimci dönemden İzmir Suikastı'na kadar olan süredeki eylemlerini incelemeye hazırlanmaktadır. Ankara basınını haber ve yorumlarına göre, İttihat ve Terakki Partisi, Kasım 1334 (1918)de, hemen mütarekeden sonra kongre kararıyla feshedilmiştir. Liderleri yurt dışına sürülmüştür. Gene de bu partinin eski liderleri kendi aralarında gizli ilişkileri sürdürmüşler, İttihatçılardan sonra kurulan İzzet Paşa Kabinesi'ni siyasal yönden etkilemeye devam etmişler, ülkenin denetimini yeniden ele almaya çaba harcamışlar, ulusal zaferden sonra da şimdiki hükümet ve rejime karşı gizlice çalışmışlardır. Ayrıca eski İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenlerinin, yukarıda sözü edilen dönemlerde, siyasal karışıklık çıkarmaktan sorumlu oldukları konusunda hükümetin elinde belgeler bulunduğu da belirtilmektedir. Milliyet'e göre, Enver Paşa, İttihatçıların düşüşünden sonra Türk ordusunun parçalanmaktan kurtarabilecek tek kişinin Kemal Paşa olduğunu belirtmiş, buna rağmen İttihatçı grup, İzzet Paşa Kabinesi'nde Harbiye Bakanlığı'nın Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesini engellemiştir. Aynı gazete, tutuklananların ifadelerinden ve dağınık bilgilerden şu sonucu çıkarmaktadır: İttihatçı önderler, özellikle Enver Paşa, milliyetçi akımın örgütlenmesinden sonra Kafkasya İslam Ordusu (Batum Kongresi)ni kullanarak, zorla Anadolu'yu eline geçirme planını izlemiş, ancak Sakarya Zaferi bu girişimi önlemişti Son olarak milliyetçi akımın zaferinden sonra ülkeye dönen İttihatçıların düzenli biçimde cumhuriyetçi hükümeti gözden düşürmek için çalıştıkları öne sürülmüştür. Cavid Bey'in (eski Maliye Bakanı) evindeki toplantılar, çeşitli Meclis çalışmaları sırasında İttihatçı girişimleri, bir İttihatçı örgütü bulunduğunu kabul ederek, "Gazi kabul ederse Halk Partisi ile işbirliğine hazır bir İttihatçı örgütün bulunduğunu kabul eden" Hüseyin Cahit Bey'in Tanin'indeki makaleleri basın ve Meclis'teki muhalefet, son olarak İzmir Suikastı, bazı İttihatçıların sürekli, hükümete karşı girişimde bulunduğunun kanıtı olarak görülmüştür. Ayrıca İttihat ve Terakki Partisi'nin fonlarının tam olarak ortadan kaldırılmadığı ve yaklaşık 300.000 Türk Lirasının Kara Kemal, Dr. Nazım, Mithat Şükrü ve Hüseyinzade Ali Beylerin yönetimindeki bir dini vakfa aktarıldığı, mütarekeden sonra Türkiye'den kaçan önderlere bir bölümünün dağıtıldığı yolundaki ifadelerde, aynı biçimde kuşkuları kanıtlayacak nedenler olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki fonlarının, İttihatçılardan kurulu birtakım şirketlere aktarıldığı ve bu şirketlerin eylemlerde merkez rolü oynadığı

kuşkusu öne sürülmüştür. Yöneticilerinin çoğunun tutuklandığı bu şirketler şunlardır:
1.Kantariye Şirketi
2.Milli Mahsulât Şirketi
3.Milli Ticaret Şirketi
4.Milli İktisat Bankası
5.Milli Mensucat Şirketi
6.Ekmekçiler Şirketi
7.Tesanüt
Bu şirketlerin hemen tümü kapatılmıştır. Hesapları dikkatle incelenmektedir. İttihatçıların girişimlerinin psikolojik yönü ile ilgili olarak, Cumhuriyet Gazetesi, Mondros Mütarekesi'nden sonra eski büyük hataları nedeni ile kimsenin kendilerine bir şey sormadığı için İttihatçıların cesaret bulduklarını öne sürmektedir. Cumhuriyet, o görüştedir ki, bu nedenle, bu kişiler ülkenin, keyiflerine göre yönetebilecekleri "babalarının çiftliği" olduğuna inanmışlardır. Bu zihniyet özellikle bazı İttihatçılar arasındaki yazışmalarda "Ülkenin yönetimi Mustafa Kemal ya da başkasına bırakılamaz." cümleleri ile ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet'in görüşüne göre Ankara duruşmaları, İttihatçı rejimin başlıca niteliği olan bencil ve çürümüş anlayışı ortadan kaldırmakla büyük bir yarar sağlayacaktır. Milliyet ise İttihatçılardaki vatan sevgisi yoksunluğu üzerinde durmakta, onların Türkiye saldırganlara karşı bir ölüm savaşına girdiği sırada bile hıyanet niteliğindeki programlarından caymadıklarını belirtmektedir. İttihatçılar konusunda Ankara duruşmasının niteliği ile ilgili olarak, Milliyet ile Cumhuriyet arasında ortaya çıkan tartışma ilginç bir noktadadır. Milliyet bu duruşmanın amacının İttihatçı sorununu tümden ortadan kaldırmak olduğunu öne sürmüştür. Bu gazetenin yazarları, Falih Rıfkı ve Burhan Cahit Beyler İttihat ve Terakki Partisi'nin tam anlamı ile suçlu olduğu, bu suçun hem bugüne, hem de geriye dönük nitelikte bulunduğu görüşündedir. Öte yandan, eskiden İttihat ve Terakki'de önemli bir mevkide bulunan Cumhuriyet başyazarı Yunus Nadi Bey ise hemen hemen bütün başyazılarında Ankara Mahkemesi'nin, ortadan kalkmış olan İttihat ve Terakki Partisi'ni yargılamadığını, dolayısıyla duruşmaların, bu partiyi kötüye kullanarak, bugünkü rejimi yıkmaya ve Cumhurbaşkanını öldürmeye kalkan bir grup İttihatçının gizli entrikalarıyla sınırlı kalması gerektiğini ileri sürmektedir. Kısa süre önce, bu görüş ayrılıkları Ankara İstiklal Mahkemesi'nin başkanınca verilen bir demeçte giderilmiştir. Ona göre, önderlerinin siyasi hataları ve içten vatansever üyelerinin ayrılıp cumhuriyet rejiminde görev almaları nedeni ile İttihat ve Terakki Partisi kesinlikle ortadan kalkmıştır. İstiklal Mahkemesi, eski İttihat ve Terakki adını alıp onu gizli bir örgüt biçimine sokan ve ne pahasına olursa olsun ülkenin yönetimini ele geçirmeye çalışan kimseleri yargılayacak ve cezalandıracaktır. Savcının, bu yarı resmi bildirisinin yayınlanmasından önce Ankara İstiklal Mahkemesi'nden Kılıç Ali Bey'in Yunus Nadi Bey'e verdiği demeçte de, Ankara duruşmalarının niteliği konusunda, Cumhuriyet'in anlayışını doğrulamaktadır. Vakit gazetesi ise Falih Rıfkı ve Yunus Nadi Beyler arasındaki tartışmalara değinerek, Ankara duruşmasının yasal yönü üzerinde durmakta, Lozan Anlaşması'nın afla ilgili hükümlerine dikkat çekerek, Ankara İstiklal Mahkemesi'nin ancak İzmir Suikastı'na

karışanlarla, af bildirisinden sonraki eylemleri yargılayabileceği görüşünü öne sürmektedir. Vakit, düzenin sağlanması ile gizli ve yer altı girişimlerinde bulunan örgütler konusundaki yasaları hatırlatmakta, İstiklal Mahkemesi'nin, sadece bu yasaları çiğneyenleri yargılayabileceğini belirtmektedir. Vakit, gene de İstiklal Mahkemesi'nin, birtakım İttihatçıların girişimlerini tam anlayabilmek için af ilanından önceki eylemlerine de bakma yetkisi bulunduğunu kabullenmektedir.
Saygılarımla.
Hizmetkârınız
Mark L. Bristol
Tuğamiral

Telgraf
27 Ağustos 1926, İstanbul
Dışişleri Bakanı
Washington
Ankara İstiklal Mahkemesi'nde dün aşağıdaki cezalar verildi. Cavid Bey, Dr. Nazım, Nail ve Hilmi Beyler ölüm cezasına, Rauf ve Rahmi Beyler gıyaplarında müebbet sürgün cezasına, Ethem, Vehbi ve Hüsnü Beyler bir süre için sürgün cezasına çarptırıldılar. Ötekiler beraat ettiler. Ölüm cezaları dün gece saat 11'de yerine getirildi.
Crosby.

The Times gazetesi, İngiliz Kamuoyu'na suikast haberini İstiklal Mahkemesi bildirisinden sonra duyurdu. Gazete kimlerin tutuklanmakta olduğunu bilmenin imkânsız olduğunu belirterek, tutuklananların isimlerini ve İzmir'e getirilmekte olduklarını bildirdi. Gazete tutuklananların özellikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye olduklarına dikkat çekerek yargılamanın Kurban Bayramı'ndan sonra başlayacağını belirtti. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'yı saltanat ve hilafeti kaldırmakla yalnız Türklerin değil, hemen tüm Yakındoğu'nun en önemli sembolünü yıkmış olduğunu, eleştiriye açık olmayan geleneksel yapıya değinerek, Meclis içindeki ve dışındaki bütün muhaliflerin İstiklal Mahkemesi'ne verildiğini ve özellikle Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın kimler olduğunu anlattı. Yeni Türk rejiminin muhaliflerine hoşgörü ile davranırsa kazanacağı prestijin etkili olacağı ileri sürüldü. Fakat tutuklamaların artacağı iddia edildi (Aybars, 2009: 344).

Haber Gazetesi'nin 20 Temmuz 1926 tarihinde de yayınlanan sayısında suikast girişiminin yabancı ülkelerdeki etkisi anlatıldı. Elefterus Tipos isimli yabancı bir gazetede dikkat çeken bir mektup yayınlandı. Bu mektupta önce Türkiye-İtalya ilişkilerinden bahsedildikten sonra "Eğer suikast muvaffakıyetle neticelenseydi eminim ki siz bugün istikbalden bahs edecek yerde hali tasvir edecektim. Bu mektubun serlevhası da (başlığı) şu olacaktı: İtalyanlar İzmir'e Nasıl Asker Çıkardılar?" şeklinde ifade edildi. (Haber Gazetesi, 20 Temmuz 1926).

Hüseyin Cahit Yalçın'a göre İsmail Canbulad'a idam cezasının verilmesinin gerekçelerinden biri "Kendisini Kemal Bey'den ayırmak olanağının bulunmaması" şeklinde bir yargının mevcut olmasıydı (Yalçın, 1976: 282).

Rauf Bey, İsmail Canbulad'a karşı kendi içinde sevgi ve yakınlık duyguları beslemekteydi. İsmail Canbulad'ı şehit olarak gören Rauf Bey Avrupa'da iken Mısır'da bulunan İsmail Canbulad'ın eşine bir mektup yazdı. İsmail Canbulad'ın eşine, "Bu mektubu okuduktan sonra yırtınız." kaydıyla gönderdiği mektubunun bir bölümünde "Yakında intikamımızı alacağız." şeklinde yazmaktaydı (Mazıcı, 1984: 136).

İzmir Suikastı ile ilgili olarak komplo iddiaları gündeme geldi. Mustafa Kemal Paşa, başkâtibi Hasan Rıza Soyak'a bu duruma en çok kendisinin üzüldüğünü, her şeye rağmen yakın silah arkadaşlarını kurtaranın kendisi olduğunu söyleyerek sözlerine şöyle devam etti (Kocahanoğlu, 2005: 50):

> Ben, hakikat bütün çıplaklığıyla meydana çıktıktan sonra, bu çirkin ve namertçe teşebbüste, uzaktan yakından ilgili olanların lehlerinde bir müdahalede bulunmak niyetindeydim. Suç, her şeyden evvel şahsıma yöneldiğine göre bunu kendim için tabii ve hatta kanuni bir hak tanıyordum. Bazılarını tamamen kurtarmasam bile cezalarını hafifletmeye çalışacaktım. Mertliğe, vatandaşlığa, insanlığa ve medeni insan ahlakına uymayan bu kahpece harekete kalkışanlara karşı, memleket ve cihan umumi efkârında beliren tiksinti ve nefret duyguları onlar için kâfi ceza idi. Fakat ne çare ki başta Rauf Bey ve İzmit Mebusu Şükrü Bey olmak üzere bazı sanıklar hadisenin kendilerini bertaraf etmek için tarafımızdan tertip edildiği, silah kullanmak görevlerini üzerlerine alanların -ki her halde idam edilmeleri lazımdı- bizim adamlarımız olduğu gibi birtakım ima ve hatta açık iddiada bulundular. Aynı günlerde dışarıda da o yolda kaynağı belli olmayan bazı yayınlara rastlanıyordu. Anlaşılıyordu ki memlekette ve cihanda böyle bir hava yaratılmak isteniyordu. Bu durum karşısında etrafımızdan yapılacak bir müdahale bu çeşit ima ve iddiaları teyit eder mahiyette olacaktı. İster istemez bu niyetimden vazgeçtim. İşi tabii akışına bıraktım. Yalnız kumandanları vermedim.

Toplumun bazı kesimlerinde İstiklal Mahkemesi'nin keyfi kararlar verdiği ve bu kararların engellenmediği yönünde şikâyetler bulunmaktaydı. Mustafa Kemal mahkemenin bitiminden sekiz ay sonra Nafıa Vekili Ali Behiç Bey aracılığı ile Ali Fuad Paşa'yı Çankaya'ya davet etti. Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım Paşa ile İstiklal Mahkemesi Reisi ve azaları ile diğer bazı kimselerin hazır bulunduğu sofrada Ali Fuad Paşa'ya suikast teşebbüsü ile ilgili olarak "*Söyle Paşam, niçin bu işler böyle oldu?*" diye sordu. Ali Fuad Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya şu cevabı verdi:

> İstiklal Mahkemesi suçüstü yakaladığı iddiası ile yirmi kadar masumu tutuklamaya kalktığı zaman Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım Paşa üstüne düşen vazifeyi idrak edip Meclis'i derhal fevkalade bir toplantıya davetle, bu mebuslardan hangilerinin cürümle ilgili olduğunu usulü dairesinde Meclis'in kararıyla tesbit ettirmiş olsaydı, mahkemenin keyfi hareketi elbette önlenmiş olurdu. Daha hadisenin başında bu vazifesini yapmayarak, İstiklal Mahkemesi'nin Millet Meclisi'nin hiçe sayışına yol açmış olan Kazım Paşa'yı kabahatli buluyorum.

Mustafa Kemal Paşa, o akşam, bir ara sofradan kalkarak baş başa kaldıkları zaman Ali Fuat Paşa'ya düşüncesinde tamamıyla haklı olduğunu ve arkadaşlarıyla beraber büyük bir haksızlığa uğradıklarını bildiğini söyledi. Özellikle İstiklal Mahkemesi'nin keyfi hükümler şeklinde tecelli eden şerrinden, kendilerini korumakta müessir olduğunu hissettirdi (Orbay, 2000:C.II, 241-242).

3. İSMAİL CANBULAD'IN ŞAHSİYETİ, SİYASİ GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ

3.1. Kişiliği

İsmail Canbulad, İttihat ve Terakki'nin kurucularından, İdare Heyeti'nin en etkili üyelerinden biri olduğu halde bulunduğu memuriyetlere particiliği sokmamaya dikkat etti. Emanet'e gelir gelmez muavin Bekir Bey'i azletmesi bu prensipten kaynaklandı. Çünkü Bekir Bey, Emanet Muavini olduğu halde Emanet'te İttihat ve Terakki'nin İstanbul delegesi Kemal Bey adına hareket ederek, Emanet nüfuzunu İttihat ve Terakki'nin bilhassa esnaf cemiyetlerinin lehine kullandı (Ergin, 2007: 609-610).

İsmail Canbulad'ın görevleri genellikle kısa süreli oldu. Kısa süren memuriyetlerinden biri de Dâhiliye Nazırlığı idi. Mithat Şükrü Bleda bu durumla ilgili olarak şunları söyledi (Ok, 2012: 192):

> Canbulad dürüst, akıllı ve mert bir insandı. Talat bu atamayı yaparken yerinde bir karar almıştı. Ne var ki Canbulad bütün iyi niyetine ve çalışmalarına rağmen bu mevkide uzun süre kalamadı ve istifa etmek zorunluluğunu hissetti. Talat gibi uysal tabiatlı değildi. Ondaki yumuşaklık ve meseleleri kolaylıkla halletme yetenekleri yoktu. Sık sık Enver Paşa ile tartışmalara giriyor, karakteri gereği sert ve haşin olan Enver Paşa ile anlaşamıyordu. İşte bu sebeplerden dolayı görevinden ayrıldı.

İsmail Canbulad, Mustafa Kemal Paşa tarafından da takdir edilen bir siyaset adamıydı. Mustafa Kemal Paşa, İsmail Canbulad'ı kabinenin keyfi hareket etmesini önleyecek zeki ve metin bir insan olarak görmekteydi (Tunaşar, 2004: 104).

Rauf Bey, İsmail Canbulad Bey'i fikirlerinde isabetli kararlar veren, azimkâr ve inatçılığı ve yiğitliği herkes tarafından bilinen bir zat olarak görmekteydi (Orbay, 2005: 354). Rauf Bey'in Malta'daki sürgün dönemlerinde ilk fırsatta kurtulmasını destekleyen hatta bunu ufak bir pusula ile rica eden kişi İsmail Canbulad idi (Bal, 2003: 450). İsmail Canbulad, Rauf Orbay ile beraber Meclis-i Mebusan'da Kuvayi Milliye yanlısı Felah grubunun kurulmasına öncülük etti. İşgale karşı konuşma ve eylemlerde bulundu (Serbes ve Yağan, 2010: 75).

Hüseyin Cahit Yalçın, İzmir Suikastı ie ilgili olarak suikastın iç yüzünü ve hazırlayıcıları hakkında bir şey bilmediğini belirtmekte ve birkaç kişinin bu işe katkılarının olabileceğine kesinlikle ihtimal vermemekteydi. Bu birkaç kişiden biri de İsmail Canbulad'dı. Hüseyin Cahit Yalçın İsmail Canbulad ile ilgili olarak (Yalçın, 1976: 285):

> İsmail Canbulad vardı ki, Malta'dan sonra, artık hiç siyasayla uğraşmamağa ve hiçbir şeye karışmamağa kesin kararını vermiş, arkadaşlarına da bildirmişti. Bekir Sami Bey'le birlikte Samsun ile içeri iller arasında kamyonla nakliyecilik yapmak için birleşmişlerdi. Canbulad bu iş için Mısır'a gitmiş ve oradan yeni dönmüş bulunuyordu. Canbulad verdiği sözden aldığı karardan dönecek adamlardan değildi. Bir kez siyasayla uğraşmayacağını bildirdikten sonra siyasal komplo ne olsa giremezdi.

Mithat Şükrü Bleda, hapse atılan İsmail Canbulad'ı dürüstlüğü ve vatanseverliği ile tanınmış bir zat olarak değerlendirmekteydi. Bleda'ya göre İsmail Canbulad'ın hapse atılmasının nedeni jurnalcılardı (Bleda, 1979: 128).

İsmail Canbulad, muntazam ve düzgün çalışmayı severdi. İşinde kurallara riayet eden bir insandı. İzmit Mebusu olarak görev aldığı 12 Haziran 1328 tarihindeki toplantıda Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey ve rüfekasının Darıca yangını münasebetiyle kabul olan kanunun Simav kasabası hakkında da tatbikine dair kanun

layihasının daha birinci maddesi görüşülürken bu özelliğini gözler önüne serdi. Layihanın birinci maddesi "Simav'da muhterik olan haneleri müceddeden inşa zımmında bir müessese-i Maliye-i Osmaniyye'den beher hane için yüz ve mecmu haneler için yüz bin liratı tecavüz etmemek üzere kasaba-i mezkure ahalisinin vuku bulacak istikrazlarına Maliye Nezaret-i kefalet edecektir." Şeklindeydi. Birinci madde ile ilgili olarak söz alanlar kanunun umur-u maliyeye ait bir mesele olduğunu toplantıda bu konunun görüşülmesi için Maliye Nezareti'nden bir memurun bulunmasının teklif edildiğiama kimsenin bulunamadığı, ruznamenin kendilerine tebliğ olunduğunun buna rağmen Maliye Nezareti'ninbuna kefalet edip etmediğinin bilinmediği, Maliye Nezareti'nin reyi alınmadan birinci maddenin görüşülmeyeceği, çünkü Maliye Nezareti'nin bu kanunla bir kefalet altına gireceği anlatıldı. Trabzon Mebusu Servet Bey'in "*Arkadaşımız Hükümetten bir adamın gelmesi için ruznamenin kendisine tebliğ olunduğunu beyan etti. Gelip gelmemeleri kendisine aittir. Biz müzakeremize devam edelim*" demesi üzerine söz alan İsmail Canbulad şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I: 503): *"Bu umur-u maliyedendir. Diğeri Askeri Encümeni'nden gelen kanun layihası Harbiye memuru yok diye müzakere edilemedi. Burada da Hükümet'in bulunması mecburidir. Ruzname tebliğ olunmuş. Hükümet memuru gelmek lazım gelirdi. Maliye memurunu bulunmadan müzakere etmeye hak ve selahiyetimiz yoktur."*dedi.

Kuralcı bir insandı. Bütün işlerin kuralına uygun yapılmasından yanaydı. Meclis'in 13 Haziran 1328 tarihindeki toplantısında sualler bölümünde yaptığı konuşmada bunu rahatlıkla görebiliriz. Meclis gündeminde sualler bölümünde Berat Mebusu Süreyya Bey ve rüfekasının Arnavutluk'un bazı havalisinde kesb-i vehamet eden itişaşat hakkındaki Dâhiliye Nazırı'ndan sual takriri üzerine İsmail Canbulad buna şöyle karşılık verdi (MMZC, D.2, C.I: 515): "Efendim, malumu âlinizdir ki Nizamname-i Dâhilimizde esasen sual şekli kabul edilmemişti. Ancak Meclis-i mefsuhun tuttuğu teamül iktizasınca sual kabul edilmişti ve o teamül devam edip gidiyor. Ancak sual usulünce sual sorulacak nazırdan suali soracak zatın evvelce görüşerek muvafakatini almak lazım gelir. Bu kaide-i umumiyedir. Eğer muvafakat almışlarsa bizim için diyecek bir şey yoktur. Nazır gelir, burada lazım gelen cevabı verir. Eğer muvafakat etmemişse bendeniz kendi muvafakatları alındıktan sonra bu takririn verilmesini teklif ediyorum." İsmail Canbulad'ın bu teklifi Meclis'te tartışmalara neden oldu. Reis teklifi oylamaya sunmayı önerdi. İstanbul Mebusu Bedros Hallaçyan her mebusun sual edebileceğini, Nazırdan sualin irad edileceği günün belirlenmesi için muvafakat talep edilebileceğini, Meclis-i Mebusan'ın bunu kabul ettiğini ve bu nedenle bu esası lağvetmek için hiçbir kanuni sebebin olamayacağını belirtti. Bazı mebuslar da İsmail Canbulad'ın teklif ettiği şeyin kanun teklifi olduğunu, şimdiye kadar uygulanmakta olan kuralın bu şekilde değiştirilmesinin kabul edilemeyeceğini, bu teklife göre hiç kimsenin Meclis'te bir şey sormaması, öğrenmemesi anlamının çıkacağının belirtti. Bunun üzerine İsmail Canbulad tekrar söz alarak şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I: 515): "Bir defa efendim bendeniz sual vaki olmasın demedim. Yalnız geçen Meclis'in tuttuğu yolun Hukuk-u Esasiye'ye muvafık olmadığını iddia ediyorum. Eğer bunun aksini hilafını iddia edecekler varsa çıksınlar beni ikna etsinler. Yanlış telakki olunuyor. Bendeniz sual olmasın demiyorum. Yalnız tutulan yol Hukuk-u Esasiye'ye muhaliftir. Yanlış bir yoldur ve bu Meclis geçen Meclis'in taamülatını tamamıyla kabul etmeye mecbur değildir. Çünkü Nizamname-i Dâhili ile kabul edilmemiş bir keyfiyettir ve Hallaçyan Efendi'nin söyledikleri söz bendenizin sözüme muhalif değildir. Nazırın muvaffakatını almak Nazırın bu suale cevap vermem diyebilmek salahhiyyetini haiz demek değildir. Bakınız Matbuat Kanunu'nun müzakeresi için Nazır birkaç gün tehirini talep ediyor ve Meclis bunu

kabul ediyor. Bunun içinde ihtimal ki iki gün sonra gelirim der. Muvafakat vaki olmazsa her mebusun burada istizah takriri vererek ondan istizah etmeye hakkı vardır. O suretle hakkını istimal edebilir."

En belirgin özelliği her devre ve her idareye çabucak muhalif olması idi. Bu muhalefet önce siyasi sahnelerde, parti ve cemiyet çevresinde başlamıştı. İlk muhalefeti nizamname-i dâhili gereğince cemiyete üye kaydında belirli olan muameleler yapılmaksızın birisinin üye kayıt edilmiş olmasıyla baş gösterdi. Hal tercümesindeki bir kayda göre mebus iken idare memurluğundan istifa etmesi yine bu tabiat gereğinden olduğu gibi daha sonra Emanet'ten ve Dâhiliye müsteşarlığından istifalarının sebepleri de hep bundan ileri gelmektedir. (Ergin, 2007:607,609).

İsmail Canbulad, haysiyetine düşkün, gururlu ve gözü kara bir insandı. Malta Adası'nda sürgün hayatı yaşadığı dönemlerde İngilizlerin özellikle İttihatçıların önde gelen kadrosuna karşı tavırları tutuklular arasında huzursuzluğa sebep oldu. Tutuklular bu durum karşısında yapılabilecekler hakkında çeşitli fikirler ortaya attı. İsmail Canbulad ve birkaç kişinin ortaya attığı fikir O'nun gözükaralığına bir örnek teşkil eder. İngilizlerin davranışlarına karşılık olarak "Biz, bu memleketin yıllarca başında bulunduk. Düşman hakaretine sabır ve tahammül eden aşağı insanlar rolünü alamayız. En küçük bir hakareti bile reddederek şerefle ölelim. Yeni nesle, yeni Türk gençliğine ve Türk tarihine kendi büyüklerinin fedakârlık hatıralarını devredelim." demekten çekinmedi (Bal, 2003: 330).

İsmail Canbulad, kendisine güven duyulmamasından rahatsız olurdu. 1912 yılında İzmit mebusu olduğu sırada İdare memurluğundan istifa etmesinin nedenlerinden biri de buydu. Kendisinin ve arkadaşlarının bu görevden istifa etmesi Meclis'te üzüntüye sebep oldu. Çorum Mebusu Mehmet Münir Bey istifa eden arkadaşlarına görevlerine tekrar dönmeleri en azından istifayı biraz geciktirmeleri için rica edilmesini önerdi. Fakat İsmail Canbulad, istifa kararının kesin olduğunu, yerlerine başkalarının seçilmesi için gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi. Kastamonu Mebusu Mahir Efendi istifaya sebep olan meseleye dair madde müzakere edilirken görevli kişilerin büyük bir mesuliyet aldıklarını, bu nedenle arkadaşlarını tebrik etmeleri gerektiğini, hiç kimsenin altı ay bu işi deruhde edemeyeceğini söyledi. Meclis Reisi'nin "Bu istifayı kabul ediyor musunuz?" şeklindeki sorusuna Meclis üyeleri "Hayır" cevabını verdi. İsmail Canbulad, tekrar kararının kesin olduğunu, cebren bu vazifeyi kimsenin kendisine yaptıramayacağını söyledi. Karesi Mebusu Ali Galip Bey'in "İzzet-i nefse merbut olan adamların böyle yapmaları lazım gelir. Çünkü efendim edinilen teklifatta adeta bunlara bir uşak derecesinde muamele edildi. Arkadaşlığa lazım gelen hürmet ibraz edilmedi. Katiyyen İdare Memurlarının Riyasetin ehemmiyeti yoktur denildi. Böyle itimatsızlık gösterildikten sonra pekâlâ etmiş kendilerini tebrik ederim." Demesi üzerine İsmail Canbulad söz alarak şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I: 428): "Reis Bey müsaade edr misiniz? Kendi şahsıma mahsus olmak üzere iki kelime söyleyeceğim. Tabii arkadaşlarım için söylemiyorum, kendim için söylüyorum. Geçen müzakerede bendenizin burada bulunmadığı sırada söylenmiş zabıtta gördüm. Gerek bendeniz tarafından gerek rüfekam tarafından bizim bu tatil zamanındaki hizmetimize mukabil hiçbir para kabul etmeyeceğimiz mükereren beyan edilmiş olduğu halde, burada bir arkadaşımız kalkmış demiş ki bu ileride para istemek için bir yoldur. Ben bu sözün söylenmiş olduğuna teessüf ederim. Demek ki kendilerine o tarzda isnatların yapılmasına razıdırlar ki bize de böyle isnatlarda bulunuyorlar."

İsmail Canbulad'ın hak ve kanuna dayanışı en çok memur tayin ve terfiinde tesirini gösteriyordu (Ziyaoğlu, 1971: 226). Tavsiye ve iltimastan hoşlanmazdı. Tayin ve terfide ancak ehliyet ve kıdeme itibar ederdi. Memurlarda bir partiye mensubiyet

aramaz ve kimsenin siyasi kanaatine karışmazdı (Ergin, 2007: 606). Sivil hayatında ve memuriyetlerinde hak ve nizama sıkı sıkıya bağlıydı. Politik hayatı ile vazife tutumu birbirine hiç benzemezdi. (Ziyaoğlu, 1971: 227).

Cavid Bey'e göre İsmail Canbulad'ın doğruluktan yanaydı. Fakat bazı durumlarda Cavid Bey, İsmail Canbulad'ın hareketlerini bir anlam veremiyordu. Örneğin 10 Teşrinievvel 1918 tarihinde yapılan fırka toplantısından önce fırkacılıkta doğru olmanın öneminden bahseden ve Fethi Bey'i davranışından ötürü kınayan İsmail Canbulad, yapılan oylamada oyunu Fethi Bey'e vermişti. Üstelik sadrazama haber vererek fırkadan ayrılmıştı (Cavid Bey, 2000:C.I, 4). O, yanlış yapılan işlerin sürekli karşısında yer aldı. Bedri Bey isminde bir şahsın Afganistan'da tabiblik yapma şekline karşı çıktı. Islahat Heyeti'nin kazançlarına engel olduğu için bu bölgelere hekim götürmediğini, Bedri Bey'in de Avrupa'da hazır olan malzemeleri Afganistan'a getirerek hastalara pahalı olarak satıp zengin olmasını haksız kazanç ve küstahlık olarak değerlendirdi (Bardakçı, 2014: 251).

Devletin çeşitli kademelerinde görev almasına rağmen maddi durumu çok iyi değildi. Geçimini temin etmek için arkadaşlarından borç alıyor fakat borcunu geri ödemekte zorlanıyordu. Salah Cimcoz'dan aldığı borcu da bu nedenle ödeyemedi (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 3341). Malta'dan döndükten sonra bir müddet yurt dışında kaldı. Ekonomik olarak zor günler geçirdi. Cavid Bey'e bu dönemde birçok mektup yazdı. Bu mektuplarda iş arayışında bile onur kırıcı olmamak şartını koştu. Cavid Bey'e yazdığı 9 Nisan 1922 tarihli mektubunda "Mütareke ve arkasından müsalaha olmak ihtimali ziyadeleşmekle beraber esasen politika ile âdem-i iştigal hakkındaki fikrim ve bilhassa vaziyet-i hazıra-i maliyem bir an evvel bir işe başlamaklığımı icap ettiriyor. Binaenaleyh konuştuğumuz iş için lazım gelen tavsiyede bulunmanı rica ederim. Menaşe'ye mi yazarsın, her ne lazımsa yaparsın. Paris'e mi Brüksel'e mi gidip görüşmek lazım gelecektir? Onu bana yazarsan ben de gider görüşürüm. Belki Paris'te konuşur iken de söylemişimdir. Vaziyetimin haysiyet-i şiken olmaması şarttır. Diğer cihetlerde beş aşağı beş yukarı uzlaşabiliriz" dedi (Bardakçı, 2014: 249).

İsmail Canbulad, inatçı bir kişiliğe sahipti. Bu özelliği kendisini ve arkadaşlarını özellikle Kara Kemal'i müşkül durumda kalmalarına neden oluyordu (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 441). Gördüğü aksaklıkların düzeltilmesi için uyarıda bulunmaktan çekinmezdi. Sırların açığa çıkartılmaması gereğine inanan bir davranış sergilerdi. 25 Haziran 1328 yılındaki Meclis toplantısında Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey'in "Vali emir veriyor. Ben de o vakit jandarma kumandanının odasında bulunuyordum. Vali, jandarma kumandanının çağırdı. Jandarma kumandanı avdet ederek pür tehevvür bana vali böyle emir verdi. Fakat ben bunu yapamam, çünkü nizama muhaliftir deyince ben de mademki nizama muhaliftir yapmamak hakkınızdır dedim" şeklindeki konuşmasına tepki veren İsmail Canbulad "Sizinle hususi görüşmüş, aranızda söylenmiş bir şeyi burada söylemeyiniz" şeklinde uyardı (MMZC, D.2, C.2: 139).

Ahmet Emin Yalman İsmail Canbulad'ı Dâhiliye Nezareti'nde bulunduğu yıllarda basınla kurduğu ilişki sayesinde tanımış, Çocukları Himaye Cemiyeti'ndeki çalışmalarından ve Malta'daki yardımsever görüntüsünden çok etkilenmişti. Bu nedenle O'na saygı duyuyordu. Ahmet Emin Yalman İsmail Canbulad'ın idam edilmesinden dolayı çok üzüldü. O, İsmail Canbulad'ın vatansever ve dürüst biri olduğuna inanıyor ve bu sonu hak etmediğini düşünüyordu (Tunaşar, 2004: 89).

İsmail Canbulad ve Talat Paşa devlet idaresi konusunda çok dikkatli davranıyorlardı. Devletin herhangi bir kademesinde yapılan usulsüzlük karşısında gerekli önlemleri almakta gecikmiyorlardı. Bu nedenle görevli memurlar çalışmalarında dikkatli olmak zorundaydı. Örneğin, Cemal Paşa'nın Suriye'deki yaşayış tarzı halk

arasında ve İttihat ve Terakki genel merkezinde birçok dedikoduya sebep olmuştu. Söylentiye göre Cemal Paşa ipek meselesi alışverişinden komisyon almakla suçlanıyordu. Kendisi hakkında yapılan bu dedikoduları duyan Cemal Paşa işin aslını Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulad ve sadrazam Talat Paşa'ya bir mektupla bildirdi (Kuran, 2000: 429).

İsmail Canbulad, insan ilişkilerinde saygıya önem veren bir insandı. 2 Haziran 1328(1912) tarihinde Meclis toplantısında yapılan görüşmede Reis'ten söz alarak kendisi ile ilgili olarak aksettirilen yanlış bir algıyı düzeltmek istedi. Meclis toplantısında şunları söyledi (MMZC, D.2, C.I: 297):

> Efendim, geçen müzakerede şahsım hakkında bir şey geçmişti. Müsadenizle bu babda birkaç söz söylemek istiyorum. Dikkat eden arkadaşlarımızca da görülmüştür ki bendenizin o bahse karışmaklığım kendi şahsına ait değildi Yani verilmiş olan takrirde benim imzam mevcut değildi. Ancak Meclis'ten birkaç arkadaşımıza karşı fikrimce tecavüz addettiğim sözlerin sarfından dolayı makam-ı Riyaseti ikaz muamelesinde bulunmuştum. Ve bu meyanda Varteks Efendi'ye doğrudan doğruya hitap etmemiş olduğum halde Reise hitaben terbiye dairesinde söz söylesinler demiştim. Müteakiben bir hakarete düçar olduktan sonra yine Reis Bey tarafından bana sorulduğu zaman ben kimseye terbiyesiz demedim diye cevap verdim. Ve hakikaten o gün söylediğim gibi bugün de yine diyorum ki, benim terbiyem de böyle bir söz istimaline müsait değildir. Yalnız nasıl ki ben kimseye böyle bir tecavüzde bulunmayı kabul etmiyorsam, benim hakkımda da vuku bulacak böyle bir taarruzu kabul etmem. O gün sonradan söyledikleri sözleri işitmedim. İşitmediğim gibi, esasen bunları natamam addediyorum. Binaenaleyh kendilerinin tekrar beyanatta bulunmasını talep ederim. Ondan başka, tekmil arkadaşlarımdan bilhassa rica ederim ki yekdiğer aralarındaki muameleye karışmam, o babda serbesttirler. Ancak, hiç kimseye fena lakırdı söylemem ve kimsenin de fena lakırdı söylemesini kabul etmem ve buna tahammül edemem.

İsmail Canbulad'ın bu sözlerine karşılık olarak Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi söz alarak şöyle cevap verdi (MMZC, D.2, C.I: 297):

> Taacüp olunacak şeydir ki, arkadaşlar beyninde böyle suitefehhümat peyda oluyor. Geçen gün nasıl ki arkadaşımız Canbolat Bey terbiye dairesinde söz söylesin dedi; bendeniz de aynı vaziyetteyim ve hiçbir vakitte kimseye tecavüz etmeyi veyahut kimsenin bana tecavüzünü kabul etmem. Canbolat Bey'in söylediği laflar da bendenize söylenmiş olduğundan bilmukabele kendisine aynı mealde söz söyledim. Fakat nasıl ki geçen celsede ve bu celsede kendisinin hiçbir fikri olmadığını söylediler. Benim de şahsen asla garez veyahut bir şeyim olmadığı ve kendisi sevdiğim bir arkadaşım olduğu halde ben de teessüf ediyorum ki beynimizde böyle hadise zuhur etmiş ve suitefehhüm çıkmıştır ve kendisine böyle bir hakarette bulunmuşum. Şimdide söylüyorum ki benim fikrimde asla kimseye hakaret etmek fikri yoktur, etmem de. Fakat bana olan hakaretleri de müdafasız bırakmam. Canbolat Bey'e inanır ve itimat ederim. Mademki şimdi Canbolat Bey bana böyle bir şey söylemeyi fikrinden geçirmemiş olduğunu söylüyor, ben de böyle bir söz söylediğime teessüf ediyorum.

3.2. Siyasi Görüşleri

Komitacılık İsmail Canbulad'ın onaylamadığı bir durumdu. Örneğin Tevfik Paşa Kabinesi'ni ve onu destekleyen Padişah Vahdettin'i devirmek gerektiğini söyleyen Ali Fethi Bey'e şiddetle karşı çıkmıştı. Rauf Bey bu olayı hatıralarında şöyle anlatmaktadır (Orbay, 2005: 168):

> İsmail Canbulad Bey'in itirazı şöyle olmuştu. Tevfik Paşa Hükümeti'nin ve hatta padişahın nasıl değiştirilebileceği meselesini aramızda konuştuğumuz günlerin birinde İsmail Canbulad Bey'le ben Şişli'de Mustafa Kemal Paşa'nın evine gittiğimizde Paşa'yı -o zaman kadar ilk defa evine gelmiş olduğunu gördüğümüz- İttihat ve Terakki'nin meşhur İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'le baş başa konuşur bulduk. Odaya girip yanlarına yaklaştığımızda konuşma konusunun Tevfik Paşa'yı otomobilinin şoförünü değiştirip kaçırarak, İstanbul'da bir yerde saklamak olduğunu anlayınca, İsmail Canbulad Bey birden bire asabileşerek ters yüzü dönüp odadan sofaya çıktı. Ben de peşinden gittim. Yok, birader, böyle komitacı işlerine gelemem, böyle şey olmaz, bu benim işim değil diyerek sinirlendi. Gittikçe sinirlenen İsmail Canbulad Bey, teskin etmek hususundaki gayretlerime rağmen evden çıkıp gitti. Sonra Kara Kemal Bey de gitmişti. İsmail Canbulad Bey'in asabileşmesine hayret etmekte olan Mustafa Kemal Paşa'ya vaziyeti anlattım. Neden böyle oldu? Kara Kemal de nereden çıktı? diye sorunca yok canım dedi. Ben komitacılık yapar mıyım, Kemal Bey'in ağzını arıyorum dedi. Öyle ise haydi kalkın gidelim İsmail Canbulad'a anlatın dedim. İsmail Canbulad'ın Osmanbey'deki evine gittik. Mustafa Kemal Paşa, Kemal Bey'in ağzını aradığını tekrar ile işin içinde komitacılık olmadığı hususunda teminat verdi. Bu teşebbüs de bu kadarla kaldı.

İsmail Canbulad, muhalif olduğu konuları açıklıkla ortaya koyardı. Meclis'in karışık olduğu 10 Ekim 1918 tarihinde Halil Bey'in riyaseti kararlaştırıldığı halde aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu 53 kişi fırkanın reyine muhalif olup fırkadan ayrılarak Fethi Bey'e oy verdi (Cavid Bey, 2000: C.I, 4).

İsmail Canbulad, hatalı bulduğu her olayda eleştirisini ve tepkisini dile getirdi. İsmail Canbulad, yeni teşekkül etmiş olan Osmanlı Hürriyet Avam Fırkası'na girmek üzereyken fırka proğramının esasları üzerinde uyuşamadığı gerekçesi ile fırkadan ayrıldı (Kocaoğlu, 2006: 64).

İsmail Canbulad'ın arkadaşı Rauf Bey Avusturya'da tedavi için bulunduğu sırada İzmir Suikastı ile suçlandı. Rauf Bey teslim olmasını isteyen Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesi'ne gönderdiği mektupta İsmail Canbulad ile ilgili şunları yazdı (Orbay, 2005: 399):

> Feci bir surette katl ve şehid edilen İsmail Canbulad Bey merhum, çok sevdiğim ve muhabbetinden ziyade vatani hamiyeti ve ahlaki seciyesine hürmet ettiğim pek aziz bir dostumdu. Merhumu milletvekili seçtirmek hususundaki tavsiyemi, suikastla alakalı gösterecek kadar iftiraya cür'et, mukabele edemeyecek surette susturulmuş namuslu insanlara, ahrete göçmüş mağdurlarla istihzayı, bir nevi fazilet sayan bu zatlar, bilirler ki, merhum İsmail Canbulad Bey benden evvel, çok daha evvel Selanik'te kolağası Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşı ve dostu idi. Mütarekeye takaddüm eden günlerde Halep'te Ordu Kumandanı bulunan Mustafa Kemal Paşa, zamanın hükümdarına çektiği telgrafnamede, memleketin selameti için teşkilini teklif ettiği kabineye merhum İsmail Canbulad Bey'i

behemahal sokulmasını isteyecek kadar, kendisini muktedir ve bilhassa emniyete layık görüyordu. Mütarekeyi takip eden günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın evindeki sürekli toplantılarda tutuklandığı güne kadar İsmail Canbulad Bey de hazır bulundu. Malta'dan benden evvel kurtulup vatana dönen merhum, Meclis Reisi bulunan Mustafa Kemal Paşa ile samimi münasebetini idame etmiş ve intihabat esnasında, seçim komitesinin de reisi bulunan müşarünileyh tarafından fikir cereyanlarını takip ve iş'ar vazifesi ile görevlendirildiğini, bugün Ziraat Vekili bulunan Sabri Bey söylemişti. İstanbul mebusluğuna seçilmesi, mezkûr komitece kararlaştırılmış olan merhumu, intihabatı idare eden kimselerden birine, tarafımdan tavsiye kadar meşru ve tabii kanun nazarında cürüm teşkil etmesi mümkün olmayan başka ne gibi bir hareket tasavvur edilebilir?

3. 3. Eserleri

İsmail Canbulad, Birinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra 1908 yılında Risale-i Askeriye isminde bir dergi çıkardı (Öztürk, 1995:2.D,3.C, 397). Harbiye Mektebi'nde tarih öğretmen muavinliği yaptığı sırada çıkardığı bu dergi haftalık yayın yapmaktaydı (Ziyaoğlu, 1971: 225). İstanbul'da yayınlanan bu dergi Almanya'da çıkan bir dergi örnek alarak hazırlandı (Ergin, 2007: 602). Ahmet Refik ile birlikte bu askeri derginin yayın işlerini yönetti (Kocahanoğlu, 2005: 356).

İsmail Canbulad, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nde bulunduğu zaman polis kütüphanesini kurdu ve polis dergisini faaliyete geçirdi. Polis mecellesini hazırladı (Ziyaoğlu, 1971: 226).

İsmail Canbulad, bazı mühim ve esaslı işlere de girişti. Cemil Paşa'nın Emaneti zamanında bir Alman şirketine ihale edilmiş olan şehrin haritası işleri Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine ertelendi. Savaş nedeni ile bütün malların fiyatında artış meydana geldi. Alman şirket önceden kararlaştırılan bedelle bu işi yapmak istemedi. İsmail Canbulad, Şehremaneti'nde göreve başladıktan sonra bu sorunu çözmek istedi. O, şehrin haritasının mutlaka yapılmasını istiyordu. Bu nedenle şirketin, şehrin haritasının çizmek için önceden kararlaştırılan bedele, fazladan iki bin lira kadar zam isteğini kabul etti (Ergin, 2007: 607).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

İsmail Canbulad, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk dönemlerinde yaşamış bir devlet ve siyaset adamıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olup, Teceddüt ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkalarının yönetici kadrosunda yer aldı. Cemiyet üyesi olması nedeni ile o dönemin siyasi olaylarından olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilendi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra siyasi bir kimliğe dönüştü ve fırka olarak anılmaya başlandı. İttihat ve Terakki Fırkası, 1908 yılından 1918 yılına kadar geçen sürede devlet yönetiminde söz sahibi oldu. Vatanı kurtarma idealiyle yola çıkan fırka, devlet idaresinde kötü gidişi engellemeye çalıştı. Devletin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olan fırka, savaş sonunda mağlup olunmasından dolayı ülkenin parçalanmasını önleyemedi. II. Abdülhamit yönetimine karşı büyük bir mücadele veren İttihatçılar, on yıl gibi kısa bir sürede devletin hezimete uğramasına neden olmalarından dolayı ağır eleştirilere hedef oldu.

Cemiyet faaliyetleri, Jön Türkler adı altında yürütüldü. İdaredeki aksaklıkları önlemek için başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere birçok cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğu Vatan Cemiyeti idi. Vatan Cemiyeti yurt geneline yayılmada başarılı olamadı. Bunu farkeden Mustafa Kemal Paşa, aynı amaçla kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. Fakat Cemiyet'in yönetici kadrosunda yer alamadı. Cemiyet'in belli bir lideri yoktu. Mithat Şükrü Bleda, Enver Paşa, Doktor Nazım, Cavid Bey ve İsmail Canbulad gibi kişiler liderleri arasında yer aldı. Askerlik görevini yürüten Mustafa Kemal Paşa ile fırka yöneticileri arasında fikir uyuşmazlıkları mevcuttu. Fırka yöneticileri, devlet yönetiminde daha çok kendilerine yakın gördükleri ve anlaşabildikleri insanlarla çalışmayı uygun buldu. Bu durum Mustafa Kemal Paşa'nın Cemiyet içindeki kadro dışında yer almasına neden oldu. Fakat İsmail Canbulad ile Mustafa Kemal'in ilişkileri devam etti.

Fırka üyelerinin lider kadrosu eğitimli insanlardan oluşmaktaydı. Lider kadrosunda yer alan kişilerin yaşamlarının büyük kısmı Makedonya ve Selanik gibi devletin kültür seviyesi çok gelişmiş bölgelerinde geçti. İsmail Canbulad, İstanbul doğumlu olmasına rağmen Balkanlarda askerlik hizmetinde bulundu. Görevi sırasında Balkanlardaki siyasi gelişmelerle ilgilendi.

Cemiyet üyelerinin devlet yönetiminde tecrübesiz olmaları, dönemin şartları dikkate alındığında büyük zararlara neden oldu. Çünkü Avrupalı Devletler, Osmanlı Devleti'nin çökmesi sonucunda paylaşılacak topraklar üzerinde planlarını önceden hazırlamıştı. Devlet yöneticilerinin yapacağı hatalar, kötü sonuçlara neden olabilirdi. O döneme bakıldığında siyasi istikrarsızlık, sık sık seçimlerin yapılması, hükümetlerin değişmesi, kişisel anlaşmazlıklar sonucu çıkar çatışmalarının yaşanması ve Avrupalı Devletlerin yaşanan bu gelişmelere müdahil olması, Osmanlı Devleti'nin hızlı bir şekilde çökmesine neden oldu.

İstikrarsızlığın yaşandığı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde İtilaf güçleri tarafından fırka yöneticilerinin bir kısmı tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderildi. Tutuklananlar arasında İsmail Canbulad da vardı. Cemiyet mensuplarının Malta'ya sürgün edilmesi keyfi bir uygulama idi. Tutuklamaların yapıldığı sırada İstanbul resmen işgal edilmemişti. Hukuk açısından Osmanlı Devleti'nin egemenliği devam etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda Osmanlı Devleti'nin yasaları geçerli idi. Fakat bu durum göz ardı edilerek aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu Osmanlı Devleti idarecileri ve komutanları yargılanarak Malta'ya sürgüne

gönderildi. Malta'da zor şartlar altında geçen tutukluluk günleri İsmail Canbulad'ın siyasetten soğumasına neden oldu. Kendisini tutuklamaya gelen inzibat çavuşunu şehit etmesi, bu olayla sürekli olarak yüzleşmek zorunda kalması ve bütün bu olayların üzerine Malta'ya sürgüne gönderilmesi siyasetten soğumasının nedenleri arasındaydı. Bu nedenle serbest kaldıktan sonra bir süre siyasetten uzak durdu. Fakat siyasete karşı sergilediği mesafeli duruşu çok uzun sürmedi.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkması sonucunda, aralarında Cemiyet üyelerinin de bulunduğu birtakım insanlar harekete geçti. Devlet yöneticileri arasında yer alan Talat Paşa ve Enver Paşa tekrar geri dönmek üzere yurt dışına çıktı. Enver Paşa, mücadeleyi yurt dışında sürdürüp şartlar müsait olduğunda tekrar Anadolu'ya dönmek istedi. Yurtta kalan Fırka üyeleri ise milli direniş hareketini başlatmak için harekete geçti. Bu amaçla birçok cemiyetler kuruldu. Fakat Milli Mücadele başarı ile sonuçlandırılınca Fırka üyeleri arasında karşılıklı bir güven eksikliği ortaya çıktı. Enver Paşa'nın tekrar yurda dönmek istemesi, Batum'da İttihat ve Terakki Fırkası namına bir toplantı yapması, eski kadronun devlet yönetimini tekrar ele geçirmeye çalışması şeklinde algılandı. Her ne kadar açıklanmamış olsa da Mustafa Kemal Paşa ile bir kısım İttihatçı kadrolar arasında geçmişten gelen anlaşmazlıklar mevcuttu. Fakat devlet parçalanıp yerine yeni bir devlet kurma aşamasına gelindiğinde, anlaşmazlıkların derinliği ve çözümsüzlüğü ortaya çıktı. Bu nedenle muhalefette bulunanlar mücadelelerini sürdürmek için önce Meclis'te İkinci Grup adı altında siyasi faaliyetlerini yürüttü.

Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir devlet kurma aşamasında çizilecek yol haritasında eski arkadaşlarının fikrini almaması aralarının açılmasında neden oldu. Her iki tarafta aslında ortak fikirlere sahipti. Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması, Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması gibi hayati önemi olan konularda yaşanan problemler, bir tarafın dışlanmasından kaynaklandı. Dışlanıldığını düşünen muhalefet, Mustafa Kemal Paşa'nın geliştirdiği değişimlere ve otoriter eğilimlere karşı çıktı. İktidar ile muhalefeti oluşturan arkadaşlar arasındaki ilk fikir ayrılığı, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması sırasında çıktı. Türk delegasyonu başkanı İsmet Paşa, Ankara'daki Rauf Bey'in başkanlığındaki hükümetin isteklerine uymadı. İsmet Paşa, bazı sorunların aşılmasında Meclis üyelerine ve başvekile danışması gerekirken, konuları makam atlayarak direk Meclis Başkanı'na iletti. Lozan görüşmelerinin devam ettiği sırada yaşanan bir hükümet krizi Türk tarafına zarar verebilirdi. Durumun hassasiyetini gören Rauf Bey, anlaşma imzalanır imzalanmaz görevinden çekildi.

İktidar ile muhalefet arasında yaşanan diğer bir kriz Cumhuriyet'in ilanı sırasında meydana geldi. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'i ilan etmek için ustaca bir manevra yaparak, öncelikle Fethi Bey kabinesinin hükümetten çekilmesini istedi. İktidardan çekilen kabinenin yerine yeni kabine kurulamadı. Mustafa Kemal Paşa, sorunun çözülebilmesi için anayasanın değiştirilerek Cumhuriyet'in ilan edilmesi gerektiğini düşündü. Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi kabul edilerek Cumhuriyet ilan edildi. Yaşanan gelişmelerden haberi olmayan ve Cumhuriyet'in ilan edilmesini tesadüfen öğrenen başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere birçok eski İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olanlar, böylesine önemli bir olaydan haberdar edilmemelerine içerledi. Vatanı kurtarmak için birlikte savaştıkları Mustafa Kemal Paşa tarafından düşüncelerinin alınmaması, onların muhalefete geçmesine neden oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı kararlara muhalefet eden ve bu kadar önemli bir konuda kendilerine danışılmayan eski arkadaşlar, basını da kullanarak tepkilerini dile getirdi.

Halifeliğin kaldırılması üzerine muhalefet şiddetini arttırdı. Eski İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri, yaşanan gelişmeler üzerine yeni bir fırka kurmaya karar verdi.

Muhalefeti oluşturan ve aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu grup Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. İşbaşındaki hükümet ise muhalefeti sindirme politikasını takip etti. Hükümet tarafından öncelikle Milli Mücadele'de etkili olan Kara Kemal'in liderliğindeki Karakol Cemiyeti ve Harbiye Nezareti'ndeki subayların faaliyetleri sıkı takibe alındı. Önce 1920 yılında Karakol Cemiyeti ve daha sonra 1921 yılında Enver Paşa taraftarları etkisiz hale getirildi. Meclis'te muhalefeti temsil eden İkinci Grup üyelerinin, 1923 yılındaki ikinci Meclis seçimlerine girmeleri engellendi. Yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Fırka proğramının 12. Maddesi iktidar tarafından hoş karşılanmadı. Bu maddeye göre cumhurbaşkanı olan mebusun Meclisten ayrılması gerekecekti. Devlet yönetiminde yer alanlar sözkonusu maddenin Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik hazırlanmış olduğunu düşündü. Bütün bu gelişmeler yaşanırken 1925 yılının Şubat ayında Güneydoğu Bölgesi'nde Şeyh Sait ayaklanması çıktı. Fethi Bey, 3 Mart 1925 yılında başvekillik görevinden alınarak yerine İsmet Bey getirildi. Takrir-i Sükûn Kanunu Meclis'ten geçirildi. İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Muhalefeti destekleyen gazetelerin yayın yapması yasaklandı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran 1925 yılında kapatıldı. Nihayet İttihat ve Terakki kökenli üyelerin önemli bir bölümü Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişiminde bulunmakla suçlandı.

Mustafa Kemal Paşa, 7 Mayıs 1926 yılında Anadolu'yu kapsayan bir yurt gezisine çıktı. Adana, Mersin, Silifke, Mudanya, Bursa ve Balıkesir'i gezdi. Balıkesir'de kalış süresini bir gün geciktirdi. Planlanan suikast girişimi bu gecikme nedeni ile gerçekleştirilemedi. Suikast Giritli Şevki tarafından hükümet yetkililerine ihbar edildi. Suikast teşebbüsünü bazı Cemiyet üyeleri itiraf etti. Fakat aralarında İsmail Canbulad'ın da bulunduğu bazı üyeler bu suçlamayı kabul etmedi. Esasında suikast planı ile ilgili birçok varsayım bulunmaktadır. Böyle bir girişimin planlandığı ve hatta eski İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin büyük bölümünün bilgisi dâhilinde gerçekleştiğini savunanlar olduğu gibi, Edip Bey'in hükümetin ajanı olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Bu fikri savunanlara göre Edip Bey suikastı planlayanları Giritli Şevki ile tanıştırmıştır. Diğer bir varsayıma göre ise Motorcu Giritli Şevki hükümet adına çalışmaktadır. Bu nedenle Motorcu Giritli Şevki suikastı haberdar ettiği için idam edilmemiştir. Dikkat çekici diğer bir hususta tutuklular arasında yer alan Gürcü Yusuf son savunmasında Mustafa Kemal Paşa'nın eğer doğruyu söylerse kurtulacağına dair kendisine söz verdiğini söylemesidir. Gürcü Yusuf söylediği bu sözlerden hemen sonra mahkemeden çıkartılmaya çalışılmıştır. Esasında suikast planı dışlanıldığını düşünen ve Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı bir otorite iddiasında bulunanlarla, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesini kabul eden kişiler arasında yaşanan siyasi çekişmenin sonucuydu. Son yaşanan olaydan sonra, eski arkadaşlar tamamen birbirlerinin karşısında yer aldı. Sonuç itibarıyla Mustafa Kemal'in karşısında yer alanlar siyasetten çekilmek zorunda kaldı.

İstiklal Mahkemesi yetkilileri Mustafa Kemal Paşa'ya yapılması planlanan suikast girişiminden bütün Terakkiperver Cumhuriyet Fırka üyelerini sorumlu tuttu. Mahkeme fırka üyelerinin İzmit mebusu Şükrü Bey'in evinde toplantılar yaptıklarını ve bu toplantılar sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın öldürülmesi için Ziya Hurşid'i ve arkadaşlarını görevlendirdiklerini iddia etti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'sının eski üyelerinin iktidarı ele geçirmek için suikast planladıkları iddia edildi.

Yargılamalar başlamadan önce savcının basına yaptığı açıklamalardan suikast işinin İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri tarafından düzenlendiği anlaşılmaktaydı. Savcı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yöneticilerinin eski İttihatçılardan, hükümete muhalif olan İkinci Grup üyelerinden ve cumhurbaşkanına kişisel düşmanlık besleyen kişilerden

oluştuğunu ifade etti. İstiklal Mahkemesi Savcısı Necip Ali Bey, iddianamesinde eski İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup üyelerini gizli bir şekilde çalışarak mevcut hükümeti görevden uzaklaştırmak, yönetimi ellerine almak ve bu amaca ulaşmak içinde Mustafa Kemal Paşa'ya suikast suikast düzenlemekle suçladı. Suikastla ilgili olarak hazırlanan iddianamede birinci derecede suçlu bulunanların sorgusu yapıldı. Fakat dikkat çeken en önemli nokta suikasta teşebbüs edenlerden daha ziyade suikastı planlayarak iktidarı ele geçirmek isteyenler ve suikastten haberdar olanların yargılanmasıydı. Bu anlamda İsmail Canbulad'a yöneltilen suçlamalar da suikasttan haberdar olduğu halde bu durumu yetkili mercilere bildirmemesi ve iktidarı ele geçirmeye çalışan grubun içinde yer alması şeklindeydi. Mahkeme esnasında sanıkların birbirleri ile yüzleşmeleri sağlandı. Yüzleşmeler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın proğramının hazırlanış şekli ve Kara Kemal'in yazıhanesini ile Cavid Bey'in evinde yapılan ve İsmail Canbulad'ın da hazır bulunduğu toplantılara yönelikti. İsmail Canbulad, arkadaşları ile Cavid Bey'in evinde iki kez toplantı yaptıklarını, ilk toplantıda Mustafa Kemal Paşa'ya götürecekleri teklifin hazırlığını yaptıklarını ifade etti. İsmail Canbulad, toplantıların yapıldığını kabul ederek, yapılan toplantılardan Mustafa Kemal Paşa'nın haberi olduğunu belirtti. İkinci toplantılarını anlatırken Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yaptığını ve yaptığı bu görüşmeyi kendilerine bildirmek için toplantıya çağırdığını anlattı. Savcının Halk Fırkası'ndan istifa etmesinin nedenini sorduğunda, fırka üyelerinden biri olan Yunus Nadi'nin kendisi ile ilgili söylediği olumsuz sözlere kızmasından kaynaklandığını ifade etti. Tutuklu olan diğer arkadaşları gibi savunmasında kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmedi. Halk Fırkası'ndan istifa ettikten sonra Yunus Nadi Bey ile bu konuda bir görüşme yaptığı dönem gazetelerinde yer aldı. Savcıdan avukat talebinde bulunmasına rağmen, isteği savcı tarafından reddedildi. Kendisine önce kürek cezası verilip buna itiraz etmesi üzerine ikinci savunmasından sonra idam edilmesine karar verildi.

Tutuklananların birçoğu Millet Meclisi üyesi olup yasama dokunulmazlıkları bulunmaktaydı. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması için mahkemenin Millet Meclisi Başkanlığı'na başvurması gerekti. Şahsi dokunulmazlıkların Meclis tarafından kaldırılmadan, İstiklal Mahkemeleri'nin emriyle ve cinayete teşebbüs gerekçesiyle tutuklanarak İzmir'e gönderilmeleri Anayasa'yı ihlal anlamına gelmekteydi. Fakat mahkeme, tutuklanan kişilerin suçüstü yakalandığını belirterek kendini savundu. İstiklal Mahkemeleri olağanüstü yetkilerle donatılmıştı. Mahkemenin kararlarına itiraz etmek neredeyse imkânsız gibiydi. Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklanması esnasında İsmet Paşa bu kararın tekrar geri alınması için birtakım girişimlerde bulunarak Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklandıktan kısa bir süre sonra serbest bırakılmasını sağladı. Mahkeme savcısı bu durumdan Mustafa Kemal Paşa'yı haberdar edince İsmet Paşa'dan bu hareketinin gerekçesi soruldu. Yapılan görüşmelerden sonra Kazım Karabekir Paşa tekrar tutuklandı.

Mahkeme üyeleri ile tutuklananlar arasında çarpıcı bir ilişki mevcuttu. İlk olarak hepsi birbirlerini daha önceden tanıyordu. Üstelik aralarında arkadaşlık ilişkileri de bulunmaktaydı. Fakat Kazım Karabekir'in yaptığı bir açıklama konu ile ilgili önemli bir detayı karşımıza çıkarmaktadır. Suikast davasında Savcı Ali Bey, Kazım Karabekir'e Mustafa Kemal Paşa ile bir zamanlar yakın arkadaş olduğu bu insanların neden bu kadar kopma noktasına geldiği sordu. Kazım Karabekir cevaben aralarına bazı bozguncu insanların girdiğini belirtti. Lozan Anlaşması'ndan sonra Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında bazı anlaşmazlıkların çıktığını, araya birçok kötü niyetli insanların girdiğini, bu eski iki arkadaşı bir daha bir araya getiremediklerini söyledi. Bunlara ilaveten

gazetelerde haklarında yazılan olumsuz haberlerin bu anlaşmazlığı derinleştirdiğinden bahsetti.

Kazım Karabekir'in ikinci kez tutuklanmasından sonra mahkeme salonuna geldiğinde mahkemede görevli bulunan askerlerin hazırol vaziyetine geçmiş olması mahkeme üyeleri arasında tedirginliğe sebep oldu. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'in sorgusundan hemen sonra mahkeme heyeti üyeleri ile bir toplantı yaptı. Toplantıdan sonra Kazım Karabekir'in de aralarında bulunduğu generaller serbest bırakıldı. Zaten mahkemenin Kazım Karabekir hakkında bulduğu tek şey Millet Meclisi binasına girişte suikastı planlamakla suçlanan Ziya Hurşit ile birkaç kelime konuşmasıydı

Suikast davası ile ilgili dikkat çekici önemli bir konu da suikastı planlamakla suçlanan kişilere bu girişimlerinin nedeninin hiçbir zaman sorulmadığıdır. Sadece Ziya Hurşid'e suikastın siyasi bir sebebi olup olmadığı soruldu. Ziya Hurşit bunu kabul etti ama diğer sanıklara böyle bir soru yöneltilmediği gibi, Ziya Hurşid'in verdiği cevap genelleştirildi.

Dava ile ilgili olarak ortaya çıkan tartışmalardan birisi de İstiklal Mahkemeleri'nin çalışmalarına yönelik yapılan eleştirilerdi. İstiklal Mahkemeleri, ülkenin daha rahat yönetilmesi ve idarecilere çalışmalarında kolaylık sağlamak için kurulmuştu. Dikkatten kaçmaması gereken en önemli husus bu mahkemelerin dönemin şartları ve devletin içinde bulunduğu durum dikkate alınarak kurulmuş olan ve olağanüstü yetkilerle çalışan ihtilal mahkemeleri olduğudur. Dolayısıyla İstiklal Mahkemeleri'nin kararlarına hiç kimsenin itiraz etme yetkisi bulunmamaktadır. Birinci Meclis'te muhalif olan ne kadar İttihat ve Terakki Fırkası üyesi varsa çeşitli gerekçeler sunularak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanarak çeşitli cezalar aldı. Yaşanan gelişmeler daha çok muhalefetin sindirilmesi ve tasfiye edilmesi şeklinde yorumlandı. Çünkü suikast davasında suçlamalar direk olarak kişilerin mensup oldukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na yöneltildi.

İsmail Canbulad'ın Hükümet yetkilileri tarafından kendisini tutuklamakla görevlendirilen inzibat çavuşunu şehit etmesi hayatı boyunca yüzleşmek zorunda kaldığı büyük hatalarından biri oldu. Komitacılığı sürekli reddetti. Mustafa Kemal Paşa'nın da aralarında bulunduğu arkadaş toplantılarında bu isteğini "Ben komitacılık istemem!" şeklinde açıkça ifade ederek orada bulunanları ettikleri yemini bozmakla suçladı. İsmail Canbulad'ın en göze batan özelliği hemen hemen bütün yönetimlere çok çabuk muhalif olmasıydı. Kendi doğrularından taviz vermeyen özelliğe sahipti. Korkusuz ve gözüpek bir insandı. Fakat bu özellikler o dönemin siyasi ortamı dikkate alındığında kendisi için çok kötü sonuçlara neden oldu. Suikast Davası ile ilgili en doğru sonuçlara ulaşmak için İstiklal Mahkemesi zabıtlarının incelenmesi gerekmektedir. Fakat dönem gazeteleri incelendiğinde İsmail Canbulad'ın bu suçlamaları asla kabul etmediği açıkça görülmektedir. Bir taraf kesin bir dille suçlamalar yöneltirken, diğer taraf bu suçlamaları asla kabul etmemektedir.

İsmail Canbulad, İzmir Suikastı olayında İstiklal Mahkemeleri tarafından vatan hainliği ile suçlanarak idam edildi. Eşi bu olaydan sonra hastalanarak Mısır'a gitti. Elde edilen bulgulara göre İsmail Canbulad'a verilen idam cezası çok ağırdı. Aynı suçlar Rauf Bey'e de yöneltildi ve yurt dışında olması nedeni ile ceza infaz edilemedi. Daha sonra çıkarılan aftan yararlanan Rauf Bey yurda döndü. Aynı gerekçelerle Kazım Karabekir Paşa'da tutuklandı fakat halkın ve askerlerin tepkisi nedeni ile serbest bırakıldı. Suikastın bizzat içinde olan fakat suikastı ihbar eden Motorcu Giritli Şevki hiçbir ceza almadı. Suikastı planladığını kabul eden Ziya Hurşit bu olaydan sadece birkaç kişinin haberi olduğunu söyledi. Haberi olan kişiler arasında İsmail Canbulad yer

almamaktadır. Üstelik İsmail Canbulad, Suikast planlandığı esnada yurt dışında bulunmaktadır. İzmir Suikastı, siyasi olarak değerlendirildiğinde, muhalefetin etkisiz hale gelmesine neden oldu. Bu bağlamda İzmir Suikastı ile Türkiye'de siyasi olarak muhalif görüşe sahip olanlar ortadan kaldırıldı.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV BELGELERİ

A.) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ

BEO.4247/318460, 4277/320771, 4399/329881, 4413/330919, 4417/331203, 4467/334980, 4496/337176, 4524/339249, 4665/349875

DH.EUM.MH. 81/75, 81/79, 119/65, 127/61, 128/59, 128/59, 255/75, 255/90

DH.KMS. 48/23, 40/35

DH.EUM.SSM. 50/31, 50/33, 59/42

DH.MB.HPS. 80/57

DH.ŞFR. 57/155, 57/157, 57/217, 58/74, 63/290, 506/18

HR.İM. 4/60, 18/80

HR.SYS. 2437/81

HSD.AFT 6/51

İ.DH. 1476/83

MV. 257/48, 258/92

B.) ZABIT CERİDELERİ

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC), D.II, C.1
Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC), D.II, C.2
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), D.II, C.5
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), D.II, C.6

II. SÜRELİ YAYINLAR

A.Gazeteler

Açıksöz Gazetesi: 10 Temmuz 1926
Ahenk Gazetesi: 17 Haziran 1926, 20 Haziran 1926.
Akbaba Gazetesi: 19 Temmuz 1926.
Akşam Gazetesi, 9 Temmuz 1926, 10 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926, 27 Ağustos 1926
Amasya Gazetesi: 16 Haziran 1926.
Babalık Gazetesi: 13 Temmuz 1926
Cumhuriyet Gazetesi: 1 Temmuz 1926, 9 Temmuz 1926, 11 Temmuz 1926, 27 Ağustos 1926.

Haber Gazetesi: 6 Temmuz 1926, 13 Temmuz 1926, 20 Temmuz 1926, 27 Temmuz 1926, 3 Ağustos 1926, 10 Ağustos 1926.
Haftalık Yeni Gazete: 1 Temmuz 1926.
Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi: 2 Haziran 1926, 3 Haziran 1926, 11 Haziran 1926, 21 Haziran 1926, 29 Haziran 1926, 1 Temmuz 1926, 2 Temmuz 1926, 9 Temmuz 1926, 3 Ağustos 1926.
Hilal-i Ahmer Gazetesi: 24 Haziran 1926.
İkdam Gazetesi: 9 Temmuz 1926, 10 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926, 15 Temmuz 1926, 16 Temmuz 1926.
Milliyet Gazetesi: 26 Haziran, 27 Haziran, 9 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926.
Resimli Gazete: 4 Temmuz 1926.
Son Saat Gazetesi: 12 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926, 15 Temmuz 1926, 16 Temmuz 1926.
Tanin Gazetesi: 16 Nisan 1918, 19 Nisan 1926.
Yeni Ses Gazetesi: 14 Temmuz 1926.

III. BAŞVURU ESERLERİ

A.) Kitaplar

AHMAD, F., 2007. İttihat ve Terakki 1908–1914, Kaynak Yayınları, İstanbul, 255s.
AKAL, E., 2002. Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat ve Terakki ve Bolşevizm, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı, İstanbul, 423s.
AKSOY, Ş., 2008. İttihat ve Terakki Cemiyeti Tarih, Nokta Kitap, İstanbul, 336s.
AKŞİN, S., 1987. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul, 319s.
ALİ CEVAT BEY, 1991. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 207s.
ARMSTRONG, H.C., 2001. Bozkurt, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 255s.
ATATÜRK, M. K., 1981. Nutuk, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1280s.
ATAY, F. R., 1984. Çankaya, Kıral Matbaası, İstanbul, 586s.
AYBARS, E., 2009. İstiklal Mahkemeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 464s.
AYDEMİR, Ş. S., 1966. Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul, 579s.
----------, 1976. İkinci Adam 1884-1938**,** C.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 504s.
----------, 1976. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914), C.II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 573s.
BAĞ, Y., 2001. Çerkeslerin Dünü Bugünü, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 214s.
BAL, M. A., 2003. Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921), Özgü Yayınları, İstanbul, 549s.
BALCIOĞLU, M., 2007. Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 322s.
BARDAKÇI, M., 2014. İttihatçı'nın Sandığı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 552s.
BAYAR, C., 1965. Ben De Yazdım Milli Mücadele'ye Gidiş, C.I, Baha Matbaası, İstanbul, 323s.
BAYUR, Y. H.,1991. Türk İnkılabı Tarihi, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 493s.

BETROZOV, R., 2009. Çerkeslerin Etnik Tarihi, Çeviri: Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara, 320s.

BİRGEN, M., 2006. İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi?, C.I, Yayına Hazırlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 547s.

----------, 2006. İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki'nin Sonu, C.II, Yayına Hazırlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 915s.

BLEDA, M. Ş., 1979. İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 200s.

CAVİD BEY, 1993. İdama Beş Kala, Emre Yayınları, İstanbul, 224s.

----------, 2000. Felaket Günleri Mütareke Devri'nin Feci Tarihi, C.I, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 368s.

----------, 2000. Felaket Günleri Mütareke Devri'nin Feci Tarihi, C.II, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 352s.

CEBESOY, Ali Fuat., 2011. Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete, C.I-II, Temel Yayınları, İstanbul, 659s.

CEMAL PAŞA, 2010. Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 456s.

ÇAKIR, S., 2011. Osmanlı Kadın Hareketi, Metis Yayınları, İstanbul, 456s.

ÇAVDAR, T., 1991. İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul, 143s.

----------, 1984. Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 512s.

ÇETİNER, S., 2008. Çöküş Yılları, II. Abdülhamit, Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul, 318s.

DURU, K. N., 1957. İttihat ve Terakki Hatıraları, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 78s.

DURU, O., 2007. Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 252s.

EKİNCİ, N., 1997. Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 369s.

ERGİN, O. N., 2007. İstanbul Şehreminleri (Büyükşehir Belediye Başkanları) 1855-1928, Yayına Hazırlayan: Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 1023s.

ERMAN, A. N., 1971. İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, Temel Yayınları, İstanbul, 191s.

EROĞLU, N., 2008. İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 421s.

ERSOY, H. ve KAMACI, A., 1992. Çerkes Tarihi, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 180s.

ERTÜRK, H., 1957. İki Devrin Perde Arkası, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 592s.

EYİCİL, A., 2004. İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey, Gün Yayıncılık, Ankara, 402s.

GOLOĞLU, M., 2010. Milli Mücadele Tarihi-III 1920 Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 419s.

GREW, J., 1966. Atatürk ve İnönü Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları, Çev. Muzaffer Aşkın, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul, 128s.

HALE, W., 2003. Türk Dış Politikası, Mart Matbaası, İstanbul, 363s.

HANİOĞLU, M. Ş., 1985. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Jön Türkler (1889-1902), İstanbul, 664s.

ILIKAN, S. ve ILIKAN, F., 2005. Ankara İstiklal Mahkemesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükumet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar, Simurg Kitapçılık, İstanbul, 821s.

İNAN, Y.Z., 1978. JönTürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine, Bayramaşık Yayınevi, İstanbul, 170s.

İRTEM, S. K., 1999. Yıldız ve Jön Türkler İttihat Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 444s.

----------, 2004. Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 635s.

KANDEMİR, F., 1955a. İzmir Suikastının İç Yüzü, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 123s.

----------, 1955b. Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 120s.

----------, 1955c. Siyasi Dargınlıklar, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 112s.

----------, 1964. Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 200s.

KARABEKİR, K., 1990. Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yayınevi, İstanbul, 208s.

----------, 1992. Paşaların Kavgası Atatürk Karabekir, Emre Yayınları, İstanbul, 332s.

----------, 1993. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, Yayına Hazırlayan: Uğur Mumcu, Emre Yayınları, İstanbul, 552s.

----------, 1995. İstiklal Harbimizin Esasları, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 424s.

KARAKOYUNLU, Y., 2001. Üç Aliler Divanı, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 244s.

KARPAT, K. H., 2010. Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset, Timaş Yayınları, İstanbul, 393s.

KILIÇ ALİ, 1955. Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, Sel Yayınları, İstanbul, 131s.

----------, 1997. İstiklal Mahkemesi Hatıraları, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 142s.

KILIÇ, S., 1994. İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması, Emre Yayınları, İstanbul

KOCABAŞ, S., 1991. Kendi İtirafları Jön Türkler Nerede Yanıldı 1890-1918 Hayaller, Komplolar, Kayıplar, Vatan Yayınları, İstanbul, 591s.

----------, 2007. Geçmişten Günümüze Bilinmeyen Tarihimiz, Vatan Yayınları, 173s.

KOCAHANOĞLU, O. S., 1998. İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yayınları, İstanbul, 648s.

----------, 2005. Atatürk'e Kurulan Pusu/İzmir Suikastının Perde Arkası, Temel Yayınları, İstanbul, 916s.

----------, 2008. Hatıraları ve Mektuplarıyla Talat Paşa, Temel Yayınları, İstanbul, 289s.

KOCAOĞLU, B., 2006. Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması, Temel Yayınları, İstanbul, 320s.

KOLOĞLU, O., 2011. Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 287s.

KURNAZ, Ş., 1991. Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Ankara Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 154s.

KURAN, A. B., 2000. İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 461s.

KUTAY, C., 1964. Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki, Tarih Yayınları, İstanbul, 318s.

----------, 1966. Tarih Sohbetleri, C.I, İstanbul Halk Matbaası, İstanbul, 316s.

----------, 1977. 31 Mart İhtilalinde Abdülhamit, Nilüfer Matbaacılık, İstanbul, 275s.
----------, 1978. Siyasi Sürgünler Adası: Malta, Cemal Kutay Kitaplığı, İstanbul, 271s.
----------, 1998. Tarihte Türkler Araplar Hilafet Meselesi, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 271s.
LEWIS, B., 2000. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 541s.
MENTEŞE, H., 1986. Osmanlı Mebusan Meclis Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 254s.
MAZICI, N., 1984. Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), Dilmen Yayınevi, İstanbul, 267s.
MUMCU, U., 1997. Gazi Paşa'ya Suikast, um:ag Vakfı Yayınları, İstanbul, 108s.
MÜFTÜOĞLU, M., 1975. Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, C.I, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 386.
NAMITOK, A., 2009. Çerkeslerin Kökeni Origines des Circassiens, Birinci Kitap, Çev: Aysel Çeviker, Kafdav Yayınları, Ankara, 139s.
NEDİM, A., 1993. Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları-1926, İşaret Yayınları, İstanbul, 391s.
NUR, R., 1992. Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 464s.
OK, S., 2012. İttihat Terakki'nin "Yeminsiz Kadınları", Destek Yayınları, İstanbul, 255s.
ORBAY, R., 2000. Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, C.I, Emre Yayınları, İstanbul, 303s.
----------, 2000. Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, C.II, Emre Yayınları, İstanbul, 266s.
----------, 2005. Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 498s.
----------, 2009. Siyasi Hatıralar, Örgün Yayınevi, İstanbul, 711s.
ORTAYLI, İ., 2007. Osmanlı Barışı, Timaş Yayınları, İstanbul, 240s.
ÖNDER, M., 1990. Atatürk Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 182s.
ÖZBEK (YEDİÇ), B., 1991. Çerkes Tarihi Kronolojisi, 176s.
ÖZTUNA, Y., 2005. Türk Tarihinden Yapraklar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 301s.
RAGIP, M., 2004. İttihat ve Terakki Tarihinde Perde Arkası Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?, Örgün Yayınevi, İstanbul, 771s.
RAMSAUR, E. E., 2007. Jön Türkler ve 1908 İhtilalı, Çev: Nuran Yavuz, Pozitif Yayınları, İstanbul, 208s.
RESNELİ, N., 1975. Balkanlarda Bir Gerillacı Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları, Çağdaş Yayınları, Çev. İhsan Ilgar, İstanbul, 238s.
SERBES, N. ve YAĞAN, A., 2010. Tarihteki "Hain" Çerkesler, Phoenix Yayınevi, Ankara, 207s.
SONYEL, S. R., 1991. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, TTK Basımevi, Ankara, 399s.
SORGUN, T., 1998. İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet "1902-1938 Üç Devrin Galerisi" İmparatorluktan Cumhuriyete, Kamer Yayınları, İstanbul, 541s.
ŞİMŞİR, B., 1976. Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınları, Ankara, 480s.
TAHİR, K., 1975. Kurt Kanunu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 363s.
TEMO, İ., 1987. İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arda Yayınları, İstanbul, 278s.
TOKER, Y., 2006. Malta Sürgünlerinden Portreler, Toker Yayınları Ltd Şti., İstanbul, 192s.

TUNAŞAR, S., 2004. Gizemli Bir Devrimci: İsmail Canpolat, Piramit Yayıncılık, İstanbul, 106s.
TUNAYA, T. Z., 2009. Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, 792s.
Türk Parlamento Tarihi, 2000. 2. Dönem, T.B.M.M. Vakfı Yayınları, Ankara.
TÜRKGELDİ, A. F., 1949. Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 290s.
UÇAROL, R., 2000. Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul, 994s.
VARDAR, G., 1960. İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 584s.
YAĞCIOĞLU, E., 1992. İttihat ve Terakki'nin Son Yılları:1916 Kongre Zabıtları, Nehir Yayıncılık, İstanbul, 111s.
YALÇIN, S., 2005. Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, Doğan Kitap, İstanbul, 614s.
YALÇIN, H.C., 1976. Siyasi Anılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, 311s.
----------, 2002. İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 461s.
YALMAN, A. E., 1970. Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918), C.I, Yenilik Basımevi, İstanbul, 352s.
YILMAZ, D., 2001. Osmanlı'nın Son Yüzyılı Cumhuriyete Giden Yol, Çizgi Kitabevi, Konya, 267s.
ZİYAOĞLU, R., 1971. İstanbul Kadıları Şehreminleri Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 800s.
ZÜRCHER, E.J., 1996. Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 523s.
----------, 2011. Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 293s.

B.) Makaleler

AKANDERE, O., 2000. "Damat Ferit Paşa'ya Karşı Düzenlenen Bir Suikast Girişimi, Nedeni ve Sonuçları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, (25-26), ss.73-117.
AKTEPE, M., 1974. "Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti İle Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", Belleten, C.XXXVIII, S.150 Nisan 1974'ten ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, ss.263-295.
AKYÜREKLİ, M., 2013. "İstiklal Mahkemeleri'nde Hukuk Var Mıydı?", Derin Tarih, Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık A.Ş, İstanbul, (20), ss.76-81.
ALKAN, A. T., 1999. "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar:31 Mart Vakası ve Sonuçları", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.420-429
AVCI, C., 1995, İzmir Suikastı, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.X, S.28'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, ss.89-103.
AYDIN, M., 1999. "Osmanlı'nın Yıkıntısından Milli Devlete:Milli Ordu'nun Teşkili Sırasında İstanbul'dan Yapılan Yardımlar ve Gizli Teşekküller", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.684-695.
BABACAN, H., 2002. " Enver Paşa", Türkler, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.263-272.
BİRİNCİ, A., 2002. "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", Türkler, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.193-211.

ÇELİK, M., 2013. "İnkılabın Kanunu, İnkılabın Mahkemesi", Derin Tarih, Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık A.Ş, İstanbul, (20), ss.62-65.

ÇELİKPALA, M., 2006. "Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya: Sosyal, Siyasal Yapı ve Etnik Çatışmalar", Kafkas Dosyası, Tatav Yayınları, İstanbul, ss. 81-134.

DEMİREL, A., 2013. "İstiklal Mahkemeleri'nin Kısa Bir Tarihçesi", Derin Tarih, Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık A.Ş, İstanbul, (20), ss.74-75.

EYİCİL, A., 2002. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", Türkler, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.228-244.

GÜNGÖR, F., 2012. "Kafkasya'da Çerkes Bölgelerinim Sosyal Yapısı", Tarih Bilinci, Milsan Basımevi, İstanbul, (19-20), ss.126-135.

İSLAM, İ., 1999. "Mütareke Döneminde İttihatçı Takibatı", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.676-683.

KIZILDOĞAN, H. S., 1937. "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki", Belleten, 1(3-4), ss.619-655.

ÖKSÜZ, H., 1999. "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi Balkanlarda Yaşamış Olduğu Siyasal Süreç", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.484-494.

SARIALİ, A., 1993. "Çerkesler ve Çerkes Ethem", Basında Çerkesler, İstanbul Kafkas Kültür Derneği, İstanbul, ss.16-21.

SHPUZA, G., 1999. "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.465-473.

ŞAHİN, E., 2006. "Tarih Boyunca Kafkasya'ya Yönelik Türk Politikaları", Kafkas Dosyası, Tatav Yayınları, İstanbul, ss.11-80.

TSURTSUMİA, Z., 2012. "Çerkes ve Abhazların Osmanlı Topraklarına Sürgünü, Kuzey Kafkasya", Tarih Bilinci Dergisi, Milsan Basımevi, İstanbul, (19-20), ss.27-33.

TÜRKMEN, Z., 1999. "31 Mart Olayından Sonra Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonunun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayı'nın Araştırılması", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.420-440.

UĞUR, F., 1993. "Kaf Dağı'ndan Anadolu'ya Çerkesler", Basında Çerkesler, İstanbul Kafkas Kültür Derneği, İstanbul, ss.137-148.

WAKIZAKA, K., 2012. "19. Yüzyıl Çarlık Rusya'sı İle SSCB'nin Kuzey Kafkasya'daki İskan Politikalarının Karşılaştırılması", Tarih Bilinci, Milsan Basımevi, İstanbul, S.19-20, ss.75-82.

YAKUT, K., 1999. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Orduyu Siyaset Dışı Bırakma Çalışmaları, Osmanlı", C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.441-453.

YÜKSEL, M., 2013. "Bakanlar Kurulu İstiklal Mahkemesi'ni Nasıl Yönetmişti?", Derin Tarih, Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık A.Ş, İstanbul, (20), ss.66-69.

C.) Ansiklopedi ve Albümler

ÖZTÜRK, K., 1995. Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927, C: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 3, Ankara, 821s.

TBMM Albümü (1920-1950), 2010. C.I, TBMM Basın Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Yayın No: I, Ankara.

D.) İnternet Sayfaları

ASLAN, T., 2010. "31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar", OTAM (Ankara Üniverstesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), (28), ss.1-26. http://www.dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1664/17755.pdf (15.11.2013).

BİLGİN, M. S., 2005. "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", Belleten Dergisi, LXIX(254), ss.1-14. http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/.../10-Mustafa_Sitki_Bilgin.pdf (17.04.2014).

KELEŞYILMAZ, V., 1998. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 6(21), ss.68-80. http://www.dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/797/10195.pdf). (23.07.2013).

KELEŞYILMAZ, V., 2000. "Kafkas Hareketinin Perde Arkası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16(47), http://www.atam.gov.tr/dergi/sayı-47/kafkas/hareketinin/perde/arkası (28.01.2013).

ŞAHİN, M, ve ŞAHİN C., 2011. "Suriye'nin Son Osnalı Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in Suriye Valiliği ve Mustafa Kemal Paşa İle Buradaki Çalışmaları", Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), ss.1-27. http://www.academia.edu/.../Suriye'nin_Son_Osmanlı_Valisi_Tahsin_Uzer_Bey'in_Suriye Valiliği_ve_Musrafa_Kemal_Paşa_İle_Buradaki_Çalışmaları). (04.02.2014).

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Nermin Zahide AYDIN

Doğum Yeri ve Tarihi: Türkoğlu/Kahramanmaraş, 28.01.1970

Eğitim Durumu

Lisans: Selçuk Üniversitesi/Eğitim Fakültesi/Sınıf Öğretmenliği

Yüksek Lisans: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Ana Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Dil: İngilizce

YDS: 60

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar: Sağlık Bakanlığı

Milli Eğitim Bakanlığı

İletişim

E-Posta: nzahideaydin@hotmail.com

Telefon: 05064765501

EKLER

Ek-1 İsmail Canbulad'ın Said Halim Paşa'nın Nasıl Öldürüldüğüne Dair Cavid Bey'e Yazdığı Mektup (Yalçın, 2002: 444-446)

Roma, 23 Kânunuevvel, 1921

Azizim

18 Kânunuevvel tarihli mektubunu aldım. Sait Halim Paşa meselesi hakkında evvelki mektubumda ne kadar yazdığımı hatırlamıyorum. Vak'a saat beşi çeyrek geçe, araba ile şehrinden avdet ettiği bir sırada vaki olmuştur. Zannederim, sen Ethem Bey'in ve Karman Hanımın oturduğu evi bileceksin. Sait Halim Paşa orada oturuyordu. O sokak gündüzleri bile her vakit gayet tenhadır. Katil birkaç günler oralarda görünmüş ve vak'a günü de erkenden gelerek kapının önünde beklemiş. Sait Halim Paşa ve yanında hınbıl Tevfik Beyle beraber gelince yavaşça arabanın arkasına geçmiş ve paşa inmek üzere iken sağ şakağına rüvelveri dayayarak ateş etmiş. Katilin boyu kısa olduğundan, mermi biraz yukarı seyrederek sol şakağının üstünden çıkmış gibi. Ve Paşa hemen ölmüş.

Tevfik Bey budalasının rivayetine göre otomobil patı zannetmiş. Sonradan araba ile takibe teşebbüs etmiş. Müteakiben bundan sarfı nazarla Paşayı poliklinoya götürmüşler ve orada güç hal ile Tevfik Bey'i de yerinden kaldırmışlar. Bana bir kâğıt yazmış yollamış. Evde idim. Hemen hastaneye gittim. Paşa ölmüş olduğuna göre katilin derdesti için orada olan zabıta memuruna bazı şeyler söyledim. Herifin pek ehemmiyet vermediğini görünce Ziya'ya gittim. Oradan Cami'ye telefon ettirdim. Fakat O da yerinde yoktu. Mamafih, zabıta sonradan takibata germi verdi. Bazı Ermenileri isticvab ettiyse de bir şey elde edememiş. Katilin tutulması bu şerait altında tesadüf'e tabi kaldı. Tevfik Beyle Bilal geçenlerde Paşa'nın kunduracısına girmişler. Kunduracı o gün üstü başı yırtık bir adamın gelerek birkaç çift kundura almaya kalktığını ve herifin halini şüpheli gördüğünü söylemiş ve ertesi günü tekrar gelip kunduraları alacağını ilave etmiş. Gidip polise haber vermişler. Ertesi gün polis bu adamı tevkif etti. Kendisi Bulgar, serseri. Üstünde ve odasında pek çok para çıktı. Bir bankaya da ayrıca para vermiş. Elbisesi berbat olduğu halde yeni bir palto giymiş. Kunduracıdan da bin beş yüz liret'ten fazla mal almış. Zabıta bundan şüphelenmiş. Kânunuevvelin ilk on beşinde nerede olduğunu sormuşlar, söylemiyor, söylemem diyor. Tevfik Beye göstermişler. O katil budur demiş. Paşa'nın ev sahibinin hizmetçisini tanıyamamış. Halen takibat bu zemin üzerindedir. Bulgar Cenevre'de, Marsilya'da, İstanbul'da bulunmuş. Hıdivden şüpheleniyorlar. Fakat ben eğer bu mesele sahih çıkarsa İngilizlerden şüphelenirim.

Bulgar Davidof'u o günlerde burada gördüm. Ondan da şüpheleniyorum. Talat Paşa'nın katli sırasında o adam oralarda bulunmuş zannederim. Seni tanıyor olmalı, onun takip ettiği meseleyi bilirsin. Bu adama karşı müteyakkız bulunmalı.

İtalyan gazetelerinden Roma'da çıkanlar ilk günler, uzun uzadıya buradaki siyanetten, mesuliyetten filan bahsettiler. İki üç gün sonra kesildi bitti. Yazılan şeyler pek fevkalade şeyler değildi amma hiç ehemmiyet vermiyorlar gibi de görünmüyorlardı. Ben gazetelerin aleyhte yazmadıklarından memnun oldum. Çünkü onu da bekledim. Binaenaleyh yazılanlar benim için kafi göründü.

Abbas Paşa Locarno'da Esplanade Oteli'ndedir. Na'şı tahnit ettirdik. Tabuta koyduk. Büyük oğlu Halim Bey'in gelmesine intizar olunuyor. O gelince Mısır'a nakledilecektir.

Cemal Paşa Berlin'de aleyhinde aleni olarak beyanatta bulunmuş. Vehbi Paşa –ki Berlin'den yeni gelmiş- o söylüyormuş. Enver'le çalışanların hepsi bu lakırdıları sükûnetle dinlemişler, itiraz etmemişler. Vehbi Paşa biri vasıtasıyla Cemal Paşa'dan sordurmuş imiş. O da cevaben böyle şeyler söylemediğini ifade etmiş. Fakat vasıta olan orada hazırmış ve bizzat evvelce söylediklerini işitmiş imiş. Enver'in Batum'da bir harekette bulunmadığını Yusuf Kemal tekzip ediyor. Mustafa Kemal'in Nutku Vakit'te vardı. Okudum ve sakladım.

Panislamizm sözü Enver'e karşı söylenmiştir. Aynı zamanda galiba İngilizlere hoş görünme fikri de var.

Talat Paşa'nın validesi hakikaten vefat etmiş. Ben gazetede gördüm. Fatih'e defnetmişler. Hayriye Hanım, Paşa'nın valde ve hemşireleriyle hüsni surette ayrıldığını nakletti ve kemal-i safiyetle maişetinden bahsetti. Evvelce biz Malta'da iken Rahmi ve Mithat Şükrü gerek onlar ve gerekse diğerleri için görüşmüştük ve Tanin matbaası hâsılatından Mithat'ın yardım etmesi aramızda takarrür etmişti. Mithat bu defa İstanbul'dan geçerken yüz elli lira bırakmış. Hayriye Hanımla hiç bu hususta konuşmamış. Bunun üzerine Rahmi'ye bir mektup yazdım ve Mithat Şükrü ile bu hususta konuşmasını ihtar ettim. Mithat'tan dün bir mektup aldım. "Matbaa pek muvakkat işler yaptığından şimdilik arzu olunan muaveneti ifa edecek bir vaziyette değildir. Mamafih Paşa'nın valdesi ile hemşiresine İstanbul'da bir parça yardım ettim ve devamına gayret edeceğim…" diyor.

Nuriye havadislerden memnun oldu. Hanımın saçlarının ve yüzünün boyanması hakkındaki fikrini soruyor. Ve diyor ki: Bütçe müsaade etseydi İstanbul'a bu hali görmek için giderdim. …den mektup aldı. Her vakit ki gibi hayatından müşteki. Nuriye soruyor, orada lor peyniri var mı diye. Azade çok severmiş, eğer orada yoksa burada çok var, gönderecektir. Var ise beyhude uğraşmayayım diyor ve bilhassa gözlerinden öpüyor ve cümlenize arz-ı hürmet ediyor.

Ermeni meselesi nokta-i nazarından evvelce bahsedilen esami pusulası teeyyüd etmedi. Bu havadisi madamın oğlu çıkardı. Ziya'ya yazdığın vakit, sor istersen. Fakat ben inanmıyorum. Sözde ona emniyet-i umumiyeden birisi söylemiş. İsmail Hakkı Paşa dördüncü imiş. Başta Talat, Behbudhan, Sait Halim varmış. Baki cümlenize ihtiramlar ve selamlar azizim.

İsmail Canbulad

Hamiş olarak

Sabit Beyden İstanbul'dan bir mektup aldım. Pire'deki meseleden hiç haberi yok. Çünkü bura gazeteleri Bekir Sami'yi Yunanlıların almak istediklerini yazmışlardı. Demek ki vapurdakilerin haberi olmamış. Sabit Bey'de İstanbul'da Salah Cimcuz'da kalmış. Bir gün de akşamüzeri İzzet Paşa otomobilini göndermiş evine aldırmış. Hiç korkusuz oturmuş ve gezmiş. Bekir Sami gece yarısına kadar dışarıda kalıyormuş.

Ek-2 İsmail Canbulad'dan Cavid Bey'e Ermeniler intikam listesi hazırladığına Dair Mektup (Yalçın, 2002: 447).

31 Kanunuevvel, 1921

Azizim,

29 Kânunuevvel tarihli mektubunu aldım. Polisin tahkikatı daha ziyade Hıdiv üzerinedir. Bakalım ne çıkacak. Benim bidayette zannım, Paris'te hariciye nazırlarının müzakere edecekleri bir sırada yeniden Ermeni meselesini hatırlatmak için Ermeniler tarafından yapılmış bir vaka suretinde idi. Hidiv Suriye'ye hükümdar olmak istiyormuş. Belki bunun için Sait Halim'i rakip görebilir. Çünkü Fransızlar Ankara'nın tavsiye edeceği birisini Suriye'ye emir yapmak fikrinde imişler. Ve bunu Hıdiv bilmiyor. Mamafih bu, sebeb-i kâfi olamaz.

Liste meselesini Ziya Beye sonradan tekrar sordum. Polisten söylediklerine göre, Talat Paşa'nın vefatı sırasında sözde bir liste bulunmuş ve bu liste İtalya hükümetine de tebliğ olunmuş imiş. Yoksa burada yeniden bulunmuş değilmiş. Bu da ne dereceye kadar doğrudur bilemem.

Evet, Sabah'ta yazılanları gördüm. Lanet olsun. Talat'a da neler yazmadılar. Hakiki ve siyasi kabahatlerini ciddi surette tahkik eden yok. Binaenaleyh bir daha bu memlekette hidemat-ı umumiyede bulunmaktan Allah beni muhafaza etsin.

Sait Halim'in cenazesi İstanbul'a götürülmeyecek. Büyük oğlu öyle istiyormuş. Henüz gelmemiş. Küçüğü geldi. Baki refikam ve Fatma ile birlikte cümlenize hürmetler ve meveddetler.

İsmail Canbulad

Ek-3 Cavid Bey'in İsmail Canbulad'a Mektupları 1921-1924 (Bardakçı, 2014: 192-193).

Gurten Kulm- Berne
14 Eylül 1921

Azizim!

Cahid'e ait olan mektubunuz şimdi geldi. Ben de kendisine mektup yazmak üzere idim. Hemen gönderdim. Maltadakilerin kurtulmalarına tabii memnun olacaktır. Rauf'la Vasıf'ın çıkmamalarına canım sıkıldı. Mithat Şükrü'de neden gelmedi? Bari şu zavallı Süleyman Numan'ı da içlerine alsalardı ne olurdu!

Ben Roma'da iken bizimkiler Rigi'den inmiş. Şimdi burada bulunuyoruz. Cahid dört gün evvel Nis'e gitti. İlk gelen mektupta iyi haberler var. Bakalım diğer mektuplarda neler göreceğiz? O civarlarda en iyi yer "Menton" imiş. Havası Nis'inkinden daha iyi imiş. Orada oturmağa karar verdik. Yalnız münasip ev bulunacak mı bilmem. Cahid henüz pek tenha olduğunu, otellerin bile açılmadığını, bir gün evvel açılmış fakat henüz temizlenmemiş bir otelde küçük bir oda bulunduğunu yazıyor. O bulur bulmaz bize haber verecek. İbtida onun ailesini göndereceğim. Sonra da biz gideceğiz. Teşrinievvel'in ilk haftasında ancak ben giderim. Azade için doktor (Menton) değişmekte zarar yok demiş. Fakat kışın bir iki ay dağ hayatını da tavsiye etmiş.

Refikayı da yarın Davos'taki doktor gelip muayene edecek ve şuüç dört ayda serbest hayatın bir tesir yapıp yapmadığına bakacak. Tabii ona da kışın bir iki ay dağda geçirmek tavsiye edecektir mutlaka. Eğer böyle bir tavsiyede bulunursa Kanunsani ibtidalarında iki üç ay için buralara döneriz. Faik (…) İsviçre frankları için yazdım. Bakalım bir şey yapabilecek mi?

Salih Paşa burada, birkaç günden beri arada görüşüyoruz. Mahmut Bey gelmişti. Almanya'ya geçti. Enver, Nazım bir müddetten beri Batum'da bulunuyorlarmış. Bahaeddin Şakir'den hukuk-ı akvam konferansına gelen bir Bulgar bir mektup getirdi. Sofya'da imiş. Trakya işleri ile uğraşıyormuş.

Said Halim Paşa'nın çıkardığı fotoğraflar ne oldu? Gördüğünüz vakit alıp bana gönderir misiniz? Hanımefendiye söyle, Nuri Bey'den mektup aldım. Pek melankolik olduğunu yazıyor. Bizim evin karşısında bir oda tutmuşlar. Oraya geçeceklermiş. Mustafa Kemal'in oturduğu ev mi acaba?

Bugünlük bu kadar. Refikamın hanımefendiye ve sana pek çok selamı var. Ben de hanımefendiye ihtiramlarımı takdim ederim. Cavid

Ek-4 İsmail Canbulad'ın Mahkemesi (Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926).

Saat ikiye beş kala İsmail Canbulad Bey getirildi. Hararet ve heyecandan mütemadiyen mendili ile yüzünü yelpazelemekte idi.

Bu esnada fotoğrafçılar karşısına geçerek resmini almaya başladılar. Canbulad Bey kendisine bir vaziyet-i mahsusa vererek resminin alınmasını sağladı. Beş dakika sonra heyet-i hâkime salona geldi. Reis Bey önündeki kâğıtları tetkike başladı. Bu arada Canbulad Bey mendili bırakıp şapkasıyla yelpazelenmeye başladı. Reisin sorularına cevap vermeye uygun bir hal aldı. Bir iki dakika sonra Reis Ali Bey ilk sualini sordu.

_İstihlastan sonra milli idare İstanbul'a tatbik edildikten ne kadar evvel veya sonra İstanbul'a geldiniz?

_Zaferden evvel geldim. Taarruzdan evvel Ankara'ya gelmiştim.

Bunun üzerine Reis;

_Kendilerini İttihat ve Terakki rüesası ad edenler tarafından vuku bulan içtima hakkında malumat veriniz.

Canbulad Bey cevaben;

_İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile Kemal Bey görüşmüş ondan sonra bir içtima yapıldı.

Reis tekrar;

_Nerede toplandınız? diye sordu. Canbulad Bey;

_Cavid Bey'in evinde toplandık diye cevap verdi. Reis;

_Bu içtimada kimler vardı?

_Günler geçmiş hatırımda yok. Galiba Cavid Bey, Kara Kemal vardı. Zannederim Rahmi Bey son zamanda gelmiştir. Ben vardım. Ardahan Mebusu sabık Hilmi var mıydı yok muydu bilemiyorum. Salah Cimcoz yoktu. Mithat Şükrü Bey de yoktu.

_İçtima kaç defa vakı oldu?

_İki defa.

Reis bu içtimada neler tezakür edildiğini ve neye karar verildiği hakkında soru sordu.

_İntihabata iştirak edip etmeme meselesi yani intihabata nasıl iştirak edelim diye görüşüldü. Zannederim Kemal Bey bazı şeyler söyledi. Bir heyet halinde cemiyet müteşekkil olmadığı için isteyen intihaba namzetliğini koyar, istemeyen koymaz şeklinde görüşüldü.

_İntihabın herhangi bir suretle temini mevzu bahis olmadı mı?

_Hayır.

_Mesela Şükrü Bey mevzu bahis olmadı mı?

_Şükrü Bey'in olup olmadığını bilmiyorum. Zannederim o zaman Trabzon valisi idi.

_İttihaz edilen kararda başka neler vardı?

_Hatırlamıyorum.

_Karar madde madde mi tesbit edildi?

_Hayır.

_Bu kararın meali umumiyesi nedir?

_Geçmiş şeyleri çabuk unuturum. Hatırımda kalmadı.

_İki içtima olduğuna göre mühim şeyler konuşulmuş olacaktır.

_Arz ettiğim gibi mülakatlar mevzu bahis oldu.

_Bu içtimayı meşru sebeplere istinat ederek mi yapıyorsunuz, kimi temsil ediyorsunuz?

_Hiç kimseyi değil. Dediğim gibi Kemal Bey Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş, görüştüklerimi arkadaşlarıma söyleyeyim demiş. Bundan ibarettir. Çünkü İttihat ve Terakki mevcut değildi.

_Pekâlâ, mademki İttihat ve Terakki mevcut değildi o halde bu içtimanızda başka bir hususiyet aramalıyız.

_Dediğim gibi içtimayı Kemal Bey İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile mülakatını bizlere söylemesi için akd edilmişti.

_İttihat ve Terakki Teceddüt Fırkası'na inkılab etmiş idi. Şu halde böyle bir toplanmada bazı konular ittihaz olunmuş ise bu kararların hafi bir zümreye aidiyetini kabul etmek zarureti vardır.

_Ne münasebet efendim. O zaman da Mustafa Kemal Paşa da Büyük Millet Meclisi Reisi idi ve içtimamızdan haberi vardı.

_ Biz bundan haberdar değiliz. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın Kemal Bey'i bir fırka namına karşısına alıp konuşması mevzu bahis olamaz. Bu içtimada sizlerin Halk Fırkası namzedi gösterilerek fırkaya idhaliniz tekarrür etmiş. Bilhassa sizinle Şükrü Bey'in ithali tekarrür etmiş. Siz de o suretle fırkaya girdiniz. Buna orada karar verilmiştir. Oradaki içtimanızın neticesidir. Nitekim Rahmi Bey'in bu hususta Sarı Efe'ye gönderdiği bir mektup ele geçmiştir. Bu mektup Cahid Bey'in İzmir'den, Salah Cimcoz Bey'in de Manisa'dan mebusluğuna çalışılması hakkındadır. Bu mektup Sarı Efe'ye gönderilmiştir.

_Malumatım yoktur. Bu içtimada bunların mebusluğu hakkında bir karar verilmemiştir. Böyle bir şey mevzu bahis olmamıştır.

Canbulad'ın bu ifadesi üzerine mektup okundu. Okunan mektup yukarıdaki mealdeydi. Reis;

_Rahmi Bey İttihat ve Terakki müdüranındandır. Onun bu mektubu hodbehot Sarı Efe'ye yazması varid değildir. Herhalde bir karara müstenittir. Şükrü Bey'le sizin mebusluğunuz mevzu bahis olmadı mı?

_Hayır olmadı. Yalnız arz ettiğim gibi İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile olan mülakatı anlattı.

_Bu içtimanız Hükümete malumat vererek mi vakı olmuştur?

_Lüzum yoktu.

_Bu günkü suikastın ilk adımı o içtima mıdır?

_Hiç münasebeti yok.

_İşte Rahmi Bey, Sarı Efe'den mebusluk için muavenet istiyor. O Edip Bey ki bugün suikast meselesinde birinci derecede fail-i asli mevkiindedir.

_Efendim Edip Bey'in o içtimayla münasebeti yoktu.

_Şu halde siz Halk Fırkası'nın namzedi olarak Meclis'e dâhil oldunuz değil mi?

_Evet.

_Ondan sonra Terakkiperver Fırka teşkil etti. Bu kimler tarafından yapılmıştı ve kim istemişti?

_Yunus Nadi Bey tarafından istendi. Meclis'te çıkmış bir şeyler söylemiş. Ben filanla filanla çalışmam demiş.

_Bu ne vakit oldu?

_İkinci içtima senesinde.

_O vakit mi fırka yapmak fikri size doğdu?

_Evet tam o vakit.

_Hiçte öyle değil. Kimlerle fırka yapmak için konuştunuz?

_Arkadaşlarımızla.

_Fırkanın proğram ve nizamnamelerini kimler yaptı?

_Ben, Şükrü ve diğer muhtelif arkadaşların iştiraki ile yapıldı.

_Kaç kişi kadardı?

_Beş altı kişi kadardı.

_İlk başlayışta kaç kişi idi?

_Üç kişi idi.

_Nizamnameyi kim yaptı?

_Şükrü Bey yaptı.

_Evvelce hazırlanmış bir müsvedde var mıydı?

_Hatırlamıyorum. Öyle muntazam bir müsvedde yoktu. Muhtelif fırka proğramlarını tetkik ettik. Teceddüt Fırkası'nın proğramını tetkik ettik. En ziyade onu esas ittihaz ettik.

_Nizamname sizin tarafınızdan hazırlanmış bir müsvedde ile tertib olunmuş. Ondan sonra o esas ittihaz edilmiş.

_Evet, o muhtelif şekillere girdi ve muhtelif arkadaşlar tarafından mevcut nizamname vücuda getirildi.

_Sizin fırkadan çekilmeniz Yunus Nadi Bey'in sözü üzerine miydi?

_Evet.

_Bu ifadenize göre demek bu müsveddeyi ondan sonra hazırladınız.

Evet öyledir.

_Hayır, böyle değildir. Daha evvel yapılmıştır.

_Değil efendim. Nizamname yapmak güç bir şey değildir. Şimdi veriniz üç saat içinde yapayım.

_Şu halde müsveddeler sizinle Şükrü Bey tarafından hazırlanmıştır.

_Evet böyledir.

_Hâlbuki arkadaşınız Kara Kemal'in, İkinci Grup azasıyla 340 Haziran'ından itibaren böyle bir fırka teşkil edeceğine dair ifadeleri vardır.

_Bana ne efendim. Kemal Bey öyle söyleyebilir. Bizim yaptığımız müsvedde ne başka bir kimse tarafından ne de Kemal Bey tarafından yapılmıştır. İmkânı yoktur.

_Kara Kemal Terakkiperver Fırka'ya girmiş midir?

_Bilmiyorum. Zannediyorum girmedi. Fakat fırkanın teşkilinde onun mesaisi yoktur.

_Fırka teşkil ettikten sonra heyet-i idareler mi teşkil etti?

_Rahatsızdım o zaman. Malumatım yok.

Size bir vazife verdiler mi?

_Hayır.

_Siz İzmir'e mebusluk inhilal ettiği zaman Şükrü Bey ile beraber geldiniz değil mi?

_Hayır, Şükrü Bey çok evvel gelmişti. Benim gelişimde intihabla alakadar değildi. Bir çiftlik meselesi için gelmiştim.

_İntihabat ve fırka işleriyle meşgul olmadınız mı?

_Hayır.

_Şükrü Bey'den sonra geldiniz.

_Herhalde birkaç ay sonra.

_Ali Fuat Paşa'nın ifadesi vardır. Canbulad Bey, Şükrü Bey ile beraber intihab işleriyle meşgul olmak üzere gönderildi diyor.

_Katiyyen yalan ve yalandır. O zaman zaten burada intihabat yoktu.

_Şimdi asıl meseleye gelelim. Şükrü Bey'in İstanbul'dan getirdiği Ziya Hurşid ve diğer adamlarla Ankara'da bir suikast teşebbüsünde bulunduğu hakkında malumatınızı anlatın.

_Böyle bir şeyden malumatım yok. Yalnız Sabit Bey bir şeyler söylemişti. Yani Sabit Bey'le Şükrü Bey arasında bir dedikoduolmuştu, benim bildiğim…

_Dedikodu nedir, demediniz mi?

_Sormuştum. Sabit Bey de doğru dürüst bir şey bilmiyordu.

_Şükrü Bey'e sormadınız mı?

_Ondan da sordum. Sabit Bey'den aldığım malumatı Şükrü'ye söyledim. Boş laflar, hiçbir şey yok, dedikodudan ibaret dedi.

_Hâlbuki Şükrü Bey'den sarih bir surette şüphelendiklerini söylüyorlar.

_Olabilir. Ben şüphelenmedim. Onlar belki bir şey biliyorlardı, şüphelenmişlerdir. Ben bir şey bilmiyordum.

_Sizin de bilmeniz lazım gelir.

_Ben o sırada onlar gibi Ankara'da değildim. Mesele kapanmış bitmişti. Ben İstanbul'dan Ankara'ya gittiğim zaman...

_Ziya Hurşid'i tanır mısınız?

_Hayır, muaferem yoktur.

_Aynı eşhas bu defa da İzmir'de suikast yapmak istemişler, buna dair malumatınız?

_Hiçbir malumatım yok. Şükrü'nün tevkif edildiğini, gazetelerde okudum.

_Görülüyor ki, bazı işlerde hafızanız gayet kuvvetli, bazılarında gayet zayıf.

_Ne gibi, hangi meselelerde?

_Mesela, Şükrü'nün tevkifini gazetelerden önce öğrenerek Refet Paşa'ya gidişiniz?

_Evet, doğru. Refet Paşa'ya gitmiş olduğumuzu dalgınlıkla unutmuşum. Fakat bu bir cürüm mü teşkil eder. Bu unutkanlıkla günaha mı girmiş oluyorum.

EK 5 Fotoğraf-1 İsmail Canbulad (TBMM Albümü, 2010:C.I, 100).

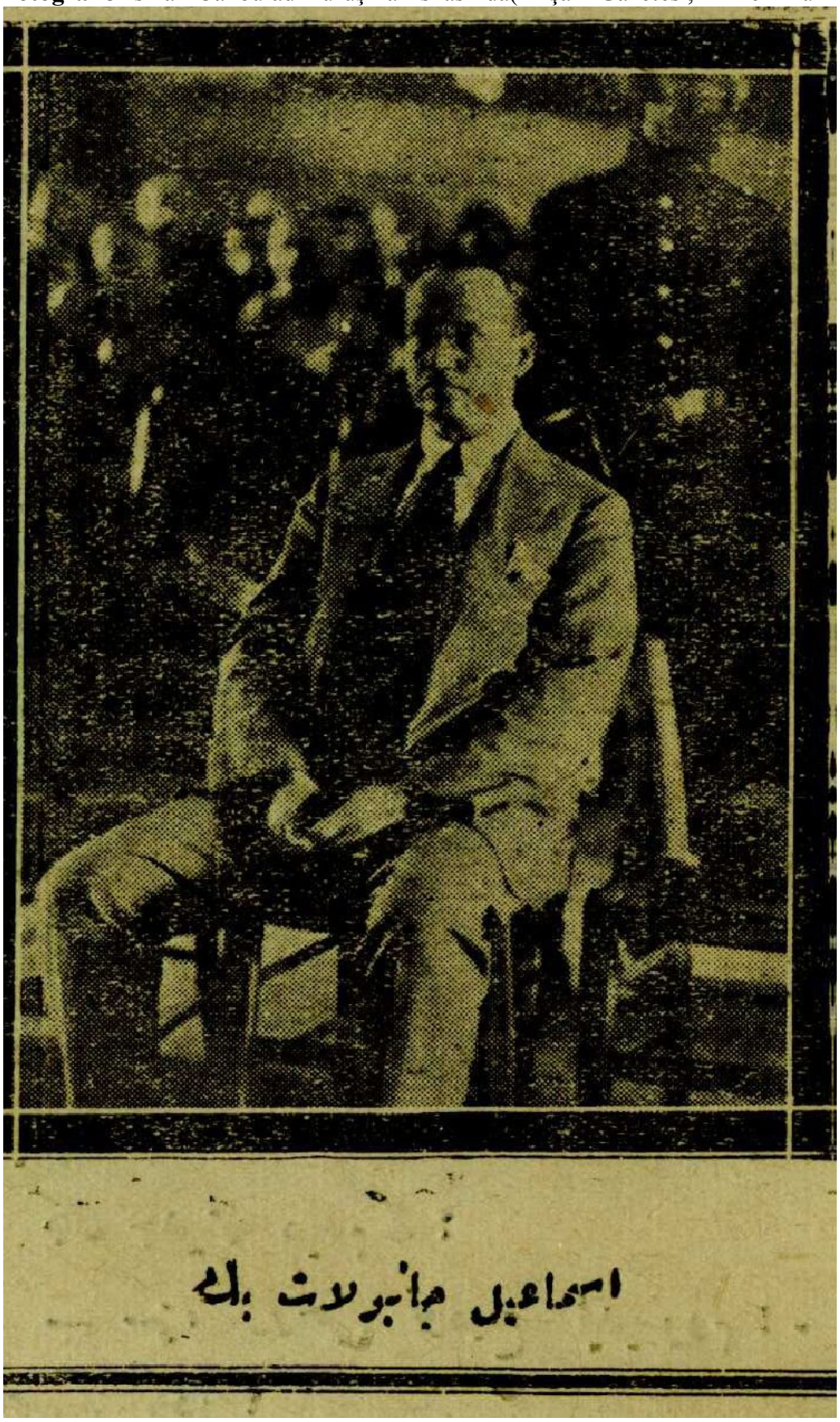

İsmail CANBULAD

Fotoğraf-2 (BOA, HR.İM, Belge No: 4/60).

Fotoğraf-3 İsmail Canbulad Duruşma Esnasında(Akşam Gazetesi, 14 Temmuz 1926)**.**

Fotoğraf-4 İstiklal Mahkemesi Heyeti **(**Akşam Gazetesi, 14 Temmuz 1926).

بوکونکی تاریخی قراری ویرن استقلال محکمه‌سی هیئتی

Fotoğraf-5 Suikast planının gerçekleştirileceği Gaffarzade Oteli civarında olan dükkân (Cumhuriyet Gazetesi, 15 Temmuz 1926).

ضیاءورشید ، لاز اسماعیل ، کورجی یوسف وچوپور حلمینك اعدام ایدیلدکلری
غفارزاده اوتلی جوارنده سوء قصد ایچون مناسب کوردکلری
نوری افندینك دکانلری اوکی

Fotoğraf 6: İzmir İstiklal Mahkemesi Heyeti (Milliyet Gazetesi, 14 Temmuz 1926**).**

Fotoğraf-7 İsmail Canbulad (Haftalık Yeni Gazete, 1 Temmuz 1926).

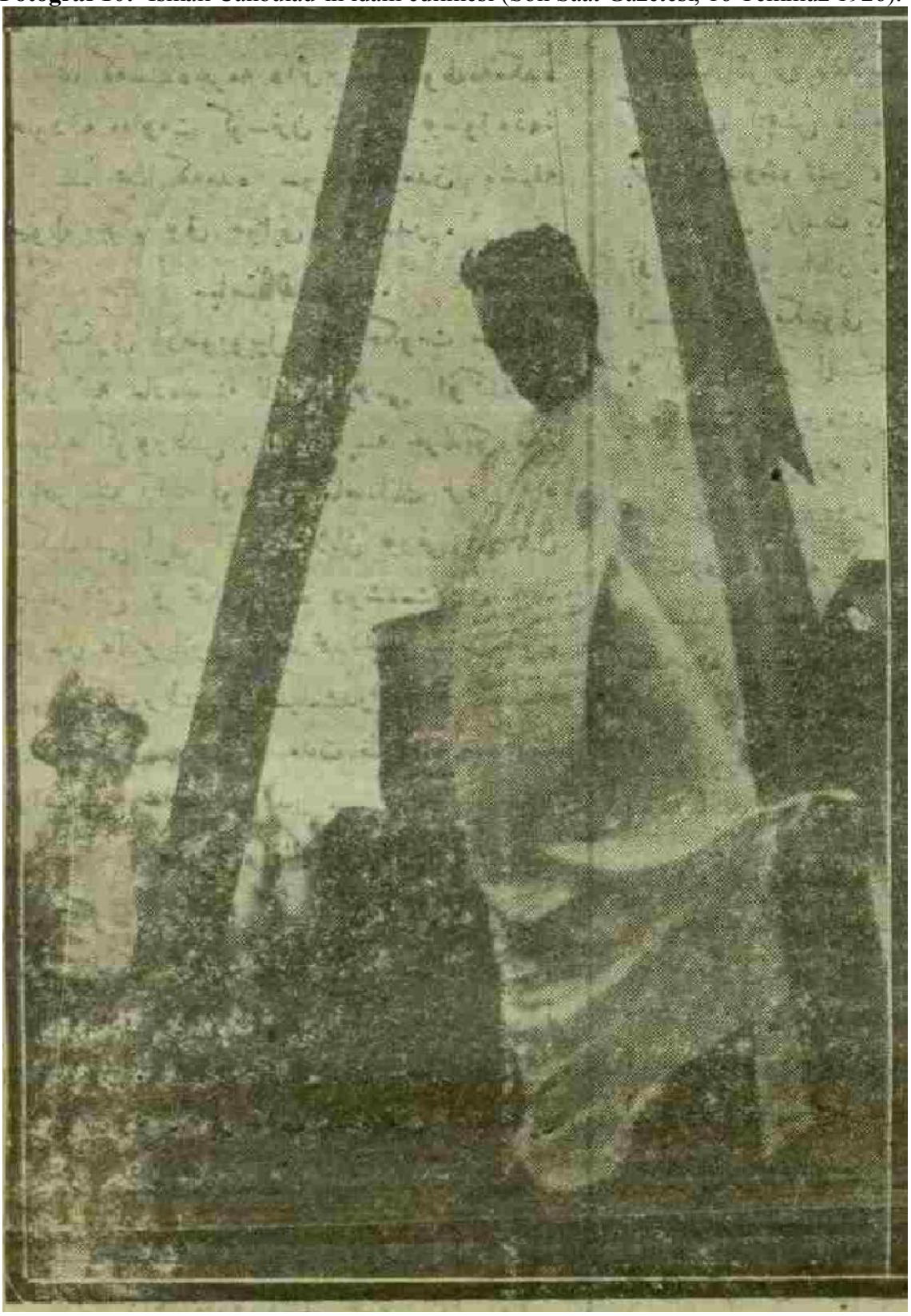
Fotoğraf-8 Ziya Hurşid'in İstiklal Mahkemesi'ndeki son duruşması (Son Saat Gazetesi, 15 Temmuz 1926).

Fotoğraf 9: Kazım Karabekir'in İzmir Suikastı davası nedeni ile yargılanması (Milliyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926).

Fotoğraf 10: İsmail Canbulad'ın idam edilmesi (Son Saat Gazetesi, 16 Temmuz 1926).

Fotoğraf 11: İzmir Suikastı'nı planlamakla suçlananlar (Resimli Gazete, 4 Temmuz 1926).

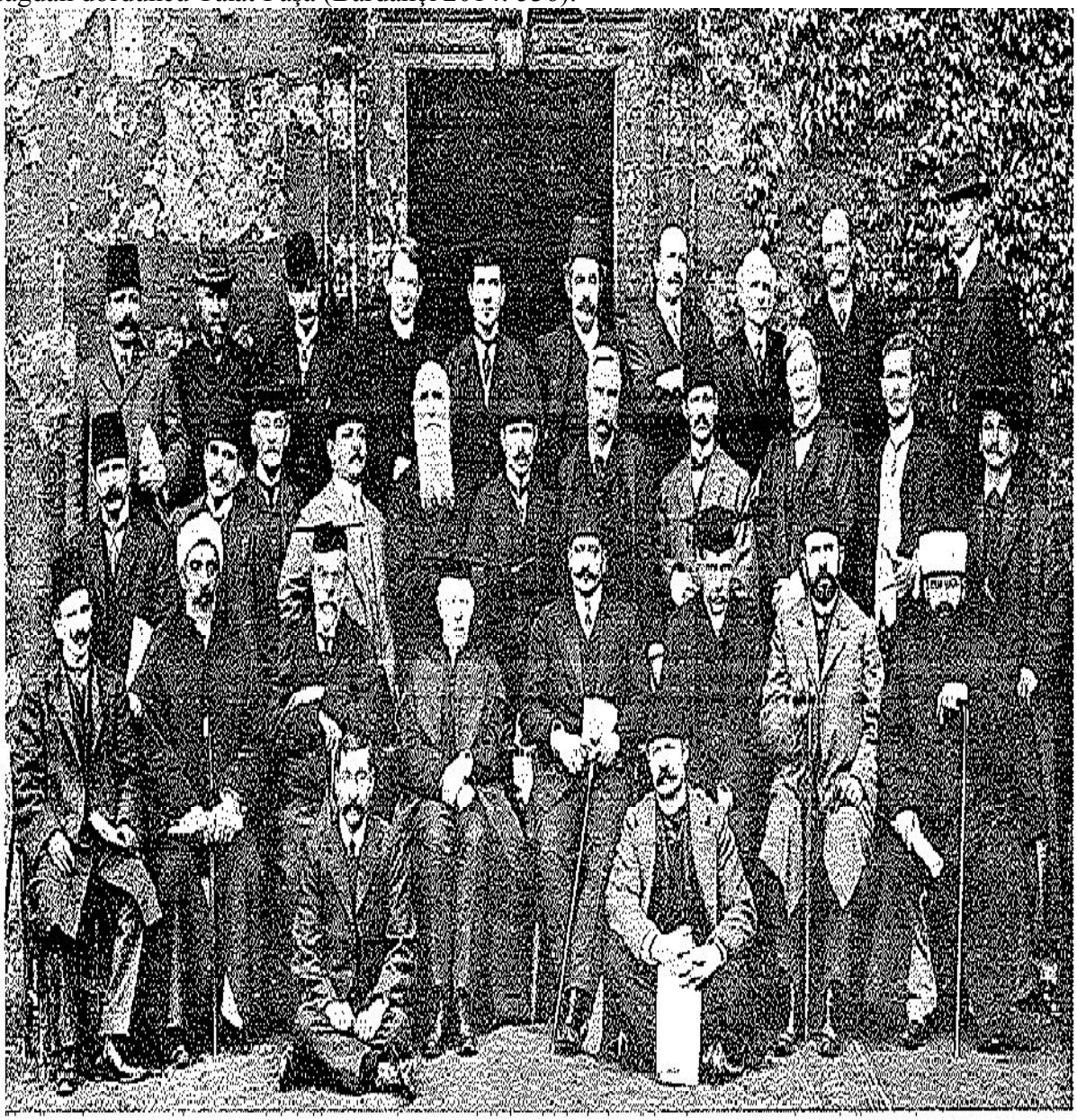

Fotoğraf 12: Talat Paşa ve İsmail Canbulad (Bardakçı, 2014: 533).

Talât Paşa (solda) ve İsmail Canbulat.

Fotoğraf 13: Osmanlı milletvekilleri, 1909'da İngiltere'ye yaptıkları ziyarette Cambridge Üniversitesi'nde. Arkadan ikinci sırada sağdan dördüncü İsmail Canbulad Bey, üçüncü sırada sağdan dördüncü Talat Paşa (Bardakçı 2014: 536).

Osmanlı milletvekilleri, 1909'da İngiltere'ye yaptıkları ziyarette Cambridge Üniversitesi'nde. Arkadan ikinci sırada sağdan dördüncü İsmail Canbulat Bey, üçüncü sırada sağdan dördüncü Talât Bey (Paşa), en önde sağda Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı).

Fotoğraf 14. Malta Sürgünleri (Bardakçı, 2014: 530)

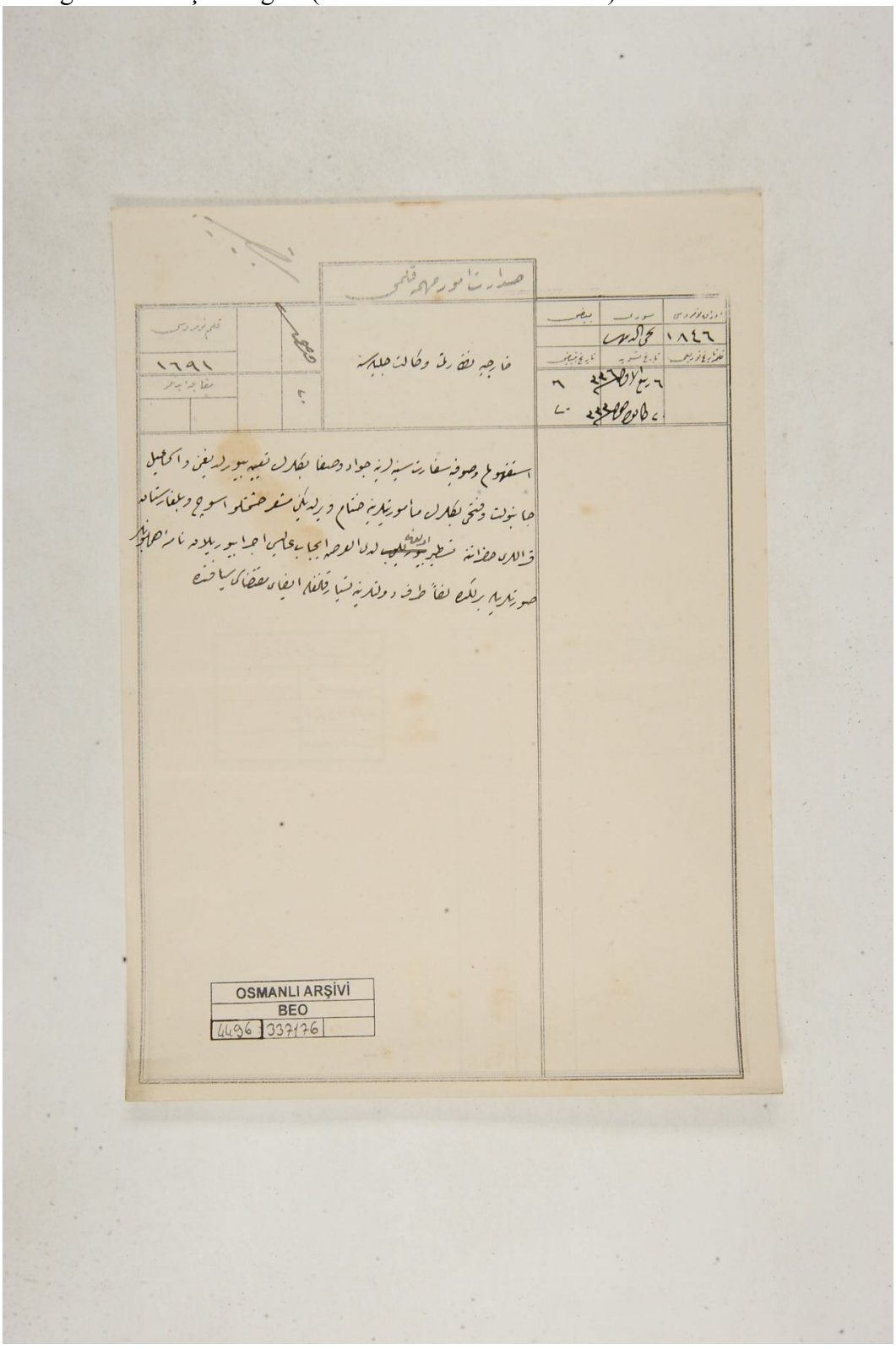
Malta sürgünlerinden bir grup: (Ön sıra soldan) İsmail Canbulat, Fethi Bey (Okyar), İzmir Valisi Rahmi Bey, Ubeydullah Efendi, (arka sıra soldan) valilerden Cevdet Bey, Hamdi Ferid Bey, Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimî Bey ve Ziraat Vekîli Sabri Bey.

Fotoğraf 15: İsmail Canbulad ile Talat Paşa'nın 1913'te çektirdiği resim (Bardakçı, 2014: 504)

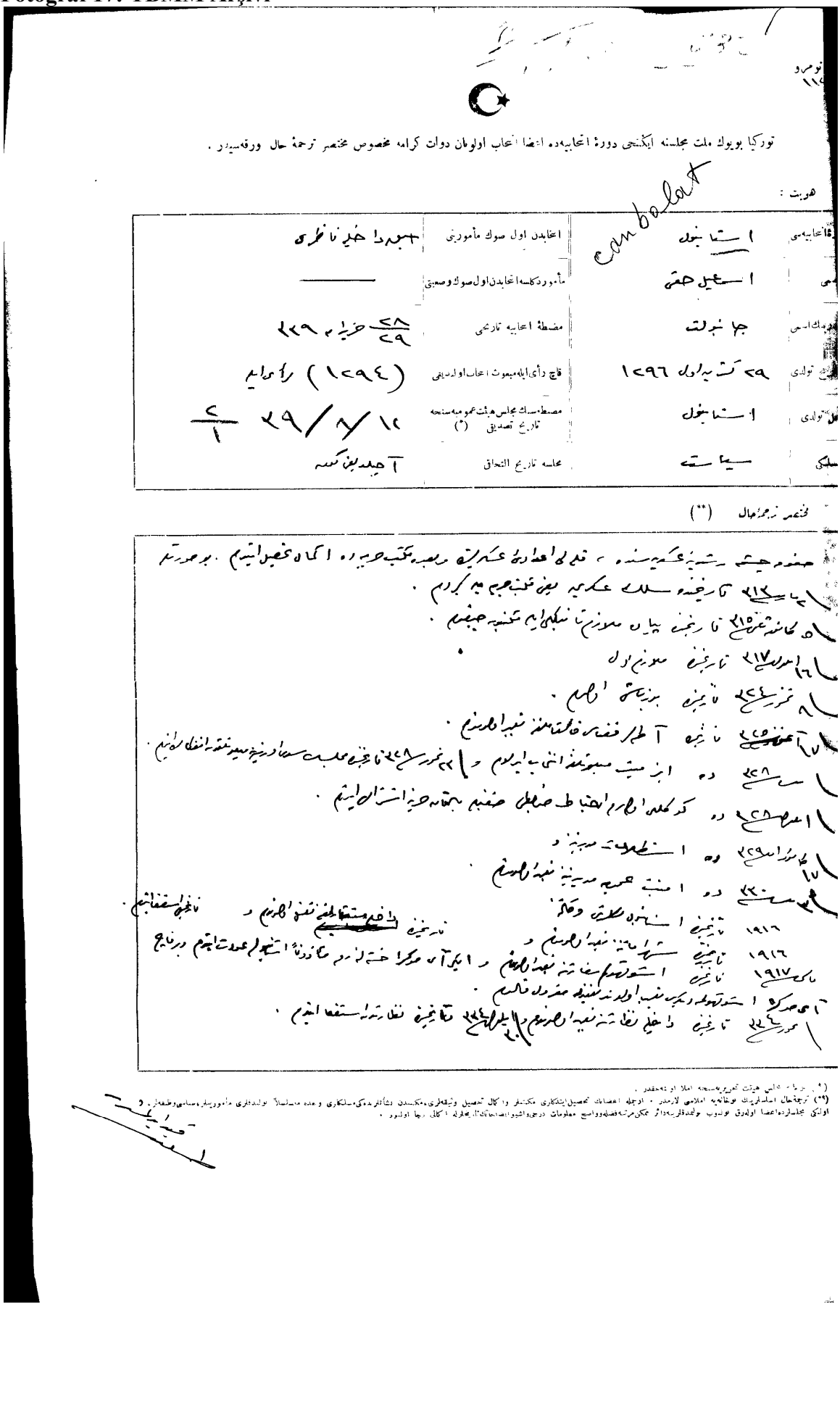
Talât (önde) ve İsmail Canbolat Beyler, 1913'te.

Fotoğraf 16: Stockholm Sefareti'nde görevli olan İsmail Canbulad'ın memuriyetinin son bulduğuna dair arşiv belgesi (BOA. BEO. 4496/337176)

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
4496 337176

Fotoğraf 17: TBMM Arşivi

نومرو
۱۱۷

تورکیا بویوك ملت مجلسنه ایکنجی دورهٔ انتخابیه‌ده اعضا انتخاب اولونان دوات کرامه مخصوص مختصر ترجمهٔ حال ورقه‌سیدر .

هویت :

۱۵ انتخابیه‌سی	استانبول	انتخابدن اول صوك مأموریتی	مجلس دا خدمتی ناظری
...می	استانبول حقوق	مأمورکلسه انتخابدن اول صوك وصعیتی	———
...دیك اسمی	جاوشلت	مضبطهٔ انتخابیه تاریخی	۲۸/۱۲/۱۳۲۹
...خ تولدی	۲۹ تشرین اول ۱۲۹۶	قاچ رأی ایله مبعوث انتخاب اولدیغی	(۱۲۹۴) رأی ایله
...ل تولدی	استانبول	مضبطهٔ مجلس هیئت عمومیه سنجه تاریخ تصدیق (*)	۲۹/۷/۱۳۳۱
...سلکی	سیاست	محاسه تاریخ التحاق	۲ حزیران ۱۳۳۱

مختصر ترجمهٔ حال (**)

حقوق حقوق مکتبنی بتیرمکله برابر ۱۲۱۶ سنه‌سنده مکتب حربیه‌ده اکمال تحصیلات ایتدم . بو صورتله
۱۲۱۴ تاریخنده سلك عسکریه یه عتبه‌جه یه گیردم .
۱۵ حاشیه‌نمره‌لی ۱۲۱۵ تاریخنده یاوران سنوفنه تنسیبله یوزباشی رتبه‌سیله
۱۲۱۷ تاریخنده سنوف اول
۱۲۲۴ تاریخنده بزباشی اولدم .
۱۲۲۵ تاریخنده آطار فرقه‌سنه قائمقام نصب اولندم .
۱۲۲۸ ده ایزمیت مبعوثلغنه انتخاب ایدلدم و ۱۲۲۹ نمره‌لی ۱۲۲۹ تاریخلی مجلس مبعوثان تاریخچه‌سیله تقدیم اولنمشدر .
۱۲۲۸ ده کدکلی اطار اختیاط ضابطی صفتیله بتاقیه خدمتنه استدعا ایتدم .
۱۲۲۹ ده استانبول حربیه مدیریتنه نصب اولندم .
۱۲۳۰ ده استانبول حربیه مدیریتنه نصب اولندم .
۱۹۱۶ تاریخنده استانبول مکاتب دائره‌سنه نقل اولندم و تاریخنده استقلال محکمه‌سنه نقل اولندم و تاریخنده استعفا ایتدم .
۱۹۱۶ تاریخنده استانبول حربیه مدیریتنه نصب اولندم و ایکی آی مرکزده خدمتدن صکره تکرار استقلال محکمه‌سنه نقل اولندم و تاریخنده استعفا ایتدم .
مایس ۱۹۱۷ تاریخنده استانبول حربیه مدیریتنه نصب اولندم و تاریخنده استعفا ایتدم .
۱۲۲۴ تاریخنده داخلیه نظارتنه نصب اولندم و ۱۲۲۵ تاریخنده نظارتدن استعفا ایتدم .

(*) بو رقمك ، مجلس هیئت عمومیه‌سنجه املا اولونه‌جقدر .
(**) ترجمهٔ حال اسلوبنك بوطرزده املاسی لازمدر . اوجمله اعضانك تحصیل ایتدکلری مکتبلر و اکمال تحصیل وتیقه‌لری ، مکتبدن چیقدقدن صکره کی مسلکلری و عهده ایتدکلری مأموریتلر ، سیاسی وظیفه‌لر و اولکی مجلسلرده اعضا اولدقری دونملر و مجلسده قلدقلری دائر ممکن مرتبه فصیل و واضح معلومات درجی و اشبو بیانات ، انتخابك قانونیتی اکمالی رجا اولنور .